

זכרונותי

מאת

אליהו זאב הלוי לוינ-אפשטיין

מסירה, רמב"ם, תל-אביב, א"י

הוצאת האחים לוינ-אפשטיין ושותפם
תל-אביב תרצ"ב

Copyright 1932 by E. W. Lewin-Epstein, New-York

Printed in Palestine

דפוס ס. שושני, תל-אביב

ת כ ן ה ע נ י נ י ם

עצמתי וילדותי

3	א. העיירה בה נולדתי . . . . .
11	ב. בית אבי . . . . .
17	ג. ילדותי . . . . .
23	ד. המגיד מקלם והמגיד רבי חיים הרומשישקי . . . . .
26	ה. למודי חול . . . . .
28	ו. ישיבת וואלוזשין . . . . .
33	ז. שוב בבית אבי . . . . .
37	ח. צעדי הראשונים בעולם המסחר . . . . .

ישוב ארץ ישראל

45	א. מרחוק . . . . .
48	ב. מקרוב . . . . .
53	ג. רעיון ישוב ארץ-ישראל בין בני משפחתי . . . . .
59	ד. חכרות, חובבי ציון מתרבות . . . . .
67	ה. התחדשות העבודה . . . . .
72	ו. מלחמת הרבנים בחבת ציון . . . . .
79	ז. תקופת בני משה . . . . .
94	ח. חברת חובבי ציון . . . . .

ך ח ב ו ת

116	א. יסוד החברה, מנוחה ונחלה . . . . .
125	ב. קניית אדמת דורן . . . . .
137	ג. עוד פעם, מנוחה ונחלה . . . . .
151	ד. הכנינים הראשונים . . . . .
158	ה. פועלים יהודים וערבים . . . . .
169	ו. עבודת, מנוחה ונחלה ותקציבה . . . . .
176	ז. היחס בין, מנוחה ונחלה ובין ה, יחידים . . . . .
186	ח. ועד המושבה . . . . .
192	ט. שנת השמיטה תרגיו . . . . .
204	י. מחרחרי ריב מן הישוב הישן נגד רחובות . . . . .
209	יא. התלמוד-תורה ברחובות . . . . .
216	יב. יסוד רחוב, עזרא ברחובות . . . . .
222	יג. ההלואה מאת יק"א . . . . .
229	יד. פועלים תימנים ברחובות . . . . .
232	טו. התסדרות, מנוחה ונחלה . . . . .
237	טז. שכנינו הערבים . . . . .
261	יז. הנני נפטר מרחובות . . . . .

יתר פעולותי בארץ

275	א. חדרה	צמ'
280	ב. אגודות באמריקה	
286	ג. וואדי-אל-חנין - נס-ציונה	
294	ד. קסטיניה - באר טוביה	
303	ה. עקרון	

תחית השפה

309	א. אליעזר בן-יהודה	
313	ב. בית הספר ביפו	
332	ג. בתי הספר ל, אגודת-העזרי של יהודי אשכנז	

הערות-מלואים

341	הערה 1 (לעמ' 28)	
341	» 2 (» 29)	
343	» 3 (» 60) דין וחשבון של חובבי ציון בורשה	
345	» 4 (» 60) העתקה ממכתב פרטי	
349	» 5 (» 60) מכתבי ר' דוד גארדאן	
353	» 6 (» 64) קול קורא של אגודת מריס	
355	» 7 (» 69) קול קורא של חו"צ בורשא בצירוף מכתב של ר' צבי קלישר	
359	» 8א (» 80) מכתב מאת אחד העם	
359	» 8ב (» 80) המאמר דרך החיים	
362	» 8ג (» 80) הצעד הראשון על דרך החיים	
363	» 8ד (» 80) ברוך הבא	
367	» 8ה (» 80) הערה נוספת אל הענין	
367	» 9 (» 81) תקנות הלשכה, ישרון	
370	» 10 (» 93) מכתב אל אחד-העם	
372	» 11 (» 93) תשובה מאת אחד-העם	
373	» 12 (» 263) טופס ברכת המרידה מאת צעירי רחובות	
376	» 13 (» 296) צלום מכתבו של אחד-העם בענין קוסטינה	
378	» 14 (» 301) צלום מכתבו של אליעזר בן-יהודה	
379	» 15א (» 321) מכתבו של ד"ר מ. ב. שטיין בענין בית-הספר ביפו	
380	» 15ב (» 321) מכתב של חברים ל, בני משה בורשה אל הועד האודיסאי של חובבי ציון בענין בית-הספר ביפו	
382	» 15ג (» 321) מכתב באותו ענין לחברת כיתא בפריס	
384	» 16 (» 322) מכתב של בן-אביגדור	
387	» 17 (» 324) צלום מכתבו של מ. ל. לילינבלום	

עֲרֵתִי וְיִלְדוֹתַי

העיירה בה נולדתי

העיירה, בה נולדתי, ווילקובישקי (או נחשבה על פלך סובלק, פולין, ועכשו היא שייכת למדינת ליטא), קרובה, מהלך חצי שעה, אל הגבול הפרוסי. קרבת-גבול זו השפיעה לא מעט על סדרי חייהם של יהודי העיירה—שמתוך כך היו עומדים בקשרי מסחר עם אשכנז. ודרך אשכנז סחרו יהודי ווילקובישקי גם אל ארצות אחרות, ולא יראו לצאת ל"מרחקים". עוד באמצע המאה התשע עשרה יצאו יהודים מווילקובישקי ויתישבו בלונדון, וגם לאמריקה הגיעו. אפשר להניח, כי בימינו נמצאים באמריקה יהודי ווילקובישקי במספר יותר גדול משנמצאו בימים ההם בווילקובישקי גופה, שמספרם הגיע אז שם עד לערך שמונת אלפים נפש. והקרבה אל הגבול הפרוסי השפיעה לטובה גם על המראה החיצוני של העיירה. כי ווילקובישקי היתה עיירה נקיה—לעומת שאר עיירות כערכה ברוסיה ופולין בעת ההיא.

העיירה היתה בנויה בצביון של כל העיירות בתחום-המושב היהודי ברוסיה: במרכז העיירה נמצא השוק ועל סביבו רחובות מקבילים, שבתיהם בתי עץ ואבן קטנים ורובם בני קומה אחת. מסורת-אגדה מהלכת בעיירה, והיא מוכיחה, מה רב היה חן העיירה על תושביה. יהודי ווילקובישקי היו מתפארים, כי בזמן שנפוליון הראשון עלה על מוסקבה, עבר דרך ווילקובישקי, והעיירה מצאה חן בעיניו כל כך, עד כי אמר ל"פני העיירה: רואה אני את ווילקובישקי כראות פאריס קטנה; תחת ממשלתי היתה עולה עד למדרגת פאריס גדולה"... כמובן, שאין זו אלא אגדה. בקשר עם מסע-נפוליון נשתמרה עוד אגדה אחרת, המספרת, כי בשעה שברחו חילות נפוליון ממוסקבה, רעבים ונרדפים, טבעו רבים מהם בנהרות ובאגמים שבסביבת ווילקובישקי. באו אנשי העיירה ונצלו את צקלונני המתים והעלו

מהם רכוש רב כל כך, עד שנתעשרו. אכן כל אלה שנתעשרו בחטא זה לא הוציאו את שנתם, וכלם מתו בשנה ההיא. והעיירה ווילקובישקי גשורה נקיה וכשרה ועניה כמו שהיתה.

קרבת הגבול האשכנזי השפיעה לסובה גם על חייהם התרבותיים של היהודים אשר בעיירת מולדת. קשרי המסחר שהיו קיימים בין היהודים והאשכנזים הכריחו את היהודים לדקדק בהנהלת ספרי מסחר, כדרך התגרים משלהם; היהודים למדו לדעת את שפת אשכנז, וכמעט בכל בית יהודי נמצאו ספרי-המופת של גדולי הסופרים האשכנזים ומשורריהם, וביחוד: צשוקה*, שילר וקלופשטוק, וכן גם ספרות אשכנזית אחרת. עובדה היא, כי השפה האשכנזית היתה נפוצה בעיירתי הרבה יותר מן השפה הרוסית. ובימים, בהם ראיתי אור עולם (1863), היתה ווילקובישקי עיר יהודית במאה אחוז. לא-יהודים כמעט שלא נמצאו כלל בתוכנו, מלבד נושאי משרה אחדים מטעם הממשלה, שישבו בעיירה. וכאנשיה כך היו חייהם—חיים יהודיים במאה אחוז. ויש רצון להעלות מנבכי הזכרונות אחדים מן הטיפוסים האפייניים שבתושבי ווילקובישקי, אשר בהם נגלתה תקיפות הדעת ועצמת הרוח של היהדות בדורות עברו בכלל, ובעיירת מולדתי בפרט. כמו חיים אראם לפני עד היום הזה.

ורב העיירה בראש. הרב רבי אלעזר לנדוי, מרא דאתרא, היה הדור הרביעי לאבי-זקנו רבי יחזקאל לנדוי בעל ה"נודע ביהודה". לקרוביו, בני משפחתו, היתה מגילת יוחסין ארוכה, ושלשלת מיוחסים וגבירים. הוא נולד בעיר גרודנה ונתגלגל למקומנו, בנשאו לו לאשה בת אחד מעשירי-עיירתנו. אחרי כן נתמנה לרב העיר, ונשתקע בה לכל ימי חייו. הוא היה בעל זכרון מצוין. אם קרא איזה ספר, היה זוכר כל ימיו את אשר קרא. ופעם אחת אמר לאבי, כי הוא איננו מבין, איך יכול אדם לשכוח דבר אשר ראה, שמע או למד פעם אחת. הוא היה למדן גדול ובקי בכל מדרגי התורה. אבל דרשן ונואם לא היה מימיו. לכן לא היה אוהב מטיפים ומגידיים אחרים. ובהיותו מרא דאתרא—ה"בעל-דעה" היחידי בעיר—היה מרשה למגידיים לדרש בפומבי רק בקושי גדול ואחרי השתדלות מרובה. אופן דבורו היה קפדני, ובדבריו היה מטיל, שלא מדעת, אימה על אלה אשר לא ידעוהו פעם אחת הסבה הרבנית את תשומת-לבו על כך, שבני אדם חושבים, כי הוא שרוי תמיד בכעס. ובכן התנו ביניהם, כי כאשר

תשמע שהוא מדבר בלשון קפדנית ונראה ככועס, תגש אליו ותשאל ממנו את המפתחות, אז יבין וישים אל לבו... יום אחד — ובבית הרב היתה אספה גדולה. הרב דבר בנחותא. וקרה הדבר, שהרבנית צריכה היתה באמת למפתחות, ותגש אל הרב ותבקש את המפתחות מידו. נשתומם הרב, ויקם מכסאו ויפן אל הנאספים בשאלת תם:

— רבותי, הלא שמעתם, האם הייתי כועס?

ושרוי היה בתענית לעתים קרובות ביותר, אין צריך לאמר, שהיה מתענה כל תעניות-צבור, בה"ב — אחרי החגים, הגדולים, פסח וסוכות ושמונת ימי הששי של שובבי"ס-ת"ת כלומר: כל יום הששי בשבועות שקוראים בהן את הסדרות: שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים, תרומה, תצוה). הוסף עליהם כל ערבי ראשי-חדשים וכל שני וחמישי, ומצאת, שכמעט לא נשארו לו ימים לאכול בהם. ואם נותר לו יום אחד ושנים בשבוע, ובא החלום ושלל ממנו גם את "יתר הפליטה". רגיל היה מאוד, מאין כמוהו, להתענות תענית חלום. וככל אשר הוסיף לשים לבו לחלומות ולהתענות אחרי כל חלום רע, כך הוסיפו החלומות הרעים לענותו ולמנוע אוכל מפיו. כך התענה האיש, ויחי תשעים ושש שנים... ואהבתו לתעניות הביאתו פעם אחת לידי מכשול גדול. יום אחד, שחלה בו תענית-צבור, בא אליו איש ואמר לו שהוא מרגיש את עצמו ברע, ושאל אותו אם מותר לו להפסיק את הצום לפני סוף היום. גער בו הרב ואמר לו: רואה אני את פניך והמה בריאים וטובים, אלא שמתעצל אתה לשבת בתענית. ויצא האיש מאת פני הרב ויפול מת. מן היום ההוא והלאה, כשהיה בא אליו איש לשאול עצה בעניני תענית, היה שולח אותו אל הרופא, וכאשר הוא יאמר, כן יעשה.

אף שהיה מאמין בחלומות, בכל זאת כשהיו באים לשאול את פיו על דבר חלומות, היה עונה תמיד: "אין משגיחין בחלומות", או: "אין חלום בלא דברים בטלים". הוא היה מחמיר בהם רק לעצמו.

ויושבי ווילקובישקי אהבו את רבם ויכבדוהו מאד ולצדיק חשבוהו. ויהי השפעתו על תושבי העיר גדולה מאד.

וכאן כדאי לספר פרט אחד מחייו, אשר ישמש דוגמא להתייחסותן של קהלות ישראל אל רבניהם בכלל ולהתייחסות קהלת ווילקובישקי אל לנדוי רבה בפרט. כאשר הגיע הרב לשנתו התשעים חלה במחלה, שגרמה לו מכאובים קשים מאד. הביאה הקהלה את הפרופסור פורו מקניגסברג, והוא הקל את מכאובי החולה, אבל אמר, שאת המחלה הזאת אפשר לרפא רק

על ידי נתוח, ואם לא, ישוב הכאב שנית. לכן דרש, שישלחו את הרב לקניגסברג באותו המסע, שהוא, הפרופיסור, שב בו לעירו. אולם נמצאו אנשים אחדים שלא נתנו לרב ללכת. וכך אמרו: הן זקן האיש, ואם בא יומו למות, ימות פה, בווילקובישקי, וזה משני טעמים: האחד—שקבורתו פה תועיל הרבה לשדך את נכדיו שדוכים הגונים, ושנית—הלא קברו של הצדיק יהיה בעיר, וזכותו יגן עלינו. זוכר אני, כי אבי בקש מהם לתת לרב לעשות את דרכו, כי אחרי הנתוח יוכל לחיות עוד שנים רבות. ולחזוק דבריו ספר להם אבי ספור נאה: כידוע, נהגו לפנינו יהודים חרדים ללכת או לנסוע על קברי צדיקים. והיה זוג אחד ירא-שמים, שגר ב„ישוב“ רחוק מן העיר, ובכל חודש אלול היה נוסע העירה להשתטח על קברות צדיקים. הזוג הזה היה ידוע בעשרו בכל הסביבה. ויקר מקרה ורב, נוסע ב„סביבה“ לקבץ כסף לעניים, סר גם אל הזוג הזה. קבלו האנשים אותו בסבר פנים יפות, והוא נשאר ללון בבית הזוג הזה לילה אחד. בלילה אמר האיש לאשתו: „היודעת את, ולדה, מה שיש בדעתי לעשות? הן בכל אלול ואלול עלינו לנסע העירה על קברי צדיקים, הנה צדיק בדינו, אקום עליו ואהרגהו ופה תהא קבורתו, והיה לנו קברו של צדיק סמוך לפתח ביתנו“... הספור הזה עורר את חמת אחד מ„בעלי-הבתים“, שהתנגד לנסיעת הרב, קם לאיים על אבי ואמר, שאם לא יחדל אבי מלדבר, ועלה לו הענין ביוקר... ולפי שאבי ידע, כי האיש הזה מסוגל לעשות לו רעה, הסתלק מכל הענין וילך לו.

הפרופיסור נסע לבדו. אולם הזהיר, כי אחרי שאין ממלאים אחרי דברו, הרי אם יקראוהו שנית, לא יבא. הדבר היה ביום הושענא רבא. ובשמיני עצרת, למחרתו, גברו המכאובים שנית. עתה הודו הכל שעל הרב לנסע. אפילו מתנגדי הגסיעה התחרטו עתה, גם ותרו על „קבר הצדיק“. שלחו סלגרמה אל בורו ובקשו ממנו לבוא, אבל הוא סרב. טכסו עצה והחליטו, כי אחד מחשובי העיירה יסע אל בורו ויערוב לו, כי הפעם יסע החולה עמו יחד לקניגסברג. ואחרי שהיום היה יום חג, הפילו גורל: מי שיסע ביום טוב יסע על פי גורל. ודודי, פישל רוקח, „עלה בגורל“. עוד ביום ההוא סבבו נכבדים אחדים בעיר לקבץ כסף להוצאות רפוי של הרב, וכל אחד מחויב היה לתת בשעור מחצית ההוצאות שהוציא לצרכי החג.

ורבים מתושבי ווילקובישקי היהודים גרו בעת ההיא בקניגסברג לרגלי עסקיהם. ובכן דרשו מהם בטלגרמה, שיצאו לקבל פני דודי ויחד עמו

ילכו אל בורו, ויהיו ערבים שהפעם יסע עמו הרב לקניגסברג כדרישתו. סוף סוף נפתה הפרופיסור, וביום שמחת תורה בבוקר בא אל העיר. תיכף הקל על מכאובי החולה והתחיל להכין את הכל לנסיעה. שבתה שמחת התורה ליהודי ווילקובישקי. איש לא טעם הפעם טעם יום טוב. כל היהודים התאספו בככר השוק, ליד בית-דירתו של הרב. ובסביבת ווילקובישקי ישב "פריץ" אחד, בארון אשכנזי, באחוזתו. וישלח מרכבה רתומה לארבעה סוסים, להוליך בה את הרב אל התחנה, שנמצאה במרחק של שלש פרסאות וחצי הפרסה מן העיר. נבהלו הסוסים למראה ההמון הרב שנאסף, ויזדקפו על רגליהם האחוריות. מה עשו אנשי העיר? פתחו את הסוסים ואסרו את עצמם במרכבה והוציאו את המרכבה עם רבם מן העיר. וכמעט כל בני העיר הלכו ברגל אל התחנה, על מנת ללוות את רבם האהוב לדרך. ואני אז נער קטן, ולא יכלתי להתגבר על יצרי אשר הסיתני להלוות אל ההולכים.

בקש הרב שאבי ילך עמו, ואבי ראה את עצמו אנוס ללכת עמו, למרות חלול יום טוב. כשבועים שהה אצלו בקניגסברג. וכעבור ששה שבועות שב הרב לוויילקובישקי בריא ושלם. נערכה לו קבלת פנים מהודרת. כל הבתים היו מקושטים ומוארים. כל העיר, אנשים, נשים וטף יצאו לקראתו בנגינה ושיר. עיני הרב הישיש מלאו דמעות, בראותו מה רבה אהבת בני עירו אליו. ולאלה אשר התנגדו לנסיעתו אמר: אתם חשבתם, שחפצתי לנסע משום שאביתי לראות את גינשפערק (כך קראו הזקנים לקניגסברג), אבל באמת חפצתי לנסע, משום שחשקה נפשי לחיות עוד שנים אחדות. הוא הוסיף לחיות עוד שש שנים שלמות.

פעם אחת נכנסה אמי לבית הרב. אגב אורחא פנה הרב ואמר לה: "אחרי רב הטובה שעשה אישך עמדי, אסור לי לשבת כדין בדין תורה שיהיה לאישך עם מי שהוא". אבל מעולם לא היה לאבי "דין תורה" עם שום איש.

אבל לא רק הרב היה מן המצוינים במקומנו בצניעות וענוה. עולים בזכרוננו עוד דמויות אנשים אחרים, שבהם נתבטאה אותה הרוח המציינת את חיי העיריה היהודית בימים ההם.

היה, למשל, בעירנו יהודי אחד שקורא לו בשם רבי יוחנן הסנדלר. היה זה אדם גוף ודלי-בשר, כלולב היבש ממש. כל היום ישב על השרפרף שלו ותקן נעלים ישנות ועסק באומנותו בכובד-ראש,

לא הרבה שיחה, ובבול-פה ודאי שלא היה רגיל. לעת ערב פרק את סגור העור מעליו, לבש בגד-שבת והלך לבית-המדרש לתפלת מנחה, ובין מנחה למעריב היה „אומר את השעור” בפני חברה ש”ס... פעמים בשבוע היה לומד עין-יעקב או משניות עם ה”עולם” הפשוט. ויהי חשוב ומכובד בעיר ויקראו אותו בשם התנא הידוע: „רבי יוחנן הסנדלר”.

וכך היה עושה גם אייבוש האופה: כל היום היה אופה לחם וחלה וכעכים; תמיד היה מלובן בקמח. אבל לאחר תפלת מנחה היה יושב בקלויז ולומד גמרא בחברת אברכים צעירים.

ואף שמעון דוד הסבל יהודי מצוין היה. הוא היה פורק את „הסחורה” מן הקרונות אשר עם תחנת מסלת הברזל, שנמצאה במרחק שלש פרסאות וחצי הפרסה מן העיירה, היה טוען את המסען על עגלת משא, ובעיר היה פורק שוב את הסחורה מן העגלה ומביאה אל החנות. שכר פריקה וטעינה והבאת כל חבילת סחורה, שמשקלה היה לכל הפחות שני פודים, היה פייאם אחד (קופיקה אחת וחצי). יהודי פשוט היה זה ומלאכתו פשוטה וכבדה ונתונה בתנאים קשים וכבדים מאד. אם ביום קור בהרף, ואם בחום-הקיץ, תמיד מצאו אותו עומד ליד התחנה ומחכה לשתי פייאם פרנסה. רק בשעה מאוחרת בערב היה שב הביתה. ובביתו לא עושר ולא בנים, וכולו מלא שעמום. אבל מעולם לא היה מיסב אל שלחנו יחידי, מבלי שיהיה עני מיסב עמו. ביום השבת וביום טוב, היו עניים אחדים באוכלי שולחנו. וכמעט עבר חג הסוכות, היה שמעון דוד בא לבית ה”תלמוד-תורה”, מכנס סביבו את כל התלמידים, בני העניים, „מודד את מדתם” לנעלים ולבגדי חרף, והיה מנעילם ומלבישם. בעיירה היו שואלים זה לזה: מאין הוא מוצא את הכסף הנחוץ להוצאה רבה כזו? אבל השאלות נשארו בלא תשובות. הוא עסק בשלו. וכך שנה אחרי שנה, במשך כל ימי חייו. נמנו וגמרו, כי אחד מה”למד-ואו” שוכן בוילקובישקי...

מן היהודים שטבעו את חותמם על העיר נראה לי להביא כאן דמות אחת המסמלת את בדיחות-הדעת היהודית הטפוסית, את רוח ההומור של העיירה.

נזכר אני ברבי חיים הסופר. יהודי עני היה. כל ימיו ישב על הגוילים, וגבו מעוקם, וכתב ספרי-תורה. גם תפילין ומוזוות כתב. סופר סת”ם, כדבעי. אבל תמיד היה שמח, ולא פסק פומיה משחוק. עליו

מספרים, כי פעם, בנסעו לכרכי ליטא למכור את „סחורתו הקדושה“, בא אל העיר סייני ויסר לבית המדרש ללון שם — כדרך עניים בני תורה. אחרי תפלת מעריב עלה השמש אל הבימה, ובקול כעס גדול הכריז: היות ואצל פלוני בן פלוני נגנב איזה חפץ, לכן הוא מכריו ומודיע כי כל היודע בדבר הגנבה, יבא ויגיד; ומי שהגנבה בידו — יבא וישיב אותה לבעליה. ואם כן לא יעשה, חרם יהיה, גם מי שהגנבה בידו וגם מי שיודע את דבר הגנבה ולא יגיד; והחרם כחרמו של יהושע בן נון*.

ההכרזה נעשתה באופן חמור ומטיל-אימה כל כך, עד שפחד החרם נפל על כל באי-הבית, וגם רבי חיים נרעש ונפתח. וישם את הדבר אל לבו. אחרי זמן מה בא שנית לסייני ויסר לבית המדרש שנית. נגש אל השמש ויבקש ממנו שיכריז על אבירה, לפי שנגנב גביע כסף מבית יוסף ברבי יעקב. השמש כן עשה, ובאותו הנוסח החמור הכריז גם הפעם על האבדה ולא שכח להזכיר את החרם של יהושע בן נון. כמעט גמר השמש את הכרזתו, קרא רבי חיים: „אני יודע איפה נמצא הגביע“. כל הקהל פנה אליו ובהשתוממות קרא:

— איפה הוא הגביע הנגנב?

— באמתחת בנימין** — ענה הסופר. ומפי כל הנאספים פרץ

צחוק גדול.

ושוב: פעם אחת עבר על פניו בחור עני, שלמד באיזה בית-מדרש בעיר. רבי חיים קרא אותו אליו ושאל אותו לשמו ולמעשהו. הבחור ענה על הסדר.

— ובמה אתה מתפרנס? שאל אותו רבי חיים בתמימות.

— אני אוכל „ימים“ — ענה הבחור.

— אם כן — אמר רבי חיים — אם אוכל „ימים“ אתה, אכול נא לי

את שני הימים האלה: תשעה באב ויום כפור, ראה, בקשתיך...

ושמש היה בעיר ושמו צמח. בידיו נמצאו ספרי הנולדים והמתים והנשואים ומידו היו מקבלים את התעודות השייכות לענינים הללו, והוא היה מקבל שכר על עמלו. אבל הוא היה מקבל את שכרו ואת אשר היה מוטל עליו לעשות — לכתב בספר או להוציא ממנו — לא עשה. בזאת הסב צרות רבות לתושבי העיר. פעם אחת אמר לי רבי חיים:

— הידעת, לוא היתה לי הרשות, הייתי תולה את צמח על ראש

המגדל.

* ראה יהושע ו'. ** ראה בראשית מ"ד.

— מדוע על ראש המגדל? שאלתיו.

— משום שהוא שֶׁעוֹן העיר (ביהודית שֶׁעוֹן—א זייגער, כלומר: א אויסזייגער—מוצץ את דמי היהודים שבעיר)...

והיו בוילקובישקי יהודים למדנים מלוי ברבית. ובני העיר היו מכבדים אותם על רובי תורתם, והיו שונאים אותם על מעשיהם הרעים. אכן נפשם של הלמדנים ה"נושכים" הללו היתה נוחה מיחס כזה. קטנה היתה ווילקובישקי כשהיא לעצמה. אבל לסביבה הרחבה היתה משמשת מרכז רוחני. בסביבת ווילקובישקי גרו יהודים רבים בכפרים. מהם היו עשירים ומהם היו למדנים. ואנשי הכפר הללו, או ה"ישובניקים", כפי שהיו קוראים להם, היו משלמים סכומים הגונים להחזקת בתי-החסד שבווילקובישקי. ותמיד היו נענים, אם נדרשו לצרכי העיירה. כך זוכר אני את הכפר בודוביץ, הסמוך לוילקובישקי. שם ישבו אחים אחדים, בני כהן, הם ומשפחותיהם. כולם למדנים גדולים ובעלי צדקה. בעיר מונטריאל (קאנאדה) חי עתה אחד מבני המשפחה הזאת, הוא הרב צבי הירש כהן, אשר עוד בהיותו נער יצא את הכפר והלך ללמד תורה בוואלווין. גם בן-אחיו, העסקן הידוע ליאונל כהן, במונטריאל, שייך למשפחת כהן מ"כפר בודוביץ, הסמוך לק"ק ווילקובישקי"...

הנה, זוהי שורת הטפוסים השונים שבהם נשתבחה העיירה, וזהו, בערך, החומר ממנו ברא היוצר את ווילקובישקי; אלה הם החוטים, מהם היו נטוים החיים היהודיים בעירות-ישראל בעת ההיא. אשר לוילקובישקי יש להוסיף עוד פרט אחד, בו הצטיינה עירה זו על יתר העירות שכמותה בימים ההם, והוא: הנערות היו לומדות בחדרים עם הנערים יחד, והיו יודעות את התורה ואת לשון הקודש כנערים. אחותי הנה נחה ידעה את התנ"ך על פה, ואחותי הצעירה, לאה, למשל, היתה כותבת עברית בירחונים כמו "עולם קטן" ואחרים. ובן אביגדור, מיסד הוצאת הספרים "תושיה" ומו"ל ה"עולם הקטן", אמר לי פעם אחת, כי "הפרווה שלה יפה משירתם של אחרים".

ב י ת א ב י

אבי נקרא בשם: שמואל לעווין-עפשטיין*. אבל בחייו הפרטיים ובמשא ומתן עם אנשים נקרא שמואל לעווין. עיר מולדתו—ווילנא ומוצאו מגדולי היחס. מצד אביו היה הדור השמיני להמהרש"א, בן אחרי בן. מצד אמו היה הדור הששי לרבי מרדכי עפשטיין—אחי הגאון רבי אריה לייב עפשטיין, רב בקניגסברג ומחבר ספר „הפרדס“ על התורה. „האנציקלופדיה היהודית“, בשפה האנגלית, מונה את משפחת עפשטיין עד למאיר בן יעקב הלוי עפשטיין שחי בפראג בתחלת המאה השש עשרה. מאיר זה היה מן הראשונים שהדפיסו ספרים עבריים, אחרי שגוטנברג גלה את חכמת הדפוס.

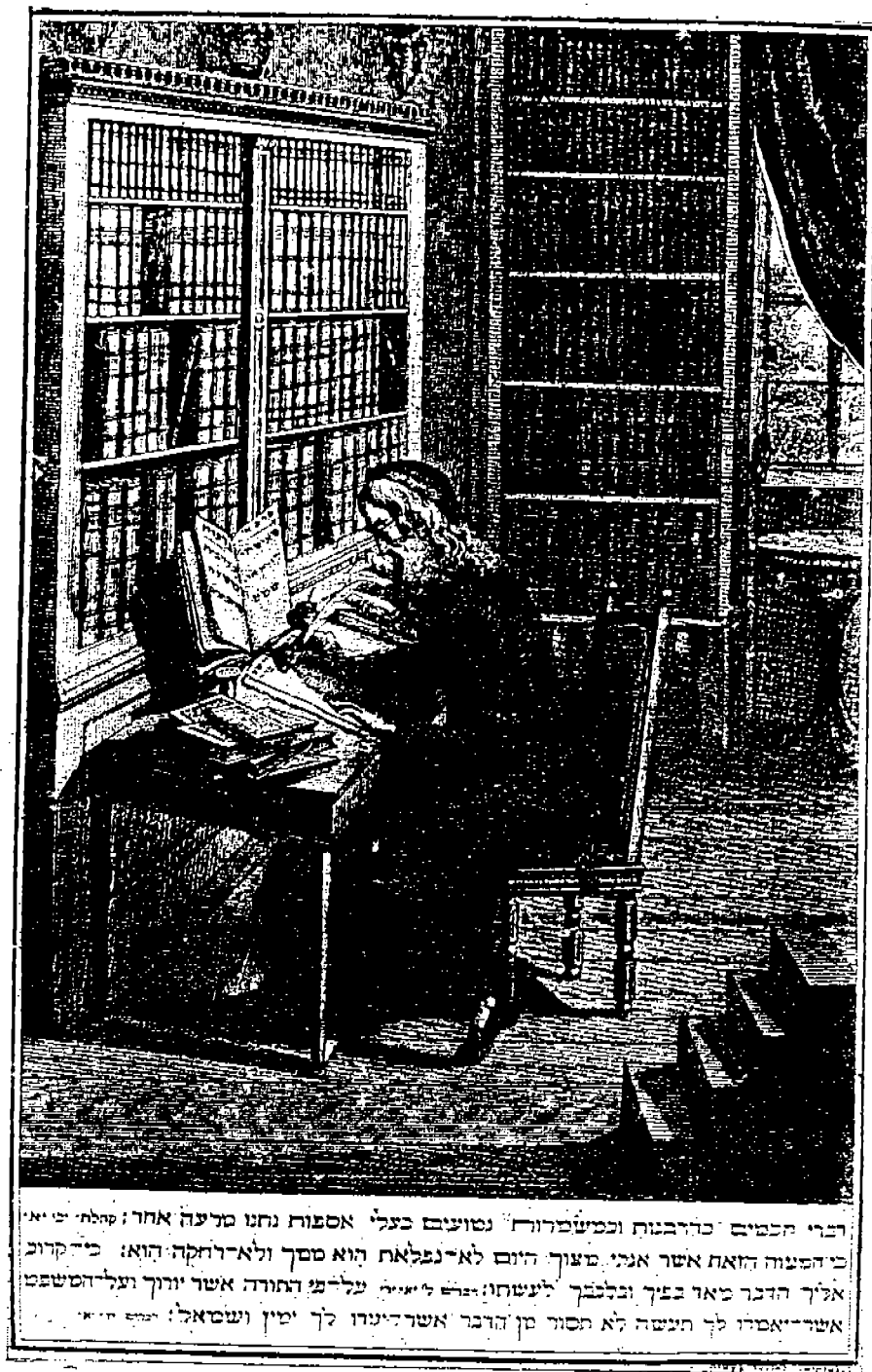
ושם אמי היה איגה רוקח. היא היתה בת רבי אוייה לייב רוקח, יליד ווילנא, שמוצאו מרבי אליעזר רוקח, רב באמסטרדם ורב הכולל של כל מדינת הולנד. הוא בא להולנד מגליציה (ברודי). לכבודו נצקו יהודי הולנד מטבעות כסף, ויחלקו אותן בין העניים ביום בוואו לאמסטרדם. מטבעות אחדות מאלו עדיין נשמרות בידיהם של בני משפחת רוקח**.

* לפי דברי אבי, זאת היא סבת השם הכפול של משפחתנו: שם אביו היה—לעווין ושם אמו—עפשטיין. אבי זקני, ר' אליהו זאב לעווין, מת בן ארבעים ושנים. אמי זקנתי בשארה אלמנה צעירה ולה חמש בנות ושני בנים. אשת חיל היתה, ותפרנס את ביתה בכבוד. אז יצא החוק ברוסיה, כי משפחה אחת שיש לה ארבעה בנים חייבת למסר את אחד מהם לעבודת הצבא. לה היו רק שני בנים, ובכך היתה פטורה מחוב דמים זה. אבל הקהלה היהודית, מחויבת היתה להעמיד מספר חיילים למלכות. מה עשו „פני הקהלה“ הם אחדו משפחות אחדות, בעלות שם לני אחת, למשפחה גדולה אחת ומאת המשפחה הגדולה האחת הזאת בחרו להם את הבן האחד לעבודת הצבא. יראה אמי זקנתי, פן יקר גם לה כמקרה הזה, השתדלה ושנתה את שם שני בניה ללעווין-עפשטיין משום ששמות כפולים כאלה לא היו בגמרא. כך נשארו בפספורטים שלהם ובכל התעודות הרשמיות, וכך נשאר השם הכפול לדורות. ** גם בנוגע לשם הלוי של אבי זקני מצד אמי קרה מקרה מוזר: כבואו

אבי היה מוסמך לרבנות מגדולי הרבנים בליטא ופולין. אחרי שנשא לו לאשה את בת ר' אריה ליב רוקח, רצה חתנו כי אבי יהיה לרב בישראל. אבל אבי לא חפץ לעשות את תורתו קרדום לחפור בו, וישלח ידו אל המסחר. ולא עוד אלא שהרגיש, כי המסחר הוא תפקידו בחיים; אף היו לו כשרונות-מסחר גאוניים. במקצוע זה סלל באמת מסילות חדשות. מסחרו הראשון היה בספרים, כי נטיה עמוקה קננה בקרבו למלה המודפסת. אכן זו היתה שיטת-מסחר בלתי מצויה כלל; הוא לא הסתפק בקטנות. ובהיות ווילקובישקי עיירה קטנה, ושוק הספרים המקומי היה מוגבל בה מאד, פתח אבי את מסחרו כל כך עד שהיה שולח ספרים לאנגליה, אמריקה, לצפונה ודרומה של אפריקה ועוד. כל כורכיי-הספרים אשר בערים הסמוכות לוויילקובישקי, כמו מרימפול, קלואריה, סיני, ואפילו סובלק, היו כורכים ספרים בשביל בית מסחר-הספרים אשר בוויילקובישקי. אחרי כן התחיל להתעסק בהוצאת ספרים. אבל את "הוצאת הספרים" העביר אחרי כן לורשה. וברבות הימים התפתחה הוצאת ספרים זו עד לירי הוצאת-הספרים המפורסמת בשם "האחים לוין-עפשטין ושותפם". אפשר להגיד, כי הנטיה להדפסת ספרים, באה לו בירושה מאבות אבותיו. כבר הזכרתי לפני זה, כי הראשון לבית האפשטיינים, מאיר בן יעקב מפראג, היה אחד הראשונים אשר הדפיסו ספרים עברים אחרי גוטנברג.

על כשרונו המסחרי אפשר לדון מזה, כי כשנה אחרי שישד את מסחר-הספרים שלו, פתח גם בית מסחר לנעלים. הוא נסע לוויילנה והביא משם רק חמשים זוג נעלים, במחיר 75 קאפ. הזוג. אפשר לאמור עליו, כי הוא היה "חלוץ הנעל" בוויילקובישקי. לכתחילה צחקו לו רבים: "למי יש צרך בנעלים, אם אפשר להסתפק בנעלי עץ (קלומפּעס בלע"ז)?" אבל עבר זמן קצר והקהל התרגל לנעלים, ולא עוד, אלא שאפשר היה למצא בחנותו נעלים שמחירם היה חמשה עשר רובל, ואפילו נעלים מיוחדות לנשפי-מחול... אז נסע אבי לעיר המלוכה, פטרבורג, ונתמנה לבא"כ בית חרושת רוסי-אמריקאי למעשי נעלי גומי, לכל פלך סובלק. אחרי כן היו

מווילנא, עיר-פלך רוסי, לוויילקובישקי, שהיתה עיר פולנית, לא חפץ הפקיד הפולני, שונא ישראל, לרשום אותו בשם הביבלי - רוקח. הוא שאל אותו: השם "רוקח" מה משמעותו ואבי זקני ענה לו כי רוקח משמעו איש המכין כל מיני בשמים או רפואות. אז רשם אותו בשם - "קובקובסקי". שפירושו - טבח. ורק אחרי שדודי ר' ישראל רוקח יצא לקובנה, עלה לו לפעול ששיבו לו את שמו הנכון - רוקח.

תמונת המהרש"א

(גרמסא ב"חדושי המהרש"א» בוינה בשנת 1714)

שמואל לעווין-עפשטיין, ז"ל
(אבי מחבר הספר)

סוחרים נעלים, מן הערים הסמוכות, ואפילו מקובנה, העיר היותר גדולה בסביבתנו, באים אלינו לקנות ערדלים. ובכן היו בתי המסחר אשר אבי יסד מספיקים מצרכי הראש עד צרכי הרגל, ספרים ונעלים, ואבי ראה ברכה בשניהם. אבל אבי היה מטפל רק ביסוד של בתי המסחר, בהפצת "רעיון הנעלים" בין ההמון. את המסחר גופא, את "מכירת הסחורה", מסר לידי אמי אשת החיל.

ועובדא אחת אני מביא בזה, המציינת מה דמות היתה בימים ההם לקשרי המסחר, או איך הביט אבי על היחסים המסחריים בימים ההם. כשנתיים אחרי שאבי יסד את בית-מסחר הספרים, באה אמו מווילנה לבקרו. ותרא והנה נכנס רוכל ספרים ויקח לו ספרי רומ"ל מלוא הצרור ולא שלם. ותפן אמו אל אבי ותאמר: "הנותן אתה לאיש הזה ספרים בהקפה?" "כן", ענה אבי. "הבטוח אתה, כי ישלם את אשר הוא לוקח?" ואבי ענה בתמימות: "וכי אפשר שלא ישלם? אם יהודי אומר שישלם, ודאי ישלם!" ואמו בתשובה: "אם תראה את האנשים כולם כראות מלאכים, הרי תגלה במהרה כי כולם שדים. אך אם תבקש אנשים בין אנשים, ודאי שתמצא ביניהם גם ראויים לשם זה..."

בכל יום ויום היה אבי יושב ולומד בקלויז עד השעה השתי-עשרה בצהרים, מלבד במקרים יוצאים מן הרגיל. הוא היה בעל גוף חלש, ואמי היתה שולחת לו די אכילה קלה לקלויז. בשעת המנחה היה שוב יוצא לבית התפלה, ויושב ולומד שם עד שעה מאוחרת בלילה. סח לי אבי הפרופיסור מרדכי קפלן, שהוא תושב קובנה, כי בכל פעם שאבי היה בא לקובנה לרגלי מסחרו, היה בא אל בית-הכנסת והיו לומדים יחד שעות אחדות בכל יום.

מלבד תלמוד ופוסקים, היה אבי לומד גם את הספרות העברית, בין הספרות הישנה ובין זו של ימי הביניים. והיה טבלן גדול לגבי דעות אחרים. זוכר אני, כי בעודני נער הקיפותי אותו בשאלות שונות בעניני אמונה. הללו לא מצאו חן בעיני אמי — אשה צדקנית ויראת אלהים — ותגער בי על שאלותי האפיקורסיות. ואבי אמר לה: "רוצה אני שיפנה אלי בשאלות כאלו, ואני אשיב עליהן כפי הבנתי". בקומה השניה של הבית, בו גרנו, נמצא בית המשפט. אנחנו הילדים אהבנו לשבת ולהקשיב למהלך המשפט. פעם אחת, ביום הראשון לראש השנה, נועד בית-הדין, ואני באתי אל אבי וספרתי לו בשמחה, כי שם, מלמעלה, מתברר איזה משפט. אבי לא אמר דבר, אלא הראה באצבע לשמים, כי שם, בשמים,

הכל עומדים היום למשפט, מי לחיים ומי למות. והרמת אצבע זו דיה היתה, שכל התפעלותי תפוג...

כאמור לעיל, היה אבי מוסמך להוראה. וכמעט בא לוילקובישקי, התודע אל רב העיר, רבי אלעזר לאנדוי הנזכר. עברו ימים מועטים ובביתנו קרה דבר-שאלה. נתבקש אבי לפסוק. וימאן אבי, ויאמר, כי שאלות צריך לפסוק מרא דאתרא. וישלחו לשאול את פי הרב. הרב פסק והכשיר. ואבי חשב, כי הרב צריך היה להטריף. וילך אל הרב, ויגד לו ככל אשר בלבבו. ויחר אף הרב ויאמר: "האברכים הללו מדמים תמיד בלבם, שהם למדנים יותר גדולים מן הרבנים. אם אני אמרתי כשר, הרי זה כשר". נפל פחד הרב הישיש על אבי, שבאמת עדיין צעיר היה, וילך לו. עברו ימים מועטים והרב שלח לאבי את שמש הבית-דין, ובידו ספר שאלות ותשובות "גודע ביהודה", ודף קפול במקום שידובר בו בענין "שאלה" הנזכרת. אף שלח על ידי השמש להגיד לאבי שהוא הרב, נוהג לפסוק כאבי זקנו, בעל "גודע ביהודה". אחרי כן נתקרבו ויהיו לידידים גדולים. ומדי פעם בפעם כשעלתה "שאלה" בביתנו, היו שולחים לשאול את פי הרב, והרב היה פוסק והיה שולח להגיד לאבי, מהו המקור שעליו נשען בפסוק. ובכל יום הששי בערב היה אבי מלמד "פרשה חומש" בקלויז, להנות את נפש האנשים הפשוטים הכמהים לדבר אדוני. בראשונה לא הרבו השומעים לבוא, אבל לאט לאט גדל קהל השומעים, כי הבין אבא איך ובמה למשוך את לבות השומעים אחרי "שעורו". הוא היה אורג ב"פרשה" מדברים שונים השייכים לאותו הענין, וכן קלע לתוך דבריו משלים ערבים, ומאלה היה מוציא מושכלים ונמשלים הנוגעים במוסר האנושי. השעורים האלה נתקיימו שנים אחדות, עד אשר עזב אבי את ווילקובישקי ויצא לגור בוורשה.

אבל אבי היה עוסק לא רק בתורה ובסחורה. גם עסקי הצבור לקחו את לבו וגם לאלה הקדיש מעתו. עוד בשנה הראשונה לבואו לווייל-קובישקי, פרץ רעב בליטא. הד"ר רילף, רב בממל (אגב, אחד מחובבי ציון הראשונים), אסף כסף בין יהודי אשכנז לתמיכת רעבי ליטא. ומה שעלה בחלקה של ווילקובישקי, אשר רעבה בתוך כלל-ישראל הליטאי, שלח רילף ליד אבי, שיחלק אותו בין הנצרכים.

ביחד עם נכבדי-עיר אחרים יסד חברת "סומך-נופלים": כי אף על פי שמוסד "גמילות חסדים" היה קיים בעיר עוד מקודם, לא היה

מספיק, משום שהיה מלווה לעניים רק על סמך משכנות בטוחים. ומה יעשו העניים, הרוכלים בכפרים, בעלי מלאכה ודומיהם, שאין להם מה למשכן? יצא, שדוקא העניים שבעניים היו מוכרחים לתור אחרי הלואה אצל מלווי-ברבית, שהיו פושטים את עור הלווים מעליהם. לתקנת העניים הללו, יסדו אגודת „סומך נופלים“, שהיתה מלווה על סמך שטרות ששני אנשים היו ערבים להם. משפחות עניות למאות שקמו לנפול, הקימה החברה הזאת. ואני, עודני נער, ועלי הוטלה החובה לקבל מאת הלווים את תשלומי-השבוע, ולנהל את הבוכה-לסריה של החברה. בשכר עבודתי נתקבלתי לחבר החברה. הודות לעבודתי זו באתי במגע ומשא את עניי העיירה. בכל יום הששי היו אלה מביאים את תשלומיהם, ואבי היה מתענין בגורל כל אחד וידע את מצבו אל נכון.

וגם „לתלמוד תורה“ לעניים נתן לבו. הוא חפץ, שה„תלמוד-תורה“ יהיה פֶּכוּן ללמוד בשביל כל ילדי ישראל ולא רק בשביל בני העניים, כי אז יהא הקהל מתענין בו יותר, משלימו ומפתחו לטובת הילדים הלומדים בו. אך בא מוילנה לווי-קובישיקי ויתישב בתוכה, שם את לבו אל ה„תלמוד תורה“ והיה עמל בתקונו. עוזר היה לילדים בעלי כשרון ותומך בהם, כי יוסיפו ללמוד אחרי גמרם את „שעורי-הלמודים ב„תלמוד תורה“. ואת אלה אשר כשרונותיהם היו מוגבלים היה מוסר לרשות „בעלי-מלאכה, שילמדום אומנות, והוא עצמו היה בוחר באומנות זו בהתיעצו עם „בעלי-המלאכה“ — חִיטִים, רצענים, עושי כובעים וכדומה מיושבי העיירה — ולא הסיח דעתו מן החניכים עד שהיו לאנשים עומדים ברשות עצמם. אבל למרות השגחת אבי והתמסרותו לענין היה אורא ד„תלמוד תורה“ כה נפסד, שקשה היה לטהרו עוד. סוף סוף יצאו מבני העניים, שנתחנכו בו, גם גנבים ידועים, שהכל היו מכירים בהם ויראים אותם. וגם אבי בכבודו ובעצמו נפל קרבן לתעלולי הגנבים הללו. הוי עובדא, ונגנבה סחורה מבית-מסחר-הנעלים של אבא. וישלח אבי לקרא את מנהיגה של חברת גנבים זו ויבקש ממנו להשיב את הגנבה, שברובה היתה: געלים וערדלים. ענה אותו המנהיג: „היתכן, רבי שמואל, וכי יכול גם לעלות חשד על לבך כי נשלח יד בחנותך? אין זאת, כי אם חברת גנבים מעיר אחרת באה הנה, ותעש פה את המעשה הנורא הזה“. ובוזה נסתיים המאורע.

אגב, את הנעלים והערדלים נשאו הגנבים בידיהם ויפל מהם רב בדרך אשר הלכו בה. הלכנו בעקבות הגנבים ומצאנו, כי נשאו את הגנבה

לבית ראש המשטרה... אז הלך אבי לראש העיריה, ויתאונן באזניו על הגבלה. וראש העיריה ענה לו, כי יהודי ווילקובישקי הם האשמים בגנבה, באשר אינם שומרים את רכושם כדבעי...

ועוד מאורע מופלא קרה לאבי עם אחד מחברת גנבים זו, אשר הבין קמצא ב„נקודות השחורות“. אותו אחד הוא ז. וו., גנב מפורסם ומפליא לעשות במקצועו. פעם אחת בא לוילקובישקי מגיד, לבוש הדר. ראו אותו הגנבים ואמרו בלבם: אין זה אלא סוחר עשיר מעיר נכריה. ארבו לו הגנבים באכסניה שלו ומששו את אמתחתו ולא מצאו בה דברי חפץ, מלבד קומץ כתבים—דרשותיו של המגיד—וישם אותם הגנב בחיקו וילך לו. אחרי כן למד על פה את הדרשות ויסע ל„צומקי רוסייה“ הרחבה, ויהי למגיד ולא הוסיף עוד להראות בוילקובישקי מאימת הדין אשר חכה לו. ויעלם האיש, ואיש לא ידע מקומו איהו.

אחרי ימים רבים קבל אבי מכתב מבריתניה ובו כתוב לאמר: „אני הנני ז. וו., אבל לא זה אשר ידעת. אדם ישר אני וסוחר בספרים. והנני שולח לך המחאה ורשימת ספרים שאני אומר לקנות ממך“. ימים רבים עמד בקשרי-מסחר עם אבי. נראה היה, כי נהפך האדם ויהי לאיש אחר, לאדם ישר. גם בהקפה היה אבי נותן לו ספרים ובסכומים הגונים, והוא היה מסלק בדיוק. לסוף נשאר חייב לאבי כמאתים רובל, וממנו אין קול ואין קשב. אבי לא כתב לו ולא דרש את כספו, ויחכה. כעבור חדשים שלשה הגיע לאבי מכתב מבריתניה ובו כתב הכותב: „חתנו של ז. וו. אני. חותני מת פתאם, ובבקרי את חשבונותיו מצאתי כתוב, כי חייב הוא לכבודו כסף והרי הוא לפניך“.

ברי, כי לא די שז. וו. עצמו נהפך לאדם ישר אלא גם בקש ומצא

אדם ישר לנושא בתו.

ג י ל ד ו ת י

נולדתי ביום כ"ב תמוז תרכ"ג (18 ביולי, 1863) * אני הייתי הבכור להורי**. חמש השנים הראשונות לחיי עברו עלי כעבור שנות חייהם הראשונות של יתר ילדי ישראל בני גילי, בעיירה כוילקובישקי, בלא מקרים מפתיעים ומבלי עובדות יוצאות מן הכלל. כמעט נהייתי לבן חמש, עטפני אבי בטלית מצויצת, כמנהג היהודים אז, והוליך אותי אל בית ה"תלמוד תורה" העירוני. שעורי הראשון—אותה האגדה הישנה, השגורה

* השנה בה נולדתי (1863) הייתה שנת ההתקוממות הפולנית השניה. משלחת העונשים האכזרית של הרוסים, אשר דבאה את המרד, עברה בעשרות ערים ועיירות, וגם ווילקובישקי לא נמלטה מכף הפורענות. ערב יום הולדתי קשור - לפי דברי אמי—עם מאורע גורא אחד של הימים ההם:

עושי-השפטים התכוננו לתלות בשוק אחד ממנהיגי המרד. ביתנו עמד בשוק, ואמי ההרה יראה פן תראה את המעשה הנורא הזה והזיק הדבר לילד אשר במעיה. גם להשאיר בבית יראה, פן תשמע את הבכיות ואת היללות של משפחת התלוי. והשפיעו גם אלה לרעה על העובר. מה עשתה? ברע האחרון החליטה ותחבא במטה תחת הכרים והכסתות, כדי שלא תראה ולא תשמע דבר מכל אשר יעשה מעבר לכתלי הבית. כמדין ספרה לי, כי אחד היהודים עמד בשוק בעת שתלו את המורד הפולני, ושבע נחת. יתר היהודים שהיו באותו מעמד נורא, שאלו אותו: איך יכול אדם לשמח בשעה שמעלים בן אדם אחר לתליה? והלז ענה: הראיתם, כמה יהודים ענה הפולני הזה ותלה אותם ביערי?...

** שנתים אחרי הולדתי, נולד אחי לוי לוינ-אפסטין - עכשיו אחד ממנהלי המזרחי וחבר לשלטון הקהלה היהודית בוורשה. וכעבור שנתיים ושלושה חדשים אחרי הולדת אחי, נולדה אחותי הינה-נחה, אשר נשאה לנח שפירא (בנה השני, יוסף שפירא, הוא עתה מנהל עסקי התחנה האלקטריית של רוסנברג בתל-אביב). היא מתה בתל-אביב. אחרי שלש שנים להולדתה, נולדה אחותי הצעירה לאה, שהיתה נשואה לחיים פרושנסקי המנוח—אחד מבעלי העתון היומי, מאמענס' בוורשה. (בנה השני הוא עתה אחד האינזינירים בתחנת רוסנברג, שעל שפת הירדן).

בפי כל מלמדי ישראל, כי בשכר למוד טוב משליך המלאך מטבע של נחושת מן השמים אל שלחן הלמוד.

לכאורה היה בית ה"תלמוד תורה" מכוון לילדי עניים, ששלום שכר למוד קשה עליהם. ואף שאבי יכול היה לשלם שכר למוד, הכניסני בכל זאת ל"תלמוד תורה", כדי להוכיח ל"פני" העיר, כי ה"תלמוד תורה" לבני עניים צריך להיות מתוקן בכל, עד שיסכון גם לילדי אמידים. דבר הכנסי ל"תלמוד תורה" שמש איפוא מעין הפגנה בעיירה. ואמנם רק זמן קצר למדתי שם. ואחרי עזבי את ה"תלמוד תורה" הובאתי לחדרו של ר' אליעזר העזר. עזר קראו לו, מפני שעינו הימנית היתה סתומה לגמרי ורק בקושי ראה משהו בעינו השמאלית. מסרו אותי לידו, משום שהיה ידוע כ"בעל פועל" (בר"פצולה), כלומר: איש היודע ללמד את תלמידיו את הקריאה בזמן קצר. מפיו למדתי תורה רק במשך "זמן" אחד. אחרי כן עברתי לידי ר' אליעזר המנקר, שזכה לתואר זה על שום משלח-ידו השני. כי מלבד אמנות המלמדות, ידע גם לנקר את החלק התחתון של בהמות גסות ודקות ולהכשירו לאכילת יהודים. לא כל קצב ידע את המלאכה הזאת; נקור זה דרש מומחה מיוחד לכך, וכזה היה מלמדי ר' אליעזר.

כל שמונת תלמידיו היו בני כחה אחת. זכורני, למדנו אז נביאים ראשונים. וקצבים מן הערים הסמוכות היו באים לבית הרבי וירכי בהמות גסות בידיהם, לנקר. הרבי היה עסוק בעבודתו זו, ועל התלמידים צוה לשנן את הפרק בנביאים שלמדנו באחרונה. אנכי ילד שלו הייתי, שומע בקול הרבי ומתמיד. ואם צוה הרבי לשבת בשלוח ולחזור על מה שלמדנו, ישבתי וחזרתי. וכך היה גם באותו יום של פורענות. אבל חברי הרבו צחוק ושאון ולא שמו לב למצות הרבי. ויחר אף הרבי בתלמידיו. מלא כעס רץ אל הנערים הצוחקים וישאל בקול: "מי הוא אשר צחק?" נפל פהדו על האשמים, ויראו באצבע עלי, לאמר: אני הוא אשר צחקתי. הרבי לא שקל הרבה בדעתו, תפס אותי וילקני את המלקות הללו ראיתי כעונש הבא עלי חנם ואת העלבון הזה לא שכחתי עד היום הזה. מפי מלמדים ומורים רבים קבלתי תורה, אולם זו היתה לי הפעם הראשונה והיחידה, שסבלתי עונש גופני, וזה היה לי גם הנסיון הראשון בחיי שנוכיתי ביסורי גוף ונפש יחד.

ועוד נחתם בלבי זכר לדבר אחד שקרה באותו החדר. אחד מחברי, אהובו של הרבי, נתפש באיזה הטא. הרבי לא ענש אותו, אבל הגיש אותו

אל רגל המטה, התנה בגיר צגול על רצפת החדר מסביב לרגל המטה ורגל הנער וצוה על הנאשם לבל יזוז ממקומו. עמד הנער ויבך מרה וממקומו לא מש. והנה נכנס לבית אחד הקצבים, לרגלי עסקיו עם הרבי, וירא את הנער בוכה בדמעות שלישי. וישאל הקצב את הנער: „מדוע אתה בוכה, ילד?“ והלז אמר: „איך לא אבכה, והרבי הדק אותי בגיר לרגל המטה ואין אני יכול לזוז ממקומי“ הוא האמין, כי בכשוף קשר אותו הרבי לרגל המטה.

מפי הרבי הנה התחלתי ללמוד גמרא מתוך ה„לקח טוב“ (ילקוט של קטעי גמרא קלים, בשביל ילדים המתחילים בגמרא). למדתי אצלו גמרא בערך חצי שנה. (אגב, רבי זה, אליעזר המנקר, הוא אבי זקנו של הסופר הידוע דר. ש. מלמד).

כאשר מלאו לי שמונה שנים הובאתי לחדרו של ר' זלמן חסיד. חסיד על שום מה? על שום שהוא וחותנו אליהו היו החסידים היחידים בוילקובישקי, שהיא עיר של „מתנגדים“ כולה. אז לא הבינותי, מה זה חסיד ומה בינו למתנגד? רק אחרי שנים רבות בבואי לורשה הבינותי „חסידות“ ו„מתנגדות“ מה הן. רק שם ראיתי איך חסידים מתיחסים למתנגדים וביחוד לליטאים. שם ראיתי, איך יהודים, בינם לבין עצמם, קרועים לכמה קרעים ומפלגות; איך יהודי ורשה, למשל, רואים כמיוחסים רק אותם היהודים, שנולדו בורשה גופא ודוקא מעבר אחד של הויכסל, ומי שנולד מעברו השני של הויכסל, אפילו בפרגא (פרור העיר ורשה), כבר נחשב לליטאי ארור ול„ראש-צלם“...

מפי ר' זלמן חסיד למדתי רק גמרא. יש לי יסוד לשער, כי מלבד מסכת בבא-קמא ומחציתה של מסכת גטין, לא ידע. עד כמה שזכרונותי מגיע, היה לומד עם תלמידיו רק את המסכתות האלו. במלאת לי עשר שנים, ואבי חפץ כי אלמד יותר, שכר ביחד עם אביו של אחד מחברי, יעקב חמילבסקי—את ר' זלמן חסיד, שילמד חצי יום רק את שנינו. אבל משום שר' זלמן היה עוסק גם במיני פרנסות אחרות, כמו שדכנות, כתיבת מכתבים ואדריסאות ל„קרובים“ אשר באמריקה וכדומה, לא היה לו פנאי ללמד אותנו ארבע שעות שלמות והיה שולח אותנו החוצה לשחק, ואף על פי ששנינו היינו מתמידים גדולים, בכל זאת היה ה„חוק“ מושך את לבנו יותר ממסכת בבא-קמא...

חברי היה גדול ממני בשנתיים, וגם יותר מעשי ממני. הוא פתה אותי, שכל אחד מאתנו יקנה לו פנקס קטן וירשום בו בכל יום: כמה

שעות למד כיום ההוא. הפנקס הראה ברור, כי יותר מארבעים רגע ביום לא למד אותנו. ובסוף ה"זמן", כאשר בא המלמד לאבי-חברי לדרוש ממנו שכר למוד, הוציא חברי את פנקסו, וישם אותו לעיני אביו. המלמד קבל נזיפה קשה על "בטול תורה", אבל ממה שהגיע לו בשכר למודו לא קבל אפילו פרוטה אחת. והרבי מהר לבוא לאבי ויספר לו את הקורות, וגם את דבר ה"פנקסים" לא העלים. ובכן קראני אבי, וישאל אותי אם גם אני עסקתי ב"בוכה-לטריה" זו. בלב חרד הוצאתי מכיסי את הפנקס ומסרתי אותו לידי אבי. אבי לא הביט אל פנקסי, כי אם לקחהו ממני ויטמנהו בכיסו. ועלי צוה לגשת אל הרבי, לנשק את ידו ולבקש ממנו מחילה על הצער שגרמתי לו. קשה היה עלי למלאות את רצון אבי, אבל אם אבא מצוה...

אליבא דאמת יש להודות, כי מלבד גמרא למדנו כמו כן מן הרבי הזה, איך כותבים מכתבים לבנים אשר באמריקה: איך שולחים אלף נשיקות לברליה וכמספר הזה לדודל וכדומה. לעומת זה היינו אנחנו לעזר לרבנית, כי הרבנית עסקה גם היא במלאכת יד. היא היתה תופרת סודרי אטלס למצחי נשים, שבימים ההם היו הנשים נוהגות לשאת תחת הפאה הנכרית. אנחנו, התלמידים, היינו צריכים לעזור לה במלאכתה וקנינו לנו שלמות בה. כך ידענו את ההבדל בין סודרים חלקים וסודרים קפולים, ומה בין סודר מקופל ל"קופקה" (שבים) בעלמא, וכדומה.

לאחר המעשה עם הפנקסים לא הוסיף אבא לשלוח אותי אל המלמד הזה. ל"זמן" הבא הביאני אבי לחדרו של "רבי משה ווישטיניצר" (סודרסקי). בשם ווישטיניצר קראו אותו על שם העירה ווישטיניץ, משום שלמד אצל רבי חיים פליפובר, שהיה רב בעירה ההיא, הסמוכה לוילקובישקי. הוא היה תלמידו המובהק של ר' חיים, שהיה מפורסם בימים ההם כגאון ומשכיל.

ורבי משה ווישטיניצר זה היה הטוב שבמלמדי ווילקובישקי. הוא נהג כבוד-ראש בלמודו והתלמידים אהבוהו. "שעורים ארוכים" היה מלמדנו ובעמקות רבה. בבואי אל חדרו, הייתי כבן אחת עשרה. אבי קרא אותי לגשת אליו, ואמר לי: "בני, היום נעשית לתלמידו של רבי משה ווישטיניצר, ולא נאה לך עוד לשחק עם ילדים אחרים ברחוב". ותחת השגחתו למדו התלמידים באמת בהתמדה גדולה. אחרי שלמדתי אצלו שנה שלמה, היתה כל הכחה נוהגת להשכים לבית המדרש בשעה הששית בבוקר וללמוד שעותים בעצמה, בלא עזרת המורה. זאת אומרת:

„להכין שעור“. אותה שעה היה הרבי מטייל בבית המדרש ומקבל נחת מתלמידיו השקדנים.

ומהיותי צעיר, והשכמה היתה קשה עלי, היה חברי חמילבסקי, שהיה גדול ממני בשתי שנים, בא בבוקר בבוקר, להעירני משנתי. אנכי הייתי ישן ליד חלון. פעם אחת, בבוקר יום-חורף, קרה הדבר שהחלונות הכפולים היו מקופאים מן הקור הגדול, ולא שמעתי קול דפיקתו; שבר חברי אחת השמשות, וכאשר פגעה בי הרוח הקרה שנשבה בפני, התעוררתי, התלבשתי ורצתי אל בית המדרש. אני אומר „רצתי“, משום „שגרא דלשנא“. כי איך אפשר היה לרוץ, ובשעה הששית בבוקר עדיין שרר החשך בחוצות ווילקובישקי. עששיות לא האירו את רחובותיה, ובימות החורף היו הרחובות חלקלקים כל כך, שהריצה היתה מסוכנת מאד, פן יפול הנופל על רגב קרח עז, ושבר את מפרקתו. לכן היו הולכים בזהירות רבה והשנים דא לדא נקשו מקור. כיון שנכנסנו לבית המדרש, באשר התנור כבר היה מוסק והחום הרחיב את הדעת—היינו מחממים את אברינו הקפואים ובחשק גדול היינו לומדים ומכינים את השעור בגמרא. בשעה השמינית היינו עומדים להתפלל. אחרי התפלה—סעודת הבוקר, ושוב למוד עד השעה השניה; הפסקה לארוחת הצהרים—ושוב למוד עד עשר בערב. וגם בשעת בין השמשות, כשלאור החמה כבר אי אפשר ללמוד ולאור הנר עדיין השעה מוקדמת, לא היינו יושבים בטלים, חלילה. בשעה זו היה הרבי קורא בפנינו מספר המוסר „בחינת עולם“. את הלמוד הזה היה רואה כמנוחה אחרי העמל הרב על הסוגיות הקשות, שהיינו מטפלים בהן ארבע עשרה שעות ביום.

כאשר מלאו לי שתיים עשרה שנה ומחצה, למדתי אצלו מסכת חולין וגם „יורה דעה“, שאינה, באמת, אלא תוצאה או פסקי הלכה למעשה, מן המסכת האמורה. אבי לא חפץ שאלמד „יורה דעה“, כל עוד לא אחדור היטב לתורה של מסכת חולין. לכן צוה עלינו המורה, שדבר למוד ה„יורה דעה“ ישמר בינינו בסוד ולא נגלה אותו לאבי. אבל בחדש תמוז נהייתי לבר מצוה, והדרשה שדרשתי לכבוד היום הזה היתה כלה פלפול בסוגיא אחת בגמרא חולין וגם ב„יורה דעה“, וכך נגלה סודי לאבי. הוא התרגז אמנם על כך, בכל זאת לא שנה הרבי את מנהגו והוסיף ללמד אותנו „יורה דעה“. אנחנו היינו לומדים בבית הרבי בחדר פנימי, ובחדר התיצוני היתה נחתומה של הרבנית: סמוך לדלת עמד תנור גדול ובו היתה הרבנית אופה יום יום גם לחם לבן—„חלה“ בלעז—וגם לחם שחור. הריח של לחם

חס, אך זה אפוי, מלא את הבית. אבל זה לא היה מעכב אותנו מהתעסק בלמודנו ולפנות ערב, אחרי השעור ב„בבחינת עולם“, היינו רעבים קמעא, והרבנית היתה „מכבדת“ אותנו ב„חלות שחורות“, ממולאות דג מלוח ובצל, שהיתה אופה ביחוד בשבילנו. אנחנו היינו בולעים את המאפה הזה לתאבון בעוד חומו בו, וטועמים בו כל הטעמים שאבותינו היו טועמים במן שאכלו במדבר.

ולומדים היינו בחשק נמרץ. ואפילו בין הזמנים, כלומר, בימים שלפני חג הפסח ובימי החול שבין הימים נוראים, כשהיינו משוחררים מן החדר, לא היינו מטיילים בחוץ ולא היינו משחקים, אלא אני וחברי יעקב חמילבסקי היינו יושבים בבית המדרש וחוזרים על כל מה שלמדנו מפי הרבי ב„זמן“ שעבר. יש שהיינו מנצחים זה את זה בענין מעניני הגמרא, יש שהיינו מלאים חימה איש על אחיו והיינו קוראים זה את זה „בור“, „עם הארץ“ וכדומה. לסוף היינו מגישים את משפטנו לפני אברך למדן, שהיה גם הוא חובש בית המדרש, והוא היה מכריע בינינו. וכשעזבנו את בית המדרש, שוב היינו ידידים נאמנים, ואת המחלוקת שפרצה קודם בינינו היינו רואים, כראות המחלוקת שבין בית שמאי ובין בית הלל, כלומר: מחלוקת לשם שמים.

הייתי לא רק תלמיד ותיק, אלא גם תלמיד אהוב לרבי משה, בהיותי נער שקט ושקדן. לאחר זמן, כשהייתי כבר בארץ ישראל, קבלתי מכתב מאת אחד הנכבדים בוילקובישקי, כי הוא חפץ לשלוח את בנו ללמוד ב„מקוה ישראל“ (זה היה בשנת תרנ"ג 1893). על אודות המכתב הזה כתב לי רבי משה: ידידי, לא כימים הראשונים הימים האלה. לפני, לא כזמן כביר, רק זכר אזכרה, העת אשר למדתי את כבודו גפ"ת; האב והבן לא ישאלו שאלות: מה תהי אחריתם? כי הדבר הזה נוגע למי שאמר והיה העולם. לא כן בימים האלה. כי שאל ישאלו הבנים, מה זאת ומה תהיה אחריתם, הלא מן השמים לא ירד המן וטוב תורה עם דרך ארץ. לכן בקש ממני, שאעזור לנער ואדאג שיקובל לבית הספר „מקוה ישראל“.

המגיד מקלם והמגיד רבי חיים הרומשישקי

אבל לא רק חיי העיירה ותורת רבותי השפיעו על חנוכי; היו גם השפעות צדדיות. גם למגידים אורחים בוילקובישקי היתה השפעה רבה על חיי רוחי. ביחוד זוכר אני שני מגידים כאלו: המגיד מקלם ורבי חיים הרומשישקי מווילנא. פעם אחת, בימות החורף, בא הקלמאי (דער קעלמער) לוילקובישקי ושהה בה כשבועים. כמעט בכל יום ויום היה דורש ברבים וכל אנשי העירה היו נתונים תחת השפעתו. הוא היה נואם בחסד עליון. דברן פרא היה—כפי שעמדתי על הדבר לאחר זמן—אבל בעתו היה מושך אחריו את כל הלבבות. ביחוד הצטיין בתאוריו שהיה מתאר את הגיהנם ואת גן העדן. ופעם אחת קרא ברב התפעלות: „באותות ובמופתים אוכיח לכם, כי אברהם מאפו מקבל את ענשו בגיהנם“. ותיכף החל לתאר את הגיהנם וכל אשר יעשה בו לכל פרטיו—כאלו זה עתה חור משם. הוא ספר, היאך המשחיתים עומדים, מזלגי ברזל בידיהם ועליהם נתונים הרשעים, והמשחיתים משליכים אותם: את פלוני לתוך אש שחורה ואת אלמוני לתוך אש אדומה. התאורים היו בולטים כל כך, עד שהיו נהירים לכל שומע, כאלו הוא רואה אותם בעינים. וכשנפטר המספר מהגהינם, עבר לגן העדן. והנה הוא רואה אולם גביש, על כסאות זהב צדיקים יושבים, עטרותיהם בראשיהם, ונהנים מזיו השכינה. והקדוש ברוך הוא יושב ונהנה מפלפולי דאוריתא של תלמידי החכמים, שכל אחד מהם מתאמץ להוכיח צדקתו והוא הקדוש ברוך הוא, קורא עליהם: „אלו ואלו דברי אלהים חיים“. כל זאת העביר לעיני השומעים בצבעים בהירים מאד, עד שכל העם כאילו ראה את הקולות של המגיד. ופתאום קרא: התאמרו, כי מפה'קה (כלומר: אברהם מאפו) ישב פה? וכי יש פה מקום בשבילי? ואם אין מקום פנוי בשבילי בגן העדן, משמע שהוא נמצא בגיהנם...

והנהגתו מדי דברו היתה משונה מאד. הוא עודנו עומד כתאור בנין הגהינם לאולמיו ומדוריו, ופתאם הוא קורא בכח: מים! והעם השומע חושב, כי כונתו למים לכבות בהם את אשו של הגהינם. אבל באמת כון למים שלנו, מים פשוטים לשתייה, משום שכבר צמא אחרי שנאם שעות אחדות כסדרן. אז היו מביאים דלי מלא מים ומעמידים אותו על ה"עמוד", אשר לפניו עמד ודרש. ובזמן קצר היה מריק אותו אל תוכו והיו מביאים לו דלי שני וגם אותו היה מריק במשך הדרשה.

והקלמאי לא היה מסתפק בנאומים לבד. הוא היה גם עסקן והשתדל להגשים בפועל את אשר דרש בדרשותיו. כך יסד חברה "חיי אדם" בשביל בעלי מלאכה; הוא השפיע על היהודים, מחזיקי בתי מרוח—כל בעלי בתי מרוח בוילקובישקי היו יהודים—שביום השבת יהיו בתיהם סגורים. לפי שמבקרי בית מרוח בוילקובישקי היו רק "גויים", היו בעלי הבתים ההם נוהגים בבתיהם מנהג של מכירת חמץ: כלומר, היו מוכרים את בית המרוח לנכרי, לימי השבתות. אבל דעת הקלמאי לא היתה נוחה מהמצאה זו. ולא נח ולא שקט, עד שכל בתי המרוח היו באמת סגורים על מסגר ביום השבת. ביחוד היה "מרעיש עולמות" על מאזני שקר ואיפות שוא, עד שהיו מחליפים אותן בחדשות ונכונות.

אבל כבודו ותפארתו לא האריכו ימים בסביבתנו. גרם לכך מאורע אחד: בעת ההיא היה דורש בעיירה מרימפול, הסמוכה לוילקובישקי. אחרי שגמר את מחזור דרשותיו, פנו אליו יושבי העירה בבקשה, לנדב דרשה אחת יתרה לתכלית פדיון נכד הרב המרימפולי הקודם, מעבודת הצבא. כיון שנודע בעיר, כי "פדיון" הדרשה מוקדש לתכלית שחרור נכדו של הרב, הרבו יושבי העירה לבוא, אף הגדילו את "גתינותיהם" אל הקערה. והנה, כאשר ראה הקלמאי כי נאסף כסף רב, בקש שיתנו לו מחצית הסך הנאסף, "בעלי-הבתים" לא נאותו לך, ויתגפל המגיד עליהם בחרפות וגדופים. בסופו של דבר—כמעט שברח מן העיירה. המקרה הזה מחה ושם לאל את כל הרושם שעשה בדרשותיו על יושבי העיירות הסמוכות, ושוב לא נראה בגבולותינו. מן היום ההוא והלאה שגורה היתה ההלצה בתוכנו: "שאם הקלמאי בוער באש בגהינם, צריך לקרוא לרבי חיים הרומשישקי, לכבותו".

גם המגיד הזה היה נואם מצוין, אבל לפי תכונת דרשותיו היה ההפך מן הקלמאי. זה האחרון ראה רק רע כל הימים; הוא ראה את העם והוא מרבה לפשוע, לכן לא חדל מקרוא לתשובה ויאיים על החוטאים

בכל שבעת מדורי גהינם המלאים אש לזהטת. והרומשישקי היה רואה ומראה, מה גדול ומה יפה הוא העם היהודי, "העם הנבחר", העולה במעלותיו ובמדותיו על כל הגויים. מי ששמע את נאומיו, היה מרגיש את עצמו אדם-המעלה, היה מתרומם בעיני עצמו ויאהב גם את המגיד בגללו. הוא היה אמן-הדבור. עדיין זוכר אני, איך תאר את עשר המכות, שהוכו בהן המצרים לפני ארבעת אלפים שנה. הכל היה כה בהיר וברור, כאילו אתה תופש את יסורי המעונים, ביד ממש. אגב, את ענין עשר המכות חלק לשתי דרשות. את מכת החושך, שנאמר בה וימש, הציג לפני הקורא בצורה מוגשמת כל כך, כאילו היה החושך גוש שנתן לחתוך אותו בסכין. כך, למשל, תאר, איך חרה אף פרעה במשרתיו על החושך השורר בבתו: "צוה המלך להדליק נרות, אבל המשרתים ענו לו, כי כל הנרות דולקים. התחיל פרעה למשש את הנרות בידיים, כדי להוכיח אם הם דולקים או לא—קוה את ידיו באש, אבל החושך לא מש..." כמעט תמיד היה בוחר חומר כזה לדרשותיו, שיהיה בו ענין לספר בשבחו של ישראל.

לא החסרתי משמוע אפילו דרשה אחת מדרשותיו של הרומשישקי בעירנו. ואבי, שגם בעצמו היה נואם הגון, ספר לי, שפעם אחת דרש הוא, אבי, בפרגה, הסמוכה לוורשה, (אחיו היה שם הרב דמתא), ובמקרה נמצא גם הרומשישקי באותו מעמד ושמע את דרשת אבי. כתום הדרשה, נגש הרומשישקי לאבא ויאמר לו: אדוני אמנם נואם יפה הנהו אבל בזבזן גדול. דרשתך האחת היתה מספיקה לי לעשר דרשות. כי דרשתך היתה כולה תמצית, ואני הייתי מוסיף עליה כמה וכמה קבים מים...

לשני המגידים הללו, המגיד מקלם ורבי חיים הרומשישקי, היתה השפעה גדולה על יהודי ליטא והשפעת שניהם רבה היתה גם עלי.

ל מ ו ד י ח ו ל

אף על פי שאבי הפך, ואולי גם קוה, שאהיה רב בישראל, בכל זאת השתדל שאדע גם שפות זרות. לתכלית זו שכר לי מורים שונים, שהיו מלמדים אותי יום יום למודים שונים, זה אחרי זה. מורי הראשון היה הלל שרייבער (ווארשאווסקי). שרייבער קראו לו על שום שילדים קטנים, נערים ונערות, היו לומדים אצלו לכתוב יהודית. לכאורה, לא הייתי צריך לתורתו של שרייבער, כי בהיותי בן שמונה-תשע כבר ידעתי לכתוב יהודית כראוי—אף שלא למדתי זאת מפי מורה. אבל מלבד יהודית, למדני שרייבער גם אשכנזית קמעא וביחוד תנ"ך. אכן, רק זמן קצר קבלתי תורה מפיו, כי בקרוב הכניסוני לבית הספר של בן הלל זה, הלא הוא ישעיהו ווארשאווסקי, באשר למדו גם רוסית. אין אני משער כי ידיעתו בשפה הרוסית היתה גדולה, אבל די היה בשבילנו במה שידע. בעת ההיא נודמן לוויקובישקי יהודי מווילנה, מורה רוסי, שלמד בבית הספר לרבנים אשר בווילנה. הזמין אותו אבי להורות אותי את השפה הרוסית. הוא בא לביתנו וביא אתו ספר למוד רוסי. זה היה ספר פופולרי על חכמת התכונה. דעת הכוכבים והמזלות ענינה אותי יותר מלמוד השפה הרוסית. אחרי כן הזמינו לי מורה מאשכנז—יהודי שבא מפרוסיה הקרובה. בהיותו ירא וחרד, חפץ לאחד את האמונה עם ההשכלה, וילמדני תפלת „לכו נרננה" בשפת אשכנז... אחריו למדני מורה אחר את השפה האשכנזית. הוא היה מן „המתקדמים" והתחיל לקרוא אתי את שילר. שאלתי אותו, שמא יקשה ממני לקרוא ולהבין מחזה של שילר? על זה ענה לי, כי בשביל לקרוא דברים קלים אין לי צורך במורה... חושב אני אמנם, כי שיטת הלמוד, הבוחרת להתחיל בלמוד שפה על ידי קריאת מחזות ספרותיים מאד ועל ידי עיון ב„חכמת הגלגלים", איננה מתאימה לפדגוגיה הנכונה. אבל אין לכתך, כי השיטה הזאת היא שעוררה בי את החשק

לקרוא וללמוד. את המחזה „וילהלם טל“ של שילר קראתי כולו במשימה אחת, והתכונה „הרוסית“ ענינה אותי כל כך, שעד היום זוכר אני פרקים ממנה. קריאת תכונה פופולרית לוקחת את לבבי גם עתה, עד שהיא משכחת מלבי כל עניני חול שבחיים היום יומיים, וגם את הדאגות הבאות מחיי יום יום.

מזלי ודאי גרם לי, שיהיו לי מורים בעלי שיטות משונות. בהיותי כבר כבן שמונה עשרה ונמצאתי בוורשה, מצא לי אבי מורה לצרפתית. והוא התחיל ללמדני את השפה על פי „התהלים“ בתרגום צרפתי. המורה היחידי שנמצא לי בוילקובישקי, שהיה מורה אמתי ואחז בשיטת למוד אמתית, היה המורה למתמטיקה. הוא היה קרובו של המורה הלל שרייבער. אביו היה מלמד גמרא בוילקובישקי, וגם הוא היה למדן הגון ונוסף לזה מתמטיקן הגון.

ישיבת וואלוזשין

עוד טרם מלאו לי חמש עשרה שנה, הוליכני אבי לישיבת וואלוזשין, אשר למשפחתנו היתה שייכות קרובה אליה. וזה הדבר: אבי אבי, אליהו זאב (שאני נקרא בשמו), מת בעודנו צעיר. אבי נשאר יתום בן חמש. ואחיו רבי יהושע העשל*, שהיה גדול ממנו בעשרים שנה, גדלו בביתו ויהי לו כאב רחום. דודי זה נחשב על „בית הרב“ בוואלוזשין (אשתו היתה הדור הרביעי לרבי חיים מוואלוזשין). ואבי, שנתחנך בביתו, למד זמן רב ב„ישיבה“ מפורסמת זו. בטוח היה אבי, כי רק בוואלוזשין יודעים ללמד דף גמרא כהוגן. וכשהביאני שמה, מסר אותי להשגחת ראש הישיבה: רבי הירש ליב ברלין (הוא ה„נציב“: נפתלי צבי יהודה ברלין). בבית אשת דודי הייתי אוכל בשבתות, ובימות החול הייתי אוכל במעונו, בבית אשת חייט. כי בוואלוזשין לא היו נוהגים לאכול „יום“, „יום“ בבית איש, כמו שהיו נוהגים בערים אחרות. אולי משום שהעיירה היתה קטנה, ו„בחורים עניים“, תלמידי הישיבה, רבים, והעיירה לא היתה יכולה להספיק להם את מזונותיהם. אבל איך שהוא, וכל אחד מארבע מאות הבחורים, שלמדו בישיבה, היה מקבל דמי השבוע, החל מחמשים קופיקות וכלה ברובל. וסכום זה היה מספיק למזונותיו של הבחור. ו„מבשרי חזיתי“: שלשים ושבע קופיקות ומחצית הקופיקה הייתי משלם שכר דירה ושכר „טרחת“ יחד. כי בעלת הבית היתה טורחת לבשל לי שלש ארוחות ליום וגם לקנות כל מה שנחוץ לארוחות, כפי הזמנתי. מחיר החומר למזונות, שלמתי לבד. כל ההוצאה לשבוע עלתה לי לרובל אחד ושתיים עשרה קופיקות, ואני הייתי חי חיים טובים וניזון במאכלים טובים. בעלת ביתי היתה אשה צדקנית, וכמותה היו בודאי גם שאר

* ציין הערה 1 בסוף הספר.

הנשים. הן לא חסו על צמלן ובלבד שתקנינה את הכלי-בזול. משל אחד: בעלת מעוני היתה יוצאת אל מחוץ לעיירה, לקדם פני המוכרים, המביאים צרכי אוכל נפש אל השוק, ולקנות מהם ביצים „חיות“. (מחיר ה„עשר“ היה עשר קופיקות). בשובה הביתה, היתה בוררת את הביצים הגדולות לצרכי „בחוריה“ (בלעדי היו לה עוד שלשה) ואת הקטנות מכרה בשוק. בבואי לוואלוזשין כבר לא היה דודי חי בקביעות בה*. רק אשתו היתה שם, והיא השגיחה עלי בעין אמא.

בעת ההיא למדו בישיבה כארבע מאות בחורים. כולם למדו בחדר גדול אחד. משני עברי החדר, או האולם הארוך הזה, נמצאו שני חדרי-מיוחדים לבחורים הגדולים וללומדים מובהקים. באולם הגדול נמצאו קרוב למאתים שלחנות, שעל סביבם למדו כארבע מאות בחורים: שנים לשולחן, שנים לשולחן. למדו בקול רם. וארבע מאות קולות כי ישמעו ברמה, מדרך הסבצ הוא, שיעשו רושם גדול על השומע. ראשי הישיבה היו „אומרים את שעוריהם“ מן השעה השתי-עשרה עד השעה השניה אחרי הצות היום. הם היו יושבים בראש שלחן ארוך מאד ועל סביבם היו יושבים ועומדים כמעט כל התלמידים. התלמידים היו נכנסים תכופות לתוך דברי רבותיהם בקושיות ופלפולים, כדי להוכיח את חריפותם. לולא ה„כניסה לתוך דברי המורים“, היתה צורת השעור דומה לדרך הלמוד בשאר בתי מדרש גבוהים. אבל אליבא דאמת היה גם הלמוד הנהוג פה מחוסר תכנית וסדר קבוע.

בשעתי היו שני ראשי-ישיבות „אומרים את השעור“: שלש פעמים בשבוע היה רבי הירש ליב דורש בפני התלמידים, ושלש פעמים דרש חתנו, רבי רפאל. למדנו אז מסכת קדושין.

אנכי התפרנסתי מכיסי, כלומר, לא הייתי מקבל קצבה שבועית מן הישיבה. לכן הייתי חשוב מאד בעיני ראש הישיבה: כבר אמרתי, כי אבי הוא שהביאני לוואלוזשין. לפני שובו הביתה ערך לי תכנית הנהגה. וכך אמר: קודם כל—בריאות הגוף; שאוכל דברים מזינים, שאטייל שעה אחת ביום, וכדומה. הוא לא צוני שאלמד בהתמדה, באשר ידע כי מתמיד אני גם בלאו הכי. אבל בקש ממני כי בכל יום הששי אודיע לו במכתב כל מה שלמדתי במשך השבוע. אם תהי לי איזו שאלה, אשאלהו והוא יענני. וגם זאת בקש, כי לעתים אבקש את ראש הישיבה רבי נפתלי

צבי יהודה ברלין, כי בשולי מכתבי יואיל לכתוב לו שורות אחדות על אודות למודי והנהגתי. אנכי קיימתי את הכל. ואחרי שגם אני בעצמי חפצתי לדעת, מה יכתוב ראש הישיבה על אודותי, נגשתי אליו פעם אחת ואמרתי לו, כי היום אני שולח מכתב לאבי, ואולי יואיל גם הוא בטובו לכתוב מה שהוא לאבא, ואשים זאת במכתבי. הוא הביט אלי, צבט אותי צביטה קלה בלחי, ובחיוך של חבה אמר לי, בנגון ממושך: לא כן, בני. אתה—הבא לי את מכתבך, ואת המעטפה, ואת תו הפוסטה, בכל—מכל—כל, אז אכתוב מה שאכתוב, ובעצמי אשלח את המכתב. וכן היה. במשך העת שלמדתי בוואלוזשין, הוסיף ראש-הישיבה פעמים אחדות איזה דברים בשולי מכתבי. כאשר שבתי הביתה, מצאתי שאבי גנז את מכתבי. ומה מאושר הייתי לראות, כי ראש הישיבה הלל אותי בפני אבא. אכן היו גם מקרים אחרים, שבהם הראה לי ראש-הישיבה חבה יתרה בגלוי. פעם אחת באתי אליו בקושיא חמורה בגמרא שלמדנו. הוא עמד והקשיב לדברי. בינתיים עבר בחור אחד על פנינו ויאמר כלאחר-יד: ה"גשועות יעקב" כבר שואל זאת. עין הבחורים היתה צרה באלה מחבריהם אשר הצטיינו בלמודיהם, ובפרט היתה עינם רעה בי, מהיותי צעיר ביניהם וקטן מכולם בישיבה. ראש הישיבה שלח אליו מבט מלא חימה ויאמר בניחותא: וכי בשביל שה"גשועות יעקב" שואל—אסור לו לשאול? והנה גם מקרה אחר: בעת ההיא למד בישיבה בחור אחד ממולודיטשנא. בוקר אחד נמלך וקצץ את פאותיו. ראה זאת ראש הישיבה, ויך אותו אחת ושתיים על לחייו. הבחור הצטדק ואמר: "מדוע זה הווילקובישיקי הקטן הנהו מחוסר-פאות?" הכעיסו דבריו את ראש הישיבה, סטר לו עוד פעמים על לחייו ויאמר: הווילקאוושיקי הקטן בא אל הישיבה בלי פאות. אבל אתה—ופה צלצלה סטירה נוספת—בור שכמותך, באת הלום בפאות ופה קצצת אותן. הלא יאמרו הבריות, כי בוואלוזשין פסקה יראת-שמים.

כנהוג בוואלוזשין, הזמין לי אבי חבר, שבאמת היה רבי, שילמד עמי בכל יום את דף הגמרא שעליו יאמר ה"שעור". רבי זה היה רבי זכריה מטורץ (בחורי-הישיבות היו נקראים על שמות עריהם). אותי קראו: "הווילקובישיקי הקטן", משום שנמצא פה בן עירי, שהיה גדול ממני). עם חברי-רבי הייתי לומד בכל יום מתשע שעות עד שתיים עשרה שעות בבוקר, והיינו יורדים לתוך תוכו של אותו דף הגמרא, שעליו יאמר

השעור ביום ההוא. מן השעה השתי-עשרה עד השעה השניה שמענו את השעור. אחרי כן אכלנו את ארוחת הצהריים. ואחרי שעה ישבתי עם חבר אחר, חבר ממש, ללמוד מסכת אחרת. עמו למדתי מסכת בבא-קמא. אנכי, על פי טבעי, מתמיד הייתי. אבל חברי-רבי היה מתאונן, שאין אני לומד די—הגם שלמדתי, בכלל, לא פחות משתי-עשרה שעות ביום. הלילה שבין יום החמשי והששי היה ליל ה"משמר", בו היו רבים מבני הישיבה לומדים כל הלילה, עד אור הבוקר. גבר בי החשק ליהנות גם בן מנעימות ה"משמר". אך כפי שנודע לי אחרי כן, נרדמתי בשעה הראשונה אחרי חצות הלילה, וראשי נשען על הגמרא, המונחת על ה"עמוד" אשר לפני. כשנתעוררתי בבוקר, ראיתי עצמי שוכב במסתי. מי הביאני הביתה? ובכלל, מה קרה לי באותו הלילה? כל זה נשאר כמוס ממני עד היום הזה. בסך הכל למדתי בוואלוזשין ארבעה חדשים. אבל הזמן הקצר הזה השפיע הרבה על התפתחותי הבאה. אחד מבני הישיבה בשעתי היה הביבליוגרף הנודע ישראל איסר גולדנבלום, שהיה מכנה את עצמו בשם "אפ"ז (י. א. פרחי זהב). משיבת אישישיק גרשוהו, משום שחשדו בו באפיקורסות, ויבא לוואלוזשין. מתחלה קבל אותו ראש הישיבה בסבר פנים יפות. אך כאשר החל לדרוש קצבה שבועית, נשתנה היחס אליו לגמרי... אז עזב את הישיבה וישב ללמוד בבית המדרש העירוני, על מנת להכעיס את ראש-הישיבה, שלא היה אוהב "דברים כאלה"...

"אפ"ז היה מקבל ספרי השכלה מוורשה. ובני הישיבה, שחפצו לטעום קצת מן ההשכלה, היו מתקבצים לחדרו בחשאי וקוראים מה שעלה בידם. אף על פי שאבי היה סוחר ספרים, קראתי ראשונה את ספרי מאפו, "אהבת ציון" ו"אשמת שומרון", רק בחדרו של "אפ"ז.

ולראש הישיבה שמש, שהיה עובר על מעונות התלמידים וחוקר ודורש, עד כמה שידו מגעת, אם אין ביניהם קוראים ספרי מינות. פעם אחת בא לאחד מבני הישיבה, וימצא אותו הוגה בספר שאלות ותשובות "אהבת ציון". השמש, אדם פשוט, ידע כי הספר "אהבת ציון" הוא בגדר טרפה ופסול. ויחטוף את הספר מידי הבחור, וישליך אותו ארצה. אחרי כן הרימו מן הארץ, וישא אותו אל ראש הישיבה, כמופת הותך שהתלמיד ההוא נכשל באפיקורסות, והמנא לצלף. ראש הישיבה לקח את הספר מיד השמש, וישקהו, ויבקש מחילה מאת התלמיד על הבזיון אשר הסבו לו. השמש עמד נדהם: מה הגיע לראש הישיבה? באר לו ראש הישיבה, כי הספר הזה קודש הוא, אלא ששמו כשם אותה "הטרפה" של מאפו.

אז נתנו סימנים לשמש: כל הספרים, שדפיהם מסומנים באותיות עבריות ספרי קודש הם ואשר דפיהם מסומנים כמספרים, בגדר „טרפה ופסול“ המה. שהייתי בוואלוזשין רק זמן קצר, מהאי טעמא: אנכי הייתי כותב להורי פעם אחת בשבוע, ביום הששי. חג השבועות של אותו הקיץ שבליתי בוואלוזשין חל ביום הששי, לכן הקדמתי לכתוב את מכתבי ביום החמשי שלפניו. אבל הבאתי את מכתבי לדודתי, שתכתוב גם היא שורות אחדות להורי. ובהיותה עסוקה מאד, בקשה ממני שאניח את המכתב עד לאחר החג ואז תכתוב גם היא. והדאר יוצא מוואלוזשין רק פעמים בשבוע, לכן אחר מכתבי ארבעה ימים שלמים. יום יום שאלה אמי את נושא המכתבים, אם אין לו מכתב מבנה והוא השיב בשלילה. והדבר הכאיב והרגיז את אמי מאד. ובעת ההיא נהגו אבלות בחצר מלכות בריטניה, ובכל המכתבים שבאו מבריטניה היו המעטפות מוקפות זר שחור וחתומות בחומר שחור. באחד הימים ההם הגיע מכתב לאבי מבריטניה, ונושא המכתבים מסר אותו לידי אמי ואמר: „הנה בנך מת“. אמי נפלה אין אונים ותחלה אחרי כן זמן רב. וקרה הדבר, שדוקא בעת ההיא חליתי בעיני, ודודתי, אשר נסעה בעת ההיא לוויילנה, לרגלי מסחרה, לקחתני עמה, על מנת לשאול בעצת רופא. וכשהגיע מכתב להורי, כי חולה אני והנני נמצא בוויילנה, דרשה אמי בכל תוקף, כי אבוא הביתה. ושיבה זו ששבתי הביתה, שמה קץ ללמודי בוואלוזשין, וצר לי על כך עד היום הזה.

שוב בבית אבי

ואחרי שובי מוואלוזשין לוויילקובישקי הוסיף אבי לשכור לי מלמדים ללמוד הגמרא. אבל אני כבר התחלתי אז לקרוא גם בספרים חיצוניים, על הרוב בשפה האשכנזית. באותם הימים הייתי שקוע בקריאת הספר "ירושלים" למנדלסון. בו ידובר על ההבדל שבין הכנסיה הדתית ובין המלוכה, או בין הדת ובין הלאום. אנכי אז בן חמש עשרה והמושגים האלה עדיין זרים היו לי ולא הגעתי לסוף דעתי של הפילוסוף היהודי. ובראותי, שהמקור האשכנזי קשה-ההבנה הוא לי, קניתי את הספר הזה בתרגומו העברי וקראתי אותו פסוק אחרי פסוק, מקרא ותרגום. ובגמרי לקרוא פרק אחד, חזרתי עליו תיכף שנית, וכך שלוש או ארבע פעמים. רק אחרי כן האמנתי, כי הספר מובן לי. עכשיו יודע אני, כי אחרי כל העמל שעמלתי בקריאתי, לא הבינתי את הכתוב בו כראוי, משום שהבעיות עצמן, שעליהן דן המחבר בספר ההוא, לא היו לפי השגת מוחי הרך.

אחרי הספר "ירושלים" למנדלסון קראתי את ספרו של הפילוסוף האשכנזי פייכטה: "נאומים ללאום האשכנזי". הנאומים האלה חדורים הם רוח הלאום האשכנזי. גם את הספר הזה קראתי בהתמדה; את תכנו הבינתי. אז גבר בי החשק ללמודי חול. חפצתי לבוא לגימנסיה וללמוד שם הכל—גם שפות וגם למודים אחרים, על הסדר, למען אהיה מוכשר להכנס לאוניברסיטה וללמוד פילוסופיה. אבל אבי התנגד לכך. לשוא היו כל דברי וכל תחנותי; הוא לא אבה לשמוע. בקשתי, שירשני ללמוד, לפחות, בבית המדרש למורים אשר בוויילנה, אבל אבי התנגד גם לכך. וקרוב מצד אמי היה לי ושמיו לוי קליצ'קו. אבותיו חיו בוויילנה (אמו היתה אחות אמי) והוא למד חכמת הרפואה באוניברסיטה אשר בקיוב. כתבתי לו את כל אשר לבי הגה בעת ההיא, ובקשתי להיות לי

לעזר בהשגת המטרה היקרה, אשר הצבתי לי. חברי חמילבסקי עזר לי בעריכת המכתב. הוא חשב, שמכתב הנכתב לסטודנט מדיקאי צריך להיות ערוך בשפה רוסית הגונה ו"רוח השיר מרחפת עליו". יחד חברנו את המכתב, מלאנו אותו רעיונות גבוהים ומליצות יפות. ספרתי לו, איך חשקה נפשי בהשכלה וציביליזציה, אשר בלעדיהן יחשב האדם לבהמה ולחיה, הכל בנוסח המשכילים בימים ההם. משער אני, כי המכתב לא מצא חן בעיני שאר-בשרי, כי לשוא צפיתי זמן רב לתשובה; היא לא באה. והנה נודע לי, כי קרוב זה בא לירחי-הקיץ לבית הוריו אשר בוילנה. החלטתי לנסוע לוילנה בלי ידיעת הורי, ולראות במה הוא יכול להיות לעזר לי. אך לפני עשותי את הצעד הזה, שבתי ודברתי עם אבי על אודות הלמוד בבית המדרש למורים אשר בוילנה, ואבי דחה את בקשתי בכל תוקף.

למחרת היום הוא קמתי בהשכמה, צררתי לי בצרור קטן את חפצי, לקחתי אותו על שכמי ויצאתי ברגל אל בית הנתיבות, אשר במרחק שלוש פרסאות וחצי מן העיר. זאת היתה לי הפעם הראשונה בחיי, שנמצאתי בחוץ בשעה מוקדמת כזו. שאפתי ריח שדות, ראיתי בהנף החמה, שמעתי את זמרת הצפרים וגם את עצמי הרגשתי חפשי כצפור השמים. החפץ לשורר תקף גם אותי, אך רגש מר דכא את רוחי. בבית השארתי מכתב להורי, בו הודעתי להם כי נסעתי לוילנה, לבית דודתי קליצ'קו. אבל הרגשתי, כמה צער הסבותי להורי בצעדי זה, ורגש החופש אשר רנן בי לא יכול להשכיחני את צער הורי...

אל התחנה באתי זמן רב לפני צאת המסע לדרכי. בפנה נסתרה התחבאתי, שלא יראוני הנוסעים מבני עירי. אך החל ממכר הכרטיסים לנסיעה, קניתי לי כרטיס בכסף שקבלתי במחיר ספר אשכנזי אחד אשר מכרתי. בכליון נפש חכיתי לבוא המסע. סוף סוף, אחרי המתנה ארוכה, בא המסע. הרימותי רגלי להכנס אל הרכבת, והנה אחי לוי נגדי. הוא התעורר משנתו וירא שאינני במטה וכי גם חפצי אינם והתחיל לחפש אותי. וכאשר לא מצא אותי בבית, שער כי ברחתי, לכן בא אל התחנה, לראות אולי לא הרחקתי עדיין לברות. והנה מצאני. בבכי עצור בקש ממני לשוב הביתה. אנכי הראיתי לו כי כבר קניתי לי כרטיס לנסיעה. ועובדא זו, יותר מכל שאר הטענות שהריקותי לפניו, הוכיחה לו, כי מוכרח אני לנסוע. יצאתי לדרכי.

בבואי לוויילנה, יצאתי מן הרכבת ללכת אל התחנה — והנה דודי רבי העשל הולך לו לתומו בלויית יהודי אחד, כאילו הוא בא ללוות את מי שהוא העוזב את העיר. בראותו אותי, פנה אלי בשאלה: „איך זה באת הנה?” ספרתי לו את האמת. בעת ההיא חשבתי, כי הפגישה עם דודי אינה אלא מקרה. אבל לאחר זמן הבינותי, כי אבי הודיע לו בטלגרמה כי ברחתי לוויילנה ובקש ממנו שיבוא אל המסע לפגוש אותי. ובאמת לא הניח אותי עוד מידו. אנכי הפצתי ללכת לדודתי לראות את בנה הסטודנט ולדבר עמו על דבר שאיפותי, אבל דודי הביאני לביתו ולחדרו ולא העלים עין ממני עד הערב. בערב הוליך אותי אל התחנה. אותה שעה בא המסע השני מוויילקובישקי, ובמסע זה בא אבי. מראה פניו העצובים גרם לי צער רב. בכל זאת הייתי שבע רצון, בהיותי בטוח כי עתה ימלא את רצוני.

אחרי שובנו לבית דודי, גשלחתי לבית המדרש הסמוך ללמוד, ולאבי היתה שיחה ארוכה עם דודי על אודותי. מה דברו ביניהם, לא ידעתי. אחרי כן הלך אבי עמדי לבית הדודה קליצ'קו, והרבה שיחה עמה ועם בנה הסטודנט על אודות שאיפותי וגם זה לא בנוכחותי. אחרי שעה ארוכה קראו אותי לבוא והודיעוני, כי באו לידי הסכם שאבא ישלח אותי לפרנקפורט שעל נהר מאין, ללמוד שם בסמינר של החרדים. ההסכם הזה השביעני רצון, אבל אבי התנה עמדי תנאי אחד קודם לנסיעה: כי טרם אסע לפרנקפורט אלמד על פה את ה„אלפס” לשתי מסכתות. הסכמתי — כי ידעתי מן הנסיון, שאחרי למדי דף גמרא עם רבתי ואחרי חזרי עליו בפני עצמי, יכולתי להגיד אותו בעל פה.

שבנו לוויילקובישקי והתחלתי ללמוד את האלפס בעל פה. קשתה עלי העבודה. נוכחתי, כי לא הרי האלפס כהרי הגמרא. כי בגמרא יש סדר לשקלא־וטריא, והנחה מולידה הנחה, לכן קל לזכור אותה. אבל האלפס מרכב מפסקי הלכות, מהנחות בודדות, שאין קשר בין אחת לחברתה, לכן קשה לזכרם. נוכחתי, כי כל ענין ה„אלפס” אינו אלא המצאה גרידא מצד אבי, כדי לדחות את יציאתי לפרנקפורט עד כמה שאפשר. החלטתי: לעמוד על תביעתי ולנסוע תיכף לפרנקפורט. אבל אז קרה מקרה שהרס את כל בנייני ושם לאל את כל תכניותי.

הודות למסחר הספרים שלנו, עמדנו בקשרי מסחר עם בית הדפוס העברי היותר גדול, הנקרא בשם: „האלמנה והאחינו ראם”. והנה קבל אבי יום אחד טלגרמה מבית הדפוס הזה, ובה נקרא לבוא לוויילנה. הוא

נסע, ושם הציעו לפניו להיות מנהל למחלקת בית מסחר-הספרים אשר ל"האלמנה והאחים ראם" בוורשה, כי המנהל שלהם עד עתה לא הפיק רצון מהם. אבי הסכים להצעה זו, אהרי שכל הימים שאף לעזוב את העיירה הקטנה. אבל החליט, כי עד שנדע איך יפול דבר ואם יצליח במשרה זו, יסע הוא לוורשה ובני ביתו ישארו במקומם, בוילקובישקי. אמי תנהל את מסחר הנעלים, ואני—את מסחר הספרים. ובכל חפצי העז לצאת לחוץ לארץ, לשבת על המדע, הלא היו עניני הכלכלה של בית אבי קרובים ללבי מאד, ולא יכלתי להשתמט מחובתי: לעזור לאבי לעקור דירתו מוילקובישקי.

צעדי הראשונים בעולם המסחר

אבי יצא לוורשה ואנכי הייתי מנהל את מסחר הספרים. הוספתי מחלקה חדשה: ספרים בשפה הרוסית ובשפה האשכנזית. גם נסעתי לוילנה ובאתי בקשרי מסחר עם בית-מסחר ספרים גדול, שבעליו היה נוצרי. הבאתי ספרי למוד בשביל בתי-ספר, וספרי-מופת של הקלסיקים האשכנזיים וכן גם את החוברות של „הוצאת רקלם“ המפורסמת. וזה היה צעד גדול לפנינו על דרך התפתחותו של מסחר הספרים שלנו, כי בכל חום נפשי הרכה התמכרתי למסחר זה. סדרתי לפי הסדרים החדשים, ערכתי ספרי השבון לפי דרישת העת. כשיצאה אמי לוורשה לבקר את אבי, הייתי אני המנהל את שני בתי המסחר, והכל עלה יפה. ובהיותי בימים האלה ראש המשפחה, נהלתי גם את משק הבית, וכשחזרה אמי, אחרי שהותה בוורשה כששה שבועות, הללה אותי ואמרה, כי נהלתי את הוצאות הבית ביתר חסכון ממנה.

עתה ראיתי, כי יציאתי לפרנקפורט נדהתה לימים מרובים, ועלה על דעתי לקחת לי מורה ללמדני לנגן בכנור. המורה היה אחד ה„כלי זמרים“ שבעיר, אשר בשעתו גמר חק למודו בקונסרבטוריה הוורשאית. אבל עשייתי זאת בסודי סודות, לבל יודע הדבר לאמי. הכנור הובא מלייפציג והיה שמור בבית מורי, שם הייתי לומד שעה ומנגן לעצמי כשעתים. אבל בקרוב נגלה סודי, והייתי לשיחה בפי יושבי קרנות שבווילקובישקי. סוף סוף הגיע הדבר לאוזני אמי, ותמרר את חיי. כי הנה באו קרוביה והתאוננו בפניה, וטענו, כי אם בנה מנגן בכנור, הלא הותרה הרצועה, ואחרים יראו התר לעצמם אף ללמוד בגימנסיות...

הדבר היה לפני חג הפסח. אבי בא מוורשה לחוג עמנו את החג. ובהול המועד בא דודי, ר' ישראל רוקח מקובנה, לבקר את הורי. עתה מצאה לה אמי שעת כושר להגיש את דבר ה„כנור“ לפני המשפט

המשפחתי". אחרי שאמי השמיעה את כל טענותיה, פנה דודי אליה בשאלה: "אמרי נא, איגה, ומה חטא בזה? מדוע מותר היה לדוד המלך לנגן בכנור?" נסתתמו טענותיה. השופטים הוציאו משפט, שאין אני צריך להפרד מכנורי. אבל אבי בקש ממני שאמנע מלנגן בימי "ספירה" ו"שלשת השבועות". הסכמתי כמובן לעשות רצון אבי. כך החסיר לי מן הקיץ עשרה שבועות, והקיץ הקצר מהר לעבור והגיע חג הסוכות. לסוכות בא אבי שוב לוויילקובישקי. ראיתי כי דבר ה"שטודיום" נדחה מזמן לזמן, השנים חולפות ואני במקומי עומד, וגמרתי לדבר עם אבי ברצינות, כי יקיים את הבטחתו. אבל אבי הציע לי תכנית חדשה: לפי שהעסק בוורשה הולך הלך וטוב, וכפי הגראה יצא מקץ שנה לגור בוורשה עם כל המשפחה, לכן ימסור עתה את מסחר-הספרים שבוויילקובישקי ליד לוי, אחי הצעיר, ואותי יקח אתו לוורשה. ובוורשה, עיר מטרופולין, הלא אפשר ללמוד.

התכנית הזאת מצאה חן בעיני. ובאמת: הן בעיר גדולה, המלאה בתי ספר שונים, ריאליים, גימנסיות וגם אוניברסיטה, אפשר להשיג מה שהוא. אבל אבי נתכון לאחרת: לגרש לאט-לאט מלבי את המחשבות הזרות על דבר "שטודיום", וסוף סוף עלה הדבר בידו. אני נסעתי עמו לוורשה. פה שכר לי מורה ללמדני צרפתית. שם המורה: בצלאל קבנין. הוא הוא אשר למדני תהלים בתרגום צרפתי... מלבד זה, שכר לי אבי גם מלמד-למדן, שיוסף ללמוד עמדי גמרא. בחשבי כי כל הלמודים האלה הם מעין פרוזודור ל"טרקלין" שבפרנקפורט, למדתי הכל בחשק נמרץ.

זה היה בחורף שנת 1881 — 1882. ואז קרה מקרה, שעקר משורש את כל תכניותי. עד העת הזאת לא היו מעשי פרעות ביהודים בפולין. ולא עוד, אלא שנמצאו יהודים בוורשה שהצדיקו את הדין על הליטצקים, הנענשים בפרעות במקומותיהם, מפני שאין אלהים בלבם. והנה, בסוף החודש דצמבר שנת 1881, התחוללו פרעות גם בפולין, בוורשה. הגורם האחרון לפרעות היה מאורע זה: באחד מבתי התפלה לקתולים אשר בפרבר הקרקואי בוורשה נתאסף המון מתפלל. פתאם קרא אחד: "שרפה!" וכל בית התפלה נהפך לחרדה. הכל נדחקו אל הפתח. ויהיו החלשים מדרס לרגלי החזקים מהם, ורבים מן הבאים להתפלל מתו בדחיקה. בעצם החרדה קרא מי שהוא: "היהודים אשמים באסון הנורא הזה!" הם הם אשר הפחידו את העם בקריאת

שוא: „שרפה!“ ומיד התחילו פרעות, שלא השאירו כל ספק כי מאורגנות היו מראש.

בית מסחר אבי נמצא ברחוב גנשא מספר 5, באשר הוא נמצא גם עתה. ארוחת הצהרים היינו אוכלים בבית אחד מקרובינו, ברחוב דז'יקה, הסמוכה לגנשא. אחרי הארוחה שב אבי לבית מסחרו ואנכי נשארת לזמן מועט בבית קרובי זה. מקץ שעה, כששבתי הביתה, השתוממתי לראות שאין אנשים עוברים ברחוב וכי כל החנויות סגורות. לא הבינתי: מה זה קרה? נגשתי אל החצר, בו גרנו, והנה השער סגור. צלצלתי פעמים אחדות, ואין עונה. עודני עומד בפתח השער, והנה חבר חיילים, שומרי סדר הסובבים בעיר, נגשו אלי וישאלוני: „מה לך פה?“ עניתי כי אני גר בחצר הזאת. התחיל ראש החבורה לצלצל בכת, עד שיצא שומר החצר. ואחרי שהשומר העיד, כי באמת אחד מגרי החצר הזה אני, צוהו לתת לי להכנס, אבל אל יתן לאיש לצאת מן החצר. כך נשארו סגורים בחצר ארבעה ימים ולילות רצופים. באחד החדרים הריקים אשר בבית המסחר של אבי התאכסן שאלתיאל שוחט מווילקור בישקי. כאשר החל הפוגרום, השחיתו שאלתיאל את החלפים שלו ויחלקם לנו... על כל צרה שלא תבוא. לכתחילה התרכו הפוגרום ברחוב וולינסקא—קרוב לגנשא—ובמאריענשטאט, סמוך לויכסל. ברחובות האלה גרו יהודים פשוטים, כשרים, עניים ואביונים, ורובם חסידים. פורעי הפרעות לא הבדילו בין יהודי פולני לליטאי, בין חרד לחפשי ולא דרשו שום תעודה מאיש בכדי להודע: מאין הוא בא ואמונתו מה היא. ואחרי שרחוב וולינסקא קרוב היה אלינו, היינו מוכנים לקבל את פני הפורעים. ביום השני ראינו ממעקה הבית מחנות, מחנות יהודים, אנשים, נשים וטף באים מווילנסקא והסביבה, צרורות חפציהם על שכמם, והם הולכים דרך גנשא אל נלבקי. אז ראינו נוצות כרים מכסות את מרצפת הרחוב כשלג רב; שמענו את שאגת המכים וקולות המוכים. אך מתחת רמזו לנו שלא נעמוד על המעקה משום שעמידה כה גלויה סכנה היא לנו.

הפרעות נמשכו ארבעה ימים. אלינו לא הגיעו אנשים ידעו לספר כמה טעמים לדבר, שלא נתן לפורעים לעשות מעשיהם הזרים בשכונת נלבקי. יש שאמרו, כי זכה ראש המשטרה שבשכונה זו, ואבן, שנזרקה ביד אחד הפורעים, קלחה את ראשו. ובהיותו מלא חמה, קרא: „יהודים, הכו בהם!“ וימהרו היהודים ויכו את הפורעים בכל מה שהגיע לידם... ויש שאמרו, כי ראש המשטרה שבשכונה זו לא הבין כראוי את הפולני

טיקה הרוסית בנוגע ליהודים. ונמצא מי שאמר, כי באי-כחן של הממשלות הזרות השתדלו בפני הגנרל-גוברנסור הרוסי שיגן על גלבקי, משום שגלבקי היהודית היתה אז מרכז המסחר הכי גדול בפולין, וסוחרי חוץ-לארץ היו מוכרים ליהודים כמה וכמה סחורות בהקפה, בשיעור של מיליונים... לכן דרשו שהממשלה תגן על הון הזרים שנמצא ביד סוחרי גלבקי. לי נראה כי הטעם האחרון הוא הנכון, כי באמת הקיפו חיילים את כל מוצאיה ומבואיה של גלבקי ולא נתנו לפורעים לשלוח בה יד. ובזכותה של גלבקי נצלנו גם אננו. אנחנו סבלנו רק חסרון אוכל ושתייה, שלא נמצא לנו די צרכנו בארבעת ימי הפרעות... כשעברו ארבעת הימים האלה, יצאנו החוצה וראינו את החורבן: שמשות מנופצות, דלתות שבורות, חנויות שדודות, אנשים פצועים (הרוגים לא היו מלבד האחד, קדישזון, עושה-דין, שאבן גזרקה אל ראשו ומת). נראה כי דמי אדם לא היו עדיין הפקר בעת ההיא כבימינו.

אנשים ספרו, כי ביום השני לפרעות התארגנו יהודים בחלקי עיר שונים ויעמדו על נפשם בגבורה גדולה, ושמו לאל את התנפלויות הפורעים. הפולנים היו מלאי רוגז והבטיחו, שהממשלה שלחה מאתם פורעים מחרקוב לוורשה לתכלית זאת: לפרוע פרעות ביהודים. ועשה עשתה הממשלה הרוסית כן, משום שראתה פחיתות-כבוד לעצמה בזה שבפולין לא היו פרעות, בעת שברוסיה הותרה הרצועה, והעולם ראה בזה אות, שהתרבות הפולנית היא גבוהה מהתרבות הרוסית. משום כך שלחה "שליחים מיוחדים" לארגן את הפרעות. ספרו עוד, כי אצילי פולין שלחו משלחת אל הגנרל-גוברנסור הרוסי לבקש ממנו, כי ישקיט את הפרעות ביד חזקה, ואם ידו קצרה מעשות זאת, ירשה נא להם לעשות סדרים בעיר, והכל ישקט בו ברגע.

— ואיככה תעשו זאת? — שאל הגנרל-גוברנסור.

— פשוט, ענו האצילים, אנחנו נבוא אל הרחוב ונשיר את השיר הלאומי האסור: "עוד פולניה לא אבדה", ותיכף יתאספו על סביבנו די חיילים, שישקיטו את הפרעות...

והשמועה אומרת, כי כאשר שבו חברי המשלחת לבתיהם, מצאו כבר שם תעודות מסע לחו"ל, השלוחות להם מלשכת הגנרל-גוברנסור, לאמור ברמיזה, כי עליהם לעזוב את אדמת פולין ומלכות רוסיה. וכך עשו. והאמת צריכה להאמר, כי בעת שהתחילו לאסוף כסף לעזרת היהודים שסבלו מן הפרעות, נמצאו פולנים רבים ששלחו גם הם את

נדבותיהם בצירוף מכתבים למנהיגי העדה, בהם הביעו את התמרמרותם על הממשלה הרוסית ואת השתתפותם בצער היהודים. הן סוף סוף סבלה גם פולניה מעול מלכות רוסיה הרשעה.

הפרעות עוד הגבירו את חפצי לעזוב את רוסיה. אבי הבין זאת. ובחפצו להטות אותי משאיפותי, להתמכר ללמודי חול, הראה לי מכתב מדודתי, אחות אמי, בו היא מציעה שדוך לי עם בת אחותה, היגדה פינברג, בעלת האחוזה לואיזנהוף, הסמוכה לממל, אשר בפרוסיה. בעת ההיא הייתי עלם בן שמונה עשרה שנה ומחצה. ואף על פי שלא עלה על דעתי לבקש שדוך לעצמי, בכל זאת הסכמתי לנסוע לדודתי זו ולהתראות עם בתה, בחשבי, שאם אהיה בפרוסיה, לא אשוב עוד לבית אבי, ואיך שהוא אמשיך את דרכי עד פרנקפורט.

לימי הפסח נסעתי עם אבי לווילקובישקי. אחרי הפסח הכינו לי בגדים נאים, כיאה לבחור המתעתד להיות חתן, וישלחוני ללואיזנהוף. בטוח הייתי, כי אני נוסע להשתלם בלמודים, הרחק מן הבית, ועל כן גם אמצא חפץ בבגדים חדשים. ברם: «האדם חושב והקדוש ברוך הוא צוחק». באתי ללואיזנהוף ועולם חדש נפתח לפני. דודתי הייתה בבית מרווח, היכל ממש, ועל סביבו גן גדול. ובגן בית קטן, הפונה אל הכביש. וגג לו שטוח, כאילו נבנה בכונה תחילה בשביל אנשים האוהבים לשגות בדמיונות בלילות הקיץ הנעימים. שם הייתי יושב עם בת דודתי. ובכדי לרדת לסוף דעותיה והלך-מחשבותיה, הייתי קורא לפניה את ספר המוסר «בחינות עולם» בתרגומו האשכנזי. לאט לאט התגנב מלאך האהבה אל לבי ונפשי נקשרה בלואיזנהוף ובבת דודתי: יהודית פינברג. חתן רשמי נעשיתי בהיותי בן תשע-עשרה. ובוזה תמו כל חלומותי על השתלמות בתורה ובפילוסופיה. שני חדשים ישבתי בלואיזנהוף, שקוע בשכרון האהבה הראשונה. שני חדשים חייתי בגן עדן, שהיה נעלם ממני עד אז. ובחזירתי הביתה לווילקובישקי, לקחתי את כלתי עמי ושם בליתי שנית שני ירחי אושר. כך חלף קיץ ויבא חג הסוכות. אבי בא מוורשה בכונה להעביר את משפחתו אליה. אחרי הסכות קצץ את מסחרו, מכר את כל כלי הבית, וכולנו יצאנו את ווילקובישקי לעולם.

מעכשו לא הוספתי עוד לחשוב על השתלמותי בלמודים. כלה היתה לי ועלי היה לדאוג לכלכלתנו ולכלכלתם של אלו שיולדו לנו. כך נצחני אבי לאורך כל החזית.

בבואי לוורשה הייתי בן תשע עשרה ומחצה. קודם כל הבאתי סדרים בבית-המסחר של אבי. שנתים נהל את בית המסחר של דאם בוורשה, ולא היתה לו בוכהלטרירה הגונה. הכל רשם במחברות קטנות, מיוחדות לרשימות קצרות, אבל בלא סדר. אני ערכתי בוכהלטרירה כפולה ומאזן נכון. אחרי גמרי את העבודה הזאת, החלתי לבקש לי עבודה, ומצאתי בעת ההיא היה לדודי ר' ישראל רוקח בית חרושת לסבון ריחני ולפרפום בקובנה; ומחסן לו בוורשה, באשר כאן נמצאו כל הסוכנים, שהיו קונים את הסחורה ושולחים אותה ללקוחותיהם לרוסיה הרחוקה. ובכן מנה אותי דודי למנהל בית מסחרו אשר בוורשה. בכל עזמתי, עזמת איש צעיר, התמסרתי אל העסק הזה ועמלתי בהתפתחותו וחזוקו, עד כמה שהתחזקות ותנאי המסחר היו נאותים לכך.

בעת ההיא התחילה התנועה הלאומית בין היהודים, אשר לה הקדשתי אחרי כן את החלק היותר גדול והיותר טוב משנות חיי.

יָשׁוּב אֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל

המנוח הרב הגאון הגדול המובהק הרקק האלה
 זצ"ל אשר נפטר בקצת שנה לפני חורבן קהילתו
 יצא לאור רקק מלאה ענין וטוב וזה רקקו המפורסם
 "מחשבות ענין חכמה"

מ ר ת ו ק

מארבע רוחות בא הרוח הלאומי, ויהי לרוח חיים בלב היהודים, אשר במלא כל העולם, ויעורר בהם את השאיפה לתחיה. תחלה הוא בא בערפל, כענן-הסער, ואין איש רואה ברור את הדרך בה ילך אל מטרתו. אבל ברבות הימים מפזר הרוח את העננים, והחזון הולך הלך ואור, הדרך מתבהרת: אנו רואים את סדר העבודה אשר לפנינו, בשביל להוציא את דבר התחיה מן הרצון אל הפעל—להגשים אותה במעשים.

בשנת 1839 בא משה מנטפיווי שנית לארץ-ישראל. נגולה לפניו צורת הדלות הנוראה, השוררת בערי ארץ-ישראל הקדושות, צפת, טבריה, ירושלים, יפו וחיפה, וישם את המצב הזה אל לבו, ויחל לחשוב על אודות עבודת בנין בשביל יהודי ארץ-ישראל. מרעיון לרעיון וממחשבה למחשבה, עד שהגיע לרעיון פשוט: ליסד בשבילים מושבות ולהעסיק אותם בעבודת האדמה, למען ישבעו לחם. הן בסביבות צפת הקרקע טוב מאד. פה כרמים פורחים, מי מעינות לרב, שדות אילן ושדות תבואות שונות רבים מאד — מדוע לא יצליח נסיון כזה? ויהודים נודדים לכל ארצות תבל — הוא כותב ביומנו המפורסם — הם נודדים לאמריקה, נודדים לאוסטרליה וכדומה, אבל בארץ-ישראל ימהרו למצוא את האשר אשר יבקשו, וככל אשר ירבה לתור את הארץ, כן יוסיף להוכח, כי יהודי ארץ-ישראל צריכים להתחיל בעבודת האדמה, וכי היהודים הנודדים על פני ארצות צריכים להתישב בארץ-ישראל... אך החליט—וכבר הוא בא בהשתדלות לפני באי-כח הממשלה שירשו ליהודים לחכור אדמה למשך חמשים שנה, ובכל השנים האלו לא יהיו חייבים בשום מס, אף מס העשור בכלל; שתנתן רשות להביא אל הארץ מומחים בעבודת האדמה, ללמד את היהודים את העבודה הזאת וגם מלאכות שונות הקשורות בעבודת האדמה... ובשנת 1864 אנוהו מוצאים

את מונטפיורי בפעם השלישית בארץ-ישראל. בפעם הזאת הוא מיסד בית חולים, בית ספר ללמודי מסחר, הקדש וקונה אדמה ליסוד מושבה סמוך לצפת. ועוד הוא מוסיף לנסוע לארץ-ישראל עד שבע פעמים, ובכל פעם הוא עושה דבר לבסוס הישוב. הרבה בתים הוא בונה בארץ, הרבה דונמים קרקע הוא קונה בכפרים ומוסר אותם לידי יהודים לעבדם.

בשנת 1868, בא קרל נטר, יהודי צרפתי, בשליחות חברת "כל ישראל חברים", ומיסד את בית הספר "מקוה ישראל", ללמד בו את בני ישראל עבודת האדמה ולחנך דור צעיר אשר יחפוך להיות עובד אדמתו ואשר יוכל לעבדה ולהוציא ממנה לחם*. ובשנת 1873 מוצאים אנחנו את הגאון רבי צבי הירש קלישר, רב בטורן, אשר בפרוסיה, והוא עסוק בקניית שטח אדמה בארץ ישראל, לתכלית עבודת אדמה. בחמשי לאדר תרל"ג (1873) כתב בענין זה לאבי (הוא גר עדיין בוויילקובישקי) וגם לאחר, רבי ניסן שפירא, בעירנו. כעבור חמש שנים נוסדה בירושלים אגודת יהודים, אשר קנתה שטח-אדמה גדול וחקרא לו בשם "פתח תקוה" (הערבים היו קוראים אותו בשם אמלכס). זה היה הנסיון הראשון ל"ישוב הישן" לעזוב את חוצות ירושלים הצרות ואת בתי הרעועים ולנסות ידם בעבודת אדמה. אבל לאסונה מצאה האגודה אדמתה בצה, והקדחת גרשה את חברי האגודה מעל אדמתם. אלה "חלוצי ירושלים הראשונים" עזבו את המושבה לימים רבים ושבו לירושלמה, אבל השם "פתח-תקוה" נשאר. רק בשנת 1882, בעת הפרעות בדרום רוסיה ואחריהן באה הגאולה לאדמת "פתח-תקוה" אז נוסדה ברוסיה אגודת ביל"ו (ראשי תיבות: בית יעקב לכו ונלכה). רבים מתלמידי בתי-הספר הגבוהים השליכו את למדיהם, כמה וכמה מורים נתפטרו ממשורותיהם, כמה וכמה סוחרים עזבו את חנויותיהם וכולם יחד עלו לארץ-ישראל ויהיו החלוצים הראשונים מן היהודים אשר ברוסיה ואשר ברומניה. אז התעוררו גם "חלוצי ירושלים" הנזכרים, וישלחו שליחים לתפוצות ישראל אשר ברוסיה, למצוא שם קונים לחלקי-אדמה במושבה "פתח-תקוה". ויהודים מביאליסטוק, מפניסק ומערים אחרות באו ויקנו שטחי אדמה ב"פתח תקוה" ושטח אחד גדול בקרבתה ויקראו לו שם "יהודיה" (בערבית: יהוד). השטח הזה נמצא על גבעה, ואין לנגע המלריה שליטה בו. שם, על הגבעה,

בחלק האחרון של הספר הזה יסופר כפרוטרס. על דבר יסודת של חברת כל-ישראל חברים, מטרתה ויחסה אל האידיאלים שלנו בכלל, ואל השפה העברית בפרט.

[illegible]

טופס מכתבו של הרב צבי קלישר ז"ל.

בֵּיה טהארן יום ג' ה' אדר נבוא לנחלתינו לפיק תרנגי.

יצו ד' את הכרחה, לדורשי ציון וירושלים היה הרב הגדול המופלג בתורה ויראה גביר ונגיד המפורסם מוֹהֵ גישלע שפירא נִיִּי ושני לו הרב המופלג ירא ד' מרבים הנגיד מוֹהֵ שמואל לעווין נִיִּי.

אליכם אישים אקרא, אחרי ששמעתי מן הרב הצדיק נאה דורש ונאה מקיים מוֹהֵ נתן פרידלאנד נִיִּי, כי רוח אהבת קודש כאש ולהבה תיקד בקרבכם, להשתדל בעים רוחכם הטובה עבור חברת ישוב איי, לעורר רוח גדיבה לבנין חורבות שוממות בנחלת אבותינו, ולתת יד וחיל לכוספי עבודה באדמת קודש, ולקיים המצות התלויות בארץ, אשר עייז נחכה לבאולה וישועה כאמור במדרש, ומי לא יעיר לבבו, ליקח רמח בידו, לקיום המצות החסרות לנו מרמיח איברי נשמותינו ברוחני אשר לא נוכל לקיים רק באהיק מִי בעצמו ומי עִיִּי שליח בשלוח תרומת כסף ליר המקיימים עבורם – ואתם צדיקי עולם הריעו נא קול תרועה לאזני אוהבי ד' ואוהבי ארצו ועמודי דורשי ציון, כי עת לחבנה אחרי אשר ניתן לנו הרשיון מהשולטן יריה לקנות אחוזה על שמינו שמה, וזכינו לאיש גדול, אשר כל בני הגולה יתנו אמון בו היה הגאון וצדיק נשגב מוֹהֵ יקיר גירון נִיִּי שהי' חכם באשי בעיר הבירה של ישמעאל בסטאמבול, והסיר עטרת מלכו מעל ראשו להסתופף בצל הקודש בירושלים – והוא כתב אלי, שיקבל תרומת הכסף וישתדל בכל עוז בחלוקת עבודה ובקנין קרקעות לאחבי לעבדה ולשמרה, כמו שהועתק מכתבו במגיד ובעברי, אם זכינו לכיז מהרה יבוצע הדבר בעזרתו ית' על ידינו ורב תודה לכם על העולה על רוחכם הטובה, לפעול פעולת קודש הטיבה ה' לטובים ולישרים כלכותם ואם תרשוני אשלח לכם כתב גבאות ופקודתכם תשמות רוחי, כי ידידכם אוהביכם המצפה לישועה ונחמה. הקי. צ. הירש קאלישר.

תאמרו נא שלום לידידי הרב המופלג הצדיק מוֹהֵ נתן פרידלאנד נִיִּי, לא אדע מקום משכנו כעת לכתוב לו וגם מונחים בידי ב' מכתבים מבנו ואשמרם כלם תחיי עד אדע איי איפוא הוא או עד שיבוא אל ביתי, כי יד הקצהיק הניל.

עבור כפילת הפוסט לא כתבתי אל כל אי' ביחוד לפיכ.

בנו להם בתים. כל היום היו עובדים את אדמתם ב"פתח-תקוה" ובערב היו שבים לבתיהם ללון. באותם הימים שבני ירושלים עזבו את המושבה, ומחוץ לארץ טרם באו יהודים לאחוז בה, היו הליצנים קוראים לה "עמק עכור" תחת פתח-תקוה. אבל הקולוניסטים החדשים, בעזמתם ובעבודתם, בדמם וועת אפם, הפכו את המושבה ל"פתח-תקוה" אמיתית. ועתה הלא היא המושבה היותר גדולה והיותר עשירה בארץ-ישראל. אחרי שקרקע המושבה הובראה והאכרים שבו מ"יהודיה" אל בתיהם בפתח-תקוה, קם הגאון רבי מרדכי גימפל מרוזשני, ויסד ב"יהודיה" ישיבה לבחורי ישראל שבאו מרוסיה ולבחורים שבאו מירושלים.

אבל לא רק מושבה אחת נבנתה בזכותם של בני ביל"ו. הודות לתנועת הביל"ויים נוסדו בשנת 1882 שלש מושבות: ראשון לציון על ידי יהודי רוסיה, בעזרת מר צבי הכהן לבונטין וקרובו זלמן דוד לבונטין; זכרון יעקב וראש פנה על ידי יהודי רומניה. לאחר זמן עברו שלש המושבות הללו לרשות הברון רוטשילד. הוא טפל בבניןן, בהתפתחותן והביאן למדרגה פורחת זו, שאליה הגיעו בזמן הזה*.

חברי אגודת ביל"ו, רובם אנשים צעירים, מורים וסטודנטים, היו מחוסרי נסיון. החיים הם באו לכאן במחשבה שאין אדונים ולא בעלים לארץ. כן ארץ-ישראל קרקע עולם היא, נכסי הפקר, וכל הבא ונוטלם לעצמו, זכה. מלבד זאת חסרים היו אמצעי כסף בשביל להתחיל בעבודה. לכן סבלו בימים הראשונים הרבה מאד. חלק אחד מהם עבד במקוה ישראל, וחלק בכפרי הערבים. אבל בקרוב הגיעה צעקתם לאזני היהודים אשר ברוסיה, ושם התחילו לאסוף כסף, כדי לבוא לעזרת הביל"ויים אשר בארץ-ישראל. בערים שונות נוסדו אז חברות בשם "ישוב ארץ-ישראל". הגאון רבי שמואל מוהילובר מביאליסטוק עבר בערי אשכנז ויעורר את היהודים אשר שם, כי יבואו גם הם לעזרת החלוצים, בוני הארץ. אבל, כפי הנראה ממכתבו לאבי משנת תרמ"ב (1882) לא הצליח הרבה בנסיעתו זו.

* אין אני מתאר פה את הענווים, ששלש המושבות הללו סבלו בעת הראשונה. כך, למשל, לא היו לאכרי ראשון לציון מים לשתות, והיו מגלגלים חביות מים מן בית דגון לראשון. מגלגלים משום שלא היו להם סוסים ועגלות להוביל בהן את החביות. ויהודי רומניה אשר בנו את זכרון יעקב ואת ראש פנה, היו מטולסלים זמן רב באניות קטנות על שפת הים התיכון משום שלא נתן להם לעלות אל היבשה. אין אני מתאר זאת ראשית, משום שאין אני בא לכתוב דברי ימים המושבות הללו ושנית, כבר עשה זאת ישראל בלקינד המנות ואחרים.

מ ק ר ב

הצרות שמצאו את היהודים במזרח הקרוב (הדלות התמידית, הרדיפות האכזריות ולבסוף „עלילת הדם“ בדמשק), עוררו מחשבות בלב היהודים אשר במערב אירופה, ליצור תנאי חיים פורים בארץ־ישראל בשביל „אחיהם לאמונה“. כך עשה משה מנטפיורי, כך עשתה החברה „כל ישראל חברים“ ושליחה קרל נטר ועוד אחרים. ומקרה ה„אושר“ שקרה את אחינו יושבי רוסיה במחצית השניה של המאה שעברה, בראשית ימי מלכות אלכסנדר השני, הביא לידי כך, שאחרי שה„אושר“ גז, החלו היהודים אשר ברוסיה לחשוב על בנין בית בארץ־ישראל בשביל עם ישראל. בית אשר יבנה על יסודות העבודה והיצירה. והיה זה בית קבע לעצמנו, לעמנו. והיינו ככל הגויים.

כי אחרי אשר אלכסנדר השני עלה על כסא מלכותו והתחיל לתקן תקונים עממיים, דמוקרטיים בהנהגת המלוכה, עלו פרורים מתוקים אחדים גם בחלק היהודים. רוח חופש החל לרחף על פני הארץ. בא שחרור האזורים הותרו כמה וכמה רצועות, שידי היהודים היו אסורות בהן עד אז. נפתחו מקורות פרנסה חדשים, פטלו דרכי האינקבויציה שהיו נהוגות בנוגע לחובת־הצבא—כל אלה השפיעו על היהודים להתיחס באמון למלכות אלכסנדר השני ולקוות לימים עוד יותר טובים מאלה. גם אלכסנדר השני, כשאר מלכי רוסיה מבית רומנוב, אשר הלכו לפניו, שואף היה להתבוללות היהודים בתוך העם הרוסי, אבל דרכי השפעתו בכוון זה היו יותר נוחות. כח האגרוף נעלם. מעתה הנהיגו מעין „מתנות“ משלחן גבוה בשביל אנשי־סגולה מעטים. למלומדים גנזו זכויות יתרות. המקשיבים לחפץ הממשלה באו על שכרם. אבל האחרים, שלא שפרו את מעשיהם ולא נשמעו לחפץ הממשלה, לא נענשו על כך. לאט לאט מתחילים לקבוע, מי מי הם המעמדות הזכאים ליתרון זכויות: סוחרים ממדרגה

(Faint handwritten text at the bottom of the page)

מכתב של הרב ר' שמואל מוהליבר

טופס מכתבו של הרב ר' שמואל מוהליבר.

באר באדען, האטעל סטערין, ג' כ"ג מניא תרמ"ב.

כבוד ידידי עוז הרב המופלג בתוויר משכיל ביראת ה'

מריה שמואל לעוין נ"י, רב שלום וברכה סלה

ע"פ פקודת הרופא הפראפעסער הירש מבערלין הנני שואף אויר צח ושותה מי תעלה בפה באדען אצל פראנקפורט א מיין והנה בבערלין נתעכבתי איזה ימים על לא דבר. הרב פרומקין שלח אלי דעפעשען מפיס א מיין להמתין עליו בבערלין כי יש לו אלי דברים בחוצים ובאמת היו דברים של מה בכך. אצלי חדשות נכונות אין לעיני. הן הרב הילדיסווימער בבערלין כפי אשר הגיד לי הוא ג"כ בכל לבבו ונפשו לעשות עבור הרעיון הקדוש בכל איפשר; וגם גילה לי איזה דברים שנודעו לו, עכ"ז לא אדע אם נוכל לסמוך מה על פעולתו בזה, כי הוא טרוד גדול בענינים שונים. כן הבטיח לי הרב מהאלבערשטט ד"ר אויערבעך חתן הגביר הצדיק ר' יוסף הירש ז"ל הנודע בשם געברידער הירש לעסוק בהענין הגדול הזה. ה' בריל מ"ל הלבנון היה אצלי ביום א' העבר והנה הקאמיטעט האשכנזי שיסדו הרב ד"ר לעהמאן כלה באפס. בהאספה הראשונה שנעשה באנגלי' במצאו מערערים עד כי לעומת שבאו כן הלכו ומאומה לא עשו. נא להודיעני תומי מה הודיע ה' קאהאן מנסיעתו לר' ישראל * בדבר השותפות הידוע. אם גמר איזה מסחור בשותפות ואנה הוא כעת. כן מה גשמע בדרך כלל מהעסקים של ר' ישראל ברוסיא. בטוח אנכי כי יקח לו פנאי לחקור היטב תוצאות נסיעת קאהן וגם משותפים ממקורות אחרים ויודיעני הכל באר היטב, כן משארי דברים שראויים להודיע ושיבני תומי והנני ידידו אוהבו הדויש והצלחתו שמואל בהריב מוהרי"ל מאה ליוור.

ידרוש נא בביני בשלום ידידי ואוהבי וביחוד הגבירים הנכבדים נ"י ה' שפילריין, ה' באלסיפין, ה' ריטטערבערג ובפרט החכם משלם מ' שפיר נ"י והרבני החכם מריה צבי הירש ליפשיץ נ"י. את ידידי אלה האחרונים אבקש לכתוב לי את כל הנודע להם והנני ידידם הדויש והצלחתם שמואל בהריב מוהרי"ל מאהליוור. ונא מידידי להתראות עם הא' שפיר וליפשיץ ולהראות להם את פיש ובקשתי מאתם. הנ"ל.

* מיראת הממשלה כנו את ענין עם ישראל בשם ר' ישראל. - הערת אלי' זאב הלוי
רוין אפשטיין.

ראשונה זכאים היו מעתה לחיות בכל מקום, גם מעבר לכל התחומים ולעסוק בכל אשר תאוו נפשם. הזכויות הללו נתנו גם לאנשים שגמרו חוק-למוד בבית-מדרש גבוה. לאחר זמן זוכים גם בעלי מלאכה בזכויות הללו, אלא בהגבלות ידועות. מתרחבים קמעא גם גבולות "תחום המושב", בעין צרה ובמדה ועומה, כמובן. משומדים פוסקים להיות "מיוחסים" בעיני הממשלה. יהודים מתחילים להרגיש נחיצות בידיעת השפה הרוסית, והמונים המונים מילדי ישראל רצים לבתי-ספר רוסיים למתחילים, לגימנסיות ולשאר בתי-למוד שהממשלה מיסדת בכל מקום. בתי-הספר הרבנים נהפכים ל"בתי-ספר למורים" ותלמידיהם מתחנכים בדרך ההתבוללות. עוד יש ישיבות וחדרים בערי-ישראל, אבל רוח ההתבוללות פושט ומתפתח ומתקדם בפסיעות גסות. כך נמשך המצב כעשר שנים. במשך השנים האלו נוסדו עתונים יהודיים בעברית, יהודית ורוסית—באודסה ובווילנה. בעתונים הללו נלחמו היהודים לזכויותיהם, ענו על גדופי שונאיהם, את הבוערים בעם הרוסיים למדו דעת את מהותו וטיבו של היהודי, את צרכיו החיוניים ואת שאיפותיו לחיי אדם, ואת הבוערים בעמנו למדו דעת את החסרונות בסדרי חייהם ואת הדרך לתקונם. כל העתונים הרבו להרים את ערך ההשכלה והדעת. אבל בעת שהעתונות העברית והיהודית בקשה לאחד את ההשכלה עם האמונה אשר תתוקן קמעא, או עם הלאומיות הישראלית, הטיפה העתונות בשפת רוסייה, על הרוב, להתבוללות ולטמיעה. ואף אמנם הצליחה בהטפה זו בין אותם היהודים שרכשו להם השכלה ותרבות רוסית בבתי הספר הרוסיים. לכן נהיה הדבר, שהיהודים אשר ברוסיה הדרומית וצפונה נטו יותר אחרי ההתבוללות, והיהודים בליטא ובפולין אשר שתו מי ההשכלה מפלים לאומיים עבריים או יהודיים, נטו יותר ללאומיות, וביחוד אנחנו בני ליטא, ארץ שבגיה חונכו באטמוספירה של התניף, התלמוד ודברי ימי ישראל, אשר כל הדמויות ההיסטוריות, כל המאורעות ההיסטוריים שבספרים ההם נחרתו כמו חיים בלבותינו. יחד עם אבותינו הראשונים, עם מלכינו, גבורינו ונביאינו התהלכנו. דוד מלכנו היה חי וקיים עוד אתנו. שמענו אותו בשוררו את מזמורי התהלים, יחד אתו נלחמנו כנגד הפלשתים ושמחנו אתו יחד על נצחונותיו ויחד עמו התאבלנו בעת אשר בנו מרד בו והכריחו לנוד לארץ זרה. וגם בנו אחריו, החכם מכל אדם, שמענו אותנו בחכמתו. אתו יחד שרנו את שיר השירים ואתו יחד אהבנו את שולמית שלו. משליו המחוכמים היו למשלים בהיי יום-יום שלנו ואתו יחד ראינו את סוף כל האדם ואמרנו הבל הבלים. רוח

גבורה פעם בלבנו בזכרנו את אבנר ויואב. הם נלחמו במלחמותיהם בעדנו ואתם יחד נצחנו את אויבינו. באזנינו שמענו את דברי התוכחה של ישעיהו ואת נחמותיו על אחרית הימים וחכינו בלב עורג לעת המאשרה הזאת. יחד עם ירמיהו ישבנו וקוננו „איכה ישבה בדד“, ועם גולי בבל נשבענו גם אנחנו „אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני“. את הלל הזקן ראינו — איש נוח ומאיר פנים, ושמענו אותו אומר בנחת: „ואהבת לרעך כמוך. זו כל התורה כולה ואידך פירושא“. והיינו עם רבי עקיבא בכל גלגליו הרומנטיים אף חשבנו את עצמנו בין 24 אלף תלמידיו. אתו יחד נלחמנו בלגיונות ברכוכבא, ואתו יחד סבלנו בעת עלה לקרבן בעד עמנו וארצנו. התענינו יחד עם כל הקהלות הקדושות שנשחטו על קדוש השם, עמדנו על יד מוקדי האינקביזיציה בספרד ובאזנינו שמענו קריאת „שמע ישראל“ מפי קדושינו שנשרפו חיים על אשר לא חפצו להודות כי שלשה — אחד המה. אצלנו בני ליטא, ביחוד, אי אפשרית היתה התבוללות כזו אשר בדרום רוסיה.

אותן ההקלות שנתנו על ידי אלכסנדר II לעם הרוסי, התרבות ההפשית אשר טעמו מאצילי העם הרוסי, ההתפתחות האישית והחברתית שהתחילה בעם, כל אלה עוררו במשכילי העם את השאיפה גם לחופש מדיני, להשתתף — על ידי בית נבחרים — בהנהגת המלוכה. אלכסנדר השני לא יכול לעשות לעמו הנחה זו, ובכל אשר גברה בארץ התנועה לחופש, כן גברה רוח הריאקציה וכן גברה הרשעות בלבות יועציו ועושי דברו של המלך. מובן, שהמצב הזה השפיע לרעה גם על מצבם המשפטי של היהודים. הזכויות שזכו אותם בהן לא הגיעו להתפתחות ונשארו מצומצמות ומוגבלות. בעתונות הרוסית התחילו נשמעים קולות (אקסקוב, דוסטויבסקי ואחרים), כי היהודים אינם שווים לקבל זכויות — שמוסריותם שפלה והשפעתם רעה על אוכלוסי הנוצרים הכשרים. לא עברו ימים מועטים, והממשלה אחזה גם היא בדעה זו והחליטה, כי מן הראוי להוציא את היהודים מחוץ לחק הכללי. הרעה הזאת היא שהביאה לידי פרעות ביהודים באודסה עוד בהיי אלכסנדר השני (בשנת 1871). הממשלה הצדיקה את הפרעות, בהמציאה טעם להן לאמור: אוכלוסי הנוצרים נקמו הפעם ביהודים נקמת דמם שהיהודים מוצצים מהם... וכעבור עשר שנים, כאשר נהרג אלכסנדר השני (1881) בידי מהפכנים רוסים, מבכים היהודים את מותו. באמרם כי „מלך חסיד“ היה לנו... אבל בעת ההיא כבר היתה במציאות ספרות אנטישמית שלמה, ספרות שעוררה את ההמונים

לעשות הרג ביהודים, ותנועה חזקה — נתמכת מאת הממשלה — לעשות פרעות ביהודים, ביחוד באוקראינה. מקץ שנה מפרסמת הממשלה את „התקנות הזמניות“ המפורסמות, שתכליתן: הקמת מחיצה בין אוכלוסי היהודים ובין האוכלוסים שאינם יהודים ולהגביל את זכויות היהודים בכל מקצעות החיים התרבותיים. גזרות נגזרות על הזכות החפשית לצאת ממקום למקום, על בחירת משלח-יד, על חופש ההשכלה. מתחילים לגרש את היהודים מן הכפרים ומן הערים; מרחיקים את היהודים מן המשרות המעטות שנשאו עליהם במוסדות הממשלה, ה„מססוה“ והערים. ושוב חוזרים פקידי הממשלה בנוגע ליהודים אל הכלל הישן: שכל מה שלא נאמר עליו בפירוש שהוא מותר ליהודים הרי הוא בחזקת „אסור“...

אבל היהודי שבעת ההיא, ברבע האחרון למאה שעברה, איננו דומה עוד ליהודי מן הדורות הישנים. השנים הטובות, אף כי מעטות היו, הספיקו לפתח ביהודי את הכרת עצמיותו: האנושית, האזרחית הלאומית. אין הוא חפץ עוד שיתיחסו אליו כמו אל זר, מיותר ושנוא. ואין הוא יכול עוד לשאת כל עמל ותלאה ולחשות ולחכות לחסדי מלך ושרים. עתונות בשפות שונות יש לו; ספרות חול עשירה יש לו, המחזקת את רוחו וקוראת אותו למעשה: בידי עצמו ובעזמתו ינסה לנגוד את גורלו, נעלבים ומלאי רוגז מתחילים היהודים לנדוד מרוסיה המרשעת ולבקש אושר וחופש בארצות אחרות, וביחוד באמריקה. האינטליגנציה הלאומית, אחרי שנתפכחה משכרון ההתבוללות, מתחילה לחפש את הדרך לעצמה. היא מחליטה לשוב ולקשר את קצות החוט ההיסטורי של היהודים אשר נפסק; והירחון „השחר“ לסמולנסקין הוא שהועיל הרבה לפכח את הנוער משכרון ההתבוללות. העורך, פרץ בן משה סמולנסקין, יצא בשורת מאמרים חוצבי-אש להלחם בדעה של מנדלסון, כי היהודים רק כמה דתית הם ולא לאום. ואותם המאמרים הפיחו את הרגש הלאומי ואת ההכרה הלאומית בלבבות הנוער. מה שנראה לכתחילה כדמיון, היה לממשיות אחרי הפרעות ביהודי רוסיה בראשית שנות השמונים. במדה מרובה מאד פעלה על הנוער מחברתו של הדיר פינסקר, „אוטואמנציפציון“. היא הופיעה בשנת 1882*. באופן בהיר ובולט מתאר בה פינסקר

* מה הקדים הדיר פינסקר להביע את רעיונו של הרצל על „מדינת היהודים“. המוסד של מחברתו היה: „אם אין אני לי מי לי“, כי העם שאיננו מבליט סימני חסך להשתחרר, כידוע שאין הוא מכבד את עצמו, והעם שאיננו מכבד את עצמו, איננו יכול לקוות שאחרים יכבדו אותו.

את הקיום הבלתי נורמלי של עם ישראל. העולם—הוא אומר שם—רואה אותנו כראות לאום מת, כצל מעולם אחר, עולם זר, והוא ירא אותנו ולכן ישנא אותנו. מכאן כל הרדיפות. שווי זכויות הוא רק פרט אחד בצרכינו, ואין הוא יכול לשרש את כל הרעות שאנחנו פוגשים בחיים. ובכלל אין לנו לצפות לחסדם של גויים אחרים, אלא בעצם ידינו אנו צריכים להשתחרר. אבל כדי להשיג את המטרה הזאת, נחוץ לנו קודם כל לברא עם יהודי, ואת העם הזה נושיב על סריטוריה שלו וכו' וכו'. אחרי שנתיים הופיעה (בשנת 1884) מחברתו של לילינבלום: „O возрождении евр. народа на землѣ предковъ“ (על תחיית עם ישראל בארץ אבותיו. אף זו עשתה רושם עמוק מאד על הנוער הלאומי.

אגב נזכר אני במעשה שהיה בקשר עם המחברת הזאת של לילינבלום. יוצא ונכנס הייתי בביתו של המדקדק העברי אשר בורשה, רבי שמעון חנה'ס. ולו בן ובת, שלמדו בבתי-ספר רוסיים אשר בעיר. ותלמיד הגימנסיה, אליהו פרידמן, היה שכן בביתם, והיה לומד במחלקה אחת עם בנו של חנה'ס. אל הצעירים הללו היה בא, לעתים קרובות, סגן אופיצר בשם שיפמן או שיף. הוא כבר גמר את זמן עבודתו בצבא אלא הוסיף לעבוד בצבא בתור „מתנדב“ עוד למועד אחד. אחרי גמרי לקרא את מחברתו של לילינבלום, הביאותיה לבית חנה'ס. ביום ההוא פגשתי שם את המתנדב שיפמן, ושמעתי אותו מספר, כי שר גדודו הציע לו להמיר את דתו ובשכר זה ישתדל שבקרוב ימנו אותו לאופיצר. ובכן הוא שואל את חות דעתנו בזה. בקשתיו לדחות את התשובה לזמן מועט, ובינתיים הצעתי כי נקרא בחבורה את מחברתו של לילינבלום. ישבנו בבית חנה'ס עד שעה מאוחרת בלילה ולא נפטרו משם עד שקראנו אותה עד תומה. כאשר גמרנו לקרא, קם הצעיר המתנדב ממקומו ויקרא: „עתה אין אני צריך לתשובתכם, כבר גמרתי בעצמי מה עלי לעשות“. וכמעט נגמר המועד השני לעבודתו בצבא, התפטר מן הצבא אחרי כן היה אחד המורים העברים המצוינים ביותר בורשה. כל כך גדלה השפעת מחברתו של לילינבלום.

רעיון ישוב ארץ-ישראל בין בני משפחתי

הרעיון של "ישוב ארץ-ישראל" הכה שרישים עמוקים בלבות בני משפחתי. אחי אבי, ר' יהושע העשל לעווין, היה אחד מן הראשונים שחשב על התישבות יהודים בארץ-ישראל, שיעסקו בעבודת אדמה — בתקוה, שעל ידי כך יוסד מרכז יהודי בארץ-ישראל. השאיפה למרכז יהודי לאומי בארץ-ישראל היא אשר הניעה בשנת תרל"ב (1872) לבוא בהצעה: ליסד בירושלים ביבליותרקה לאומית, בה יאספו כל ספרי ישראל וכל כתבי יד, עד שכל מלומד וחוקר, יהודי או נכרי, ימצא שם את כל מה שהגה ויצר הרוח היהודי. ההצעה הזאת נדפסה בשנה האמורה בשבועון הירושלמי "החבצלת", שיצא לאור על ידי מר ה. פרומקין. אפשר שההצעה הזאת היא שגרמה שיש לנו עתה ביבליותרקה לאומית גדולה בירושלים*.

בשנת 1880 נסע דודי זה לארץ-ישראל. בדרכו נתעכב בפריס לתכלית השפעה על הברון רוטשילד וחברת "כל ישראל חברים", שיעשו איזה דבר ממשי לטובת הישוב בארץ-ישראל. שם פגש את שני גדולי הדור: את רבי ישראל סלנטר ואת רבי אליהו קרטינגר. שניהם באו

* בשנת 1875 כלומר, מקץ שלש שנים, יסד פרומקין, יחד עם א. מ. לונץ, ח. פרס ואחרים, ספריה בירושלים, בשם "ספריית מונטיפיורי". קנאי ירושלים החרימו אותה. בשנת 1884 באו בן-יהודה, דוד ילין, מרדכי אדלמן, חיים הירשנזון ואחרים ויסדו ספריה בשם "לבני ישראל", והברון תמך בה במאמצים פרנקים לשנה. בשנת 1892 התאחדה הספריה הזאת עם הספריה אשר לשכת "בני ברית" יסדה בירושלים בשם "בית מדרש אברבנאל". לזכר גרוש ספרד לפני ארבע מאות שנה. בשנת 1900 שלח הד"ר חזנוביץ מביאליסטוק את כל אוסף ספריו לירושלים. אז גמל הרעיון על בנין ספריה לאומית והוגחה אבן הפנה לבנין בית לספריה זו. העסקנים הראשיים בזה היו: יחיאל מיכל פינס, גיסו ואב יעבץ, דוד ילין, יוסף מיוחס ואחרים. וגם אני זכיתי להניח אבן ביסוד הבנין.

לפריס כדי להתבונן אל חייהם של אותם היהודים, שנתגלגלו בשנות השבעים, אחרי הפרעות הראשונות, מרוסיה לצרפת, ויתישבו בפריס. הם מצאו כי אלה היהודים הגרים צריכים למנהיג גדול ומורה דרך. וכאשר בא דודי שמה על דרכו לארץ-ישראל, לא הרפו ממנו עד שהסכים להשאיר בפריס, בתורת רב ומנהיג לעדת היהודים יוצאי רוסיה. הוא לא יכול לסרב לגדולים הללו, ויענה לדרישתם. במשך ימי רבנותו הרבה לפעול ולעשות לטובת בני עדתו; הוא עזר להם להתארגן וליצור להם חיים חברותיים. כן גם מצא חן בעיני יהודי צרפת מן התושבים הישנים. הם עזרו לו לכונן שני בתי-חרושת שהעבירו בהם ביחוד את פליטי רוסיה, למען לא יצטרכו לעבוד ביום השבת. בשנת 1883 מת פתאום ולא זכה לראות בעיניו את הארץ אשר אליה שאף כל ימיו.

גם אבי, שנתחנך מילדותו על ברכי דודי זה, כאמור לפני זה, מסור היה בכל לבו וגפשו לרעיון הישוב בארץ-ישראל. אני זוכר, כי בעודני ילד שמעתי את אבי משורר את השיר הנודע "יונה הומיה" ללטרס ושופך עליו דמעות... אבי היה הגבאי הממונה על אוסף הנדבות לטובת ישיבת "רבי מאיר בעל הנס" ועל הקופסאות אשר בוילקובישקי והסביבה. ווילקובישקי היתה שייכת לכולל סובלק ולומזה. מדי שנה בשנה היה בא משולח, ואבי היה מחזר אתו על הפתחים ומריק את הכסף מן הקופסאות. ואנחנו, הילדים, היינו עוזרים למשולח למנות את המעות הקטנות שהיה מוציא מן הקופסאות. ותוך כדי מנין היינו מרבים לדבר עם היהודי מארץ-ישראל. את המשולח היינו קוראים בשם: "רבי אברהם" הארץ-ישראלי. הוא היה יהודי קצר-קומה, מלא חיים ותנועה ותמיד שמח. כולנו אהבנו אותו מאד. הוא למד אותנו לשיר שירים עבריים ויהודיים, ואנחנו היינו בטוחים, כי הוא בא מארץ-ישראל. פעם אחת הפצרתי בו מאד שיאמר לי: מה המרחק מוילקובישקי לארץ-ישראל? ואיזה היא הדרך בה נוסעים שמה? ותזות הארץ מה היא? ואם עדיין קימות הערים הישנות והמקומות שנוכרים בתנ"ך? וכו' וכו'. נקל לשער את השתוממותי, בשמעי מפיו, כי מעולם לא היה בארץ-ישראל... כי יושב הוא בלומזה ואינו אלא שכיר הכולל הסובלקי להרקת הקופסאות.

קרוב לעת ההיא כתב רבי צבי הירש קלישר את מכתבו (שנוכר לעיל) לאבי על אודות קנין קרקע בארץ-ישראל. למען ליסד שם ישוב של יהודים עובדי אדמה...

כל מה שמסופר עד כה שמש לי כאלוני מורה על דרכי בחיים, גם לימים הבאים. ואף על פי שרוח העת השפיע גם על סביבתי אני אף על פי שגם אנחנו לאינו את ארץ רוסיה כראות ארץ מולדתנו, ולכן ראינו חובה לעצמנו להשתתף עם יתר האזרחים ולעזור לה בהתפתחותה, לעבוד בצבא ולהגן על הארץ מפני שונאים, ובעת מלחמה גם לשפוך דמינו עליה, אבל כמעט התחילו הפרעות, וארץ המולדת השמיעה אותנו ברור, כי זרים אנחנו בתוכה וכי "שערי הארץ לצד המערב פתוחים לפנינו" — פנינו עורף למקצת הרוסיצים שקנן בלבנו והתחלנו לחשוב על יסוד בית לאומי בארץ-ישראל בשביל עם ישראל.

ולפי שגודלתי והתחנכתי באטמוספירה כזו, הרי אין פלא בדבר, אם מילדותי נבלע הרעיון של "ישוב ארץ-ישראל" בדמי, ונקבע במוחי ובלבי; כמעט התחילה התנועה להנשים את הרעיון הזה בחיים, הייתי נוכח בין עשרת הראשונים.

אז נוסדה בוורשה חברת סטודנטים לתמוך בישוב ארץ-ישראל, ובראשה עמד הסטודנט ליאון זמנהוף (יוצר האספרנטו)*. החברה הזאת נקראה בשם "חברת גובים" על שום שחבריה היו מחויבים, קודם כל, לרכוש מנדבים שישלמו דמי חודש לעזרת החלוצים הבונים את הארץ, ואחרי כן — לגבות את דמי החודש מאת המנדבים. ואף על פי שלא הייתי סטודנט, בכל זאת נתקבלתי לחבר של החברה הזאת. עוד בימים

* פרטים מעניינים אחדים על אודות זמנהוף. עוד בשבתו על ספסל התלמידים באוניברסיטה, הרבה לחשוב על יסוד שפה עולמית, אשר קרא לה אחרי כן בשם: אספרנטו. כמעט ראה שרעינו התגשם ועשה חיל, התחיל לראות את פעלו כנושא ישועה לאנושיות. הוא האמין, כי שפה עולמית, או שפת התבל, יש בה להביא שלום לעולם. שנאת הגזע כליל תחלוף; הרוסי לא ישנא את האשכנזי, והאשכנזי יחבב את הצרפתי; הנוצרים יאהבו את היהודים ויהודים יראו טובה בכל הארצות. ואם כן, למה לנו חברת "ישוב ארץ-ישראל" או "חובבי-ציון"?

אחרי שכבר שהיתי בארץ-ישראל ושכתי ובאתי לוורשה, בקרתי גם את זמנהוף, שהיה אז רופא עינים, אבל רובי עותותי הקדיש להפצת האספרנטו. מצאתי זמנהוף אחר לגמרי. שאלתי אותו, למה לא השתמש ברבים מחוקי הדקדוק של השפה העברית, שהיו מועילים לו לעשות קצורים רבים בשפתו. לתמהוני הראה לי מכתב מאת אחד הפרופסורים בשוויצריה, והוא נוצרי, ששאל אותו את השאלה הזאת עצמה: ביחוד הדגיש את "וור-החבור"; תחת להשתמש במלה שלמה (און) הלא אפשר היה לו להוסיף למלה שלאחריה את האות "י" ודיה. זמנהוף הביע את צערו על שנעלמה ממנו הלכה זו בשעתה, ועתה אחרי שכבר גדפסו ספרים בלשון זו ועל פי כללי דקדוק, אי אפשר עוד לתקן את הדבר.

הראשונים לעבודתי לטובת החברה רכשתי לה ארבעים וחמשה מנדבים. הצלחתי בעבודה זו היתה גדולה כל כך עד שלא יכולתי בעצמי לגבות את דמי החודש של כל החברים, ומנו לי גובה עוזר בעבודה זו.

ועדיין זוכר אני את היום, בו בסתפחתי לחברת הסטודנטים. כדי להספח אל החברה הזאת, צריך הייתי לפנות בבקשה לאחד הסטודנטים (לצערי שכחתי את שמו), ולפי ראות עיניו היה מקרב או דוחה את המבקש. בידי הנחתי גם את גורלי: לשבט או לחסד. זוכר אני, כי ימים אחדים לפני היום הגדול ההוא בו הוטל גורלי — אם להיות חבר לחברת גובים או לא להיות — נמצא לי ספר „מסתרי היהודים“ לרקנדרוף (לאחר זמן תורגם הספר הזה לעברית על ידי הסופר א"ש פרידברג, ובהשדלותי יצא לאור על ידי „אחיאסף“ בשם: „זכרונות לבית דוד“).

וביום ההוא עדיין נמצאתי כולי תחת השפעת הספר ההוא, שעשה רושם כאילו כל מה שכתוב בו יצא מעטו של אחד מ„זרע בית דוד“. לא יפלא איפוא אם בדרכי לבית אותו הסטודנט, תארתי אותו לי כאחד מאלה התובעים לעצמם את הזכות לשבת על כסא דוד מלך ישראל. הדבר היה בערב שבת לפנות ערב. דמיתי, כי אזכה להכנס לסביבה של אצילים יהודים. אמתיים. השלחנות יהיו ערוכים בהרחבה — כיאה לבני מלכים; נרות השבת ינוצצו במנורות כסף שאין קץ למספרן; כל בני המשפחה, מקושטים בגדי מלכות, ישובו סביב לשלחנות, ובחגיגות רבה יקבלו פני השבת... אבל מה גדל מפח נפשי אחרי עברי את מפתן הבית! לא מצאתי שם אף שמץ מכל אשר חזיתי לי בדמיוני. פני אבות הסטודנט, מתבוללים למחצה, הפיקו חולי-חולין; בבית לא נכר כל זכר לקדושת השבת. הרגשתי את עצמי, כאילו הטילו עלי ארבעים סאה מים קרים... אבל עצם הענין נשאר בתקפו. הבעתי לסטודנט את חפצי להספח לחברתם. וממחרת, במוצאי שבת — עת האספם של חברי החברה — הציעו את בקשתי לפני החברים ולפני היושב ראש מר זמנהוף, ובישיבה הזאת החליטו לספחני אל החברה. בכל מוצאי שבת היתה מתקיימת אספה כללית של החברה, וכל פעם בבית אחר. בכל אספה כללית היו הגובים מציעים בפני החברים ובפני יושב-הראש דין-וחשבון ממעשיהם בכל ימות השבוע החולף, והיו מתיעצים על העבודה בשבוע הבא. ובסוף כל חדש היה כל גובה וגובה מביא אתו רשימה שלמה מהמנדבים החדשים, שמותיהם וסכום המס החדשי שהטילו על עצמם. את הרשימות ואת הכסף מסרו לידי יושב הראש. מכל הרשימות היה הוא עושה רשימה אחת לפי האלף

בית". ונחוצה היתה לנו רשימה כזאת דוקא מפני טעם זה: כל קבוץ כספים לתכלית פרטית או אפילו תרבותית אסור היה ברוסיה הצארית, ומי שהיה נתפס על עבירה זו היה נענש קשה, ובפרט אם גודע, שהכסף המקובץ נשלח לארץ-ישראל. ובכן אנוסה היתה חברתנו למצא איזה צד היתר למעשיה ומצאה:

בעת ההיא, ורב היה בעיר דורקהיים אשר בבפריה, ושמו אדולף סלבנדי. כל ימיו עסק בקבוץ כספים בין יהודי אירופה לטובת "הישוב הישן"—ואז גם היחיד—בארץ-ישראל. את הדין וחשבון של הכספים היה מפרסם מחדש לחדש ב"רשימת הנדבות". הרשימה הזאת היתה באה בתורת הוספה לשבועון "אידישע פרעסע", שיצא לאור בברלין בעריכת הר"ר צבי הירש הילדסהיימר. מה עשה ומנהיג? את כל הכסף שנקבץ בוורשה היה שולח ליד סלבנדי, וזה האחרון היה מפרסם את שמות המנדבים וסכום נדבותיהם ב"רשימותיו", ובאופן שהיה נראה כאילו כל אחד ואחד מן המנדבים שלח לרצונו את נדבתו ליד סלבנדי. אכן דבר זה, שכל איש ואיש יכול לשלוח את נדבתו לאשר יחפוץ, מותר היה גם ברוסיה הצארית. ומלבד מה שהדפיס את רשימותינו ברשימתו, היה שולח לנו גם מאתים טופסים מרשימתנו. את אלה היה שולח על פי הכתובת של אבי, שבתור מדפיס ומוכר ספרים היה לו שיח ושיג עם הצנזורה, ואנכי הייתי מביא את הרשימות הללו לרשימותינו. שם היו מחלקים אותן בין הגוברים שיראו ל"לקוחותיהם", שחור על גבי לבן, כי נדבותיהם הגיעו למרכז הכספים שלנו (רק לאלה ששלמו לכל הפחות חמשה רובלים לחדש היו נותנים טופס מיוחד מן הרשימות הללו למתנה). באופן זה היינו פטורים מתת לכל נותן ונותן "קבלה" מיוחדת, בחתימת מי שהוא מאתנו, שאפשר היה לחשוש, פן תתגלגלה עלינו על ידיהן צרות רבות מצד הרשות.

בכל חום הנוער שבי התמסרתי לעבודה זו. כל היום עסקתי במסחר, ובערב, אחרי השעה התשיעית, הייתי יוצא לעבודתי—לגבות את הכספים מידי החברים—המנדבים. כמו כן היה מתפקדי לרכוש חברים חדשים. לעתים תכופות הייתי מתמהמה בבתים שונים עד השעה השלישית אחרי חצות הלילה. היו מקרים, כי בשיחות כאלו נמצא מי ששאל: "הבאמת מאמינים אתם שתהיה מדינת-היהודים בארץ-ישראל?" על זה הייתי עונה: "אין אני מאמין שאני, או בני או נכדי יוכו לראות את ארץ-ישראל בבחינה — בתור מדינת ישראל. אבל מאמין אני, כי לו היו אבותינו

שגורשו מספרד נזים לארץ-ישראל, כעצת אברבנאל, ולא נתמזרו לכל קצות הארץ, כי עתה כבר היתה לנו מדינה שלנו בארץ. הם לא עשו כן, לכן אנחנו צריכים להתחיל בדבר, וכעבור מאתים שנה אפשר תהיה ממלכה עברית לנכדינו, ולא רק כסף הייתי גובה, אלא גם נפשות הייתי עושה לרעיוננו. וכן היו גם הגוברים האחרים עושים בתנאי עבודה כאלה היינו כולנו יחד מאספים קרוב לשלש מאות רובל לחודש, מה שנחשב בימים ההם לסכום גדול.

חברות "חובבי ציון" מתרבות

קרוב לעת הזאת נוסדו בוורשה עוד שתי חברות ליישוב ארץ ישראל. האחת—של חסידים, ואבי, אף על פי שהיה מתנגד—נספח עליה. לחברה זו נצטרפו אנשים כשפילריין, ביאלר, שמואל דוד זלברג, אהרן פייביל טרוקנהיים, הרב יצחק פייגנבוים וכדומה. חברי החברה השניה היו סוחרים הגונים. ביניהם היו אנשים כר' יעקב משה מאירזון (יחסן ולמדן ומשכיל גדול), הסופר שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר), חיים כהן ודומיהם. כל חברה עבדה לעצמה, אבל שתיהן כונו למטרה אחת. ביום בהיר אחד באו שפ"ר וחיים כהן — באי כחה של חברת הסוחרים — אל אבי בהצעה, לאחד את שתי החברות למען תעבודנה בכח כפול. אני גער בן חשע'עשרה ישבתי אותה שעה מרחוק והקשבתי לטענות אבי בגד האחר. לאחר שנגמר הוכוח יצאתי החוצה ביחד עם שפ"ר. שאלתי אותו: האחד הזה שהם מבקשים למה הוא להם? הן ברור, שלעולם לא יגיעו לידי עבודה משותפת; תמיד ימצאו עניינים לוכוחים וסכסוכים אשר יחלישו את עבודת שתי החברות. אדרבא, הוספתי, תעבוד כל אחת בסביבתה, וקנאת אשה ברעותה תביא את שתיהן לידי עבודה כפולה ומכופלת, מתוך שכל אחת תשאף לעלות על חברתה במעשיה לטובת "המטרה הכללית". לסוף נפסק המשאומתן על אודות האחד. וגם סבה צדדית גרמה לכך. שפ"ר שלח לי גלויה, כתובה רוסית, בה בקשני לבוא בערב לאספת החברה שלהם. הגלויה נפלה לידי אבי. ולפי שקבל אותה ביום השבת, למד מזה, שהגלויה נכתבה ביום הזה, כלומר: ביום השבת. והעובדה הזאת היא שגרמה, כי יחדלו לגמרי מלשאת ולתת בדבר אחד שתי החברות.

וכמו בוורשה, כך גם בערים אחרות: בכל עיר ועיירה נמצאו יהודים עסקנים נשואי פנים, אשר קבלו על עצמם לאסוף כסף לטובת עובדי

האדמה בארץ-ישראל וביחוד—לטובת החלוצים מבני ביל"ו*. בחדש אדר תרמ"ד (1884) פרסם שפ"ר—בשם החברה „חובבי ציון“ בוורשה—את חשבון הכספים שנאספו במחצית השנה הראשונה להוסדה (כלומר: אלול תרמ"ג עד אדר תרמ"ד). הסך הנאסף לא היה גדול; בסך הכל עלה לאלפים ומאה תשעים ואחד רובל וארבע עשרה קופיקות. אבל החשבון היה מענין בזה, שעל פיו ראו בחוש איך גדלה ההכנסה מחודש לחודש, ועמה, כמובן, גדלה גם החברה. כך, למשל, בחדש אלול תרמ"ג היו לה רק מאה וששים חברים, בתשרי—312, במרחשון—380, בכסלו—410, בטבת—425, בשבט—430 וכן הלאה. ה„חשבון“ הראה גם כן, לאיזה מושבות ולאיזה עובדי אדמה במושבות נתן הכסף הנאסף, וכמה נתן לכל אחד. גם על הפצת הרעיון ידובר בחשבון זה ומה שנעשה על ידי החברה בגדון זה ועל היחסים שבינינו ובין גדולי ישראל בחוץ לארץ**.

כפי הנראה מן הדין וחשבון קרא שפ"ר את החברה כבר אז בשם „חובבי ציון“. הוא אסף כסף בוורשה וישלחנהו לארץ-ישראל, ואסף „ידיעות“ בארץ-ישראל על מצב הישוב והפיץ אותן בוורשה, בפולין בכלל ובכמה וכמה ערים בכל רחבי רוסיה. מכתבים אם באו מארץ-ישראל וידיעות על החיים ועל העבודה בארץ, היה עושה מהם טופסים למאות ומפיצם בכל תפוצות ישראל לשם הספת ה„רעיון“. מכתב אחד כזה, לדוגמה, ימצא הקורא בין ההערות שבסוף הספר הזה***. בתחילת העבודה היו מכתבים כאלה חשובים מאד. אבל לא רק במכתבים השתמשו להפצת הרעיון של ישוב ארץ-ישראל. מלבד רבנו שמואל מוהילובר שנסע לברלין, פריס ולונדון—בחפצו להשפיע על הגבירים הגדולים ובעלי השפעה אשר שם, כי יעשו דבר של קימא לטובת ארץ-ישראל, נסעו לתכלית זאת גם דוד גורדון, עורך ה„מגיד“**** וגם יחיאל בריל עורך

* גם קוריוזים לא חסרו בענין זה. ערים שונות חפצו לבנות מושבות, אשר תכוננה בשמות הערים ההן. החשק הזה חי היה אפילו בעיירות הקטנות—אף שתושביהן היו מחוסרי השגה כל שהיא: בכמה יעלה בנין מושבה? כך אספו הווילקוביסקים (עיירת מולדתי) שלש מאות רובל, הניחו אותם למשמרת עד שיוסיפו ויאספו עוד סך הגון, ואז יבנו מושבה בארץ-ישראל על שם ווילקוביסקי. וסוף דבר היה: סך יותר גדול לא אספו, ויום אחד החליטה הקהלה לקחת את שלש מאות הרובל ההם על מנת לעשות גג לבית המרחץ של הקהל...

** בסוף הספר (הערה מספר 8) נתן טופס של חשבון-הכספים.

*** בסוף הספר (הערה מספר 4) בא מכתבו של מר מיכל הורביץ.

**** בסוף הספר (הערה מספר 5), העתקות ממכתבי דוד גורדון כמו שהם.

הַיְּמִינִים וְעַל הַיָּמִין

[illegible]

הנני בזה לשחרר את פני בנן היקר להיטב עמדי חסד למסור המכתבים הסגורים בזה ליד בעליהם. ואם מבר השני ספרים שלי שנשארו אצלו יטב נא למסור המחיר ליד הנביר ה' הירש יוסף שפילדיין ב"י והוא ישלחם לביתו במאינץ עם שאר הכסף אשר בא לידו עכור.

אדות ישואיי, לדאכון רוחי אין בפי כשורה טובה מקיוב מפני טעמים שונים וטעם כעקר כי מאז בואי הנה החילותי להרגיש עיפות גדולה בגופי וברוחי והנני יושב כסר וזעף כל היום בחדר משכבי. ואני מיחל בכליון עינים כי יעברו ימי הקור ואסע מזה לאדעססא. ויכול להיות כי אשוב מאדעססא שנית הלום ואולי בפעם השניה אמצא העת יותר מוכשרת לעשות פה לטובת ישואיי.

הנני ירידו הדוריש באהיר יחיאל ברי"ל

ירדוש גא בשמי לשלום ידיינ החי שפיר. ואודהו על אשר הוסיף שמן על המדורה בהמליץ נר¹⁵.

אגב: עוד זמן קצר לפני העת המדוברת שלח הברון רוטשילד את בריל הנזכר לעיל, לבקש ברוסיה משפחות יהודיות שעל עבודת האדמה פרנסתן, באשר היה בחפצו לבנות בשבילן מושבה בארץ-ישראל. הברון האמין, כי אנשים החיים על עבודת האדמה כל ימיהם יצליחו יותר מאלה שנתישבו בראשון-לציון, זכרון יעקב וראש-פנה, אשר לפני בואם למושבות אלו לא ידעו עבודת האדמה מה היא. לפי הוראות חובבי ציון ברוסיה, וביחוד לפי הוראת הרב ש. מוהילובר, בחר בריל באחת עשרה משפחות, בני כפר מסביבות רוזשאני, פלך גרודנה, והעבירן לארץ-ישראל. הוא קנה בשבילן חלק מאדמת הכפר הערבי "עגיר" (לפנים - עקרון) והושיבן על הקרקע (פרטי ההתישבות הזאת נמצאים בספרו של בריל שנקרא בשם: "יסוד המעלה").

בשנת תרמ"ד (1884) חל יום הולדת המאה של משה מונטיפיורי, ומהיותו הראשון שהתחיל בבנין הארץ וישובה, החליטו חובבי ציון אשר ברוסיה ואשר באשכנז, שנתכנסו אז באספת קטוביץ, כי כל חברות חובבי ציון יתאחדו לאגודה אחת בשם "מוכרת משה". אנחנו, חובבי ציון אשר בוורשה, החלטנו להדפיס תמונת מונטיפיורי, בצרוף שיר מתאים לה, ולהפיצה בין חובבי ציון. הכנסת התמונה היתה מוקדשת לישוב ארץ-ישראל. את השיר האמור חבר גדול משוררי הדור ההוא: י. ל. גורדון. אבי ושפ"ר טפלו יחדו בענין הדפסת התמונה. אם כי בכלל לא היה חפץ אבי לעבור יחד עם שפ"ר, הנה בפעם האחת הזאת הרשה להשתמש גם בשמו המפורש, וכל תמונה היתה חתומה בשמות: לעווין ורבינוביץ*. התמונות נשלחו לכל חשובי החובבים בארץ ובחוץ לארץ,

• לאחר זמן אחרי מות אבי קבלנו מתנה ממונטפיורי: את תמונתו ועליה חתימת ידו וביגרפיה קצרה שלו באנגלית: בימי היותי ברחובות עדיין נמצאה התמונה הזאת בידו. והלכה לאבוד.

אשר את בחורי חמא, חורסי בן, אבילי ארבע חתין וחלסי דמנצי נאם!

וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע אֱלֹהִים אֶת צֶלֶק הָעָם וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע אֱלֹהִים אֶת צֶלֶק הָעָם
וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע אֱלֹהִים אֶת צֶלֶק הָעָם וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע אֱלֹהִים אֶת צֶלֶק הָעָם

[illegible]

אברהם אבינו ואלהינו ואלהינו ואלהינו
וזהו שכתבנו וזהו שכתבנו וזהו שכתבנו

מאד יצונו ה' - מנעם - אורח
 יבדלם אד שמואל דרד
 ונצחם ופסח ה' אד ונצחם
 וכוונתם פסח ה' אד ונצחם

נצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם

ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם

ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם

ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם

ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם

ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם
 ונצחם ונצחם אד ונצחם

היה הלא מן השם קרם אלהים אלה הנה טוב אבד
 אמן ואמנם כזה:

לעצמי קלם ביה של היום
 בן אלהים היום אה אלהים יצחק
 יצחק-הסא, אלהים יצחק וצדקוהו כח
 אלהים בן אלהים, אלהים יצחק.

הלכות אלהים בן אלהים ~~א~~ בן אלהים אלה בן אלהים אלה
 אלה, יצחק הלוהו האלהים אלה אלה אלה אלה אלה אלה
 אלהים היום אלה אלה אלה אלה אלה אלה אלה אלה
 אלה אלה אלה אלה אלה אלה אלה אלה

אמן

אברהם בן יצחק חתן ר' אברהם הכהן האבן / כזה

[illegible]

אמת לא גמסוין ואל חזק החלש הוא הקטן גמסין שורד

[illegible][illegible]

למכירה. כך נשלחו לוויילנה על שמם של פין, לבנדה, נתנון, וילקוריסקי; לקובנה—על שם דודי, רוקח, ומשה ברמסון. לוויילקוביסקי—על שם י. חמילבסקי. לממל—על שם הד"ר רילף*, ולאחרים. כל החובבים התעסקו במכירת התמונה ועוד בשנה הראשונה הגיעה ההכנסה קרוב לארבעה עשר אלף רובל — סך גדול מאד לפי מושגי הימים ההם. כמעט שלא נמצא בית יהודי ברוסיה, שלא תמצא בו תמונת משה מונטיפיורי אשר הפיצונו.

בשנת 1883 נוסדה בווינה אגודת סטודנטים בשם „קדימה“. לכתחילה היתה מטרת האגודה: להפיץ „חכמת ישראל“ ואת הספרות העברית בין בני הנעורים. ביום 23 למרץ 1883 נתאשרה האגודה מטעם הרשות. היושב ראש הראשון של האגודה היה הד"ר נתן בירנבוים, סטודנט לתורת המשפטים בעת ההיא. אחרי זמן מה התחילה האגודה להוציא לאור את העתון „זעלבסטעמאנציפאצאן“, ובירנבוים היה אחד מעורכיו הראשיים. בעתון הזה גדפס מאמרי בשם „רכישת אדמתנו שנית“, בשלשה המשכים. שם הצעתי לפני חברת „מזכרת משה“ ליסד בארץ-ישראל „מושבה למופת“ על יסודות מעשיים, ולתמוך בה עד שתגיע לידי מצב איתן ותוכל להתפרנס מפריה. חשבתי שמושבה כזו תשמש „דחיפה“ לאנשים בעלי הון שיתעסקו בעבודת אדמה בארץ-ישראל. וכזאת הצעתי גם בנוגע לתעשייה: שיוסד בית-חרשת לתעשיות דברים שיש להם מהלכים בארץ-ישראל עצמה ובכל מלכות תורכיה. ואם בית חרשת כזה יצליח, הרי ישמש גורם לבעלי הון שיפתחו בתי חרשת בארץ גם למיני תוצרת אחרים.

* בנוגע לתמונות ששלחתי על שם ד"ר רילף בממל קרה הקוריוז הזה: הייתי בממל, ושפיר כתב לי לשם שצריך לשים קץ לכל החשבונות ממכירת התמונות. באתי אל הד"ר רילף ושאלתי אותו על דבר חמשים התמונות שנשלחו לידו, ומה גדלה השתוממותי באמרו לי, כי כל התמונות נמכרו, אבל הכסף אין בידו; כי הוא מסר את דבר המכירה לידי השמש של בית התפלה ליהודי המזרחי והלו כובז את הכסף, ואיננו. הד"ר רילף הבין שתשובתו לא הניחה את דעתי ויאמר להרגיע אותי בצעה טובה: הוא יתן לי מאתיים סופסים של ספרו, ארוכת בת עמי, שהוציא זה עתה לאור כשפה האשכנזית ובו ידובר על הלאומיות העברית. את הספרים האלה אשלח לוורשה למכירה ובדמי „מדיון“ יסולק מחיר התמונות. לא היתה לי ברירה אחרת. את מאתיים הסופסים לקחתי וכמדומה שעדיין הם מתגלגלים באבק איוו פנה נרחת.

הודות למאמרי זה באתי ביחסים קרובים עם הד"ר בירנבוים ויתר חברי המערכת. בחודש אוקטובר 1885 הודיעו לי כי בווינה נוסדה „אגודת נשים צעירות בשם „מרים“, אשר תפקידה—תמיכת הישוב בארץ-ישראל*.

חשיבות הדפסת תמונת מונטיפיורי היתה בזה שהכניסה סך גדול, בערך, לאוצר חובבי-ציון. אבל היא שגרמה כי בוורשה בטלו כל החברות לישוב ארץ-ישראל. כי נמצאו אנשים אשר משנאה או מקנאה הפיצו שמועות בעיר, כי שפ"ר בזבז את כסף ההכנסה ממכירת התמונות ולא שלח אותו לאודסה—המרכז לחובבי ציון אחרי אספת קטוביץ. וההאשמה היתה בפומבי, ברחוב ובבתי תפלה. כל הצטרפות לא הועילה. הדבר הגיע לידי כך, שאדם חשוב ומכובד כיעקב משה מאירזון עלה על הבמה בבית המדרש והזהיר את העם, כי „כל מוציאי דבה ולעז, בודאי שלא יוציאו שנתם“, אבל גם זאת לא הועילה. כל חברות חובבי-ציון בוורשה בטלו. שפ"ר עצמו, כאדם פרטי, הוסיף לעשות את מעשהו להפיץ ידיעות בנוגע לישוב ארץ-ישראל ולעורר את העסקנים בערים ובעיירות, שימשיכו בעבודתם.

אשר לי, נטרדתי מעבודה יקרה זו בשל ענייני משפחה. בסוף שנת 1885, תיכף אחרי מות אבי, מוכרחים היינו—אני ולוי אחי—לקבל על עצמנו את הנהלת מסחר אבי. תפקיד זה גזל את כל זמנתי. ואף על פי שלבני שתי דם על בטול העבודה לישוב הארץ, בכל זאת עברו עלי שנים אחדות ללא מעשה בשטח זה, וההכרח לא יגונה. אני נסיתי להפיץ את רעיון הישוב על ידי בית מסחרי. בעת ההיא התחזעתי אל הרומניסטן הידוע מר שמ"ר; עד אז היה כותב את רומניו בלא שום כונות מיוחדות. ראיתי את האיש והנה הוא משכיל, בעל כשרון וחפצתי למשכו אחרי למען יפיץ את רעיון הישוב בין ההמונים הקוראים יהודית. הצעתי לו לכתוב רומן על הנושא של חבת ציון בשביל הוצאת הספרים שלנו. תשובתו היתה שאין הוא יודע כלום בענין זה. נתתי לו חומר מודפס בדבר הישוב והוא ידע להשתמש בו ויכתוב את הרומן „רפואה שקדמה למכה“. כה תאר את הפוגרומים על ישראל ברומניה (את השם „רוסיה“ אסור היה להזכיר). את המושבות הראשונות בארץ-ישראל ועוד. אנחנו הדפסנוהו והוא נפוץ במספר לא קטן. אבל רומניו הקודמים, הרבו, כפי

* עיין בסוף הספר, (הערה מספר 6) טופס המכתב של האגודה בגרמנית.

הנראה למשוך לבות הקוראים מאשר הרומן הזה... נמלכתי בדעתי והצעתי לו לתרגם את הספר „מסתרי היהודים“ מאת רקנדורף. מטרת הספר היתה — ללמד לעם את דברי ימי ישראל על ידי ספורים יפים. אבל המקרה גרם להפיר את מחשבתי זו. שנים אחדות לפני כן קבלתי את הספר הזה מספריה הסמוכה לסינגוגה הוורשאית אשר ברחוב טלומצקי. קראתיו ונחרת בזכרוני. וכאשר חפצתי לקבל עתה שנית את הספר למטרה האמורה, לא נמצא עוד בספריה. כתבתי ללייפציג ל„מרכז הספרים“ וגם שם לא נמצא; כתבו לי משם שאפשר להשיג רק את שני החלקים הראשונים ולא יותר. כך בסלה הצעתי מאליה.

רק לאחר זמן, כשנוסדה חברת „אחיאסף“ והצעתי לתרגם את הספר הזה בשביל בני הנעורים בעברית, גלינו שבבית מסחר ספרים של אהרון פויסט, בקרקו, מונחים מאתים טופסים כאבן שאין לה הופכים. ואף אמנם תרגם א. ש. פרידברג את הספר הזה בשנויים קטנים ובהוספות*.

ושמ"ר כתב שלשה ספורים היסטוריים בשביל הוצאתנו, בשם: „כלה לשלשה חתנים“, „בן מלך מדומה“, „אדם כאלהים“ (קיום קליגולה). כולם מזמן שקדם לחורבן בית שני. הספורים האלה מצאו להם קהל קוראים יותר גדול מן הרומן שלו הראשון. ובראותי כי רומניו וספוריו משפיעים על קהל הקוראים ברוחנו, השתדלתי בפני הוצאת הספרים „האלמנה והאחים ראם“ בוילנה, כי היא תזמין אצלו רומנים היסטוריים גדולים יותר בכמותם. היא נענתה לי, והוא כתב בשביל הוצאה זו רומנים אחדים ממין זה. האחד: „פון קליין צום קרוין“, מתקופת הורדוס, ואחרים כדומה לו.

וכיון שבאתי ל„מסתרי היהודים“ של רקנדורף, עלי להזכיר עוד ספר אחד בתוכן כזה. הספורים שב„מסתרי היהודים“ נכתבו באופן זה: בנו של שלמה המלך כותב רומן, שהוא מכנים בו את ההיסטוריה העברית של זמנו, ומוסרו לבנו הבכור. הבן הבכור הזה, כותב גם כן רומן, ובו הוא מספר את דברי ימי היהודים של זמנו הוא, ומוסרו לבנו הבכור, וכן הלאה עד הגיעו לימים שאנחנו עומדים בהם. כך נכתבה כל ההיסטוריה הישראלית ברומנים מספר, הנוחים לקריאה וקלים לזכירה. הספר השני שאמרתי הוא של הד"ר פיליפסון ושמו: „על גהרות“ (אן דען שטראמען). גם בו מסופרת ההיסטוריה העברית בספורים. הספור הראשון נקרא בשם:

* הוא הספר „זכרונות לבית דוד“, מאת א. ש. פרידברג.

„על שפת הנילוס“ — רומן מחיי היהודים במצרים בהיותם עבדים, וכן מסופר שם, איך הוציאוֹם משה ואהרן ממצרים, מבית עבדים. הספור השני הוא: „על גדות הירדן“ — תקופת שמואל הנביא והפוליטיקה שלו עם שאול ודוד. הספור השלישי נקרא: „על נהרות בבל“, בו מסופר על חיי היהודים בגלות בבל. יותר מן השלשה לא מצאתי ואין אני יודע אם לא הוסיף לכתב עוד, או שאף הוא כרקנדורף כתב על דברי ימינו כולם, אלא שלידי הגיעו רק אלה השלשה. ספורי פיליפסון גדולים מאלה של רקנדורף. פה כל ספור הנהו ספר בפני עצמו וכלם מענינים מאד.

המעט הזה — הדאגה להוצאת ספרים המושכים את לב הקורא לחבת ציון — הוא כל מה שיכולתי לעשות בימים ההם לטובת ישובה של ארץ־ישראל. ליסד שנית חברה לישוב ארץ־ישראל לא יכולתי — כי עבודה קשה עבדנו בבית המסחר שלנו; לעתים תכופות עסוקים היינו עד השעה השניה אחרי חצות הלילה.

התחדשות העבודה

רק בשנת 1888 בא רבי שמואל מוהילובך לוורשה, לתכלית הקמת האגודות ההרוסות. הוא דרש בפני חברת ש"ס אשר ברחוב נלבקי ודרשתו היתה כאש-אוכלה-אש. בדמעות שליש בקש מאת שומעיו כי יחדשו את עבודתם לטובת הישוב. הוא קוה כי אחרי ההרשה יבואו נכבדי חברת ש"ס למעוננו ושם יחליטו איך לגשת אל העבודה שנית. אבל הוא קוה וטעה: כל דמעותיו אשר שפך וכל דבריו אשר דבר נפלו על לבות אבן. בודד ישב במלוננו ואיש מן החברים לא פנה אליה. אנ קרא אליו אחדים מן הצעירים שבחובבי ציון: את אליעזר קפלן, את זאב גלוסקין, חיים כהן ואותי. בלב דוה ספר לנו כי דבריו באוני „חברת ש"ס" היו „ברכה לבטלה", ועתה הוא מבקש ממנו, שאנחנו נקבל על עצמנו דבר הקמת חברה של „חובבי ציון" בוורשה. מושפעים מדבריו שיצאו מן הלב, התאגדנו באותו מעמד והיינו לוועד, שלקח על עצמו את התפקיד: לשוב ולהחיות את רעיון התחיה בקהלה היותר גדולה באירופה המזרחית.

באמת נעשתה כל העבודה רק על ידי שנים, שהם: זאב גלוסקין ואנכי. סדר עבודתנו היה פרימיטיבי מאד, קודם כל כרכנו לגו פנקס, ובפנקס ביד אמרנו ללכת מבית לבית ולרכוש חברים לחברה החדשה. אבל עוד בצעד הראשון עצמדנו בפני „פרובלימה": אחדאמחשובי הרבנים בוורשה היה רבי יצחק פיגנבוים. הוא היה גם „חובב נלהב" — כמו שהיה נוהגים לאמר בימים ההם — והשכל היה מחייב שעליו להיות הראשון בפנקס. אך נמצא בוורשה איש יהודי עשיר ובעל בעמיו ושמו פייביל טרוקנהיים, ואנחנו לא פקפקנו אף רגע כי הוא יראה פתיחות כבוד לעצמו אם שמו יבוא שני בפנקס ולא ראשון. החלטנו לעשות רצון שניהם. תחילה באנו אל הרב והוא חתם את שמו על הדף הראשון, והי שבע רצון. אז הדבקנו את הדף הזה בחתימת הרב אל לוח הפנקס, ובאנו אל הגביר טרוקנהיים.

פתחנו לפניו את הפנקס, וירא את הדף השני, כאלו היה הראשון בפנקס, ויחתום את שמו גם הוא. אז הרפינו את הדף הראשון מן הדבק, ויצא לנו הרב ראשון והגביר שני, והכל בא איפוא על מקומו בשלום.

אחרי שנברנו על המכשולים האלה התחלנו הולכים מבית לבית, לאסוף חתימות חדשות. כל איש ואיש חתם את שמו בספר, ובצד שמו רשם את הסכום שהוא אומר לשלם מדי חודש בחדשו. לפי שגלוסקין היה עובד בבית-מסחר זר ואני הייתי סרוד כל היום בהנהלת בית מסחרנו אנו, יכולנו להקדיש לעבודתנו זו רק את הערבים וחלק מן הלילות. כאשר כבר הזכרתי, היתה עבודתנו מתחילה רק בשעה התשיעית בערב ונגמרת בשעה השניה או השלישית אחרי חצות הלילה. אבל הצלחנו בעבודתנו: בכל אשר באנו, היו מקבלים אותנו בסבר פנים יפות, ובאוזן קשבת היו שומעים את דברינו. וכמה פעמים היינו מאושרים לראות, איך, הנשמה היתרה¹ היהודית מתלקחת גם בימות החול... בכמה וכמה משפחות היו כל בני הבית יושבים מסביב לשלחן עד שעה מאוחרת בלילה, מקשיבים לדברינו וכולעים כל מלה ומלה שיצאה מפינו. מאושרים היינו, אנחנו השנים, למראה אשר כזה. ויותר מאשר היינו מתגאים ברכישת הכספים, היינו מתגאים ברכישת הנפשות.

כדאי להעיר, כי בין העשירים והרואים-טובה-בחיים פגשנו שוין נפש גמור לאידיאלינו ודברינו. כצחוק וחדודים היו אלה מקדמים את פנינו אבל בחוגים הבינוניים מצאנו הבנה וערות רבה לשאיפותינו. עובדה זו העלתה על לבנו את דברי היינה על אודות היהודי העני, הכלב בכל ימות השבוע ובך-המלך ביום השבת². הרגשנו כי השבעים בלחם עניים הם ברגש, והיהודים הפשוטים, הלוחמים על פת לחם ועל פרוטה של פדיון, צמאים לשמוע את הבשורה הלאומית מפינו: נתחדש בהם הרוח ויהיו לאידיאליסטים—לבני-מלכים...

עבודתנו המצליחה עודדה אותנו כל כך, עד כי העמדנו בסכנה את חופשתנו הגופנית — והיינו נותנים "קבלות" לחברים המנדבים בחתימת ידינו. ברוסיה, כידוע, אסור היה לאסוף כסף למטרה מעין זו של חפת ציון. לא הסתפקנו בעבודתנו זו בלבד. נמלכנו וקראנו למגיד הקמניצה, מכבי, לבוא לוורשה הוא בא, וישא נאומים רבים בבתי התפלה הוורשאים. אנחנו ה"עסקנים" היינו באים לשמוע כל דרשה ודרשה שהוא היה דורש, כדי לראות את הרושם שדבריו עושים על לבות השומעים. והרושם היה חזק מאד. הצלחתנו הלכה הלך וגדלה, עד כי בסיון תרמ"ט, הדפסנו קול

קורא לכל היהודים אשר בפולין ובו פרסמנו את מכתבו של הרב קלישר,
שכתב בשעתו לאבי*.

טופס של קבלה שהיו נותנים, חובבי-ציון בוורשה

אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני

No.

כבוד ה' ר' ברוך ציון-צדק
דחוב ירושלים
ט"ו 5

יאהב נא לסלק נדבתו למזבת עובדי ארמטנו הקדושה

עבור הודש מנחם

קאפ' דרב

חברת חובבי ציון בוורשה גדלה מיום ליום ושפיר, שלכתחילה
עמד מרחוק, חזר וקבל על עצמו את העבודה ואת ענין התעמולה.
בקיץ ההוא (תרמ"ט) נסעתי לוויילנה לרגלי מסחרי ונכנסתי לרבי שמואל
יוסף פין, אחד מעמודי חבת ציון ברוסיה. הוא ספר לי, כי בקרוב תקום
בוויילנה אספה רבה של כל העסקנים החובבים אשר ברוסיה. אנב בקש
ממני, כי בשווי מוויילנה, אסור לביאליסטוק ואתראה עם הרב מוהילובר
ואדבר עמו על קביעת יום-האספה וכן אועץ עמו את מי להזמין אל
האספה מאת היהודים יושבי ביאליסטוק. הוא העיר, כי טוב היה שגם
צירי וורשה לא יחסרו באספה זו. בחודש אב תרמ"ט קמה האספה, ואלה
שמות האנשים שנבחרו מאת החברות לשוב ארץ-ישראל בעריהם להשתתף
באספה רבה זו:

אודסה—מ. ל. לילינבלום; איבניץ—ר' אליעזר סטרושן; בוברויסק—
ר' י. פפירנא; ביאליסטוק—ר' שמואל מוהילובר, יעקב בכרך ואייזיק בן

* בסוף הספר (הערה מספר 7) נתן הקול-הקורא בשלמותו.

טובים; ברדיצ'ב—י. זילברברג; דינבורג—א.ז. קלמנסון; דיסנא—אברהם רוזס; הומל—מרדכי בן הלל הכהן; וורשה—ז. גלוסקין; ווילנה—ש"י פין; ר"ח ברלין (אחיו של הנצי"ב ראש הישיבה בוולוז'שין), מ. א. קצנלבוגן, שמואל שרגא פייגנסון (שפן הסופר), זלמן גורלנד, ישעיה גציל בך ורבי יהודה צבי סולוביץ; ווילקומיר—רפאל גרושקין; וורפלין—הרב ר' דוד טבלי קצנלבוגן; זסלב—פנחס ספקטור; זשיטומיר—חיים פלקסנר (עו"ד); יליסבטגרד—זאב טיומקין; לבוי—הרב ר' הלל כץ, ד"ר קליין; מינסק—יהושע סירקין ושאל גינזבורג; מיר—ר' יהושע פלאצקעס (שוחט); גישוויץ—הדיין רש"ד פיינברג; סמורגון—ר"צ פרידנזון (רב מטעם); סווינצ'י—הרב ר"פ רוזובסקי; פולטבה—צבי שימשלביץ; קובנה—איסר בר וואלף, קלצק—ר"מ הכהן אייזנשטדט; קרמנטשג—חיים ליב מרקין מווילנה; ריגה—זאב לונץ.

מלבד אלה, שנבחרו על ידי החברות למקומותיהן, השתתפו באספה: אליהו קופלמן ממוסקבה, שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר) מוורשה, גדליהו רוטשטיין, צבי שיינץ ואברהם יהושע רבינוביץ מסמורגון, משה יצחק ברלין מדינבורג, אריה ליב הורביץ מקובנה, אריה ליב גורדון ויהודה ליב אפל מווילנה.

כל אלה החליטו החלטות שונות בנוגע להמשך העבודה לישוב ארץ-ישראל. ואלו הן ההחלטות הכי חשובות שהוחלטו באספת ווילנה: (א) לשלח לד"ר פינסקר מכתב תודה, בשם כל חברות חובבי ציון, על העבודה הקשה והנאמנה שעבד לישוב במשך חמש שנים, ולכבדו בתואר "חבר נכבד".

(ב) אחרי שהד"ר פינסקר משך את ידו מן העבודה ומקומו בתור מנהל (גבאי ראשון) פנוי, החליטו לשנות את סדר ההנהגה באופן זה: ההנהגה כולה נמסרת לשמונה מנהלים (גבאים). והיו השלושה מהם—גבאים פועלים, וחמשה—גבאים יועצים. לגבאים פועלים נבחרו ר"ש מוהילובר מביאליסטוק, רש"י פין מווילנה ור' אברהם גרינברג מאודסה. ולגבאים יועצים נבחרו: הנצי"ב מוולוז'שין, הרב הגאון הישיש ר"מ אליאשברג מבוסק, הד"ר קליין מליבוי, ר' מאיר פרידנברג ממוסקבה ור' ישראל גינזבורג מוורשה.

(ג) כל הידיעות מן המושבות בארץ-ישראל וכל בקשות התמיכה תשלחנה לר"א גרינברג באודסה. הוא ישלח את הידיעות ואת הבקשות בצירוף חות דעתו, לחבריו השנים, הגבאים הפועלים, ואלה השלשה יחליטו

מה שיש לעשות בכל מקרה ומקרה שיבוא לידם. אם סך התמיכה אינו גדול, הרשות בידי אלה השלשה לכתוב למר מיכאל ארלנגר בפריס, שימסור את הסך למי שצריך למסור. ואם הסך גדול, או שהענין שעליז ידובר הנהו חשוב מאד, אז עליהם להתייעץ בדבר עם חמשת הגבאים היועצים, ועל פי רוב דעות יקום דבר.

(ד) כל הכספים הנמצאים עתה בידי החברות לעריהן, ישולחו תיכף לידי הגזבר מר ארלנגר בפריס.

(ה) הגבאים היועצים צריכים לענות לשואליהם במשך חמשה ימים.

(ו) אחת לרבע שנה צריכים הגבאים הפועלים לשלוח לכל החברות

דין וחשבון מההכנסה וההוצאה של החברה.

(ז) ההנהגה החדשה צריכה למחר ככל האפשר בקניית אדמה בארץ ישראל, בשביל להרחיב גבולות גדרה ופתח תקוה.

(ח) בנוגע לתמיכה אין צריך להבדיל בין גדרה, פתח תקוה או יסוד המעלה.

(ט) מכל הכספים אשר יגיעו לידי הגזבר, צריך לנכות שלשים אחוזים לקניית אדמה, ואת השאר — לתמיכת המושבות הקימות, כל זמן שתהיינה זקוקות לתמיכה.

(י) לשלח שליח מיוחד לארץ ישראל, לחקר את מצבן של המושבות ולקבוע בקירוב את הסך הנחוץ כדי להעמידן על בסיס איתן.

(יא) לשלח קול-קורא לכל החברות, להרבות בקבוץ כספים כדי לחזק את שלש המושבות גדרה, פתח תקוה ויסוד המעלה, במדה שיוכלו יושביהן לחיות על עבודתם ולא יצטרכו לתמיכה, ולמען נוכל לסייע לאנשים שיש להם כסף משלהם אבל לא במדה מספקת בשביל להתבסס בשלמות. (יב) לכתב לאכרי עקרון שיחתמו על החוזה שפקידי הברון מציעים להם; כי כל מה שהברון עושה, רק לטובת האכרים הוא עושה.

(יג) לקבוע בכל ערי ישראל את שבת נחמו, כשפתם של חובבי ציון. כל החובבים יתקבצו לבית תפלה אחד וידרשו בשבחו של ישוב ארץ ישראל. (יד) להשפיע על הרבנים ברוח חבת ציון ולמשוך את לבבם אחריה; לבקש מהם רשיון להעמיד בערב יום הכפורים קערות לשוב ארץ ישראל בכל בתי התפלה.

(טו) בחורף הבא יתאספו חברינו אשר בלבוי עם סוחרי האתרוגים ויתישבו בדבר, איך להכניס אתרוגי ארץ ישראל בשוק האתרוגים. ההכנסה תוקדש לשוב ארץ ישראל; האספה תקום בוויילנה או בבאיאליסטוק.

מלחמת הרבנים בחבת ציון

אחרי אספת ווילנה בא הרב מוהילובר לוורשה שנית. פה נפגש עם הגאון רבי יוסף בר סולוביצקי מבריסק. לפי שאבי היה מכבד מאד את הרב מבריסק, ראיתי חובה לעצמי לבוא אליו ולברכו בשלום—עוד לפני בואו של רבי שמואל מוהילובר. מצאתי בחדרו אנשים רבים, ובפני עם ועדה התחיל לחקור ולדרוש אותי על אודות מהלך האספה בוילנה, ודרך אגב, לזלזל מעט בכבודו של הרב מוהילובר, שהיה רוח החיה באספה זו. בדרך לגלוג מכוסה שאל אותי: „מי הוא זה ואיזה הוא רבי שמואל מוהילובר זה, שנתמנה למנהל ראשי לדבר שכזה?” עניתי לו: „לו היית אתה, רבי, באותו מעמד, אפשר שהיו בוחרים בך למנהל ראשי, אבל אחרי שכבודו עומד מן הצד, בחרו באנשים שהיו נכונים לקחת על עצמם את כל עול העבודה.” אבל הוא הוסיף לשאול:

— ולו הייתי באותו מעמד, היו בוחרים בי לגבאי פועל או לגבאי יועץ?

השאלה הערומה הזאת עוררה את חמתי והייתי מוכן לענות לו „תשובה נכונה.” אבל יראת הכבוד, שהיתה בי בנוגע לגאון זה, וגילי הצעיר, הם שגרמו לי, כי הייתי נוהר בתשובתי. ובכל זאת אמרתי לו: — בעת הראשונה מסתמא היו בוחרים בכבודו לגבאי יועץ, אך לאחר זמן, כשהיה מצטין בפעולותיו ומצליח בעבודתו לטובת הישוב, אפשר שהיו בוחרים בו גם לגבאי פועל...

אחרי כן החל לחקור אותי על אודות האנשים שהשתתפו באספה ומה סיבם. הוא שאלני:

— מי בא מלבוין?

עניתי לו: הד״ר קליין.

מי שהוא מהמסובים שאל:

— ומי בא מריגה ?

וקודם שהספקתי לענות, קפץ הגאון מבריסק ויאמר בקול נצחון:

— ד"ר גרויס.

אני עניתי: לא! אבל ברגע זה שמתי אל לבי, כי לצון חמדו להם בעלי התורה, והשם „גרויס“ מקביל לשם „קליין“ שהזכרתי... אך כמעט הוצאתי מפי את המלה: לא! מלא הגאון הבריסקי צחוק פיו, ואמר: לא עמדתי על סוף דעתו ונכשלתי בתשובה שאינה הגונה...

כל הסצינה הזאת עשתה עלי רושם של „צחוק דמים“. שאלתי את נפשי: גאון גדול שכמותו, איך יוכל להתלוצץ ולמלא שחוק פיו בשעה שידובר על ענין רב-ערך כישוב ארץ-ישראל? בלב מלא עצב וצער התבוננתי לכל מעשה-ההתולים הזה ושתקתי. אבל לאחר זמן אנה אלהים את המקרה לידי ונפרעתי הימנו על הדבר הזה.

כבר הזכרתי, כי רבי שמואל מוהילובר בא לוורשה כדי להפגש עם הרב הבריסקי. על איזו ענינים דברו ביניהם, לא ידעתי. אך כאשר שב הרב מוהילובר לביתו, לביאליסטוק, לויתי אותו לבית-הנתיבות, ובדרך גלה לי, שהוא דבר עם הבריסקי על השתתפותו בעבודה לטובת הישוב. רבי יוסף בר פקפק בדבר וטען כי הישוב הארץ-ישראלי אינו מתנהג כדת; כי הברון רוטשילד מכריח את הקולוניסטים לעבור על דתם, וכי כל זמן שהדברים לא ישונו בנדון זה, אין הוא יכול להשתתף עמנו בעבודה.

פה מקום אתי להעיר, כי שנת תרמ"ט—השנה בה קרו כל הדברים המסופרים כאן—היתה שנת שמיטה. הישוב הארץ-ישראלי הצעיר קבל היתר מאת הרבנים הגאונים רבי יצחק אלחנן מקובנה ורבי שמואל מוהילובר מביאליסטוק לעבד את שדותיו בשנה הזאת, בין שדות תבואה ובין שדות-אילן — כי שנה שלמה בלי עבודה עלולה היתה להעמיד בסכנה את כל קיום הישוב. הקולוניסטים שבכל המושבות נשענו על ההתר הנזכר ועבדו בשנת השמיטה. רק אכרי עקרון, שנמצאו תחת השפעת אחדים ממנהיגי הישוב הישן, בעלי החלוקה, נמנעו מעבוד, כי מחרחררי הריב הבטיחו להם תמיכה ופרנסה במשך שנת השמיטה, אם לא יעבדו את אדמתם. הברון נמנע לתמוך בידי הקולוניסטים, שלמרות ההתר של גאוני הדור נמנעו מעבוד. בעלי החלוקה השתמשו במאונן של הברון, על מנת להרבות בשנוררות על חשבון אכרי עקרון הצדיקים. כך, למשל, הגיעה דפשה מירושלים לחובבי ציון בוורשה ובה נאמר: „אכרי עקרון רעבים, תמיכה סלגרפית נחוצה“. סלגרמות מסוג זה הגיעו גם לערים

אחרות. ועל אודות הענינים האלה, עניני „שמיטה“ ו„עקרון“, חפץ הרב מוהילובר לבוא בדברים ולידי הסכם עם הגאון מבריסק. ומענין לענין באותו ענין ספר לי רבי שמואל מוהילובר, כי הציץ לפני הרב מבריסק שיפרוט לו במכתב מפורש, מה הם החסאים שחטא הישוב ומה הם התקונים שצריכים להעשות? ורבי יוסף בר הבטיח לו לעשות כן, למען יתבררו הדברים. לכן בקש רבי שמואל ממני, כי כעבור יומים אלך אל רבי יוסף בר ואזכיר לו את דבר המכתב אשר הבטיח לערוך לו. ואנכי עסוק הייתי במסחרי מאד, וימים אחדים עברו ועדיין לא מצאתי לי שעה חפשיית למלא את שליחותי. לא ארכו הימים, ואלי בא שליח מאת הרב הבריסקי בבקשה לבקר אותו במלוגו. לא סרבתי לו, כמובן, והלכתי אליו. בחדרו מצאתי גם את רבי אליהו חיים מייזל, הרב בלודז, ואנשים רבים אחרים. בבואי נתבקשו כל הנוכחים לעזוב את החדר ונשארו בו רק שלשתנו. אז פנה אלי רבי יוסף בר בשאלות על אודות בקורו של מוהילובר בוורשה ועל אודות מה שהספיק לתקן בעיר. תחת לענות על שאלותיו, אמרתי לו, כי רבי שמואל בקש ממני להזכיר לו את דבר המכתב על זה ענה לי, כי מעולם לא הבטיח לו מכתב כזה. והרב הלודזי קים את דברי הבריסקי: „לא, לא—אמר—הוא לא הבטיח לכתוב לו!“ שאלתי את הלודזי:

— רבי, וכי מנין זאת לו? הן כבודו לא היה עמהם בשעת

השיחה ההיא?

תשובה לא באה. אבל תחת זאת החלו לדבר מרות ובזלזול רב על רבי שמואל מוהילובר, ויקראו אותו בשם: „שמואלקע“. וגם על כבודו של הזקן שבחבורה, רבי משה עלישברג, לא חסו ויאמרו שיש לו „מים בראש“. והוא הלא חביב היה לכולנו ומכובד מאד. הן במשך-המשנים שנה היה רב בבויסק והקדיש את כחותיו לעבודת הישוב. בשמעי את דברי החרפות של שני הרבנים אשר עמי בחדר, נמלאתי חמה. קשה היה לי לדבר „עזות“ בפני שני הגדולים האלה, אבל אספתי שארית רוחי ואמרתי להם בפניהם: „אם גדולים שכמותכם מבזים את כבוד התורה, מה יענה ההמון הפשוט?“ ר' יוסף בר נסה להצטדק ולהוכיח, שהוא איננו מתנגד לישוב ארץ-ישראל. והראיה—בערב יום הכפורים שעבר הרשה להעמיד קערות „לטובת הישוב“ בבתי התפלה בעירו. והרב הלודזי, שהיה רגון מסבצו, אמר ברור, שהוא מתנגד מוחלט לישוב ארץ-ישראל; ולפי מה שנוהגים במושבות, לא די שאין הוא יכול להסכים לישוב, אלא גם יעבור

בערים ועיירות יהודים קבלו עם נגד כל מעשה הישוב. ולסוף קרא בהתלהבות: „גם אני יודע לכתוב יפה בסופריכם, וגם אני יודע לדרוש היטב כמגידים; ואני אשתמש בכחותי, אשר בפי ואשר בפי עט, נגדכם“: וכששמע הבריסקי דברים כושים כאלה, גברה בו חמתו ואמר גם הוא:

— לבנו כואב ובוכה מצער על אותם המעשים המגונים, שנעשים במושבות אשר בארץ-ישראל.

לא יכולתי להתאפק עוד ואמר להם:

— מורי רבותי, לו היה באמת על מה לבכות, אז היה כל העולם היהודי רואה את דמעותיכם. אבל לבכות, וביחד עם זה להרבות בליצנות, לחדד חרדים ולמלא פה צחוק (זכרתי לו את ההלצה עלי בבקורי הראשון), הערובת זו יראה האדם מישראל כראות מחזה תיאטרלי.

בגמרי את 'נאומי הקצר תמהתי בעצמי: מאין זה באה בלבי „ההוצפה“, לדבר דברים קשים כאלה באזני גדולי הדור? אבל דברי עשו את הרושם שחפצתי בו, ותיכף חדלו מדבר בישוב ארץ-ישראל בקלות דעת. ולסוף הגידו לי: „לפי שרבי שמואל מוהילובר הכניס את הברון לארץ-ישראל, עליו החובה להוציאו משם. לכן החליטו לבלי השתתף בישוב הארץ, עד שיעלה בידי רבי שמואל לאסוף כסף עד כדי לקנות מידי הברון את כל המושבות אשר יסד ולהחזיר לו את כל הכסף אשר בזבז לטובת הישוב. לתשובה משונה כזו לא חכיתי. עניתי להם: „אין ספק שהברון היה שבע רצון לקבל בחזרה את הכסף, אשר השקיע במושבותיו בארץ. אבל מי יכול לעכב בעדו מלבנות מושבות חדשות? האם לא יותר נכון היה מצדכם, לו השתתפתם עם רבי שמואל מוהילובר בבנין מושבה אחת ליד מושבות הברון, ושמשה המושבה שלכם מופת להן, איך מושבה יהודית צריכה להתנהג? חפצתי להפנות את לבם לעובדה, שהברון עצמו משים לב לכך, שהאכרים אשר במושבותיו יתנהגו כדת משה וישראל. אבל דברי לא הועילו. הם בשלהם: מוהילובר צריך לשלח את הברון מארץ-ישראל, ויהי מה!...“

כשמסרתי אחרי כן לחובבי ציון אשר בבריסק את דברי הרב הבריסקי על אודות „קצרות ארץ-ישראל“, צחקו ואמרו, שלא לרצונו הטוב הרשה להעמיד בערב יום כפור „קצרות ארץ-ישראל“, אלא שהם, חובבי ציון שבבריסק, שלחו להגיד להרב, שאם אחד מאנשי שלומנו יעזר להזיז את הקצרות הארצישראלית ממקומן, ושברו כל עצמותיו. ואיום זה הועיל.

כבודם של שני הרבנים, הבריסקי והלודזי, במקומם מונח! שניהם היו גדולי הדור בימיהם. שניהם בעלי לב טוב, ואין בכח אנוש לספר לדור, מה פעלו שני אלה לטובת העניים ולטובת הכלל. לכן קשה להשיג: מה ראו אלה השנים להתנגד ככה לישוב ארץ-ישראל. אני מאמין, כי הדבות והלעז, שקנאי ירושלים הוציאו על הישוב החדש, השפיעו על הרבנים האלה כל-כך, עד שהתנגדו לא רק לישוב, אלא גם לאלה מגדולי ישראל אשר תמכו בו.

עצם ענין הקצרות התחיל שנים אחדות קודם. באלול תרמ"ד (1884) נתפשט קול-קורא לכל חברות חובבי ציון אשר ברוסיה, כי בערב יום הכפורים, יום שנוהגים „להעמיד קצרות“ בשביל צרכים ישראליים שונים, יעמידו קצרה אחת לצרכי הישוב הארצי-ישראלי. כלומר—כך בררו אז—להטבת מצב המושבות „גדרה“ ו„יסוד המעלה“ וגם אותו חלק מ„פחת תקוה“ שלא נתמך על ידי הברון. על החתום באותו קול-קורא באה: „חברת חובבי ציון בלבוי“, כי החברה הזאת, היא שקבלה על עצמה את הטורח הרב לארגן את ענין הקצרות בכל רחבי רוסיה. בקול הקורא הזה נמצא גם חשבון כספי הקצרות של אשתקד. דהיינו: ד"ר פינסקר באודסה קבל 1864,42 רובל, אהרן יהושע שפירא בביאליסטוק—652,57; שמואל יוסף פין בוויילנה—621,81½; א. זקהיים בלבוי—656,50. ממוסקבה—כך הודיעו—טרם הגיע החשבון. לסוף נמצא בקול הקורא הזה הוראה, כי את כסף הקצרות צריך לשלוח: לאודסה על פי כתובת אברהם גרינברג (שנבחר אחרי כן לראש הועד האודסאי); לביאליסטוק — לד. א. שפירא; לוויילנה — לש. י. פין; לוורשה — לרבי ישראל גינזבורג; ללבוי — לא. זקהיים; למוסקבה — למאיר פרידנברג ולריגה על שם ל. שליט.

מן הקול הקורא הזה למדנו, כי חובבי ציון מתרגלים לאט לאט שלא לירא מפני הרשות הרוסית. עוד קודם שהממשלה התירה ליסד „חברה לתמיכת עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ופלשתינה“, התחילו לפרסם קולות קוראים וחשבונות כספיים ולא חרדו.

ואנחנו, בחברת ישוב ארץ-ישראל שבוורשה, לא ידענו מכשול בעבודתנו. מלחמת הרבנים בישוב הארץ, מלחמות על זכות הקצרות הארצי-ישראליות, כל אלה לא הויקו לנו. אנחנו הוספנו למשוך אלינו חברים חדשים ולהרבות באספת כספים. בעת ההיא פנינו לחובבי ציון במוסקבה

ובקטנו לשלח לוורשה את המסיף הידוע בימים ההם, יהודה צבי יבזרוב. אוסיסקין דחה את בקשתנו, ותחתיו יצץ אותנו להזמין את הרב יצחק יעקב ריינצס מלידא. אבל משום שכל מעשינו היו מרוכזים במצמד של בצלי בתים, דרשנו בכל תוקף שדוקא יבזרוב יבוא לוורשה, לשבועות אחדים לכל הפחות, ועמידתנו המתקפה הועילה. סוף סוף בא יבזרוב אלינו, וישב אתנו כששה שבועות. ואכן, הרבה עשה בדרשותיו: מספר חברינו וסכום הכסף הנאסף על ידנו הלך ורב.

עבודתנו היתה ללא-לאות. מדי פעם בפעם נגשנו למפעלים חדשים, תמיד בקטנו ומצאנו אמצעים חדשים, איך להביא על ידם ללב צמנו את דעת הארץ וההתענינות בה, ולהודיע לעם את אשר יעשה בדרך זה בוורשה וגם בערים וארצות אחרות. אחד האמצעים הללו היה: לערוך הגרלה; הזוכה בגורל קבל מאתם רובל לתכלית נסיעה לארץ-ישראל. החברים: בצלאל קורלנדסקי מגרודנה ואליעזר מושקט מבריסק זכו בגורל, ויעלו אל הארץ עם שיירת העולים הראשונים שקמה בחודש אייר תר"ן (1890). בראש אותה השיירה צמד רבי שמואל מוהילובר.

פרוספקט של ההגדרה:

זכרו את יי מלחוק וירושלים תעלה על לבבכם.

(יזכרה כ"א ב')

דברי הנביא הקדוש הנאמרים למעלה היו לנו עיני מסדרי ההגדרה הגוכחית, כשישם על לבם, כי מאלפי רבבות בני עמנו, יוסף ה' עליהם כהנה, כתבל ארצה, כמעט שאין דורש ואין מבקש לתור את ארץ קרובים ערש אומתנו ואמנתנו. רואים הננו אלפי אחינו שבים בבל ארצות החיר שבראצות אירופא, בבל קריות עליונות וערי מושש, וערי עמנו ואלקינו עובות ושוממות ואין איש מקרבנו אשר יסור לשאול לשלום ארצנו הקדושה ולראות שלום בניה ובוניה. מאת ה' היתה זאת כי נתקיימה בימינו ולעינינו נבואת החזק הקדוש: "ושםתי הרי לדרך ומסלולי ירוסון", אהרן לאה"ק סלולה עתה כרוב ופסו איש ומרבבה הקיסור ויש בידיו לעלות ולראות את כל המקומות הקדושים לבל איש ישראל, כל מושבות אחינו עובדי האל-ב באה"ק ולשוב הביתה במשך חרש ימים. והנה בהתעורר עתה רוח מהור בקרב אחינו אנשי-לב ורבי פעלים ויתחברו לשירא הנכונה לצאת לדרך — דרך הקדש — בראשית ימי האביב, על-כן אמרנו לזכות אחרים מאחינו כמנהג עלית הרגל להראות פני ה' השוכן בציון והבוחר בירושלים ונאמר להקים דבר הגורל הזה עפ"י התקנת האלה:

- (א) מספר תגולות — חמש מאות.
(ב) חובבים בגורל — שנים.
(ג) אם לא יחזיקו או לא יוכלו הוגבה לנסוע בעצמו, הרשות בירו למסור זכותו לאיש אחר שיסבבו עליו חברי הועד להוציאו;
(ד) אם אין לזוגות איש למסור אליו את זכותו, או יגדלו לו סך מאה ריב, והמסור ידשם בזוגות נדבה על שם לשוכת אחינו עובדי האל-ב באה"ק.
(ה) אם יזכת איש בשם תגולות או יוכל לנסוע בעצמו ולמסור זכותו ותגול השני לאיש אחר בהסכמת הועד להוציאו.
(ו) נשים, וצעדים שחיתים טעורים ופגמים שנת יוצאים ככלל הנוסעים.
(ז) וכן תבסוקה תוא בידיו עם השירא הנכונה לצאת אחר רב המסר הבציר איה.

ט' בכס סבב עמו יחי אלתנו עמו ויעל לירושלים אשר ביהודה (עזרא א' ג')

גודל ראשון שנת תשכ"ג 097 תר"ג

אם אישכך תשכח ימינו

כל חמשלם שלשה פראג (ובחז"פ חז"ב אחד) יכול לזכות לעלות ולראות את הארץ הקדושה חסרת נפשו ולבקש את המושבות (קולוניות) העומדות על הלן בערי יחודה והגליל, ועל הוצאת נסיעתו יותן לו סך

מאתים ר"ב

זמן ההגדלה (לא ואחר) בחזמ"פ שנה זאת.

וצרת הכסף בדרך והלכת אל המקום אשר יבחר ה' אלהינו בו (דברים י"ב ב')

שואל בארץ אמה ד' החוקר כל המושבות

מוכרם חסדי שחוי בן עולם הבא (ירושלים)

תְּקוּפַת בְּנֵי מֹשֶׁה

בְּחֹרֶף תרמ"ט הופיע ב"המליץ" מאמר בשם "לא זה הדרך" ועל
החתום "אחד העם". בעל המאמר בקר בקורת חריפה מאד את הדכי העבודה
של חברות ישוב ארץ-ישראל. נגד המאמר הזה יצא הסופר מ. ל. ליליענבלום
ואחרים. ראה אחד העם ונוכת, כי במאמרים בעתונות בלבד לא ישיג את
הפצו ויכתוב מאמר שני בשם "דרך החיים", אבל את המאמר הזה לא
נתן לפרסום, ורק עופסים אחדים ממנו הפיץ בין מקורביו. ואלה שהסכימו
לדעותיו אשר הביע במאמרו זה, הם ששמשו "הבנים הראשונים" לחברת
"בני משה", שנוסדה בקרוב.

תמצית המאמר "דרך החיים" היא ההוכחה, כי לעולם לא ירגיש
העם עצמו מאושר בארצות הגלות; כי הפרט, בכל עשרו החמרי, לא יהיה
שמח שמחה שלמה בחלקו כל זמן שהכלל סובל ומעונה בגלותו; כי ארץ-
ישראל תוכל להבנות רק אז, כשהיהודים יבינו וירגישו את הדברים
האלה, ואלה המעטים המרגישים הם אשר יעסקו בבנינה של הארץ; כי
מטרתנו תושג רק על ידי תחית הארץ בכחם של יהודים המסורים בלב
ונפש לעם ישראל ואידיאליו ההיסטוריים.

מתוך הנחות אלו דרש אחד-העם, שהחברה המתיסדת, חברת "בני
משה", תהיה חברת סתרים, ולא יהיה בה מקום לאלה שאינם רצויים
למטרתנו, או שנדחקים לכל מקום וחברה משום שהם רודפים אחר הכבוד.
החברה צריכה היתה למנות מאה—מאה וחמשים חברים, לא יותר, אבל
כולם צריכים להיות אנשים פנים, העושים את מעשי הישוב בלי שום
פניות צדדיות, וכל אחד מהם עושה את מעשהו במקומו, בהתאם למטרה
העומדת לפנינו.
כאמור, פנה אחד העם במכתבו-מאמרו זה רק ליחידני סגולה
שבחובבי ציון, שהיה לו אמון בהם. ומהם בקש שימשכו אל חברתם

אנשים ממכיריהם, שיש לבסוח בהם כי נאותים הם למסרתנו. הוא הציע, כי השנה הראשונה לארגון החברה תקרא בשם „שנת ההכנה“. ואם עד ז' אדר תר"ן יהיה מספר חברים מספיק, תוסד החברה „בני משה“ ביום ההוא, באופן רשמי ובסתרי. הוא בחר ביום ז' אדר ליסוד החברה, משום שנהגים לחשוב את היום הזה ליום הולדו ויום מותו של משה רבנו, אשר בשמו נקראה החברה. בכלל היה רואה במשה רבנו את סמל השלמות. והיה מבאר את דעתו כך: אף על פי שמשה סבל הרבה מתואנותיו של דור המדבר, ואף על פי ששמע מפי הגבורה כי לא יבוא אל הארץ אשר נתן ה' לאבותינו, בכל זאת משך בצול העם עד יום מותו. את מאמרו „דרך החיים“ כתב בז' אדר תרמ"ט. הדבר היה ידוע רק ליחידים בין עסקני חבת ציון, וגם אני לא ידעתי מזה דבר. בתמוז תרמ"ב נסעתי מווילנה לזורשה, ולבקשת רש"י פין סרתי לביאליסטוק כדי לבוא בדברים עם הרב מהילובר על אודות האספה הווילנאית. נפגשתי שם עם הד"ר חזנוביץ, אשר הרבה לדבר עמדי על השאיפות האחרונות בעבודת הישוב בארץ ישראל. בדבריו, לא עלתה על דעתי כי בוחן הוא אותי, לדעת אם הגון אני למסרתו. אבל לסוף גלה לי את סודו, כי נוסדה אגודת סתר, שרק יחידי סגולה, גאמני רוח ועסקני הישוב מתקבלים אל תוכה, אנשים אשר לפי חנוכסם ולפי נכונותם להקריב את עצמם לסובת עם, זכאים הם להיות חברים לאגודה כזאת. בי לא מצא כל פסול, שימנע בעדי את ההצטרפות לחברה זו. אבל עדיין הוטל עלי להתראות עם החבר הרשברג תחילה, והוא יעשה את השאר בנוגע לכניסתי לאגודה. בבואי אל הרשברג נתן לי לקרא ניר כתוב בשם „הצעה“, לאמר: „הצעת דברים על הצורך ליסד חברה שכזאת ועל איזה יסודות“. אחרי שקראתי את ההצעה הזאת והסכמתי לה, קבלתי למקרא את „דרך החיים“. פה נודע לי גם כן, כי השם המפורש של המחבר הוא אשר גינזבורג, והוא תושב העיר אודסה. אחרי „הבחינות“ על ידי חזנוביץ והמשא ומתן עם הרשברג, עדיין צריך הייתי לחכות ל„קיום“ מאת הלשכה האודסאית, ורק אחרי כן אקשב לחבר באגודת „בני משה“. וביום השמונה עשרה לחודש אב שנת תרמ"ט, הגיעני סכת מאת אחד העם, התום בשם בדוי: „מלא“ (ראשי תיבות: מנהיג לשכה א'). בצירוף המכתב קבלתי שלש תעודות: „דרך החיים“, „הצעד הראשון על דרך החיים“ ו„ברוך הבא“. לרב חשיבותן של התעודות הללו, הנני מביא אותן בהערות, כולן כמו שהן*.

* הערה בסוף הספר, מס' 8 (א. ז. ל. ג. ד.).

את התעודות הללו הראיתי לחברי הקרובים ואב גלוסקין ואליצור קפלן. אחרי שעמדו על טיב אגודה זו, נספחו גם הם אליה כחברים. לפי שקיומן של אגודות כאלו אסור היה ברוסיה, לכן כל החברים נקראים בשמות בדויים. שמי הבדוי היה: עזאל — משום שהשם הזה מכיל את ראשי תיבות של שמי הנכון. רכשתי לי הקטגורק, וסגור על מסגר בחדרי הייתי עוסק בלילות בהדפסת טופסים של התעודות הנזכרות. הודעתי זאת אל הלשכה הראשית באודסה. וזמן מה אחרי זה שלח אחד העם את יהושע אייזשטדט (ברזילי) מאודסה לוורשה, ובידו מכתב מיום א' ר"ח אלול תרמ"ט, ובו נאמר, כי מטרת בואו של ברזילי לוורשה היא לעזור בארגון לשכת בני משה בוורשה, ויקרא לה שם: „לשכת ישורון“. כדי שתהיה לנו הזכות ליסד לשכה מיוחדת במקומנו, צריכים היינו, על כל פנים, לחמשה חברים. משכתי אחרי את בוריס סטבסקי ואת מתתיהו כהן. ובהיותנו חמשה חברים בעיר אחת יסדנו את הלשכה האמורה.

זוכר אני את הערב ההוא, בו נספחו החברים החדשים הללו לאגודתנו. כולנו, החמשה, היינו בחדר אחד. הם קראו את שלש התעודות על הסדר. השבענו אותם חגיגית, לפי הנוסח המקובל. כולנו היינו במצב רוח מרומם. לרצוננו קבלנו על עצמנו את „הנעשה והנשמע“ של האגודה, השואפת לבנות ארץ-ישראל ברוח יהודית נאמנה והקדשנו את כל עתנו לעבודה זו. בלילה ההוא טיילתי עם שני חברי החדשים עד שעה מאוחרת בלילה, וכל העת הזאת דברנו על תפקידנו החדש ועל עבודתנו הבאה. וכאשר נפרדנו לשוב הביתה, קראו שניהם:

— היום נתנו לנו חיים חדשים! היום הכרנו לדעת, מטרת חיינו

מה היא!

ושני החברים הללו נשארו נאמנים לרעיוננו עד נשימתם האחרונה. (כדי לתת לקורא מושג מאותו התפקיד ואותה המטרה, שעמדו לפני „בני משה“, מביא אני בחלק ההערות שבספר הזה את תקנות לשכתנו: „לשכת ישורון“)*.

קרוב לעת ההיא, צריכה היתה להיות באודסה האספה המכוננת לחברת „חובבי ציון“, שנתאשרה מאת הממשלה (הודות לעמלו של אלכסנדר צדרבוים, עורך „המליץ“) בשם: „חברה לתמיכת יהודים עובדי אדמה ובעלי מלאכה בארץ-ישראל וסוריה“.

* עיין הערות בסוף הספר מ" 9, טופס התקנות.

מועד האספה נקבע לאחר חג הפסח, תרצ"ן. ובמכתב, מיום כ"ה אדר תרצ"ן, הודיע אחד-העם ל"לשכת ישורון" בוורשה, כי חברי האגודה שבמוסקבה דורשים במפגיע, שבעת האספה המכוננת של "חובבי ציון" תקום באודסה גם האספה המכוננת של בני משה. בין יתר הצירים לאספה המכוננת של חובבי ציון נבחרתי גם אני וגם קפלן, חברי אגודת בני משה. בבואנו לאודסה, ראינו חובה ראשונה לעצמנו לבקר את אחד העם, לראותו פנים אל פנים ולהתודע אליו. כשנכנסנו לביתו של "גברא רבא" זה, שכבר היה מפורסם כסופר ופילוסוף, תקפתנו רוח של יראת-הרוממות. נבהלים היינו ומבולבלים קמעא. אבל אחרי שישבנו זמן-מה בחדרו ושוחחנו אתו בידידות, חיתה נפשנו ושבה למנוחתה. שיחתנו ארכה זמן רב. יחד עם אחד העם קבענו באותה שיחה את העת, אשר כל "בני משה" הבאים לאספת חו"צ, יתכנסו אז לאספה מיוחדת, שתהיה מוקדשת כולה לעניני אגודתנו.

בעת ההיא נתארגנה השיירה הראשונה לעלות לארץ-ישראל. בראש השיירה עמד הרב רבי שמואל מוהילובר, ומזכירה—מר אייזיק בן-טובים מביאליסטוק. אנחנו האמנו כי ראוי הוא בן-טובים זה, הידוע כעסקן וחובב ציון, להיות חבר לאגודתנו. ובכן הזמנו אותו לשיחה חשאית בבית אחד העם. אבל האמנו וטעינו. כי "בעדנא דריתחא" ספר אחרי כן, כי אחד העם אמר, שלו היתה רכישת ארץ-ישראל תלויה בעבירה על הדת הישראלית ובהסתפחות לדת האישלמית, היה עושה זאת. ולא עוד, אלא שרגשו הלאומי מצוה אותו לעשות כן! אנכי לא שמעתי כזאת מפי אחד העם. ואין אני מסופק אף רגע, שאילו גם דבר אחד-העם ברוח זה, ודאי שכוונתו היתה לאמר, כי לטובת האומה הישראלית נכון הוא להביא קרבן כל אידיאה שבעולם ואפילו גם את הקרבן הזה, הקשה לו כמות. בכל אופן הרבה בן-טובים לדבר רעות בכל הרעיון של "בני-משה".

מאודסה נסעתי לארץ-ישראל לתכלית יסוד המושבה רחובות. שם עסק הייתי בחקירת טיב הקרקע שהוצע לקניה, ובלמוד כל הענינים הפורמליים הקשורים בקניה זאת. לשם תפקידי זה באתי כמעט יום יום במגע ומשא עם הסופר העברי יחיאל מיכל פינס (מחבר הספר "ילדי רוח", ספר פולמסי נגד שיטת מנדלסון ודעותיו על היהדות והיהודים). האיש הזה כחידה היה לי. בעת הראשונה לבואו ארצה-ישראל, רדפוהו קנאי ירושלים והכריזו עליו הרם. ואחרי כן היה בעצמו קנאי מופלג ורדף את הנוער הלאומי ככל אשר יכול. אבל לאחר זמן עלתה לי לעמוד

כִּי יִלְכֶּךָ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ

אֱלֹהֵינוּ הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ!

קִרְבֵּנוּ הַמְּשַׁכְּלֵנוּ בְּלִילֵינוּ, אֱלֹהֵינוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ!
 עַל הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ!
 מוֹלֵנוּ. - דַּעַת הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ!
 הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ!
 יוֹשֵׁעֵנוּ בְּאֵרֶשׁנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ!
 כִּי אֵל מוֹשֵׁה אֱלֹהֵינוּ הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ!
 הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ!
 לְעַלְמֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ!
 אֱלֹהֵינוּ הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ!

יְהוָה

הַמְּשַׁכְּלֵנוּ הַיּוֹם, אֱלֹהֵינוּ!

Исакъ Ангеловъ

על הפסיכולוגיה שלו: כי מתוך הגנה על היהדות הדתית בפני המתקוממים לה מבית מדרשו של מגדלסון, בא לבסוף לידי התנגדות קנאית לכל מי שאינו הדור רוח היהדות המסורתית, אשר דבר בשם רוח אחרת, הרוח הלאומית... נודע לי, כי בקטובים ופינס מתיעצים על אודות כניסת שניהם לאגודת „בני משה“. ומדעתי עד כמה בקטובים מתנגד לדעות אחר-העם, לא הייתי מסופק אף רגע, כי בכניסתם לאגודה הרי הם מתכוונים להרע. או שישתדלו להעמידה על בסיס דתי, או, אם זאת לא תעלה בידם, יהרסו את האגודה מתוכה. כדאי להעיר, שבנוגע לעניני דת, היו בני משה ניטרליים לגמרי. אגודה לאומית היינו, ומי שהודה בלאומיות ישראל, יכול היה להספח אל אגודתנו ולהשתתף בעבודת התחיה של עם ישראל על אדמת אבותיו. בין חברי האגודה נמצאו גם אנשים חפשים בדעותיהם וגם יראי אלהים. מעולם לא היו וכוהים דתיים בינינו. כי יסוד החברה ובסיסה היתה רק השאיפה: לחנך את העם, לכל מפלגותיו, ברוח התחיה הלאומית של העם והארץ.

כאמור, עסוק הייתי בעניני רחובות ונמנעתי מהודיע לאחד-העם את אשר אני חושב על בקטובים ועל פינס. לא הייתי מסופק אף רגע, שאם שני אלה יפנו לאחד-העם בהצעה או בבקשה שיכניסו אותם לאגודתנו, ידחה אחד-העם את הסכמתו עד שאשוב מאודסה, והיתה לנו שעת הכשר להתייעץ בדבר. אחרי זמן שבתי לאודסה ומסרתי לאחד העם את תות דעתי על הענין הזה, ואמרתי, שאם אלה השנים יסופחו אל אגודתנו, אין

שום מכתבו של אחד-העם החתום בשם מל"א (מנהל לשכה א')

כיה אדר תר"נ, אדעסא.

לאחינו היקרים והנכבדים היי, שלום!

עיד האספה נעניתי רק מווילנא, וממילא מובן שתדחה עד לאחר החג. – מכל הלשכות אקבל מכתבים שהצעתנו לא הגיעה עוד לידם עד עתה; צר מאד. – בימים האלה מלאה בחארקוב הלשכה הייג ונחוץ לשלוח גם להם העתקת ההצעה ע"פ האדריסה שלמטה. – אחינו במאסקווא רוצים דוקא שתהא אספתנו באדעסא ביחד עם אספת תויצ לבחירת הועד המרכזי, ואנכי עניתי להם כי לא אוכל לשנות החלטת רוב הלשכות, אך הם קבלו עליהם לבקש בשם עצמם את הלשכות שתסכמנה לזה. בלי ספק כתבו גם לכם, והרשות נתונה לכל לשכה לקבל הצעתם או לא, כי אנחנו פה לא נתערב בזה כלל.

מה שלום אחינו מליז? ומדוע לא כתבתם זה ימים רבים?

והנני אחיכם מוקירכם ומכבדכם בכל לב מל"א.

האדריסא לחארקוב: Исааки Айзенштадт

זה מן הנמנעות, שיתחילו ויכוחים דתיים בינינו, בה שתיק לנו בעבודתנו, והנה נודע לי, לצערך, כי אחרתי בחות דעתי; אחד העם כבר שלח להם „כרטיסי חברים“.

והרגשתי לא רמתה אותי. חשדי היו, כנראה, מבוססים. אחרי זמן קצר (בראשית שנת תרנ"א) מנה הועד האודסאי את העסקן „בחסד אלהים“, מר וולדימיר טיומקין מיליסבטגרד, לראש ועד הפועל לחובבי ציון ביפו. הוא היה אחד מטובי היהודים הלאומיים. אבל את היהדות לא ידע והספרות העברית זרה היתה לו בהחלט. ופינס—מורשה לחובבי ציון הרוסים בארץ ישראל בטרם נתאשרו מטעם הממשלה, ובן טובים—מזכיר של ר' ש. מוהילובר בעלותו לארץ ישראל—שניהם השבו, כי הם יתנו באיכח הועד האודסאי בועד הפועל שביפו. והנה בא טיומקין בתור ראש הועד הפועל, ושניהם נתאכזבו מתקוחם, ויחר להם הדבר. ולפי שהיו בין חברי הועד הפועל, נסו להכשיל את טיומקין כשנגש להגשים את תכניותיו המעשיות.

כך, למשל, הפץ טיומקין לרכו את דבר קנית הקרקעות בידי הועד הפועל. כל שליחי היהודים יושבי רוסיה, שבאו או לקנות קרקע בארץ ישראל, השלישו את כספם בידו. כי ירא היה טיומקין, פן תגבר ההתחרות בקנית הקרקע, ועלה מחירה. נוסף לזה בקש, שרק איש אחד יהיה הסרסור או המתוך בין הקונה ובין המוכר, וכל המקח-וממכר בנוגע לקרקעות יעשה בחשאי. למתוך נתמנה מר חנקין, שנמצא יותר ראוי למלא תפקיד זה. אבל סינא היתה בלבו של פינס על חנקין. ובשביל להכעיס את חנקין התחיל בשותפות עם דודו לעסוק בקנית קרקעות ולהתחרות במקח עם המתוך, שליחו של הועד הפועל ביפו. „בני משה“ ראו במעשה זה עון פלילי ונסו להתערב בדבר. ועל ידי כך בא מדון בין פינס ובן טובים מצד אחד ובין יתר חברי „בני משה“ מן הצד השני.

וכשבא אחד העם בשנת תרנ"ב לארץ ישראל, קרא את חברי בני משה אשר בארץ לאספה וגם את פינס ובן טובים עמם. חברים אחדים התאוננו על פינס ובן טובים בגלל מעשיהם בקנית קרקעות, כי בשביל חשבוניותיהם הפרטיים הם מביאים נזק לכלל. אחרי ישיבה ארוכה וסוערת החלט להוציא את פינס ובן טובים מתוך האגודה ולדרוש מהם שיחזירו את תעודות „בני משה“ הנמצאות בידיהם.

כשנתקבל איזה חבר אל האגודה, היה נשבע בהתחייבות, שאם יעזוב את האגודה, עליו להשיב לה את כל התעודות השייכות לה ולא לגלות שום סוד מסודות החברה. הוצאת שני האנשים הללו — את פינס

חמנוח חברי «בני משר» בן־שה (בערך בשנת 1895)

היושבים מימין: אליעזר קפלן, דוד טולוביטשיק, ש. פ. רבינוביץ (שטיין), א. ש. פרידמאן, בלזאל יפה, הרדכי פראס וארי' יחזק' פטרא.
 העומדים מימין: בוריס טובסקי, ציר יוסף לוריא, חיים נחן גרנצברג, א. ו. לוי אפשטיין, דוד גוטליב, המחזיקו כתר.
 זאב גלנסקי, ברוך קרייסקי, אלישור.

ובן־טובים — מאגודתנו, עיטתה עלי, ובודאי גם על יתר החברים רוסים מדכא מאד. אמת, אי אפשר היה לעשות אחרת. ואף על פי כן קשה היתה עלינו הפרידה משני אנשים חשובים כמותם.

כתום הישיבה, כשהתחילו החברים לעזוב את הבית, פנה אלי פינס בקול רועד ובעינים מלאות דמעה ואמר: „הראית מעולם את פינס בוכה? עכשו איני יכול לעצור בעד הדמעות“. הדברים נגעו עד לבי ודמעות פרצו גם מעיני...

אף על פי שאגודתנו נתקיימה עוד זמן רב אחרי המקרה המעצב הזה, בכל זאת שמש המקרה הזה גורם ישר להתפרדותה של האגודה. שני „גדחים“ לא נחו עד שהקימו תנועה שלמה נגד חברי בני־משה המקומיים ונגד כל מה שעשו או שדמו לעשות. בעלי החלוקה שבירושלים, שזה מכבר הביטו בעין רעה על הישוב החדש, שמחו לקראת שני אנשים חשובים כפינס ובן־טובים הבאים למחנם, להלחם את מלחמתם ב„שונאיהם“ — חובבי ציון, פסקוילים לאלפים נשלחו לכל תפוצות ישראל, נגד „בני משה“; בדו עליהם דברים שלא היו ולא נבראו, ולא נמנעו המתנגדים גם מהלשין עליהם בפני הממשלה התורכית. המאיסו את „בני משה“ על העם בשקרים וכזבים. כך נדפס בעתונו של בן־יהודה מאמר בשם „מצוות צריכות כונה“, מאת חותנו שג״ה יאנאס. התוכן — הדלקת הנרות. באו „חכימי דירושלים“ ותרגמו את המאמר באזני הממשלה, ויצא להם, כי כוונת הדברים היא: להקים רבולוציה בארץ נגד הממשלה התורכית. ובכן נאסרו שני החייבים, העורך וסופרו, בבית האסורים לימים רבים. הדבר הגיע לידי כך, שכל היהודים אשר התענינו בישוב ארץ־ישראל, נחלקו לשני מחנות: בעד בני משה ובגדם. ושני גאוני ירושלים, רבי שמואל סלנט ורבי יהושע ליב דיסקין, כבר החליטו להוציא את בני־משה מכלל ישראל ולהחרים. ובודאי היו עושים זאת, לולא שלח החכם־באשי, אלישר, להגיד להם, שאם יעיוו הרבנים להחרים את בני־משה, ישתדל הוא שישלחו אותם, את הרבנים, מן הארץ.

אבל למרות כל זאת, הוסיפו בני משה להיות נאמנים לעצמם, התמידו בעבודתם וכמה דברים חשובים נעשו על ידם בארץ־ישראל. אחד מהם: הפצת המכתבים מארץ־ישראל. במכתבים האלה היו מתארים את מצב הישוב בארץ־ישראל, דברים כהויתם, בלא שום גוזמאות; בהם באו הצעות מעשיות בפני עסקני הישוב, שעליהם להוציאם אל הפועל. המכתבים הופיעו אחת לחודש, ועל החתום „בית הלוי“. הם נדפסו באכסמפלרים

מכתבים מארץ ישראל.

ב

וזאת היא המרגמה שעל מיה יערכו מכתבינו :

א. ידיעות כרורות ובדיוקות ספקרי יום יום, ערכים בסגנון ספר יומי.

ב. מאמרים קצרים על אדום הארץ ואשר עליה.

ג. רשימות כסאמיסיות.

ד. ידיעות מסחר.

ה. הצעות מזקקות המהאימות עם המציאות ועם כחותינו הרליז.

ו. הכר ותולדות הישוב.

מאמרים טיפין מעוף ח' הגנו לקבל גם מאת אחינו יושבי החלל ואנו נחנם אכנס כבו שהם אך נרשת לנו להגיד רוח דעתנו עליהם אחרי אשר נבקדם בעזרה כותחים. ע"י מין מאמרים כאלה יכולים טובי הויצ לרדת איש איש את הניגוני רעיו ולשקלם כולם היסב בשרם יחמסכו בקהל.

להקל על הקוראים הרחוקים ספקום המעשה לחבין את הידיעות על בורין נהן במכתבינו הכאים השקפה כללית על הישוב הנוכחי שתהיה כסוג חמוצרת כל פרסיו בקיבו. מאפס סקום חבא בחכשכים אחרים.

אך נקוד כי עיני לא יגרע ערכה.

קוד דבב לנו אליכם, אחים יקרים. אל תקו נא לשמוע מאתנו אך גדולות ונצורות. אורכה, רוב דברינו יהיו אך מקבנות ובקשה יום יום יען, כי כדם יהתו החיים, ורק כעצרה הדענו את הישוב כהסוגתו וצביונו.

האמתים. בחבהב לציון נכתב כי באורך רוח הקראו את כל הקסנות שבמכתבינו והיו עליכם קטנותינו אהבה.

באשר הן הן גופי הלכות הישוב.

זה הוא הסגנון שכתבנו לנו למכתבינו בראשית פעולתנו. והיה אם לא ייטב בעיניכם חסינו נא

לתודיענו ונחמסך לשנותו ולהסיכו בכל האפשר, שיהאיים עם חפצכם. כי רק על א"ס ח' הדברים שגוריע

מתוחד, וזה לא נשנה אף בקיצו של יו"ד. אבל במבטנו תודעכם נבונים הננו חסיד לשמוע בשום לב, ונא

לבלאות את הצעותיכם המובנות, ובאלקי ציון נשים כמכתבנו כי ישכנו משנאות, ובשעה טובה הגנו כותבים

לכם בפעם הזאת רק אות א' בהמרגמה ושעם טעם נתאסך להרחיבה.

מעטים, לא יותר ממאתים, ונשלחו לחברי האגודה „בני-משה“ ולעתונים שתמכו ברעיון הישוב בארץ-ישראל. ברזילי וגרזובסקי היו העוסקים בעריכתם ושני חברים נמנו ל„מבקרים“, שהיו קוראים כל גליון לפני הדפסו. הם צריכים היו לחקור על אמתות כל דבר הבא בגליון, ולשמור שלא יבואו בו דברים שלא נתנו לפרסום. שני המבקרים היו: ד"ר מ. ב. שטיין ואנכי. כשאנו קוראים עכשיו את „מכתבים“, שהופיעו במשך שנים אחדות, מוצאים אנחנו שם „הצעות“ שהציוניות הגשימה אותן לאחר כמה שנים. כך, למשל, היו שם הצעות בדבר יסוד בנק בשביל ארץ-ישראל, יסוד גימנסיות עברי, קרן-קימת וכדומה... בנוגע לקרן קימת כדאי לספר, כי באמת יסדנו מוסד מעין זה, וחברי אגודתנו מחויבים היו להרים מעשר הכנסתם לטובת המוסד. מטרת המוסד — שיתנו לו לגדל עד עזן ועדנים ולא יוקח ממנו מאומה עד שתגיע העת, שצריך יהיה להשתמש בו לתכלית מעשה מדיני לטובת ישובנו בארץ-ישראל. התקנות המעטות והקצרות של המוסד נכתבו על קלף ואת הקלף שמו בתיק של מתכת, באשר ינוחו עד עת-מצא. כסף רב לא אספנו. וכאשר באה הציונות המדינית ונוסדה הקרן הקימת, מסרנו את הכסף אשר אספנו לאוצר הקרן הקימת לישראל.

ובני משה הם הם אשר התחילו ביסוד בית הספר העברי הראשון ביפו (ידוע בשם: „בית הספר ביפו“). זה היה הנסיון הראשון להחיות שפת עבר בפני הילדים, תלמידי בית הספר ואשר מחוצה לו. לתכלית זאת קבצו בני-משה כסף מאת חבריהם. וחבריהם השפיעו גם על הועד האודסאי שישתתף בהוצאות „בית הספר ביפו“. הודות לעמל „בני משה“ נוסדה ביפו מחלקת החברה „כל ישראל חברים“, ובני-משה השפיעו גם על חברה זו שתשא בעול ההוצאות של בית הספר הזה.

מלבד זאת עזרו „בני משה“ בהגדלת הביבליותקה אשר ביפו — ששמה מרכז גם למושבות שבסביבה. מלבד העזרה שנתנו „בני-משה“ מהונם לביבליותקה, היה כל חבר מאגודתנו משתדל בעירו לאסוף כסף וספרים בשביל הביבליותקה גם מאת מכרים וזרים. אנחנו דרשנו מחברינו, שאיש במקומו יעזור להגדלת הביבליותקה לכל מחלקותיה, ולא רק ספרים בשפת עבר היו רצויים לנו, אלא גם בכל לשון. בקשנו מאת חברינו שישלחו לנו עתונים פדגוגיים, שאפשר יהיה לנו לתרגם מהם לעברית. אחדים מחברי „בני משה“ יסדו את הוצאת „הספרים“, אחיאסף. ההוצאה הזאת היא שהוציאה ספרים בשביל הנוער וגם בחכמת ישראל; כמו כן הוציאה את הירחון „השלח“ ואת השבועון היהודי „דער יוד“.

ופעולות „בני משה“ התפתחו וגדלו ונפרדו לענפים שונים. השתדלנו למשוך אחרינו עסקנים מובהקים. בכל אשר יכולנו השתדלנו לבסוץ את הרעיון הלאומי בין היהודים יושבי המזרח הקרוב, כמו, למשל, במצרים ובסוריה. בקונסטנטינופול היו לנו שליחים, שעזרו לנו בעבודתנו הפוליטית. וכאשר אסרו את בן־יהודה ואת חותנו (כאמור לעיל), הוצאנו קול־קורא לכל היהודים הישרים בלבותם, שלא יתנו לחוטא שיהיה נשכר ולמלשינים שינצחו. בין האנשים ששלחו לנו עזרתם נמצא גם הד״ר עזריאל הילדסהיימר, רב־ל. עדת ישראל“ בברלין וידוע גם לקנאי גדול.

[illegible]

ודברי הרכילות, שמתנגדינו הפיצו עלינו, הגיעו עד „הלשכה השחורה“ מיסודו של יעקב ליפשיץ בקובנה, ותמצא הד לה בפסקוילים שהלשכה הזאת היתה מפיצה בין היהודים. למרות רצוננו, אנוסים היינו להקדיש מעתנו לפולמיקה בלתי פוריה; תחת לעשות מעשים ממשיים, אשר יהיו לברכה, היינו עסוקים בוכוחים אשר מררו את חיינו. והנה בזה משל אחד: באחד מלוחות „אחיאסף“ פרסם יהושע איזנשטדט (ברזילי) מאמר אשר בו בקר קשה את הקולוניסטים שלנו בארץ-ישראל והאשים אותם, שאין הם עובדים דים ואינם חפצים להסתגל לחיי אכרים. אין ספק, שכונתו היתה רצויה וכל חפצו במאמרו היה—להועיל להתישבות היהודית בארץ ישראל. אבל הרעל שהתפשט מירושלים לכל תפוצות הגולה נגד „בני משה“, הרעיל אפילו את הטובים שבין חובבי-ציון ברוסיה. אפילו חובבי-ציון נלהב כיצחק ניסנבויס—מזכירו של הרב מוהילובר—רגז מאד על איזנשטדט וחרף אותו מאד במכתבו. בין השאר כתב שם, שבמאמרו של איזנשטדט (ברזילי) הוא רואה הד שיטת „בני משה“ החפצים לבנות להם מרכז רוחני ברוח אחד העם, ולהרע על ידי כך לשאיפתם של חובבי ציון לישוב חמרי. חולה הייתי בעת ההיא. המבטאים האלה של ניסנבויס הרגיזו אותי כל כך, שלא יכולתי למשול ברוחי, ובשכבי חולה על ערשי ערכתי מכתב תשובה לניסנבויס; ממנו ינכח הקורא לראות, עד היכן הגיע אי-האמון אל „בני משה“ מצד מתנגדיהם. וזה טופס המכתב:

יפו, ה' מרחשון, ה' תרנ"ו.

לידידי הנכבד והנעלה מר יצחק ניסנבויס נ"י!

אף כי אינני מן הכתבנים, ובלעדי זאת הנני כעת חולה גדול, מכ"ז המכתב שכתב כבודו לה' איזנשטדט ביום ד' דחומ"ס עורר בלבי חשק עז לענות לו מעט על דבריו במכתב ההוא. דבריו: „אף כי יש אומרים, שיש יחס גדול בין החיוב והשלילה והכל הולך אל מקום אחד בשיטה אחת הקבועה מראש—לקרר מעט את חום חוצ' להישוב החמרי“

בעזתי ליל י"ד כ"ד שבט תרנ"ד לפ"ק.

שילית

שוכט למהו' זאב עפשטיין נ"י בעה"ק יפו ת"ו.
אחדשיה הנני שולח 1) וועכועל על 250 fms 2) וועכועל על 175 kmt ושניהם לבן יהודה המויל, האורי בירושלי.
ואסיי באמרי חיי ברכי ושלי.

ידידו הק' עזריאל הילדסהיימער.

וכו' וכו' עוררו בלבי כעס נורא אשר הכתיבה לא תספיק לשכך את חמתי, כי לדברים כאלה נחוץ לענות מפה לאוזן. ההשמיץ כבודו לאזניו, מה שהוציא מפי עטו? מי המה העושים המעשים ביישוב החמרי? מי בונה חרבות רחובות? ומי מקריב את עתותיו הפנויות בלילות שמה, בחוץ לארץ לחזק את מנו"ג (מנוחה ונחלה)? מי יבנה חרבות "עזרא" ברחובות? מי ידאג יומם ולילה להיטיב את מצב הפועלים? מי יעבוד בלי הפוגות—אף בעת חוליו!—לחזק את מצב קוסטינה? מי יסתכן בעצמו, לרכוש לו אויבים רבים ועצומים בענין קוסטינה, ובלבד שיפחירו פועלים אמתיים, העובדים בעצמם את האדמה? מי יעסוק (את עצמו) בענין וואדי-חאנין מרשות ולא מחובה? מי יעבוד ביסוד בתי מלוה לאכרים? מי יעבוד באגררי-בנק? מי עבד ויעבוד בחריצות ובזריזות לקרב חכ"ח (חברת כל ישראל חברים) לארץ וליסוד מושבות חדשות? מי לסוף עבד ויעבוד יומם ולילה ביסוד בתי מסחר ליין ברוסיה ובאשכנז, כדי להעמיד על בסיס נכון את המושבות הקימות על יסוד נטיעת כרמים? מי ומי המה? האינם הב"מ (בני משה) בארץ ובחוץ-לארץ? ואיך זה ימלא את לבו לכתוב דברים כאלה, אשר אין להם כל שחר? ומי? כבודו! איש היודע את כל זה היטב גם מבלעדי אגיד זאת! אין זה כי אם צרת לב ורעת עין גם יחד, אשר בכוחן רק לרפות ידיים עובדות בלי מרגע ב"ש לא על מנת" (כאשר יאמר איי סלוצקי במכתבו לאזש"ט) [איוזשטדט].

אמנם כתב מר אזש"ט לה' סלוצקי, כי אני התנגדתי להדפסת מאמרו, אבל לי יש הצדקה לעשות כזאת, מפני שאני היודע את טבע הקולוניסטים פה, ידעתי היטב, כי יותר יפעל עליהם מאמר שסגנונו יותר נעים ויותר רך ממאמר מר כזה; אבל אתם, אשר מעולם לא הייתם בארץ ישראל, לא ראיתם אף ציור מקולוניסט, איך יעלה על דעתכם לערוך מחאה נגד מאמר הנוסד על מספרים ופקטים? התאמרו להכריח על ידי זה את אדון אזש"ט, שיוסיף להצדיק את מאמרו על ידי מעשים רבים, אשר יבואו ויטפחו על פניכם? אין אני בא להצדיק את מאמרו של אזש"ט, אין אני בא להתוכח עמכם, אם טוב עשה שהדפיסוהו ואולי, להפך, אמר, שטוב עשיתם להעיר את אזש"ט, שלא טוב עשה להדפיס מאמר בסגנון כזה, אשר נוח לו שלא נדפס משנדפס. אבל רק על סגנון מכתביכם (של כבודו ושל מר סלוצקי) הנני מתמרמר מאד, בראותי כי כבר הרגלתם ללכת בדרך ה"מגיני ארץ" הידועים ולראות בכל: "שיטה קבועה לקרר את חבת ציון".

אנשים, המקריבים את חייהם והמשעבדים את מוחם לעבודת הישוב, יותר ממה שמשקתם דורשת מהם; אנשים, שכל תענוגם הוא לראות בהפרחת הישוב — הם רשאים גם להתמרמר לפעמים, בראותם כי אין הכל נעשה כחפצם וכרצונם; אנשים, אשר כל ישעם וחפצם למכור את יינות המושבות, ויקריבו בעד זה את חלבם ודמם, רשאים לגלות את דעתם, כי עלינו להחזיק לעת עתה רק בעבודת אדמה פשוטה, ורשאים להתאונן, בראותם את רוע חנוך הבנים, המחליש את גוף הילדים והעושה אותם לאינם מסוגלים לעבודת האדמה; האיש, העובד כל ימיו (לרבות הלילות) עבודת פרך לטובת הישוב, ואשר לא יתן מרגוע לנפשו להטיב את מצב הקולוניסטים בכל מה שיוכל (טובות חמירות!), הוא רשאי לאמר להקולוניסטים גם מעט דברי תוכחה! אבל אתם (חוצצ אמתיים) אינכם רשאים לראות בזה „שיטה קבועה לקרר את חבת ציון“!

חפצתי לכתוב הדברים האלה גם לה' סלוצקי, אבל הנני טרוד מאד והנני עובד כל היום—אף כי הנני שוכב על מטתי—ואף כי ב"מ אנכי—„איש הרוח“—מכ"ז הנני חושב, כי מעשה יום אחד יכריע את כל הכתבנות והדרשנות, ולכן אקצר, ומכבודו אבקש, לשלוח למר סלוצקי את מכתבי זה, והיה לו לתשובה על מכתבו לאוש"ט.

אקוה כי כבודו יסלה לי את סגנון מכתבי זה, הנכתב בחום לב, בהתעטף עלי נפשי לראות הבלבולים במחנה החובבים עצמה, ואשר יוכלו להביא רק לפזור הכחות.

ידידו המוקירו ומכבדו באמת...

ואדם נקי הדעת כאחד העם לא יכול נשא את חרחורי הריב והאינטריגות הללו. קצה נפשו בכל הענין הזה. לכן בקש, שיעבירו את הלשכה המרכזית של בני משה מאודסה לוורשה. כך נעשתה הלשכה הוורשאית ללשכה המרכזית ל„בני משה“ לזמן קצר. לא חסרו אנשים בעלי מזג רוחח בין חברי הלשכה הוורשאית. ולפי שלא יכלו לשאת בדומיה את התנפלות מתנגדיהם עליהם, הקדישו את עתם ועזמתם לוכוחים עמהם, ויזניחו את תפקידי אגודתנו הראשיים. אחרי זמן העבר המרכז לארץ-ישראל, והדיר מ. שטיין נבחר לראש הלשכה המרכזית.

בארץ-ישראל עדיין היה המרכז פעיל זמן רב. אבל אחרי שבחלה נפשנו באינטריגות ווכוחים שלא היה להם סוף, הלכה מעשיותנו הלך ורפה, עד כי כלתה כולה. כך מתה אגודת בני משה לא מיתת נשיקה, אלא מיתת נשיכה.

<p>ויגדף משה ויצא אל אהיו</p>	
<p>תעודה</p>	
<p>לחבר אלבי נגד / שולח</p>	
<p>בן-משה</p>	
<p>יטבתה הי</p>	
<p>מציון</p>	
<p>מ. י. א. ז. ל. ו. א. ש. ט. י. נ.</p>	<p>ל. א. ב. ח. ו. ל. א. כ. נ.</p>
<p>יום: כג לחדש: אג</p>	
<p>שנה: ה'תשנ"ג (ה'תשנ"ג)</p>	
<p>והאמת והשלום איתנו</p>	
<p>00003</p>	

למען דעת, בן-משהי מהו ואיך הוא צריך להתנהג.
הבני' נותן פה את צלום התעודה הנתנת לי מלשכת יפו.

א.

ב"ם הם אנשים מישראל הרואים תשועה עמם האמתית בתחתית
הלאומית והתפתחות רוחו בסגולותיו המיוחדות לו על ידי תקומת מרכז עברי
בארץ ישראל, על יסוד עבודת אדמה והשכלה לאומית, אשר ישמיע
מרוחו על כל העם ויהיה למקור חיים וקשר מאחד לכל נפוצותיו.
כל מה שיוכל להועיל ברב או במעט, בזמן קרוב או רחוק,
להשיג מטרה זו או לחבבה על בני עמנו – נכנס בחוג מעולת ב"ם.

ב.

כתנאים מוכרחים להצלחת עבודתם חושבים ב"ם את חמדות

האלה:

- (א) אהדות: להיות בין כלם קשר אמתי ופנימי ואיש את רעהו
יחזקו ויעזרו כעבודת-עמם, כלי קנאה ותחרות ובבטול כל פניה עצמית.
- (ב) סדרים: לשמור בכל דבר לפי תכונתו שיטה מוגבלת וסדרים
הראויים ולשים לב ביחוד לחלוקת העבודה באופן נאות, כל דבר לפי
שהגון לו.
- (ג) זדירות: לחשב תמיד מראש את סדת כחם ולצמצם לפיה את
מעולותיהם באופן שיוכלו להוציא כתחת ידם דבר מתוקן.
- (ד) אכזר: לכוון דבריהם ומעשיהם רק על האמת והמצויאות, לפי
הכרחם המניסית, ולבלי השתמש בהונאת דברים אף למטרה רצויה.
- (ה) צניעות: להמנע ככל האפשר מן הרעש והפרסום בכל אשר הם
עושים; לעבוד לשם המטרה ולהניח לאחריה את הכבוד והגדולה.

ג.

ב"ם שמים סכמחם בהרות המנימי אשר קבצם, כי יעצור כח גם
לקיים את אגודתם ולשמור שלומה ואהדותה, ועל כן לא ירבו להם חקים
פרטיים על דבר סדרי חייהם המנימיים, כי אם יניחו לחברי כל מקום
לנהל עניניהם המקומיים, על פי מדות ב"ם, לפי צרכי המקום;
ולהנהיג הענינים הכלליים ימצא מרכז אחד כללי (אם אפשר – בארץ
ישראל), אשר יעמוד כמשא ומתן תמיד עם מנהיגי עניני ב"ם בכל
מקומותיהם ויחד ימנעם ישתרל לכור את הדרך הישרה בכל ענין.

בשנת תרס"ח בקש ממני אחד העם במכתב, ששלח לידו כל הספרים, הפרוטוקולים והתעודות השייכים ל"בני משה" — משום שהוא חפץ לכתוב את דברי ימי האגודה הזאת. בעת ההיא ישב כבר אחד-העם בלונדון, ואני בני-יורק. אחרי זמן קצר נסעתי לארץ-ישראל, אספתי שם את כל החומר, שאפשר היה לאסוף — מלבד ספרי הפרוטוקולים שנמצאו בידי מרדכי בן הלל הכהן, שהשתמש בהם לכתיבת זכרונותיו, ולא יכולתי להשיגם. את החומר הנאסף מסרתי לידי אחד החברים, על מנת שישלחו ללונדון, לידי אחד העם.

בשנת תרע"ג בקש ממני הסופר המנוח ש. טשרנוביץ (ספוג), כי אמסור לידו את החומר האמור, כי עלה במחשבתו לכתוב ספר דברי ימי "בני משה". ערכתי פרטים אחדים על הניר ואשלחם לידי אחי, לוי לויך, אפשריין בוורשה, באזהרה, שלא ימסור את התעודות לידי ספוג, טרם יראה לו רשיון על כך מאת אחד העם. נראה, שבסיועו של אליעזר קפלן עלה לו למר טשרנוביץ לקבל את החומר בלא ידיעת אחד העם. הצטרקתי בפני אחד העם במכתב, כי סהדי במרומים שלא בי האשם. על זה ענני במכתבו, שאני נותן לו מקום בהערות*.

אחד העם עצמו מסר את דברי ימי בני משה בקצור נמרץ במאמרו "נסיון שלא הצליח", שנדפס בחלק הרביעי מספרו "על פרשת דרכים". אגודת "בני משה" עברה, אמנם, מן העולם, אבל חבריה נשארו קשורים כידידים בינם לבין עצמם לימים רבים. כיחידים, הוסיפו לעבוד עבודת חובבי ציון, — ואחרי כן גם את עבודת הציוניות — ברוח "בני משה". גם עתה עדיין מוצאים אנחנו שרידי "בני משה" עומדים בראש קבוצות ציוניות שונות. אחד אחד יורדים הם מעל במת חיים. נשארו רק אחדים, החיים עוד אתנו. ובעמדם על סף "עולם האמת" עדין מוסיפים הם לעשות את מעשה הציונות כדרכם — ברוח "בני משה". בתקופת "בני משה" היו נקראים בספרות העברית בשם "טובי חובבי ציון", וכך אמנם היו למעשה. הם הקריבו את אונם ואת הונם לתחית היהודים בארץ אבות, ועשו זאת במסירת נפש ואהבה רבה...

* עיין הערות בסוף הספר, מ"י 10-11. טופס מכתבי לאחד העם ותשובתו.

חברת חובבי ציון

באספת חובבי ציון, שקמה בוויילנה בשנת תרמ"ט, החלט להעביר את מרכז חובבי ציון לאודסה. המרכז נתן יפוי כח לאלכסנדר צדרבוים, עורך "המליץ" בפטרבורג, להשתדל בפני הרשות על אודות רשיון ליסוד חברה בשם "חובבי ציון". אחרי עמל רב מלא צדרבוים את התפקיד, ורשיון נתן ליהודים מאת הרשות, ליסד חברה בשם: "חברה לתמיכת יהודים עובדי אדמה ובעלי מלאכה בפלשתינה ובסוריה". קודם לקבלת הרשיון, היה צריך להביא כסף ערבון לאוצר הממשלה, פן יהיו עובדי האדמה ובעלי המלאכה, שיבואו להתישב בפלשתינה ובסוריה, למשא על באי כח הממשלה הרוסית שם. את כסף הערבון הכניס אחד מחובבי ציון, יעקב לוברסקי.

מארגני המרכז האודסאי פנו לכל חברות חובבי ציון אשר בארץ בדרישה, שיבחרו צירים לאספה המכוננת של החברה המאושרת, אשר תקום ביום 28 לאפריל 1890. בהתאם עם הדרישה בחרה גם וורשה את ציריה ותבחר בישראל יסינובסקי, אליעזר הכהן קפלן ובי, שנסע בתור צירים לאספה. ציוני מוסקבה בחרו בקלונימוס זאב, וויסוצקי, ביצקב מזא"ה, במנחם מגדל אושישקין ובאלכסנדר צדרבוים.

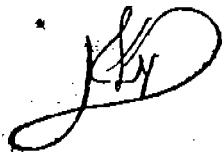
ובאותה העת הגיע לוורשה מכתב מאת אחד העם על שם "בני משה", שבו כתב בפרוטרוט על אודות האספה ומטרותיה. תיכף אחרי חג הפסח יצאנו לאודסה. במשך השבוע שקדם לאספה הרשמית היו הצירים מתאספים יום יום לאספות פרטיות, ושם היו דנים ומתוככים על כל השאלות שעמדו על סדר היום של האספה. כבר אז נתברר, ששני זרמים בתנועת חו"צ. האחד של חובבי ציון האודסאים: לפי שהם עזרו להשגת הרשיון, אשר קבע את אודסה למרכז, לכן טענו, כי דעתם צריכה להיות מכרעת בכל עניני הישוב וידם צריכה להיות חפשית לעשות בישוב ככל

לחמתי העלף ונתתה ה' אלי
כִּי אֵין מִדָּן מִדָּן

מלפני המלחמה נדלתי אתמול. כפי הנראה יש מצאצא צרכני מושגים דגוני
אספת ח"צ האספה האחרונה, האפליגות (קטלני עולם), אשר די יסל
כל התקפה אחת חלף - תהיה יתן לבחירת קאנט * זפ. לנצח. דמיון, לא
לזה ומחשבה חלף מכל הענין אפה, כי אם רבוי אבדתי יחס ויתר חלף
אבל צד המרכז, לא המספה הזאת הקבוצה לבחירת הלך, תהיה אלא ליוצא
(ולא לטעם אמש) הלך צד אחד. זכר און חשין, מכלל חסד כל כך דלילות,
לפי מתפלל בן לא הולדת מן אנו ההולכים, אכחזר - מי מאחזנו. - מתפלל
אמרי לבתע דזה את הלפתי על פריי הלחן. כי בטעם שונה תלוי
דמיון הטעם השני, און חפשי לך אפה אפול מואל על הצד הולד
דיומי אפתי הלחן, ואלך ברכנו אחזנו דל האמות האלה.

להו אלו כחל אחש. מלפני משרש

לאחינו היקר והנכבד ה' שלום. כיו ניסן תרי"ג אריסא.

מכתבכם האחרון קבלתי אתמול. כפי הנראה יש אצלכם ערבוב מושגים בנוגע
לאספת ח"צ. האספה האחרונה האפיצית (Общ. Собр.), אשר בה יוכלו
כל החברים לקחת חלק - תהיה רק לבחירת קומיסט אפיצילי בעירנו. ולא לזה
יתאספו ח"צ מכל הערים לפה. כי אם כדי להגביל יחס יתר ח"צ להועד המרכזי,
ועל האספה הזאת הקודמת לבחירת הועד, תהיה לכל עיר ועיר (ולא לאיש
ואיש) רק דעה אחת. עיכ לא אבין. מדוע חרבו כל כך בשלוחים, וגם אתפלא כי
לא הודעתם מי ומי ההולכים, וביחוד - מי מאחינו. - אחשוב למותר לכתוב בזה
את השקפתי על פרטי הענין, כי דברים שונים חלויים בתכונת הצירים השונים,
ואי אפשר עוד עתה לשפוט מראש על הדרך הישרה ביותר לסובת הענין, ועל
דרכנו אנחנו בכל השאלות האלה.

והיו שלום כחפץ אחיכם מוקירכם ומכבדכם מל"א.

אשר ימצאו לנכון, אחרי שהם הם האחראים על שמירת החוק והתקנות, שקבעו חובה לחברה. אבל הצירים שבאו מפולין ומליטה אמרו: החוק הוא אמנם חוק והתקנות—תקנות, „כבודם במקומם מונח“, אבל אי אפשר שעניני הארץ יתנהגו רק על פיהם; אלה צריכים להעשות לפי רוח אחרת, שאיננה מצויה בסעיפי ה„תקנות“ היבשות. הצירים האלה הציעו, כי מלבד הועד הפועל הרשמי אשר יבחר על פי התקנות הרשמיות, יבחרו בועד שני, בלתי רשמי, ובו יכנסו כל אלה הגדולים, שעסקו בצרכי הישוב עד עתה, כמו: רבי שמואל מוהילובר, רש"י פין וכדומה. ואין הועד הרשמי רשאי לעשות דבר עד שיתיעץ בועד הבלתי רשמי תחילה. הסכימו להצעה זו גם הצירים שבאו ממוסקבה, והעמידו על דעתם. גם בין צירי אודסה נמצאו כאלה שהסכימו להצעה זו: אלה היו חברי אגודת „בני משה“. רוב הצירים שבאו מדרום רוסיה תמכו באודסאים שנשענו על כח ה„תקנות“, הקובעות את אודסה ל„מרכז“. כך עמדו להן שתי „קבוצות“ זו מול זו. המרכז של ה„חובבים הרוחניים“ נמצא בחדרו של רבי שמואל מוהילובר. והמרכז של הקבוצה האודסאית — בבית הד"ר פינסקר. מצב הרוח היה נרגז מאד. היתה התרוצצות ממרכז למרכז, מקבוצה לקבוצה, כדי להודיע ולהודע, ונמצאו גם „רודפי שלום“, שחפצו לתווך בין הצדדים.

בערב האספה הרשמית נפגשו שני הצדדים בפונדק אחד. קם „וּכּוּחַ רותח“. באמנות נפלאה הגן מזא"ה על השקפתנו, אבל גם לצד שכנגד נמצאו מגינים באמנות לא פחותה מזו של מזא"ה. בין המגינים מצד הקבוצה האודסאית נמצא גם „שלום עליכם“. הוא התחיל את נאומו כנגד מזא"ה במלים: „מה זה ועל מה זה?“ כלומר: על מה זה יהודים רבים ואת מי המה יראים? הן לחברי הועד יבחרו הטובים שבין חובבי ציון באודסה? ורמז גם על מזא"ה הנואם, שקדם לשלום עליכם. ואחריתם של הוּכּוּחִים? השקפת האודסאים נצחה; רב הדעות היה על צדם. חובבי ציון נלהב ורך בשנים כמוני, ראה באחרית זו, את מפלת הצד שלנו ונזק גדול לכל התנועה. אבל מזא"ה חיך. כששאלתי אותו: „איך זה? ובעת צרה כזאת?“... ענה לי: „ידידי הצעיר! הלא תדע כי פרקליט אני. ובבתי המשפט עולות מפלות כאלו לעתים תכופות בגורלי, ולו הייתי מצטער מאד על כל מפלה כזו שאני נוחל, כבר לא הייתי נמנה בין החיים“...

ואגב, „מלתא זוטרתא“: כתום האספה, חפצו המנהיגים למנות את אלכסנדר צדרבוים לחבר נכבד של החברה ולמסור לו תעודת-כבוד, כתובה

הדר, על עמלו הרב בענין קבלת הרשיון ליסוד החברה. צירים אחדים, וגם מזא"ה בתוכם, הוזמנו לבית יעקב לוברסקי לארוחת הצהרים ביום ל"ג בעומר. דברו שם על האדרסה, שאומרים למסור לצדרכוים. אז ספר מזא"ה באשכנזית את המעשה הידוע על האיש העני שהביא בצל לארץ שיושביה לא ראו בצל לעולם ושלמו לו מחירו זהב במשקל הבצל. מקץ זמן מה בא עני שני והביא שום לאותה הארץ, וגם השום היה זר ליושביה. בקשו מנהיגי הארץ ומצאז כי השום עולה בערכו על הבצל, ולפי שהבצל הוא יקר מן הזהב יעשו טובה למביא השום וישלמו לו בצל במשקלו של השום. לא חפץ בעל השום לעשות רעה לידידו בעל הבצל, פנה למנהיגי הארץ ואמר: באמת, הבצל יקר מזהב, אבל לצערי צריך אני עתה לזהב ולא לבצל (הספור הזה יצא לא כבר לאור בעבודו של ביאליק בשם: „אלוף בצלות ואלוף שום“), וגמר מזא"ה את ספורו בהערה: „תעודת כבוד בדאי דבר יפה הוא, אבל צדרכוים העני, לזהב הוא צריך“... אין אני יודע ברור, אם המנהיגים שלנו שמעו בקול מזא"ה, אבל נראה לי שהם החליטו לתת לו גם מנה יפה נוסף על תעודת הכבוד.

באותה אספה היה עוד פרט אחד, שבו היו חובבי ציון הרוחניים מחולקים עם חובבי ציון הרשמיים. עוד טרם נתאספו הצירים לאספה, פנו חובבי ציון אשר במוסקבה אל ליליענבלום — שהיה מזכיר החברה „חובבי ציון“ לפני אשורה והקדיש לה רק שעתים ביום אחרי שהיה נפנה מעבודתו בחברה קדישא — והציעו לפניו כי יתפטר ממשרתו בחברה קדישא, ויקדיש את כל עתו לעבודת חובבי ציון. על זה ענה ליליענבלום בקצור: „המות לעולם יחיהו“ כלומר: מסופק הוא בקיומה של חברת חו"צ לאורך ימים ואילו „חברא קדישא“ בטוחה בנדון זה. ובכן דרשו הרוחניים, כי במקום ליליענבלום ימונה שפ"ר למזכיר החברה. אבל הצד הרשמי שבחו"צ, כלומר האודסאים, עמדו על דעתם, כי ליליענבלום ישאר מזכיר החברה, כקודם, ולו גם יעבוד רק מקצת היום (בהמשך הזמן נוכחו שאין עבודת ליליענבלום מספקת, ומנו את זלמן אפשטיין למזכיר תמיד)*.

* אם כי ההשקפה האודסאית נצחה באספה, לא ראינו את עצמנו כנוחלי מפלה, ואחרי שנתיים ימים (ד' אלול תרנ"ג) באספת דרוזנינקי, אשר ר' שמואל מוהילובר עמד בראשה, הקימונו עוד מרכז אחד (שקראנו אותו בשם „מרכז רוחני“) בשם „מזרחי“. מסיב למרכז הזה נתרכזו כל אלה שהתנגדו באספת אודסה להשקפה הרשמית. לכן היה לו למרכז הרוחני השפעה רבה על כל מהלך העבודה.

והועד האודסאי, תיכף להוטרד, פנה לחברות ישוב ארץ-ישראל שבכל עיר ועיר, בבקשה, להודיע לו שמות כל החברים העסקנים, כי יתמנו בדרך רשמית למורשים בעריהם, לרכוש חברים לחברה ולגבות מן החברים את המס השנתי, בשביל הועד האודסאי. כך בטלו יום אחד כל החברות לישוב ארץ-ישראל, ונתקיימו רק סניפים של החברה הרשמית אשר באודסה.

אחרי כן יסד הועד האודסאי את „הועד הפועל“ בארץ-ישראל, ומושביו ביפו. חברי הועד היו שלשה: ולדימיר (זאב) טיומקין — בראש, ויחיאל מיכל פינס ואייזיק בן טובים — חברי הועד. מנשה מרגלית התנגד למנויו של טיומקין, אבל הד״ר פינסקר חפץ בו ופינסקר נצח. אחרי האספה המכוננת עלה טיומקין עם השיירה הראשונה של חובבי ציון לארץ-ישראל. הוא תר את הארץ, התחקה על אפי הישוב, היהודי ועל המצב הכללי של הארץ ויושביה. ובשובו ממסעו הרצה לפני הועד האודסאי את דעתו על צדדי הישוב השונים. אחרי זמן, כששבתי אני ממסעי בארץ ישראל, בקש הועד גם ממני כי ארצה בפניו על כל אשר ראיתי בארץ. אני מלאתי את בקשת הועד ובישיבתו ביום החמישי לאוגוסט בשנת 1900 הרציתי לפניו על כל אשר חוו עיני בארץ.

טיומקין היה אינונימיר לפי אומנותו, אבל לאחר זמן נבחר ל„רב מטעם“ בליסבטגרד. ב„אותיות הקטנות“, כמו שאומרים, לא היה מומחה כלל; תמה אני, אם ידע לכתוב עברית כהלכה. אבל לאומי נלהב היה ומגן על עניני היהודים בפני הרשות, מאין דוגמתו. בימים שנבחר לראש ועד הפועל היו מספרים עליו, שהוא היה תמה תמיד: איך זה אפשר להבדיל בין האות ו' לאות זין אחרי ששתי האותיות הללו דומות כל כך זו לזו... וכשהיה בא לפניו ענין מסובך לעיין בו, היה אומר: „הרי זה ממש וזו וזין!“ אבל בעל טבע עשיר היה, בעל הדרת פנים ונואם נפלא. מי שראה אותו פעם אחת לא נמחקו רשמי פניו מזכרונו לעולם, כי על כן אדם בלתי שכיח היה, גם לפי חיצוניותו גם לפי טבעו.

בפעם השניה עלה טיומקין לארץ-ישראל אחרי חג הסוכות תרנ״א (1890). הד״ר פינסקר מלא את ידו להגביה את רמת הועד הפועל ביפו, למען תעלה סמכותו בעיני כל האנשים שעמם יבוא במגע ומשא. בואו לארץ-ישראל חל בזמן שהנחתי את אבן הפנה ליסוד המושבה רחובות. בעת ההיא התחילו מהגרים לארץ-ישראל הרבה פועלים עברים, ואני העסקתי בעבודת הבנין פועלים עברים במספר הגון. אם נחשב את עלית

ביליז ואת מיסדי ראשון לציון, זכרון יעקב וראש פנה כ.עליה הראשונה, כי אז עלינו לחשוב את זרם העליה בשנת 91-1890. כעליה השניה. כל אניה ואניה שהגיעה מרוסיה לחוף יפו היתה מביאה יהודים מאודסה ומשאר ערי רוסיה, מהם שליחי חברות שונות לקנית קרקעות, ומהם פועלים, שבאו אל הארץ בשביל לעבדה ולשמרה. העת הזאת היתה נוחה לטיומקין, להרים את הפרסטיז'ה של הועד הפועל אשר ביפו. תפקידו היה — לסדר את הורדת העולים החדשים מן האניות ולשלח את הפועלים אל המקומות שדרשו ידים עובדות. את רב הפועלים היה שולח לרחובות, מקום שם קבלו את פניהם בשמחה רבה. הוא רכז על סביבו גם את כל השליחים שבאו לקנות אדמה ליסוד מושבות. הוא השפיע עליהם, שלא יפנו בדרישותיהם לסרסורים, באשר ברבות הקונים יעלה על ידי כך שער הקרקע בארץ-ישראל. כמו כן השפיע על השליחים האלה שישלישו את כספם בידי הועד, אשר ידאג לקניותיהם. ועל הנקין צוה לתור את הארץ, להודע איפה עומדים שטחי אדמה למכירה ולבוא בדברים עם הערבים מוכריהם. הוא התודע לפקידים תורכים וערבים, אשר עיניהם כלו לבקש, הנגרר אחרי כל התודעות ידידותיות...

וכרוב היהודים הבאים אל הארץ לקנות קרקעות בכסף מזומן, וכרוב האכרים הנתמכים מאת הועד הפועל בכספים מרובים, כן ירב ההון הזורם לידי הערבים. אפשר לאמר, כי חלק רב מהתפתחותה הכלכלית של הארץ בימים ההם היה תלוי בועד הפועל לחובבי ציון. לשכת ועד הפועל היתה דומה לכורת דבורים ממש: כה רב היה המון האנשים המצטופפים שם וממלאים את הבית בקול המיה וזמזום. תמיד נמצאו בלשכה אנשים עסקנים, יהודים וערבים, וכלם טוענים בפשוט ידים ומתוכחים בקול גגון, איש איש לפי דרכו, ואין קץ להמולה. ראש הועד הפועל רכש לו, הודות למעשיותו, סמכות ופרסטיז'ה לא רק בין היהודים, אלא גם בין הערבים. חזותו המהודרה, התנהגותו שפולה אמרה כבוד, השאיפה רועם עמוק על הכל, בין שהיו אלה ערבים פשוטים מתוך העם ובין שהיו פקידים המלכות. וכה רב היה כבודו בעיניהם עד שקראו לו: "ראאיי אליהוד" (ראש היהודים); וכך היו קוראים אותו אפילו בתעודות רשמיות.

כאמור: שליחי החברות השונות, שבאו לארץ-ישראל לקנות אדמה, היו מפקידים את כספם בידי הועד הפועל. ויש אשר טיומקין השתמש בכספים האלה לצורך דברים שהיו לכאורה נחוצים מאד, אבל שלא בידעתו ולא במצותו של הועד האודסאי הממונה עליו. למשל: פעם אחת ישנתי

עם טיומקין בחדר אחד, בהוטל קמניץ, שנמצא אז במושבת האשכנזים, הסמוכה ליפו. כאור הבוקר העירו אותו משנתו וקראו אותו החוצה. הוא יצא. ובכל היותי עדיין אחוז שנה, הכרתי בבאים שני אכרים צעירים מוואדי חנין, שדרשו תמיכה, אלא שהועד באודסה לא קלל את תמיכתם בתקציב שלו. כאשר נפטר מהם ושב אל החדר, הטפתי לו מוסר על עשותו דברים שלא יוכל להצטדק עליהם. תחת לענות לי, הראה לי טיומקין מכתב מפנסקר, אשר בו הוא כותב אליו כי יחגור את כל כחותיו להגדלת הפרסטיז'ה של הועד הפועל, וכי יכול הוא גם להרבות בהוצאות, אם הדבר בחוץ—אם כי הועד האודסאי טרם החליט בדבר. בנוגע לגרעון שיצא מזה, הלא אפשר יהיה למלאותו על ידי „תרומות מעטות“ שיקבץ בשעת סבוב בערי רוסיה לשם הפצת הרעיון של חובבי ציון. מלבד מה שהוציא טיומקין למטרות שטרם באו עליהן החלטות הועד האודסאי, מסר לידי חנקין סכומים גדולים בתור דמי קדימה לערבים, שאמר לקנות מהם אדמה.

כל זה הביא לידי גרעון גדול באוצר הועד הפועל. לו היה הכל הולך כשורה, אפשר שלא היה קשה למלא את הגרעון ולסתום את החור שבאוצר, כפי מחשבת הד"ר פנסקר. אבל לאסונו של טיומקין ולאסון התנועה, לא היה הכל כשורה. להפך: אסון קרה אחרי אסון, ולצרה אח—צרה עוד יותר גדולה. הקריירה הגבוהה של טיומקין בארץ-ישראל נפסקה, הטמפו של הישוב הלך ונפל, הלך ודל, ומעשי טיומקין נשארו כבכיה לדורות בדברי ימי הישוב.

ראתה הממשלה התורכית, כי מרבים היהודים לעלות לארץ ישראל, כי כל אניה ואניה הבאה לחופי יפו וחופה מביאה עולים חדשים, ואסרה הגירת יהודים לארץ ישראל כל עיקר. הכניסה לארץ הותרה רק לתיירים, וגם לאלה רק לזמן קצר. לכן התחילו פקידי הממשלה נוהגים, לקחת את תעודת המסע מאת העולה, ולתת לו תחתיה פתקא אדומה, שבה הותרה לו הישיבה בארץ רק לזמן קטן. ולפי שפקידי הממשלה לא היו נקיי כפים, לכן התנהגו באכזריות עם העולים: היו מובילים אותם דרך רחובות העיר כאשר נהגו להוליך את הפושעים—הם אמרו לפעול בזה על טיומקין, שיביא להם בקשיש, כדי להסיר חרפה מעל העולים החדשים. ובאמת היה טיומקין עושה להצלת כבוד ישראל כל מה שהיה ביכולתו, והדבר עלה בכסף רב. אבל, מאידך גיסא, שלל המצב הזה כל עזמת השליחים שבאו אל הארץ לקנות קרקעות. לאט לאט התחילו לעזוב את הארץ ודרשו מאת

טיומקין את הכסף אשר השלישו בידו. אבל הכסף כבר אול. טיומקין הבטיח להם, שכספם יושב להם עד הפרוטה האחרונה. יוכל היות, שהשליחים היו מסתמכים על הבטחת טיומקין ושבים לבתיהם בתקוה לקבל את דמיהם—לולא פינס ובן-טובים שהסיתו את השליחים בטיומקין, כדי לבקום ממנו נקמת כבודם המחולל על ידי הועד האודסאי, במנותו את טיומקין לראש ועד הפועל ביפו ולא אותם...

בעת ההיא חלה טיומקין מחלת הגרון, והרופאים שלחו אותו לאירופה להתרפא. הוא חשב להשתמש בנסיעתו לתכלית קבוצ כספים, למלוי הגרעון שבאוצר הועד הפועל, כפי הנחת הד"ר פינסקר במכתב הנזכר לעיל. לו היתה מחשבתו זאת יוצאת אל הפועל, נקל היה לו לחדש את כבוד הועד הפועל, ובחזירתו למשמרתו היה יכול להשפיע על פקידיו הממשלה להקל את הגזירה מעל העולים לארץ-ישראל.

אבל לא חפץ האל, ואסון חדש קרה: הד"ר פינסקר, מגינו של טיומקין בועד האודסאי, מת. חובבי ציון אשר במלא כל העולם התאבלו על מותו. לפי שקראתי את מכתבו של פינסקר לטיומקין, ידעתי שפינסקר הרשה לו להתנהג כאשר התנהג, אולם מעתה ידעתי, תהיה יד מרגלית על העליונה בועד, והוא הלא היה ונשאר שונאו הגלוי של טיומקין. וכך היה. לא די שלא נתן לטיומקין להגשים את מחשבתו על דבר הנסיעה בערי רוסיה, למען יוכל למלא את הגרעון הקיים, אלא שמנע בעדו גם לשוב לארץ-ישראל, כדי להציל את אשר אפשר היה עדיין להציל. בכל כחו שאף לשוב לארץ-ישראל. ביום ששה עשר לאוגוסט 1891 בקש ממני על ידי הטלגרף, כי אשתדל להמציא בעדו הרשאה להכנס אל הארץ. נקל היה לי לקבל הרשאה זו. אבל הן הועד האודסאי לא תמך אותו עוד בסמכותו, ואם כן הלא היתה שיבתו אל הארץ לשוא. כל השתדלות ידידיו בועד, להשיבו למקומו, לא הועילו.

בראשית שנת 1892 כתב לי אחד העם מאודסה: "בלי ספק תבין, כמוני, כי העת למעשים חפשיים של הועד הפועל עברה. מעתה יעברו כל מעשיו תחת בקורת תקיפה, כמו, שבאמת, צריך להיות" (כמוני, כן חשב גם אחד העם, כי אסור היה לו לטיומקין לנטות מהוראות הועד והחלטותיו). אף כי כל מה שעשה טיומקין, עשה בהסכמת הד"ר פינסקר, אבל ההסכמה הזאת היתה פרטית בהחלט, ולא רשמית—מפינסקר כראש הועד האודסאי. במצב הזה השתמשו מתנגדי טיומקין להפילו משאתו ולשים קץ לעבודתו בתורת ראש הועד הפועל ביפו.

טיומקין לא שב עוד לארץ ישראל. הועד האודסאי הרשה לו לנסע, בלוית זלמן אפשטין, לקונסטנטינופול ולקרא לבן-טובים לבוא שמה, כדי לברר את מצב עניני הועד הפועל שביפו, והעיקר—להתייעץ עמו על אודות הגרעון בנוגע לכסף זרים. אחרי כן שנה הועד את החלטתו, ותחת אפשטין נסע עמו לקונסטנטינופול מר גרינברג, שנהיה אחרי כן לראש הועד האודסאי.

ובימים שבין גברא לגברא התנהל הועד הפועל על ידי פינס ובן-טובים לבדם. תפקיד הועד היה אז: לתמוך מעט מעט במושבות גדרה, ואדי אל חנין, פתח תקוה ומשמר הירדן. אחרי ימים מעטים מנה הועד האודסאי את בינשטוק לראש הועד הפועל, תחת טיומקין. בינשטוק היה שאר-בשרו של מרגלית. לכן נמצאו אנשים שחשדו בו, כי רדף את טיומקין משום שחפץ לפנות מקום בשביל בינשטוק קרובו. אבל אין זאת אלא השערה פורחת בעלמא.

בינשטוק היה תלמיד בית הספר לרבנים אשר קם בויסומיר. הוא היה משכיל יהודי שהתרוסס כולו. הוא ידע כי ל"בני משה" אשר בארץ-ישראל יש השפעה רבה על דעת הקהל, לכן התייחס אליהם בחבה ודרך ארץ. כבא כח הועד האודסאי היה טוב ונח יותר מששערנו תחילה. הוא שער לנו לקבל מאת הועד שבאודסה תמיכה הגונה בשביל "בית הספר העברי" הראשון ביפו. הוא היה בעזרתנו בהגדלת הביבליותקה שלנו ביפו, ולסוף מלא את בקשתנו—לפנות את יהושע ברזילי למנהל הביבליותקה הזאת. בעבודת הישוב לא נטה מהוראותיו של הועד האודסאי. אבל מעשהו היה מוגבל מאד. הן עולים חדשים באו אך מעט; ההתישבות חדלה, וכל עבודתו היתה לחזק את המושבות האחדות הקיימות, ש"חובבי-ציון" התחייבו בתמיכתן. בימי טיומקין ובימי בינשטוק נתבצרה המושבה גדרה, אשר בה התישבו הביליונים. נבנו להם בתי אבן, אשר שמשו מעבר מצריפי-העץ, אשר חיו בהם עד כה, לבתים אמתים שבעתיד. ועוד כמה דברים כאלה נעשו לבצורם.

אבל לא ארכו ימי עבודת בינשטוק בארץ-ישראל; הוא מת פתאום. רופא המושבה זכרון יעקב, הד"ר הלל יפה, נתמנה לראש הועד הפועל, ויהושע ברזילי למזכירו.

בימים ההם היה הד"ר יפה אחד הרופאים היותר מובהקים בארץ-ישראל. בזכרון יעקב, אשר שם היה ביתו, היה עוזר הרבה לפועלים היהודים אשר שם. הוא לא מנע את עזרתו גם מאת המושבה הסמוכה,

חדרה, אשר בראשית הוסדה סבלה הרבה מן המלריה. אוכלוסי ארץ-ישראל התייחסו אליו בדרך ארץ רב. ידידיו השיאוהו שלא יניח את מעשה הרפואה מידו בשביל משרה בועד הפועל, ובפרט שבעת ההיא היתה עבודת הועד הפועל רפויה בגלל האינטריגות שהתקמו מסביב לו. אבל דוקא משום כך הטא הד"ר יפה את שכמו לשאת בעול הועד הפועל למען הרים את ערכו למצב שעמד בו בימי טיומקין. ואמנם עלה בידי הד"ר יפה לעשות כמה מעשים טובים לטובת הישוב, שיכלו להשביע אותו רצון.

אחרי שחובבי ציון ברוסיה קבלו מאת ממשלתם רשיון לפעולה גלויה, התחילה תנועה, מעין זו של חובבי ציון, גם בארצות אחרות. עם התפשטות הרעיון והרחבת גבולי העבודה עלה הרעיון על לבות העסקנים לרכז את העבודה ולאחד את כל החברות הארציות בהסתדרות כללית אחת, וההסתדרות הארצית הרוסית צריכה היתה לתפוס את המקום היותר חשוב בהסתדרות הכללית הזאת.

מאליו היה מובן, שהלשכה המרכזית להסתדרות כזאת מקומה בפריס. פה יושב הברון רוטשילד—הכוח היותר אמיץ בבנין הארץ; פה נמצאו מקורביו, שעבדו עמו יחד, או בקרבתו, לטובת הישוב. אלה היו: הרב הכולל למדינת צרפת, מר צדוק הכהן והבנקאי המפורסם מיכאל ארלנגר. לכן הפנו את פניהם לפריס גם חובבי ציון אשר באשכנז, ובראשם הד"ר הירש הילדסהיימר (עורך ומו"ל של ה"אידישע פרעסע" בברלין), וגם חובבי ציון אשר בלונדון, עם הקולונל גולדסמידס בראש. אבל דוקא חובבי ציון שברוסיה לא יכלו להתאחד רשמית עם המרכז הפריסי; לפי תקנות החברה המאושרת לא היתה החברה רשאית להתאחד עם חברות כדומה לה. ההשתתפות בעבודה עם חברות שבחוץ לארץ היתה מעוררת חשד בעיני הממשלה, פן יש בזה איזו קומבינציה בין-לאומית, והדבר הזה היה משמש לממשלה תואנה לסגור את החברה כולה. אבל אם החובבים הרשמיים מוכרחים היו לעמוד מרחוק ולבלי להשתתף בגלוי בעבודת המרכז הפריסי, הלא המרכז הרוחני, שבראשו עמד הרב רבי שמואל מוהילובר, היה חפשי מעולן של תקנות חובבי ציון, והוא גם השתתף בעבודת המרכז הפריסי*. וביום השביעי לחודש אלול תרנ"ג

* ביום 11 לספטמבר 1891 קמה הישיבה הראשונה של הועד המכוון. כאלום של האלינס (כל ישראל חברים) בנשיאותו של הרב הראשי למדינת צרפת, מר צדוק

נשלח קול-קורא לכל חובבי ציון שבעולם, ועל החתום „מזרחי“ שבביאליסטוק, בקול-הקורא הזה בא גם מכתב הד"ר כהן בפריס בנוגע לקניית קרקעות בארץ-ישראל על ידי המרכז הפריסי**.

ולא מרוב טובה חפצו חובבי ציון שברוסיה, כי קניות הקרקעות שלהם בארץ תעשינה על ידי המרכז הפריסי, כי אם מרוב רעה. כי בימים הקרובים לעבודת סיומקין בועד הפועל ביפו תקפו עוד יותר הגזרות בענין מכירת הקרקעות בארץ ישראל ליהודי רוסיה. אבל לא קשה היה לקנות קרקע על שם יהודי צרפתי — הודות להשפעת רוטשילד ופקידיו הגבוהים בחצר המלכות התורכית.

הקול-הקורא האמור לא הועיל הרבה; הגזרות בנוגע לקניית קרקעות החלישו לגמרי את החפץ בלב יהודי רוסיה לרכוש להם קרקע בארץ, לכן אי-אפשר היה לחכות להתישבות חדשה. עיקר מעשהו של הועד הפועל היה — תמיכת המושבות הקיימות. בתנאים כאלה אי אפשר היה אפילו לאדם בעל מרץ כהד"ר יפה להרים את הפרסטיז'ה של הועד הפועל. אבל בעצם העת ההיא נתרשש דבר, שהעסיק בהרבה את הועד האודסאי ובשל כך מלאו גם ידי הועד הפועל ביפו עבודה.

בעת ההיא התחיל הועד האודסאי, בהשתתפות המרכז הפריסי, ביסוד המושבה קוסטינה, — בתורת מושבה-למופת בארץ-ישראל. אמרו להושיב בה את הטובות שבמשפחות הפועלים בארץ, אשר תבחרנה מן המושבות השונות. לפי מצב ההתישבות או היה דבר קוסטינה ענין רב לחובבי ציון שברוסיה לענות בו: לשוב שבארץ נוספה נקודה חדשה! והנקודה הזאת היא בקצה הדרום של המושבות היהודיות. קרקע המושבה היתה נאותה רק לשדה-תבואה. מלבד עקרון, אשר התחילה בעת ההיא לעסוק גם בגטאות, היתה קוסטינה היחידה, אשר קיומה היה תלוי כולו רק במזרע תבואה. התחילה תעמולה רבה בנוגע לבחירת המשפחות המשובחות

כהן. באספה השתתפו: מיכאל ארלנגר ואיזידור לב מצרפת; ר"ש מוהילובר ושפיר מרוסיה; ד"ר הירש הילדסהיימר מאשכנז; קולונל גולדסמידט מאנגליה ואדם רוזנברג מאמריקה. האספה החליטה, שכל קניות קרקעות בארץ-ישראל תעשינה על ידי הועד המרכזי, כדי למנוע מספקולציה בקרקע. ושוב החליטה האספה, לשלח מלאכות לקונסטנטינופול, להשתדל בפני הממשלה שתבטל את האסור לקניית אדמה בארץ ישראל, עבר-הירדן וסוריה, וכי הממשלה תתן אדמה חנם לתכלית ההתישבות. הברונים הירש ורוטשילד הבטיחו לתמוך את המלאכות על ידי השפעתם בקונסטנטינופול.

במכתב הזה כותב הרב צדוק כהן, כמה קרקע לועד המרכזי עומדת למכירה: בארץ-ישראל עשרת אלפים דונם, בגולן ארבעים אלף וקרוב לדמשק שבעים אלף דונם.

של האכרים, ומרכז כל התנועה הזאת היה הועד הפועל ביפו. ממאות משפחות פועלים, הנפוצות בכל המושבות, צריך היה לבחר רק בשבע-עשרה משפחות — משום שאדמת קוסטינה הספיקה רק למספר קטן זה של מתישבים. ואחרית בחירה זו — אי-שביעת-רצון אצל כל הפועלים אשר לא נבחרו, וכל אחד כלה את חמתו בד"ר יפה, ראש הועד הפועל.

ועוד מקרה אחד הגביר את ההתנגדות לד"ר יפה:

קרוב גדול הקריב הד"ר יפה בעזבו את משמרתו הטובה אצל הברון רוטשילד, בתור רופא בזכרון יעקב, ובלכתו לעבוד עם חובבי ציון בשכר מועט; רק שעתים ביום עדיין היה עוסק במדיצינה גם בהיותו ראש הועד הפועל. את העניים היה מרפא חנם, ומאת האמידים והעשירים היה לוקח שכר טרחה. הוא עשה זאת בשביל להגדיל מעט את הכנסתו הדלה, וגם בשביל שלא יתרחק כולו מאומנותו העיקרית — הרפואה. אבל בעשותו כן, הקים לו שונאים מקרב חבריו הרופאים. וביחוד עורר תרעומת בלב שנים. האחד היה הד"ר שטיין, ראש "בני משה" בארץ-ישראל (הוא נתמנה לרופא העיר מטעם הממשלה ולרופא בית החולים העירוני מטעם הקהלה היהודית). הוא היה טוען, כי אחרי שכל פרנסתו מצויה רק מן המדיצינה, אין רופא אחר, שיש לו משרה אצל חובבי ציון, רשאי להתחרות עמו במקצועו ולהסב לו נזק. ומתנגדו השני של הד"ר יפה היה הד"ר מזי"א. הוא היה שכיר הברון כרופא בראשון לציון והמושבות הסמוכות. אף שמשרה עשירה היתה לו, והיה עסוק, בעיקר, רק בראשון לציון ובעקרון — שתיהן מושבות הברון — בכל זאת, בעברו ממושבה למושבה, היה מבקר, דרך אגב, גם את המושבות רחובות, ואדי אל חנין — העומדות בין ראשון לציון ועקרון — והיה מקבל שכר על בקוריו, ויומים בשבוע היה עוסק ברפוי חולים גם ביפו. הוא היה טוען, שהד"ר יפה מתחרה עמו במדיצינה, שאינה כלל מאומנותו, — אחרי שהוא משמש פקיד אצל חובבי ציון.

והנה, מחמת הסינא שנתעוררה בלב הפועלים על הד"ר יפה, הלכו חברי אגודת הפועלים אל הד"ר מזי"א וימנו אותו לראש לאגודתם. המנין הזה הביא גם הוא ריבות ומדנים בישוב. ובמכתב מיום ד' ניסן תרנ"ז כותב אלי ברזילי, כי לדעתו "בחרו במזי"א לראש אגודת הפועלים רק משום שיש בזה כדי להכעיס את הד"ר יפה".

ובאמת היו הפועלים מפגינים בלשכת הועד הפועל ומביאים לידי איסדרים בה. על זה כתב לי ברזילי במכתב הנזכר, כי "סוף סוף האמת

תגלה, וראה כל איש, מי העובד לטובת הישוב בלב שלם, ואז הסער ישקט, ושלווה על ישראל". הד"ר מזי"א הצטדק, שלא הוא הביא לידי שערוריות נגד הועד הפועל, כי ההפגנות היו נגד רצונו; והחפץ—האמין. קרוב לעת ההיא הגיעני מכתב מאת מזכיר הועד האודסאי, מר זלמן אפשטין, ובו הוא מתאונן ואומר כי הועד הפועל ביפו מתנהג כמנהג טיומקין—הוא מלח לאנשים שונים סכומים שונים, ואיננו נוהג לרשום אותם בספרי הבוכהלסריה אשר להועד. בשם הועד האודסאי הוא מבקש ממני שאגבה מאת פקידות היקב בראשון-לציון ובזכרון-יעקב את מותר הכסף שהיא חייבת בעד הענבים לאותם האכרים שטרם סלקו חובם לועד האודסאי. (נהוג היה, שהועד הפועל היה מלווה לאכרים סכומים ידועים על חשבון הכנסתם ממכירת הענבים ליקבים. האכרים עצמם היו מיפים את כוח הפקידות לסלק ממחיר הענבים את החוב שהם חייבים לועד האודסאי, או לשליחו — הועד הפועל ביפו. לכן שלח הועד האודסאי, על ידי מכתב רשמי לפקידות היקבים, שיסלקו לו את חובותיהם של האכרים).

ובאותה עת כתב לי הד"ר יפה, שידוע לו, כי אקבל מכתב כזה מאודסה, ולכן הוא חפץ להפגש עמדי, כדי לברר את הענין. גם לפי דעתי התנהג הועד לא כראוי. בפנותו אלי במכתב האמור, משום שנטה אחרי דברי המלשינות שהגיעו אלי מאת שונאי הד"ר יפה. לא הפצתי להוציא אל הפועל את בקשת הועד, שתוכל להטיל צל על ישרם של חברי הועד הפועל: יפה, קיזרמן וברזילי—ולא מסרתי את מכתב הועד האודסאי לידי הפקידות של היקבים, אבל מסרתי להם מכתבו של הד"ר יפה אלי, כי אגבה בשבילו את הכסף מאת פקידות היקבים. אחרי חודש קבלתי מאת הועד האודסאי אלף ומאתים פרנק בשביל "גן-שמואל" בחדרה ואלף פרנק בשביל בית הספר ביפו. הכסף הזה נאסף מגדבות פרטיות. המכתב, שנשלח לי עם הכסף יחד, היה חתום בידי ראש הועד, אברהם גרינברג. ובו הוא מוסיף מצדו: "כי בכלל הוא סומך עלי, כי אדע לעשות את אשר הוטל עלי, באופן שלא תהיה בזה משום פחיתות הכבוד להד"ר יפה—ידיד שנינו". וגמר את מכתבו במלים האלו: "לצערי, אין אני יכול לשנות את החלטת הועד—לשלח את הכסף לידך, שנתקבלה ברוב דעות, שלא בפני".

תיכף אחרי זה פנה אלי הועד האודסאי בטלגרמה, בה בקש ממני לקבל את הנהלת הועד הפועל מידי הד"ר יפה ולהשאיר במשרה זו עד

אשר יבחר הועד באחר לראש הועד הפועל תחת הד"ר יפה. יפה בקש מאת הועד, כי ירשה לו לבוא לאודסה, בשביל לברר את כל הענינים, שיש לו, לועד, מושג שוא מהם. הועד דחה את בקשתו. ראיתי כי חפץ הועד לשפוט את יפה שלא בפניו. לכן עניתי לועד, שאין אני יכול להושיט יד לעניני הועד הפועל, כל זמן שהועד לא יקרא את הד"ר יפה לבוא לאודסה ולברר את הכל. אבל אם יקראו לו לבוא, נכון אני למלא את מקומו בועד הפועל, כל זמן שהוא לא יהיה נוכח. לא ארכו הימים, והד"ר יפה נקרא לבוא לאודסה, והוא בקש ממני, כי כל זמן שהוא יהיה בדרך אמלא אני את מקומו בועד הפועל. וכך היה. הטיתי את שכמי לשאת בעול הועד הפועל ביפו, כל הימים שהד"ר יפה התמהמה בדרך לאודסה.

ונסיעת הד"ר יפה לאודסה הביאה תועלת רבה. הועד קבל את באורו המפורט לכל המעשים שעשה בתור ראש הועד הפועל, ואת שלשת חברי הועד הפועל השאיר במשרותיהם גם להבא. במכתב מיום כ"ב חשון תרנ"ח כותב לי ברזילי, שקבל ידיעה מאודסה בנוסת זה: "הד"ר יפה בודאי כתב לכם, שכולכם נשאתם במשרותיכם. הועדה לבקורת החשבונות תערוך תכנית, איך לסדר את עניני הכספים. עד עתה טרם גמרה הועדה את עבודתה. ועד שתגמור, אי אפשר לשנות את החלטתו הקודמת של הועד, כי כל הכספים הנשלחים לארץ-ישראל ישולחו על פי כתבתו של לוינאפשטיין. בהסכם עם האמור, נשלחו אליו 4200 פרנק בשביל קוסטינה ולמלוי הוצאותיו של הועד הפועל".

אחרי זמן קצר שב הד"ר יפה לארץ-ישראל ולמקומו בועד הפועל, ויסדר את כל עניני הועד היפואי שנמצאו תחת ידו. ואחרי שנקא את המוסד מכל האשמות והחשדים שהטילו עליו, התפטר ממשמרתו עבודת הועד הפועל הלכה ונתמעטה, וברזילי עצמו מלא לעת עתה את תפקידו של הועד.

בחודש מאי 1899 נסעתי מארץ-ישראל לאמריקה ולאירופה בדבר יסוד בית מסחר כרמל באמריקה. עזבתי את הארץ לעשרה חדשים. בחזירתי כתבתי לאחד העם והצעתי לו הצעות שונות לתקן עניני הועד. על זה ענה לי במכתב מיום 21 לחודש יולי. ולפי שחפץ אני, כי כל מה שיש לו שייכות לאישיותו של אחד-העם ישמר לדורות, אני נותן בזה את המכתב, כולו כמו שהוא:

את יקר ונכבד!

כמו שרואה אתה למעלה, הנני יושב עתה לא באדיסא, כ"א באחת מערי ליטא הקטנות, בבית הקיץ אשר לידידנו ר' מרדכי בן הלל הכהן. שבתי מא"י עיף וחלש מאד, ובקושי גדול מסרתי בע"פ להועד מה שהיה לי למסור, וברחתי לפה, אולי אחליף כח. מסבה זו לא יכלתי ג"כ להשיב על המכתבים הרבים שקבלתי בירחים האחרונים, וגם אתה, יקירי, הלא תסלח לי כי לא עניתך עד כה על מכתבך שקבלתי זה כשלשה חדשים. דברייך על אדות הנהגת הועד, בנוגע לבקשת קולוניסטים שונים, באו לי בזמן שהיה לי חפץ בהם. כי כידוע לך, החלטתי להציע לפני הועד, שלעתיד לא יקבל שום בקשה מאנשים פרטיים, וזולתי מן העומדים בראש הקולוניות, כלומר מן הועד של כל מושבה. ובכן היו לי גם דברייך לראיה, לחזק את הצעתי. אבל לדאבון לבי נבהל הקומיטט מפני החדשות שאני מציע לפניו ודחה את החלטתו ע"ד רוב הצעותי עד ימי האסיף הבע"ל. עוד יהיה עלי להלחם הרבה, וקרוב הדבר שאצא מנוצח.

ואתה, יקירי, מה עמך? הנה גם גלוסקין היה בא"י (בודאי לא ימצאנו עוד שם מכתבי זה) וכבר החלטתם דבר ע"ד אמריקא ועוד; אנא הודיעני נא הכל וגם שאר הדברים הנכבדים אשר נקרו בא"י מיום צאתי. בעוד שלשה או ארבעה שבועות אשוב לביתי ולעבודתי (אקוה כי מצב בריאותי יוטב עד אז). "השלח" יחל לצאת שנית בנובמבר הבא, וכמו שתבין מדעתך, עלי לכתוב מאמר או מאמרים ע"ד עניני א"י, כדי לשכך דעת-הקהל המקפת אותי מכל עברים וצועקת: הב, הב, כידוע לך מכתבי-העת, ולכן אחפוץ לדעת את השנויים שנעשו בא"י מאז עזבתי. ובית הספר ביפו מצא לו מקנאים גדולים אצלכם, אשר התנפלו עלי בכה"ע בהסתרה שמה! איפה היו בעת שבתי בארץ ומדוע לא דברו אלי דברים כאלה פא"פ? אכן גבורים הם להשליך אכנים מן המארב. ושלום לך ולרעיתך הכבודה ולכל מיודעינו אשר במחיצתך אוהבך ומוקירך בכל לב

א. גינזבורג

עוד מכתב ממנו, מחודש ספטמבר 1900, נוגע גם הוא בעניני הועד ואני נותן בזה את תצלומו בעמוד הבא.

בשנת 1900 נסעתי עוד פעם לאמריקה בדבר יסוד ה"כרמלי" האמריקאי. חליפת-המכתבים ביני לבין ארץ-ישראל לא פסקה. במכתב מיום י"א אייר תרס"א (1901) כותב לי ברזילי: "דבר האספה הכללית

מערבית "השלה"

У. ГИНДБЕРГЪ

ОДЕССА.

Проклятый пер-
ломъ Николаевъ.

15/28. IX 900.

Toschodung

U. Lebend-Druckung

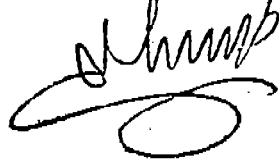
Bapwaka

אח יקר!

ישרתיך מן 10/23 קבלתי תודה לך. — מצב אחותי הולך וטוב ויש תקווה כי תשוב לאיתנה. ומשלומי אני איני יודע מה להגיד. לעצם הנני בריא ועובד הרבה אך מסופק אני אם יספיקו לי כחותי לכל העבודה הגדולה המוטלת עלי בחורף הזה. כי כבר הנני מרגיש סימני ליאות. הועד לא דן עוד על הצעותי כי מחכים עד שיודפסו הפרוסקולים על אדות מסעי לאיי וישמעו תחלה דעת «סובי» חריצ על כל זה. מדוע נסיעת גלוסקין מוטלת בספק?

ואולי יציע טעם ומענה לך ולחברים ואולי יציע אפילו

כסף שיתן מקדמון ויפיקו ממנו כל דבר

אח יקר!

ישרתיך מן 10/23 קבלתי תודה לך. — מצב אחותי הולך וטוב ויש תקווה כי תשוב לאיתנה. ומשלומי אני איני יודע מה להגיד. לעצם הנני בריא ועובד הרבה אך מסופק אני אם יספיקו לי כחותי לכל העבודה הגדולה המוטלת עלי בחורף הזה. כי כבר הנני מרגיש סימני ליאות. הועד לא דן עוד על הצעותי כי מחכים עד שיודפסו הפרוסקולים על אדות מסעי לאיי וישמעו תחלה דעת «סובי» חריצ על כל זה. מדוע נסיעת גלוסקין מוטלת בספק?

מדוע נסיעת גלוסקין מוטלת בספק?

ושלום ושנה טובה וכבוד רב לך ולביתך ולכל אשר לכם

כחפץ אחיד מוקירך ומכבדך בכל לב

א. גינזבורג

של הועד האודסאי בודאי קראת בעתונים. ומה שנוגע למעמדי אני בועד, אין אני יודע לעת עתה מאומה. יודע אני רק זאת, שהועד החליט להעמיד בראש הועד הפועל ביפו איזה „גדול רם ונשא“. והלואי אזכה שיחשבוני על כל פנים לבינוני. ובחוברת „השלוח“ של חודש ניסן תרס"א כותב חשמונאי (שמו הבדוי של מרדכי בן הלל הכהן), שהוא יהיה שבע רצון, אם בראש הועד הפועל יעמד איש במלוא מובן המלה. אבל מן המאמר הזה אני שומע, כי יהיה מי שיהיה אבל אני שייך לאלה, שאמרו עליהם „אין אתם קרויים אדם...“ האמת אגיד לך, כי בעת צרה כללית כזו אסור לדאוג דאגות פרטיות, אפילו כשכל קיומך בחיים תלוי בזה.

במכתב אחר, מיום ד' אדר תרס"ב, הוא כותב לי, כי הצרות הרבות שהיה עליו לסבול בועד הפועל, בין מאנשי שלומנו, בין מאנשים מן הצד ובין מהועד האודסאי, הכריחו אותו להתפטר ממשרתו; הועד קבל את התפטרותו, אבל בקש ממנו שישאר על משמרתו עד שימנו אחר תחתיו. באותו מכתב הוא מודיע לי, כי עומד הועד האודסאי בקניית שטח אדמה בן שנים-עשר אלף דונם בין רחובות לואדי אל חנין. הקושי הוא רק בקבלת „שטר מכירה“. הועד האודסאי הטיל על הועד הפועל שביפו לקנות את הקרקע על שם צדוק כהן, בפריס. אבל אי אפשר לקנות קרקע בשביל נתין זר, שאיננו חי בארץ.

והועד האודסאי העמיד בראש הועד הפועל את מנשה מאירוביץ (הוא היה חותם את מאמריו בעתונים בשם בדוי: „מוקני הישוב“). מאירוביץ למד אגרונומיה באלכסנדריה הסמוכה לוורשה. הוא היה מן הראשונים שעלו מפולין לארץ-ישראל וישב בתוכה בתור אכר, עובד אדמתו בראשון-לציון. הוא נשא אשה בת אכר ראשוני ושמו אברמוביץ (לפי שבראשון-לציון נמצאו „שני יוסף בן שמעון“, שני אברמוביצי'ים, קראו לחותנו של מאירוביץ בשם „אברמוביץ הרוסי“, לשני קראו „אברמוביץ הרומני“). מנשה מאירוביץ הרבה לכתוב על עניני הארץ בעתונים העבריים והרוסיים-עבריים של הימים ההם. העולם הציוני חשב אותו למומחה בעניני התישבות על האדמה לעבדה ולנטעה. לכן חשב הועד האודסאי, כי הוא הוא בודאי האדם הראוי לעמוד בראש הועד הפועל שביפו. אבל למעשה לא היה מאירוביץ מאושר במשרתו יותר מאלה שקדמו לו. אני מאמין, כי לא בו היה האשם אלא בועד האודסאי, אשר בימים ההם כבר לא היה יכול לעשות הרבה — משום שדרישת הישוב היתה גדולה מיכלתו של הועד.

במכתב מיום כ"א אייר תרס"ג (18.5.1903) פנה הועד האודסאי אלי, לנוירק, בענין זה: עלה במחשבתו של הועד לקנות שטחי קרקע סמוך לגדרה, פתחתקוה, וואדי אל חנין וקוסטינה, אבל קשה לקבל קושנים על שם נתיני חוץ-לארץ. אבל לפי שמאירוביץ כתב לוועד, הרי יש לי קרקע בארץ-ישראל על שמי, לכן אפשר היה, שאני אהיה בעל השטחים העומדים לקנין. משום כך הם מבקשים ממני, שאשלח למאירוביץ יפוי-כח רשמי שיקנה בשבילי את השטחים האמורים, ויחד עם זה אשלח לוועד "מסירת מודעה", שהקרקע האמורה איננה שייכת לי, אלא לוועד באודסה. ביום ט' סיון בשנה ההיא שלחתי לוועד את כל התעודות הנחוצות וכתבתי להם שישלחו לי להבטחת כמה דברים השייכים לענין הזה. ובמכתב מיום כ"ז סיון (27.6.1903) מודיעני מאיר דיזנהוף, בשם ראש הועד, ראשית, שהתעודות אשר שלחתי הגיעו לידי הועד בשלמות, ושנית, כי לפני שבועים עלו לארץ-ישראל אוסישקין וגלוסקין, ולפני שבוע — אטינגר ודרויאנוב, והם יתעסקו בעניני הישוב בכלל ובדבר קנית קרקעות בפרט. וכן קבלתי הודעה, כי העתקה ממכתבי בנוגע להבטחת איזה ענינים" נשלחה לארץ-ישראל.

כבר העירותי שגם מאירוביץ לא האריך ימים על משמרתו כראש הועד הפועל. במכתב מיום ט"ו כסלו תרס"ד (4.12.1903) כותב אלי אברהם גרינברג, כי הועד האודסאי הושיב ועדה של ששה בראשותו, ותפקידה — לבחור באיש שיהיה ראוי לעמוד בראש הועד הפועל ביפו; ובכן הוא מודיעני, כי בהסכמת כולם צוינתי אני כאיש הראוי למשרה זו, והרי הוא מבקש ממני להרשות לו, להציע את שמי לפני הועד. לצערי לא יכולתי להסכים להצעתו; מצב בריאותי היה רופף מאוד, ולא הייתי בטוח כי אוכל לשאת את הרוגז ואת הדאגה הקשורות בעבודת ראש הועד הפועל ביפו. התייעצתי עם רופאים והם יעצו לי לדחות את ההצעה. וכך עניתי לגרינברג.

רחובות

יסוד החברה - מנוחה ונחלה

לעיל בפרק „ישוב ארץ-ישראל“, כבר הזכרתי, כי שנינו — אני וגלוסקין — היינו חוזרים על הפתחים, כדי לרכוש חברים לחברת „ישוב ארץ-ישראל“ ולגבות מן החברים את תשלומי-חדשם. שם ספרתי, כי לא אחת קרה, כי אחרנו שבת בבית חבר, או בבית איש העתיד להיות חבר, עד השעה השלישית או הרביעית אחרי הצות הלילה, והרבינו שיחה עם כל המשפחה על עניני ארץ ישראל. ויש אשר היינו מעונינים הרבה יותר בהפצת האדיאה מאשר בגבית הכסף. פעם אחת ישבתי בבית אחד היהודים ושוחחנו, כנהוג, על הארץ ועל ישובה, והנה פנתה אלי אשה פשוטה וישרה בשאלה פשוטה, לאמר: אתה, אברך, מאסף כסף לתמיכת האנשים הנוסעים לארץ ישראל ובונים שם מושבות; ואתה בעצמך בוחר לך לשבת פה. היתכן? מדוע אין אתה בעצמך נוסע שמה? הדברים הפשוטים האלה, שנאמרו בתמימות אמתית, חדרו אל לבי, והחלתי לחשב עליהם ולרדת לעמקם. ועוד ביום השני, כשנתאספו העוסקים בחבת-ציון לישיבה, שאלתי אותם את שאלת אותה האשה. כל אחד מאתנו שקע במחשבותיו. ולפני כלנו — בלי יוצא מן הכלל — קמה השאלה הישנה החדשה: „מתי נעשה אנחנו לביתנו?“ מתי נעשה אנחנו בעצמנו משהו לישוב הארץ?

חמשה חברים לעבודה בחבת-ציון היינו: חיים כהן, אליעזר קפלן, מתתיהו כהן, זאב גלוסקין ואנכי. חמשה אנשים, וכמעט חמשה עולמות שונים. חיים כהן היה תלמודי גדול, משכיל ושומר-מצוה כאחד; הוא היה מנהל של בנק פרטי בוורשה. אליעזר קפלן נתפרסם בין היהודים רק אחרי כן, על ידי התקשרותו עם „אחיאסף“, ובשנים האחרונות כמו „הצפירה“ — אדם מלא חיים ומרץ. הוא שמש מנהל המחלקה הוורשאית של כיתת החרשת לסבק של שרשבסקי, אשר בגרודנה. מתתיהו כהן, אדם כבד

התנועה, אבל יהודי „גלהב“ ומסור בלב ונפש לרעיון הישוב בארץ ישראל. הוא היה מנהל בית מסחר גדול של נייר. את זאב גלוסקין הלא ידע כל איש ישראל המתעניין בישוב היהודי בארץ ישראל. הוא היה רואה-חשבון עליון בבית מסחרו הגדול של רבי אהרן פייבל טרוקנהיים. כלנו היינו, איפא, אנשים עסוקים וטרודים ודואגים דאגת פרנסה. רק את שארית הערבים והלילות היינו יכולים להקריב על מזבחה של עבודת הישוב, וגם את ימי השבתות והחגים. אכן, לא אגזים אם אומר, כי ענין הישוב בארץ ישראל היה קרוב ללבנו לא פחות מעניני פרנסתנו; ואולי עוד יותר. ואותה השאלה, ששאלה אותי האשה הפשוטה ההיא, החלה להעסיק יותר ויותר את מחשבתנו. אולם היה עוד גורם אחד שהתחיל להשפיע עלינו כרוח זו. הרגשנו, כי יש צורך ליסד מושבה בארץ-ישראל, אשר לא תהיה זקוקה להלוואה או לתמיכה מאת הברון המקומם את שממות ארצנו. מושבה זו צריכה, כמובן, להבנות על ידי אנשים מסורים לענין ותלויים בדעת עצמם.

וזה הדבר: האכרים היהודים אשר במושבות הברון לא שבצו רצון מן היחס שפקידות הברון היתה נוהגת בהם. תמיד היו האכרים עסוקים בהבאת תלונותיהם לפני הברון ולפני חובבי ציון. וכאשר הביאו חובבי ציון לפני הברון את תלונות האכרים ואת תביעותיהם, לא היה שם לב להן. הוא היה אומר תמיד: „אתם היהודים בני רוסיה יכולים רק לקנסר ולעורר תלונות, אבל לא ליצור“. הוא היה מדגיש, כי הוא נותן את הכסף ועל כן הוא מתנהג כרצונו, כלומר: „בעל המאה הוא בעל הדעה“, ואין הזכות לשום איש או חברה להתערב בעסקיו. בחוגי חובבי ציון היו הדעות מחולקות. אלה אמרו, כי אשמה ההנהלה הברונית, ואלה—כי אשמים האכרים, שאינם שקועים בעבודה אלא בפוליטיקה. כך נמצא אז סופר אחד, יצחק הלוי לוינסקי*, שכתב רומן בשם „הקולוניסטים“, מחיי האכרים היהודים במושבות ארץ ישראל. בו האשים קצת את הפקידות של הברון, אבל את מקור כל הרעות במצב האכרים ראה בעצלותם, שאינם רוצים לעבוד, כאשר האידיאלים, אשר כשבילם הובאו אל הארץ, כבר פגו מלבם. על זה חרה אף ליליענבלום במחבר ודרך אותו עד חרמה. וגם על חובבי-ציון הנפוצים ברוסיה האציל ליליענבלום מרוחו, עד שכמעט הכריזו חרם על לוינסקי.

* אל לצרוב עם לוינסקי הסופר הידוע ובעל האוטופיה „מסע לארץ ישראל“.

בראותנו, כי כל סענותינו נגד הפקידות של הברון אינן מועילות, וכי הברון בדידיה, אמרנו: אנחנו, יהודי רוסיה ופולין, צריכים לבנות מושבה למופת, בכספנו אנו — מבלי כל עזר או הלואה מן הצד. והיתה המושבה הזאת למופת לברון ועושי דברו, למען יראו, כיצד בונים וכיצד מנהלים מושבה בישראל. וככה נאחד את „המועיל“ ואת הנעים. את המועיל — לעמנו ולישוב הארץ ישראלי, והנעים — לעצמנו, כי נוכל להאחז ולחיות במושבה הבנויה. ואף אמנם השפיעה המושבה שלנו באמת על הברון, כי ישנה את יחסו לשכירי הפקידות שלו. אבל זה קרה רק בשנת 1900, כעשר שנים אחרי שנוסדה רחובות.

באנו בדברים עם תושבי הארץ. דרשנו ידיעות מדויקות ומפורטות על תנאי ההתישבות בארץ ועל היחסים השוררים שם בין התושבים השונים. קודם כל פנינו אל מנשה מאירוביץ, בראשון לציון, בהיותו קרוב לנו — „בן ארצנו“. הוא היה אגרונום מלומד ואכזר בארץ-ישראל. מצאנו, כי הוא המומחה ביותר נאמן במקצוע זה. הוא שלח לנו את המחברת אשר חבר לברור תנאי ההתישבות בארץ, בשם: „עצה ותושיה“. לפי המחברת הזאת יצא, שאם ארבעים משפחות תהיינה לקבוצה אחת אשר תשיג ארבעים אלף רובל בהלואה, ומצא להן הכסף הזה כדי לקנות אדמה ולנטוע אותה כרמים, וכעבור חמש שנים תשיג ידן לסלק את החוב מהכנסת היין ועוד יתור להן מעט. לכל משפחה יהיה איפא כרם, אשר יספיק לה די מחיתה.

בימים ההם עדיין צעירים היינו כלנו. ואף שאיש מאתנו — מלבד חיים כהן — לא היה עדיין בארץ ישראל, אך בהיותנו אנשים סוחרים, בעלי חוש מעשי, הרגשנו מרחוק, כי החשבון אינו נכון. עקבים, עקבים ישבנו. וחשבנו, וחזרנו וחשבנו, והחשבון לא עלה יפה. הכפלנו את סכום ההוצאות מארבעים לשמונים אלף רובל, החסרנו את ההכנסות עד החצי, ועדיין מצאנו, כי הסך-הכל הוא מוגזם בטיבו. מלבד זה הבינונו, כי קשה לשער, שימצא איזה מוסד כספי שילווה לנו ארבעים אלף רובל על אפותיקי של מה-בכך. אגב, אז טרם נפוצה הפסיכולוגיה הארץ ישראלית, האומרת, שכלל-ישראל מחויב להושיב יחידים על הקרקע ולעזור להם להעשות גבירים.

בעת ההיא נסע אברך אחד מניעזשין לארץ ישראל — יעקב קרלינסקי שמו. הוא היה בעל התפעלות מופרות בטבעו, וכמילא היה גם חובב ציון נלהב. הוא חפץ לעשות דבר-מה ממשי בשביל הרחבת הישוב בארץ,

ויכתוב למחותנו, מר יעקב אייזנברג בוורשה, כי אפשר לקנות בארץ ישראל שטחי אדמה שונים. מר אייזנברג מסר את המכתב לידנו, והמכתב הזה הוא שהביא אותנו לידי הגשמת חלומנו. כי במכתב הזה ראינו, בפעם הראשונה הצעה ריאלית לקנות אדמה לתכלית התישבות. ואחרי שאנחנו לא האמנו באפשרויותה של הלואה בת עשרות אלפים, ולא חפצנו בתמיכות, החלטנו ליסד חברה בת שלשים חברים בעלי הון, שכל אחד מהם יתן כסף מזומן לקניית אדמה ולנטיעת כרם. ומראשית גמרנו, כי כל החברים נשארים יושבים באשר הם שם, ולא יקצצו את משלחידם, כל זמן שנחלת האדמה הנטועה לא תביא פרי די פרנסת בעליה.

בחשק גדול ובמרץ רב נגשנו לעבודה: לרכוש חברים לחברתנו. לא בקל היה לפתות אנשים בעלי פרקמטיה, כי יוצאו כסף ממסחרם וישקיעו אותו בקניית קרקע בארץ ישראל — שזרה היתה להם לגמר. ביחוד קשה היה „לצוד“ את הראשון, ש„יסכן את עצמו“ ויסכים — לכך. אבל אנחנו החמשה, היינו ממילא הראשונים, וכל אחד ממנו התחייב לרכוש לו חלק אחד מן השלשים. אחרי זמן מועט עלה בידנו למשוך אחרינו לחבר את מר יעקב ברודא, סוחר עשיר ובעל שם, איש בא בשנים ומחוסר בנים. הוא הסכים לעמוד בראש החברה. לנו ברי היה, כי אם איש שכמותו, בעל תורה ובעל יראה ומפורסם בעיר ובסביבה, יעמוד בראש החברה, ודאי שימשוך אחרינו חברים אחרים, אשר יתנו אמון בדבר שר' יעקב ברודא עומד בראשו. מהיותו מסור מאד לרעיון הישוב, התחייב תיכף לרכוש לו ארבעה חלקים. אחרינו בא מר לייבוש דודזון — אדם קרוב לספוסו של ברודא בין בכסף, בין ביחסיאבות, ובין בפרסום — והתחייב לרכוש לו שלשה חלקים. ואליהם גלוה גם מר בצלאל קורליאנדסקי מגרודנא. אחרי צמל רב עלה בידנו, סוף־סוף, למצוא בעלנים בטוחים לשלשים החלקים של אדמת חברתנו. אך כמעט היה מספר החברים מלא, והדבר נודע ברבים, התחילו לבוא אלינו מכתבים והצעות מאת אנשים שונים, שחפצו גם הם להספח אל החברה. אבל אנחנו החלטנו לבלי לקבל את כל אשר יחפץ להלוות אלינו, כי אם לבחור מכל מחנה השואפים — את יחידי הסגולה, הנאותים למטרתנו. והמטרה שלנו היתה, כי החברים כלם יהיו יהודים נאמנים ומסורים בכל לבם ליהדות המתעוררת לתחיה; שלא יהיו אנשים אוהבי מחלוקת, כי אם אנשים שיוכלו להשתרש באדמת־המושבה ולנטוע בתוכה רוח לאומי אמתי ולשרש אחרי כל המדות הרעות שקנינו לנו במשך כל הדורות בארצות הגולה. ואף על פי שהשיבונו ריקם פני

מבקשים רבים, בכל זאת נוספו עלינו חברים עד כדי חמשים חלקים. והחברים החליטו כלם פה אחד, כי אני ור' יעקב ברודא נסע לארץ ישראל ונקנה שטח אדמה בשביל המושבה; שעלה במחשבתנו ליסד. בעת ההיא קמה באודיסה האספה המכוננת של הועד לחובבי ציון, אחרי שהורשה מטעם הרשות. כתם האספה, נכונה היתה לצאת לארץ-ישראל שיירה שלמה עם רבנו שמואל מוהילובר בראש. בין חברי השיירה נמצאו גם ר' יעקב ברודא, ל. דודזון, בצלאל קורליאנדסקי ועוד אחדים מחברינו. וחברתנו קנתה את מר דודזון ואת מר קורליאנדסקי ליועצים לנו בקניית האדמה.

בעצם מסרו החברים לידי את כל דבר הקניה והשביעו אותי שלא אשוב מארץ ישראל בלי שטר קניה (קושן בלע"ז) בקופסתי. אך בהיותי צעיר עדיין, עניי בנסיונות-החיים ולא בקי למדי בהיות העולם, חפצה החברה, שמר ברודא יסע עמי יחד ויסכים גם הוא לגמר הקניה. נשענים על הידיעות שמר קרלינסקי שלח לנו, החלטנו, כי כל "חלק" יהיה בן מאה דונם, ועל כל בעל-חלק יהיה לשלם ארבע מאות רובל במחיר חלקו. וגם הודיע לנו מר קרלינסקי, כי החצי ממחיר האדמה הקנויה יהיה עלינו לשלם מיד, ואת החצי השני כעבור שנה. לכן נתנו לנו עשרת אלפים רובל—חצי מחירה של האדמה בת חמשים חלקים. חברי השיירה האמורה, וגם אלה מחברי האספה-המכוננת שעלו לארץ ישראל, היו צריכים לצאת באניה מאודיסה תיכף עם גמר האספה. אך בעת הזאת חלה בני הבכור, שמואל, בן שנה אחת, במחלת דלקת הריאה, ובפני קמה השאלה: המותר לי לעזוב אותו במצב כזה לנסוע? מסופק הייתי, אם בשובי מנסיעתי עוד אמצא אותו בחיים. פניתי אל הרופא, ידיד ביתי, ספרתי לו כי מאודיסה אני יוצא לארץ-ישראל וכי הנסיעה לשם וחזרה תארך ארבעה ירחים וכו' ושאלתי בעצתו. הרופא, אשר ידע היטב אותי ואת רוחי, יעצני לנסוע. הוא הבטיחני, כי בהיותי נוכח אצל מסת החולה לא אעזור לו במאומה, וכי הוא, הרופא, יחגור את כל כחו וידיעותיו להקים את הילד מחליו.

ואודה על האמת: לא קם בי הרוח לגלות לבני ביתי, כי מאודיסה אצא ואעלה לארץ ישראל וכי הנסיעה תארך ארבעה חדשים שלמים. להם אמרתי, כי נוסע אני לאספה המכוננת באודיסה ואחרי שבועים אשוב הביתה. כעבור ימי הפסח יצאתי מוורשה לאודיסה. תעודת המסע לחוץ-לארץ עדין לא נמצאה בידי. צריך הייתי לקבלה ממינסק, כי בני משפחתנו

היו „נכתבים“ בעיירה קטנה שבפלך מינסק, מחוז סלוצק. כדי לקבל תעודת מסע, צריך היה אדם להביא גם „תעודת הנהגה טובה“, ולפיכך מסרתי את כל הענין לאחד הציונים בסלוצק, שהוא יעשה את כל הנחוץ וישלח לי את תעודת המסע לאודיסה. באודיסה בלינו קרוב לשבועים, וכל העת הזאת היינו שקועים בשאונה והמונה של האספה, בועדות שלפניה ואחריה שלא היה להן קץ. ואחרי שהכל עבר, והנוסעים לארץ ישראל יצאו לדרכם, לא יכלתי אני לנסוע עמם יחד, משום שעדיין לא קבלתי את תעודת המסע. רק כעבור שבוע נסעתי לבדי. עוד לפני עזבי את אודיסה הודיעה לי אשתי, כי הסכנה לחיי ילדי החולה עברה, והוא ישוב בקרוב לאיתנו. אני לא האמנתי בבשורה זו, ועד ששבתי מארץ ישראל וראיתי בעיני את הילד בריא, לא הייתי בטוח באמת הידיעה הזאת, ומחמת זה עברו עלי שעות קשות מאד. נחמתי האחת בשעות כאלו היתה: הטפול בקניית הקרקע שהיתה שומה עלי.

כאמור: יצאתי מאודיסה בלא החבורה, כשבוע אחרי צאת השיירה. עמי יחד באניה נסע גם וולדימיר טיומקין. זאת היתה נסיעתי הראשונה על הים. ולפי שנסעתי על חשבון החברה, קמצתי בהוצאות ונסעתי ב„צווישענדעק“, שבעת ההיא היה עוד יותר גרוע משהוא עכשיו. רק עת קצרה סבלתי ממחלת הים, אבל טרם עמדתי עליה --- ואיננה. אחרי נסיעה של מעת-לעת וחצי באנו לקושטא. מראה העיר היפה הזאת הרהיב את עיני. העיר הגדולה הזאת לקחה את לבי בתפארתה המזרחית, בשאונה שאינו פוסק יובהמוך-האנשים ברחובותיה, אנשים בני אומות שונות, ובאזרחיה השונים והמשונים בבגדיהם ותנועותיהם. כחולם הייתי. הכל עורר בי תמיהה והשתוממות. אך קיבתי לא התחשבה עם כל הנפלאות האלה ותבעה ספוקה.

בחברתי על האניה נמצא יהודי ירושלמי, אבא יצחק אפשטיין, מודע לאבי וידידו. בדרך הרבה לספר לנו על עניגי ארץ ישראל, מה שהביא לנו תועלת רבה בעתיד. אך האיש הזה הועיל מאד גם לקיבתנו, כי הראה לנו איפה אפשר להשיג ארוחה טובה וכשרה. כלנו, עם מר אפשטיין בראש, ואתנו עוד איש אחד, מר זכס מדינבורג, עושה-גפרורים, כמעט שרצנו לבית אחד הרבנים, שנקרא „הרב מפולין“, ושם אכלנו סעודה כשרה לשובע. משם שבנו לאניה.

והאניה בה נסענו היתה שייכת לצי המסחרי הרוסי. לכן סרה האניה לנמלים של ערים שונות, מקום שהיתה פורקת סחורות וטוענת סחורות,

מורידה ומעלה נוסעים. הדבר בא לידי כך, שבלילות היינו נוסעים, וביום צמדנו באיזה נמל—ואפשר היה לנו לראות ולתור ערים רבות. כך ירדנו מן האניה אל הערים: סמירנא (איזמיר), אלכסנדריה, פורט סעיד ואחרות. באסרו חג שבועות צמדנו בחוף יפו. האם נחוף, כי אתאר פה את כל הרגשות אשר תקפוני בגשתי אל החוף הזה? הנהא לספר פה, כי בלילה האחרון, בו קרבה אניתנו לחופי ארץ-ישראל, לא יכלנו אנחנו, הנוסעים, לישון, ובלב דופק בחזקה חכינו לרגע בו נראה את הארץ, אשר בעל כרחנו נתרחקנו ממנה ולרצוננו אנו שואפים לשוב אליה? אלפים ועשרות אלפים מישראל נוסעים עתה לארץ ישראל. מי להאחו בה, ומי רק לתור אותה, אבל כל אחד מהם בודאי הרגיש בעצמו מה שהרגשנו בלילה ההוא, אשר לא ישכח.

כמעט האיר היום, ומרחוק כבר ראינו את יפו מעולפת ערפל. זאת העיר הישנה, אשר מרחוק היא כה נפלאה, ומקרוב — כה מרופשת... לקבל את פנינו באו אל החוף: ישראל בלקינד וגיסו יהושע חנקין. בעיקר נערכה קבלת פנים זאת בשביל סיומקין, אבל גם בשבילי, כי הבאים ידעו שאני בא לקנות קרקע למושבה. וחנקין, שקנה את אדמת דורן, היה מעונין שאקנה אותה ממנו. הובאנו לביתו של חנקין, ושם נתכבדנו בכל מיני "כבוד", ועוד אחרי הבקור הראשון התחיל לשאת ולתת עמי בדבר קניית אדמת דורן בשביל המושבה שאנחנו באים לבנות. מר ברודא ויתר חברי השיירה, שישבו בירושלים, לא נקפו אפילו אצבע קטנה לקניית אדמה: הם חכו לבואי.

מבית חנקין הצבירוני למלון שנמצא אז בשוק יפו, ושם בעליו: משה כהן. ולא היה זה מלון ממדרגה ראשונה. הבנין בנין ערבי ישן, המעלות שעלו בהן אל הבית לא היו נוחות מאד לעליה. הרהיטים אשר בחדרים—רהיטי עוני. המטות לא היו נוחות לשינה. נוסף על כל זאת אי-הנקיון המאוס. אבל לפי שלא ישנתי כל הלילה הקודם וגם בגלל הפגישות הרבות עם אנשים רבים זרים ביום שלאחריו, הייתי עיף כל כך עד שישנתי כל הלילה ושנתי ערבה לי. וכבר אתא יום — ואני חולם. בוורשה אני. כמדומה — וורשה! אך לא, נראה שזאת היא ווילקובישקי. יהודים שקועים בדאגת פרנסה, מבקשים פרוסת-לחם, והנה בא זשנדרם רוסי ומכה אותם. לא, אין זה זשנדרם, אלא המון יחפים מכים אותם, גוזלים, שודדים, קורעים כרים ושורקים שריקות איומות. פתאם והכל נהפך למראה בתים, היכלות ורחובות נפלאים, המרוצפים זהב—זאת העיר

ירושלים. והנה המון רב: אנשים, נשים וטף, כולם עטופי לבנים, הולכים לקבל את פני המשיח, ואני עומד ומחכה לתקיעת השופר המבשר את בואו. ופתאום שומע אני קול משונה: צעקה, תקיעה גדולה כל כך, שכמוה מעודי לא שמעתי. חושב אני: הנה זאת התקיעה בשופרו של משיח... וכאן הקיצוץ. השמש זורחת בכל תקפה, ישר לחלון חדרי. שפשפתי את עיני ונוכרתי כי בארץ ישראל הנבי, אבל עדיין שומע אני את קול השופר גם בהקיק. מה זאת? נגשתי אל החלון והבטתי החוצה אל השוק המלא אשפה ועל הערבים הרבים אשר בו. והנה בריאה משונה נגד עיני: סוס ולא סוס, ואזנים לו ארוכות, והוא עומד וצועק בקול כשופר. אם כי מעולם לא ראיתי את החמור, הכרתי בכל זאת שחמור הוא, הנוצר מרוב שמחה על שפגש את חברו בשוק.

פה במלון בקר אותי האדון אהרן אייזנברג מואדי אל חנין. הוא היה „בן משה“ וחובב ציון ידוע מפינסק, אשר עוד בצעירותו עלה לארץ-ישראל. פעם אחת חלה מחלת הריאה, והרופאים צוו עליו לנסוע לארץ-ישראל, כי אירא דארץ ישראל, אמרו, מחלים חולים כאלה. ויבוא אל הארץ ויעבוד בה כל עבודת פרך—וגם חציבת אבנים בכלל. זמן רב סבל מחסור ועוני, וסוף סוף נעשה אכזר בריא. הוא נאחז בואדי-אל-חנין ויטע שם כרמים גם לעצמו גם לאחרים. יחד התייעצו על דבר קניית אדמה נאותה למטרתו, והוא יעץ אותי לרכש את אדמת דורן מידי חנקין. אנכי לא יכולתי לעשות דבר בענין הקניה עד שחברי ברודא, דודון וקורליאנדסקי, ישובו מירושלים. הציעו לפנינו גם שטחי אדמה אחרים. אבל אנחנו החלטנו שלא נעשה דבר עד אשר נבקר את המושבות העבריות תחלה ונתייעץ עם האכזרים. אמרנו ועשינו. תחלה באנו לראשון לציון ומשם לגדרה, מושבת הבילויים. אגב, בגדרה קרה מקרה, המראה לנו במקצת, על כל פנים, איך חיו הקולוניסטים הראשונים בארץ ומה חביבה היתה עליהם מדת הכנסת אורחים. אני התאכסנתי בגדרה בבית מר יעקב חנקין, אחיו של יהושע חנקין, ושלשת חברי הובאו לבית האכזר גורביץ. אשתו של גורביץ היתה בתו של חובב-ציון ידוע במינסק: יהושע בינינסון. היא גמרה את חק למודיה בגימנסיה אשר בעירה והיתה מסורה בלב ונפש לרעיון הישוב בארץ ישראל. כאשר דרשו הבילויים מאת עמ' אדוני שישלחו להם כלות, מהרה בת בינינסון לארצו את חפציה ותסע ותבוא אל הארץ, ותהי לאשה למר גורביץ. הוא היה אכזר הקשור בכל נימי גפשו אל הקרקע ואל העבודה הרבה אשר לו, עד שלא הכירו בו

עוד שום סימני אדם שהיה לפניו „סטודנט“. אנחנו לנו הלילה בגדרה ובבקר, כאשר התחילו חברי לעזוב את בית האכסניה שלהם, הושיט מר ברודא עשרים פרנק לבעלת הבית, שכר דירה ומזון של השלשה. אבל בעלת-הבית נתמלאה חמה: היתכן? שלה יציעו כסף בשכר הכנסת אורחים? מרוב התרגשות לא יכלה להוציא הגה מפיה. לסוף תקפה אותה היסטריקה כבדה, ורק ברוב עמל עלה לנו להרגיעה ולהשיב לה את מנוחתה.

מגדרה נסענו לעקרון. שנים מן העקרונים ידענו זה כבר — כי בשנת השמיטה באו אלה השנים לוורשה, לבקש תמיכה בשביל האכרים שלא חפצו לעבד את שדותיהם בשנה ההיא. מעקרון פנינו לפתח תקוה. שם לנו לילה אחד. נסע עמנו גם זאב יעבץ — בעת ההיא שמש רב בזכרון יעקב. אנכי לגתי בביתו של מר לייב פרומקין, הפקיד הממונה מאת לכמן בהמבורג על נחלתו אשר בפתח תקוה. שלשת חברי סרו לבית האכר סלומון, בנו של ר' יואל סלומון, איש ירושלם, אחד מן הראשונים אשר בנו את פתח-תקוה. כמעט שברודא חזר פה על המעשה אשר עשה בגדרה — היה נכון לשלם שכר לינה ומזון... אבל חבריו מנעו אותו מעשות זאת. מכאן נסענו לזכרון-יעקב, ופה נשארנו עד אחר השבת.

והמושבה הזאת, שנתמכה מאת הברון רוטשילד ביד רחבה, עשתה עלינו רושם עז. ביחוד מצא חן בעינינו הרחוב הגדול ובתיו המשווחים לבן משני עבריו. לפניו נקרא המקום הזה בשם: סמריין, כלומר: שומרון. אבל אחרי שהברון לקח את המושבה הזאת תחת חסותו ומלא את כל צרכיה, עד שהביא אותה למצב פריחה גמורה, החליטו האכרים לקרא למושבה בשם זכרון יעקב, על שם אביו של הברון, לאות הכרת תודה על כל אשר פעל הברון למענם. על הכרת תודה זו מעידים עשרות השלטים הקטנים המצויים כמעט על כל בתי המושבה, ובהם חקוקים כתובים, מעין: „אמר אדני ליעקב“, „אל תירא עבדי יעקב“, „כה תגיד לבית יעקב“ ועוד כאלה. ויש שהדבר הגיע לידי הלצה. כן ראינו על שלט של אכסניה חקוק, או מצויר, כוס מלא יין, ומתחתיו כתוב: „ויצמידה ליעקב לחק“.

בשבת הלכנו לבית התפלה. כשהתפללו תפלת „הנותן תשועה“ בעד הברון, זלגו עיני כלנו דמעות. בפעם הראשונה בחיינו שמענו פה חזן מתפלל תפלת „הנותן תשועה“ לא בעד הקיסר הרשע אלכסנדר השלישי, אלא בעד שלום השולטן התורכי, שתחת ממשלתו חיו אחינו היהודים חיים שלווים, אנושיים כמעט.

וכיון שעברנו בארץ לתור את מושבותיה, בקרנו גם את שתי המושבות הקטנות: שביה ואום־אל־דזשעמאל (שפיה ובת שלמה), אשר קנה הברון בשביל הפועלים המומחים אשר התמחו בזכרון יעקב. בין שתי המושבות הקטנות האלה ובין זכרון יעקב נמצא כבר כביש נפלא, אשר בנה הברון. ידענו גם קודם את כל אשר עשה ופעל הברון בשביל ההתישבות בארץ ישראל. אבל רק למראה עינים יכולנו להעריך את פעולתו כראוי; עתה, אחרי ראותנו בחוש, כמה מסירות השקיע האיש הגדול הזה במעשה הישוב, עצמה התפלאותנו, ומבלי דעת ברוך כל אחד מאתנו בלבבו ברכת „ברוך שחלק מחכמתו לבשר ודם“.

בזכרון יעקב שוחחנו עם אכרים שונים והתיעצנו עמהם על תכניותינו. הם יעצונו, כמובן, כי נקנה אדמה בשומרון—למען נהיה שכנים טובים עמהם. כאשר שבנו מתיוורנו במושבות, סרנו עוד פעם לפתח תקוה, וכאן התיעצנו זמן רב עם אכרי המקום על אודות קנייתנו.

קניית אדמת דורן

אחרי שובנו ליפו, החלטנו לתור את אדמת דורן ולחקרה. האדונים קורליאנדסקי ודודון עזבו את הארץ ושבנו לבתיהם, עוד טרם החלט דבר הקניה. מזג האויר לא היה נאות לאנשים חדשים בארץ כמונו. זאת היתה התקופה היותר חמה מכל תקופות השנה. ולאי שטרם הורגל לחורב הארץ-ישראלית קשה לנשא את חום השמש הבוהק בתקופת קיץ זאת. נשאר עמדי ביפו רק מר ברודא — אדם בא בשנים, בעל-בשר וכבד תנועה. הוא נשאר בעיר, ואני, בלויית אחדים מאכרי ראשון לציון, ואד-אל חנין וגדרה, נסענו לדורן. ברשותנו היו גם פועלים וגם מכשירים וחקרנו את השטח כלו לארכו ולרחבו. אחרי כל עשרה מסר חפרנו באדמה, לעמוד על טיבה. בהסכם עם דעות האכרים, באתי לידי הנחה, כי שני שלישי הקרקע יאותו לנטיעות ושליש אחד לתבואה. ואחרי שגמרנו את חקירתנו, ערכתי לפני ברודא דין וחשבון מכל הנעשה. אחרי ישוב-הדלת ארוך החלטנו, כי אדמת דורן היא היותר נאותה למסדתנו, וגם יותר נוחה — משום שהיא נמצאת בתוך, בין ראשון, ואדי-אל-חנין, עקרון וגדרה. חשוב היה לנו כי מושבתנו תמצא בשכנות עם מושבות יהודיות אחרות — ליתר בטחון מפני הערבים. את השטחים האחרים אשר הוצעו לפנינו לא הלכתי לראות — משום שספק היה, אם נשתווה עם בעליהם בנוגע למחיר, וכן גם היתה תלויה בספק האפשרות להשיג שטרי מכירה (קושנים) על השטחים האלה. משום טעמים אלה גמרנו לקנות את אדמת דורן, וכן עשינו. אדמת דורן הכילה קרוב לעשרת אלפים ושש מאות דונם. לפי חשבוננו נחוצה היתה לנו בשביל חמשים החלקים רק המחצית מזה. אבל לא דאגנו לגורלה של המחצית השניה. כבר אז נמצאו בארץ ישראל יחידים רבים, שהפצו להתאחו במושבות הקיימות ולא מצאו להם שם מקום. על דעת שום איש יהודי לא עלה הרעיון להתאחו בכפרים הערבים. לכן

ישבו כל היחידים האלה וחכו עד שתוסד מושבה חדשה ויוכלו גם הם להספח אליה. כך, למשל, נמצאה באודיסה משפחת משה הרשנזון, אדם מטופל בבנים חמשה וחתנים שנים, שחפצו לעלות אל הארץ ולהיות לאכרים בה. ובשמע הרשנזון, כי גוסעים אנו לארץ ישראל לרכוש שם שטח אדמה על מנת ליסוד מושבה חדשה, בא עמנו בדברים, עוד בהיותנו באודיסה, ואת חתנו צבי הירש קליינר שלח עמנו לארץ ישראל, שישתתף עמנו בקניה. וביפו ישב זמן רב יהודי עשיר מקיוב, מר יהושע דונדיקוב. לכתחלה לא היה האיש חובב ציון. חולה בריאותו היה האיש ובא אל הארץ במצות הרופאים, שהבטיחו לו כי בארצות החמות ימצא רפואה שלמה למחלתו. אחרי ששהה בדרום צרפת ובאטליה ולא נרפא, עבר לארץ ישראל: לגסות את אקלימה. ונסיונו עלה יפה. הוטב לו. ראה האיש כי איירא דארץ ישראל הוא לא רק „חיי נשמות“ אלא גם „חיי הגוף“, וישאר לחיות בארץ ויחפץ להאחו בה. ובכן בקש מאתנו, כי נקנה למענו אלף דונם קרקע במושבתנו.

אחרי אשר נוכחנו, כי רבים יהיו הקופצים על מותר הקרקע, אשר לחברתנו לא היה בו חפץ, התחלנו במשא ומתן רציני עם האדון חנקין בדבר קניית כל אדמת דודן. לפנינו היתה חלקת אדמה זו קנינו של ערבי נוצרי, אפנדי ביפו. בעזרת הסרסור חאג' עלי-העקל, ערבי מושלמי, קנה חנקין את האדמה הזאת. ואחרי שלא היה די כסף לאדון חנקין, אנוס היה למכרה מיד. במשך המשא ומתן על אודות המחיר ושאר התנאים, נוכחנו כי הצעת קרלינסקי—לשלם תיכף רק מחצית המחיר ואת המחצית השנייה לאחר זמן—אינה נכונה. יען כי אז היינו יכולים לקבל שטרי קניה (קושנים) רק על מחצית השטח, והמחצית השנייה היתה קמה על שם חנקין או על שם האפנדי—בעלה הראשון. ואנחנו הן לא ידענו את השנויים העלולים לבוא במשך השנה בנוגע לענייננו, ואת הקשיים העלולים לקום למכשול על דרכנו. ומי יודע, אם לא ישתנו התנאים באופן, אשר כל תכניותינו תהיינה מבוטלות. לכן פנינו לוורשה בהצעה לחברינו, לשלם מחיר כל הקרקע בפעם אחת, למען נוכל לקבל תיכף את שטרי הקניה. בוורשה נמצאו זאב גלוסקין ואליעזר קפלן והם הביאו את הכסף לידי גובינא. לא עברו ימים מרובים, ואנחנו קבלנו מוורשה את עשרת אלפי הרובל הנותרים.

לאחר שנועצנו עם מומחים על אודות יסוד המושבה, מצאנו, כי מאה דונם לא יספיקו למשפחה, לכן הוספנו על חלקה של כל משפחה

עוד עשרים דונם. הודענו זאת לורשה, ושלחו לנו משם עוד חמשת אלפים רובל. יחד עם זה הודיעו לנו מורשה, כי מר דודון, שהשתתף עמנו בשלשה חלקים, איננו חפץ להיות חבר ב"מנוחה-ונחלה", כי רוצה הוא להיות אדון לעצמו. וכן עשה. אך הוא לא בטע ולא בנה שום דבר על חלק אדמתו, והשאיר אותה לא מעובדת כל עיקר. אבל חברים לא חסרו לחברתנו. בכל יום ויום קבלנו מכתבים מאנשים שונים בבקשות לספק אותם לחברת "מנוחה-ונחלה". מהם בחרנו את היותר חשובים, עד אשר היו לנו די חברים לחמשים חלקים. יותר לא הפצנו לקבל. יצא, כי בשביל חברינו נחוצים לנו ששת אלפים דונם קרקע, ואת 4.600 דונם הנותרים יכולים אנחנו למכור לקונים פרטיים, אשר מחוץ לחברת "מנוחה-ונחלה". אחרי אשר המשא ומתן עם חנקין הגיע לקצו, גמרנו לשלם לו מחיר עשרה פרנקים הדונם. עתה צריך היה לחתום על שטר-האמנה, והנה התחיל מר ברודא לבוא בטענות, בתואנות ובתביעות חדשות, ולעכב על ידי כך את גמר הענין. כי בו בזמן שאני הייתי עסוק במדידת הקרקע, למען לדעת אל נכון את מספר הדונמים שבשטח דורן, ישב הוא ביפו ובלה את עתו בחברת י. מ. פינס, שהיה יועצו של ברודא ומנהיגו בכל השייך למושבתנו. ופינס לא היה "שוהב-שוה" עם חנקין; הוא היה נהנה הנאה מרובה, לולא היה חנקין מוכר את דורן, יען כי אז היה מושך את ידו מענין קניית קרקעות ומכירתן. ובכן השתמש עתה במקרה שבא לידו ויעץ לברודא, שידרוש מחנקין דרישות כאלו, שהיה בטוח, כי חנקין לא יוכל למלא אותן, וממילא תבטל הקנייה. הדרישה הראשונה, שיעץ לדרוש מחנקין, היתה: ששטרי-המכירה יכתבו על שם כל חבר וחבר, על חלקו לבדו, מה שהיה כמעט אי-אפשר למלא. כי עד העת ההיא לא נכתב ולא נחתם ולא הובא בערכאות שום שטר-מכירה על שמו של אורח רוסק, ובשום מושבה ממושבות ישראל לא היו שטרי המכירה כתובים על שמותיהם של הקולוניסטים. אבל חנקין התחייב למלא אחרי הדרישה הקשה הזאת. כמעט הסכים חנקין לתנאי זה, יעץ פינס את ברודא לדרוש עוד אחת, והיא: כי חנקין ימציא לנו רשיון (רוכסיה) לבנות בתים במושבה—דבר שלא געשה טרם באנו אל הארץ ולא אחרי כן, עד היום הזה, וחנקין התחייב למלא גם את הדרישה הזאת. ואז יעץ פינס שלישיית: לערוך מפה מפורטת מאדמת דורן, ושכניה הערבים יקיימו את מיצרי השטח הזה בלי כל פקפוקים. זאת היתה דרישה שכמות לא נשמעה בארץ ישראל התורנית עד היום ההוא. בארץ ישראל לא נראו ולא נמצאו מפות כאלו,

וקשה היה לשער, כי ערבים יסכימו, לרצונם, לחתום על „מפה“ כזאת ולקיימה.

וכן היה בכל יום ויום. מדי שובי מדורן ליפו, הייתי מוצא את ברודא מלא תנאים חדשים ודרישות חדשות שלא שמעה אותן שום און מעולם. סוף סוף פקעה סבלנותי. מלא חמה הייתי על חברי בוורשה, אשר שתפו עמדי את ברודא ועוד שמו אותו 'לראש' לי עד כי אין אני יכול לעשות דבר בלי הסכמתו. ירא הייתי, פן מרב תואנותיו של ברודא לא תקום הקניה. ושערו נא את מצבי: מצד אחד ענה אותי „האפטרפוס“ שלי, מר ברודא, בתביעותיו ודרישותיו שבדה לו פינס יום יום, ומצד שני צריך הייתי לסעון עם חנקין, לפעול עליו ולהטותו לחפצו של ברודא, כי ימלא את דרישותיו הזרות. מרוב צערי וחמתי, כתבתי אז לחברי בוורשה, כי בשלחם אותי יחד עם ברודא, עברו על לאו מפורש בתורה: „לא תחרוש בשור וחמור יחדיו“... אותי שלחו והשביעו אותי שלא אשוב בלי שטר קניה, מה שחפצתי גם בלא כל שבועה, ואלי צרפו את ברודא, שאמנם היה חובב ציון נלהב, אבל חפץ לעלות אל הארץ על גשר של ברזל דוקא... וקשה היה לי גם לראות בצערו של חנקין, תואנותיו התכופות של ברודא, הביאו אותו לידי פחד פן לא תקום הקניה, ודמי הקדימה שלו וכל אדמת דורן ישארו בידי האפנדי הערבי.

אבל עלי להודות, כי עקשנותו של ברודא הביאה לנו לבסוף רוב טובה. כי על ידי מלוי דרישותיו עלה בידנו להעמיד את מושבתנו על יסוד איתן. כי חנקין מלא את כל דרישותינו: הוא ערך שטריימכירה על שם כל חבר וחבר מחברתנו בלבד, וגם על שם כל אחד ואחד מן הקונים הפרטיים, ודוקא בתור אורחים רוסיים — המקרה הראשון בדברי ימי התישבות בארץ-ישראל התורכית. גם המציא לנו רשיונות לבנין רפתים, שנקל יהיה אחרי כן להפכן לבתים. הרשיונות הללו היו חשובים מאד, כי לכל רשיון לבנין בתים נחוצה היתה הסכמת השולטן וחתימה בעצם ידו — ולקבלת רשיון כזה אפשר היה לחכות ימים ושנים. לכן הבטיחה לנו הרשות המקומית, כי את הרפתים אפשר יהיה להפוך לבתים, והרשות תהיה כלא רואה... וחנקין הוא שסייע לנו להטות את הערבים שכנינו שיקיימו בחתימת ידם את מפת אדמת דורן במצריה. כך פעל גם פינס הרבה מאד לטובתנו. ולא אחת הרימותי ידי לשמים והודיתי לבורא עולם על כי נתן את העקשנות בלב ברודא ולא ותר על דרישותיו.

מר מרדכי לובמן, מנהל בית הספר העברי בראשון-לציון „מוֹדֵד־שֶׁדָה“, הוא שמדד לנו את אדמת דורן. אבל יותר משהיה מוֹדֵד־אדמה, היה אמֶן־פֶּדָגוֹג. הוא עזר הרבה ביצירת ספרי למוד בשביל בתי הספר העברים שקמו במושבות העבריות. כיום אין איש מעלה על דעתו את מצב בתי הספר בימים ההם, בעת שספרי למוד טרם היו בארץ. לובמן היה אחד מאלה, שהניחו יסוד ליצירת ספרות פדגוגית בשביל בתי הספר העבריים וזאת תהלתו. לפי משלח ידו היה מוֹדֵד־שֶׁדָה, אבל יותר מזה היה פֶּדָגוֹג ומורה. אולם בעת ההיא היה הוא המוֹדֵד היותר טוב בארץ ועל כן השתמשנו בו למדידת דורן. עזרו לנו בכך גם ישכנים אחדים, אשר הראו לנו את הגבולים הנכונים של השטח שלנו. בארץ ישראל בכלל אין גבולות הקרקעות נמשכים בקו ישר, אלא מתפשטים הם לצדדים ולזוויות ויוצאים לכעין „שלשלת“. המדידה היתה איפא עבודה לא קלה. הפועלים עזרו להעביר את מכשירי המדידה ממקום למקום. אני אחזתי ביד את הקו ולובמן השגיח דרך עינה של מכונת המדידה על משיכת הקו וישרו. כן זכינו והיינו אנחנו הראשונים בדברי ימי ארץ ישראל התורנית שרשמו מפת־ארץ של מושבה עברית.

העבודה הזאת נעשתה בתקופה היותר חמה של הקיץ הארץ־ישראלי. על כל שטח אדמת דורן לא נמצא אפילו עץ אחד „לרפואה“, ואין צריך לאמר שלא היה שם שום אהל, או מה שהוא דומה לו, שיפרוש צל על סביבו. כל היום עמדנו תחת קוי השמש הלוהטת. העבודה נמשכה שלשה ימים. לנו — בראשון-לציון. בבקר השכם יצאנו לדורן, ובשעה מאוחרת בלילה שבנו. הדרך היתה כבדה, דרך־חולות. נסענו בעגלה גבוהה מאד — כמנהג הארץ אז. כשהגיעה שעתה של סעודת הצהרים, פתחנו את הסוסים מן העגלה, וישבנו תחתיה, כדי להסתר קמעא מחם השמש, לפחות בשעת הארוחה. וארוחתנו? — מיפו הבאנו סרדיניות ולחם חמוץ. בראשון לציון קנינו מלפפונות מאת הערבים, וכך היינו נוהגים: את הלחם אכלנו מלופת סרדיניות, ולקננו סעודה — אכלנו מלפפונות טבולים בשמן הסרדיניות. האכילה הזאת והחום עוררו בנו צמאון, אבל מאין נקח מים לשתייה? היתה פה באר ישנה, אבל הרפש שבה היה מרובה על המים. עומק הבאר היה בערך כעשרים ושלשה מטרים, ובחבל ארוך הורדנו שמה דלי קטן והוצאנו אותו מלא רפש. אחרי אשר סגנו פעמים אחדות דרך בד נקי את החומר העכור הזה, מצאנו לא מים שחומים, אפילו, אלא מים שחורים. את המים האלה הרתחנו והכיננו טה, כביכול. אחרי אשר נחנו קמעא,

שבנו לעבודתנו בסדה. אין פלא, אם אחרי יום של עבודה קשה, וב"חמימא" כזאת, ואחרי ארוחה כזו שאכלנו והטה המשיב-נפש ששתינו, חליתי במחלת הקדחת. ואף שהקיאותי כל הלילה במרה ירוקה, לא נשארתי לשכב במטה במקום-הלינה, "עד יעבור זעם". לא, נוחות כזו לא הרשיתי לי. צעיר הייתי, מסור לרעיון הישוב בלב ונפש ומלא התפעלות מן העבודה הקדושה המחכה לי, ולכן קמתי בחליי ונסעתי לדורן. שם עבדתי כל היום כיום אתמול. ביום השלישי מצאנו באיזו פנה נדחת, על גבול אדמת דורן, גן ערבי של עצי פרי, והיתה לנו רְחֹחָה במעט, כי ביום ההוא אכלנו ונחנו תחת צל עצי הפרי אלה.

כך עבדנו שלשה ימים רצופים, עד שגמרנו את עבודת המדידה. לובמן לקח עמו את כל הרשימות והשרטוטים, כדי לערוך על פיהם את המפה הדרושה, ובידי חנקין עלתה לא רק להטות את לב השכנים מן הכפרים הקרובים שיחתמו על המפה, הוא השפיע שגם המאמור סאכו (הפקיד הממשלתי הממונה על קרקעות) חתם את שמו על המפה. כך "הבטחנו את עצמנו", שלא יהיו לנו שום מריבות ומדגים עם שכנינו על הגבולים, ושלא נהיה מוכרחים לעמוד במשפטים עמהם על נחלתנו.

כאשר שבתי ליפו, מצאתי את ברודא שוכב חולה במטה, בהוטל קמניץ. הקדחת לא נשאה לו פנים. הוא היה איש בא בשנים, ואני חרדתי לחייו. לכן נסיתי להאיץ בעושי-דברי למהר בגמר כל עניני הקניה. ערכנו עריכה אחרונה את האמנה עם חנקין, השלשנו את הכסף, ערכנו רשימת כל הקונים ושמותיהם—בין שהם חברי "מנוחה ונחלה", בין שהם קונים פרטיים,—מסרנו אותה לידי חנקין, והוא הבטיח לנו להביא שטרי מכירה על שם כל קונה וקונה לבדו.

עד העת ההיא לא מצאתי לי עת לבקר את ירושלים. בכל היותי שואף לראות את בירתנו הישנה, דחיתי זאת עד שאפנה משליחות "מנוחה ונחלה" ואשלים את כל הענינים הקשורים בקניית הקרקע. מדעתי כי דבר עריכת שטרי המקנה ימשך זמן לא מועט וכי נוכחותי לא תהיה נחוצה כל כך, יצאתי אני וברודא לירושלימה. בימים ההם, ומסלת ברזל טרם היתה בארץ. הנסיעה היתה בעגלה רתומה לסוסים וארכה שתיים עשרה שעות. בשש שעות בערב היו יוצאים את יפו ובשש בבקר היו באים לירושלים. ושלש פעמים היו חונים בדרך: ברמלה, בבאב-אל-ואד ובמוצא. התחנה הזאת האחרונה קרובה אמנם לירושלים, אך כל הדרך עולה ההרה וצריך להאכיל את הסוסים ולתת להם לנות טרם יעלו בדרך ההררית הזאת.

לפני צאתנו מיפו יעץ לי ברודא לקחת עמדי מעיל חורף, משום שבהרים קר האויר בלילות, אם כי תקופת השנה שעמדנו בה היתה היותר חמה. העצה הזאת לא נתקבלה על דעתי. לקחתי עמדי מעיל, אבל לא של חורף כי אם של קיץ. כל הדרך מיפו עד באב-אל-ואד, העובר בגשפלה, היה די חם. אמרתי, טעה מר ברודא, מהיותו בא בשנים ודמיון קרים. אבל, אך התחלנו לעלות בהרים, והאויר נעשה קר יותר ויותר. ולסוף נעשה קר מאד. בושתי להגיד לבן לזיתי כי המעיל אשר עמדי אינו "ממלא את תפקידו"... ובהיותנו עולים בהר מעלה מעלה, חדר הקור אל כל עצמותי ושני התחילו דא לדא נוקשות. ברודא הרגיש בכך ויאמר לי: "אל תבוש, רבי יהודי, קח את מעיל הקיץ שלי ולבש אותו על מעילך וינעם לך". עשיתי כדברו, והוחם לי מעט. אך ככל אשר המשכנו את דרכנו וככל אשר הוספנו לעלות בהר, כך הלך חומו של המעיל הנוסף, הלך ופחות. אנוס הייתי, סוף סוף, למחול על כבודי ולרדת מן העגלה ולרוץ ברגל, כדי להחם מעט את אברי הקפואים.

ממילא מובן, שכל הלילה לא ישנתי, בכל זאת לא הייתי אחוז שנה אפילו כל שהוא, וגם כל עיפות לא הרגשתי. וכמעט נגשנו לירושלים, ושמש הבוקר שפכה את אורה על גגות העיר, ובשלל צבעים נתזו קרניה מאלפי החלונות, קפצתי מן העגלה ו"עליתי ברגל" אל העיר. קשה, ואולי גם אי אפשר לתאר את אשר מרגיש היהודי בדרכו על אדמת ירושלים ראשונה. קודם כל בקרנו את הכתל המערבי. שם קרעתי, "קריעה" כדין וברכתי ברכת "דין האמת". עלי להודות, כי הכתל עשה עלי רשם רע. בנוגע לארץ ישראל, מעולם לא ראיתי את עצמי מרומה. תמיד חכיתי למצב גרוע מאשר מצאתי. אבל את הכתל תארתי לי בדמיוני בצורה אחרת לגמרי. ראיתי בדמיוני ככר גדולה וחרבה ועליה מתגלגלות אבנים מעושנות משעת חורבן בית המקדש, בשערי כי עד היום עדיין נפרים אותות החורבן הנורא, המרעישים נשמת כל יהודי עד היסוד... ומצאתי: כותל גבוה ברחוב צר ומעופש, מסובב בתים קטנים, והרחוב מלא ילדים ערבים, יחפים, מלוכלכים ומרופשים, קרועים ובלויים, המעוררים רק גועל נפש. מה אומללים נראו בעיני היהודים שעמדו פה וערכו את תפלותיהם. היללות והצעקות אשר המתפללים השמיעו, לא העירו אותי לשפיכת דמעות. אדם עמדתי פה זמן מועט בראש מוסה לארץ, מלא חרפה ובושה. על כל מה שקרה למקום קדשנו. בכל אופן לא העיר בי הכתל אותו הרגש, שלו חכיתי...

יחד עם ברודא הלכתי לבקר מוסדות ואנשים שונים. בקרתי את הרב הישיש רבי שמואל סלנט ואת רבי יהושע לייב דיסקין (הרב הבריסקי) (אשתו, «הרבנית» מבריסק) המפורסמת, קרובה היתה לי קרבת משפחה). ורבי מנחם אויערבך, נכדו של הרב אויערבך, הזמין אותי לבקר בישיבה שלו. בחפץ נפש הבטחתי להשתמש בהזמנה זו. כי אז עדיין רחפה לנגד עיני הישיבה בוולוז'ין, עם ארבע מאות בחוריה, אשר ישבו יומם ולילה על התורה ולמדו בהתמדה ואשר יצאו אלפי רבנים וסתם למדנים. חפצתי לראות ישיבה מעין זו בירושלים. בהיותי בבית הרב הבריסקי, בקשתי להמציא לי איש אשר ילוה אותי לישיבת אויערבך. המציאו לי נער כבן תשע או עשר, אשר הוליכני דרך סמטות עקלקלות ורחובות נדחים. באמצע הדרך פנה אלי הנער בשאלה, אם יודע מר אויערבך כי אני אבוא לבקר בישיבתו. עניתי לו: «ודאי הוא יודע, הלא הוא הזמין אותי לבוא». «אם כן, טוב», ענה הנער. הענין נראה לי כלו «מוקשה». מה משמע: «אם כן טוב»? שאלתי את הנער לפירוש דבריו, אך הוא לא ענה. רק אחרי אשר הציקוטי לו בשאלתי, בחורי עליה פעמים אחדות, התחיל לגלות סודו. אז ספר לי: «לרבי מנחם אין ישיבה קבועה, כנהוג. יש לו רק מקום קבוע שבו מתאספים בחורים אחדים—בקראו להם. ולולא ידע כי אבוא, אפשר היה שאבוא ולא אמצא איש בישיבה המדומה. אך כיון שהוא יודע—בודאי יזמין מנין בחורים שיבואו וילמדו כל עת היותי בבית. הם מקבלים שכר למוד, והוא, ראש הישיבה, מקבל כהנה וכהנה להחזקת הישיבה. שמעתי דברי הנער והשתוממתי. אז גדל הנער בעיני עד למדרגתם של אותם ה«תינוקות של בית רבן» אשר בירושלים, ש«מדרש איכה» מרבה כל כך לספר בשבחם... ובאמת מצאתי בישיבה זו אנשים באים בימים וזוג צעירים שישבו ולמדו «תורה לא לשמה» אלא לשמו—כלומר, לשם השכר שהם מקבלים מידי מר אויערבך...

בירושלים התודעתי אל בנו של אבא יצחק אפשטיין, אשר נסע עמדי יחד באניה. הבן, שלמה, היה מוכר ספרים בשותפות עם שמואל רפאלוביץ, שנתפרסם אחרי כן כמלומד. מלבד זאת היו שותפים גם בעסק החלפנות. אז הבינתי, מדוע נקרא החלפן בתלמוד בשם «שלחני». כמו במזרח כלו, כן גם בירושלים, נצטמצם כל «בית מסחר» החלפנות על שלחן קטן, שעמד באמצע הרחוב, ועליו פוזרות מטבעות בנות יציקות שונות מארצות שונות, ופה על שלחן זה נהלו האנשים כל מסחרם, קנו, מכרו, החליפו...

שלמה אפשטיין זה, הוא שהלך עמדי להראות לי את עתיקות ירושלים ומסתריה. עלינו על המגדל הרוסי אשר ב"טור מלכא", כדי לראות משם את הארץ לארבע רוחותיה. העליה היא ממושכת—מאתים שבעים ושתיים מעלות עד ראשו. פה היו חלונות לארבע רוחות השמים ומשם ראינו את הארץ: במזרח—את הרי מואב, במערב—את הים התיכון, בצפון—את החרמון והלבנון, ולדרום הגיע מבטנו עד מדבר מצרים. מה מאושר הייתי, כאשר שמתי אל לבי כי עומד אני בארץ וכלה שטוחה לעיני. אז הבינתי לרוחו הנבאה של משה, אדון הנביאים, בשמעו מפי הגבורה: "מנגד תראה את הארץ ושמה לא תבוא..." אולם מקרה פעוט פגע במצב-רוחנו. בראש המגדל עמד ערבי ודרש מאתנו מעות קטנות בתור שומר. נתנו לו. כאשר ירדנו למטה, קם עלינו ערבי אחר ודרש ממנו תשלומים, באמרו: כי שכר העליה לראש המגדל שייך לו. הפצתי לשלם גם לו, אך שלמה אפשטיין עכבני. הוא "חגר את מתניו" ויעל שנית את כל מאתים ושבעים ושתיים המעלות, כדי להביא את תלונתו על השומר מטה בפני השומר מעלה. וגם מר אברהם משה לונק, שאשתו היתה "קרובה" למשפחתנו, היה בן לויתי בימי היותי בירושלים. בעת ההיא כבר היה עור מחלט. אבל הוא ידע כל אבן-גיר בחוצות ירושלים. הוא נהל אותי למזרחו של הר הבית, עלה גבעות וירד בקעות, ובמקלו אשר בידו הראה לי על כל גל-אבנים, שפגשנו בו על דרכנו, וספר לי כל מה שהיה לספר עליו וכל מה שהאגדה, השגורה בפי יושבי ירושלים, יודעת לספר עליו. כך עשה בהגיענו לגל אבנים, שלפי המסורה שם קבור קלונימוס בן קלונימוס. הוא ספר לי, כי בימיו של קלונימוס בן קלונימוס נמצא נער יוני הרוג בחוצות ירושלים, ובדו היונים "עלילת-דם" על היהודים, באמרם, כי לתכלית דתית הרגו את הנער הנוצרי ואת דמו שמו בכליהם. הצרה היתה גדולה. קרובה היתה הסכנה, כי כל עדת היהודים אשר בעיר הקדושה תהי ערבה על מות הנער, וחיי כל חברי העדה יהיו כפרה על מותו. רצו היהודים אל הצדיק קלונימוס בן קלונימוס שישב בבית המדרש על התורה, ויבקשו ממנו כי יציל את עדת ישראל מסכנת המות המרחפת על ראשה. הדבר היה ביום השבת. אבל לפי שפקוח נפש דוחה שבת, ישב לו רבי קלונימוס בן קלונימוס ויכתב את שם המפורש על פסת ניר ויצו לשים אותו בפי ההרוג. וכן עשו. שאל רבי קלונימוס את ההרוג: "הרוג, הרוג, יד מי היתה בך להרגך?" ויקם המת על רגליו וירא באצבעו על דודו, לאמר: "זה הרגו". ראו היונים בחוש, כי רק עלילה שמו על היהודים, ויוציאו את

היהודים הכלואים בכלא ויעזבו אותם לנפשותיהם. אך על כל פנים, הרי ידע קלונימוס בן קלונימוס, כי חלל את השבת, לכן הוציא דין על עצמו כי במוותו יקברו אותו על אם הדרך, והיה כל העובר על קברו יורק בו אבן, וזכר לסקילה. ואם יקח איש אבן אחת מן הגל—כך מוסיפה האגדה לספר—ולא ימצא הלוקח מנוח לנפשו, עד אשר ילך וישיב את האבן למקומה. מגל האבנים לא תגרע אפילו אבן אחת.

ימים אחדים בליתי בירושלים, אחרי כן שבתי ליפו. שטרי המכירה טרם נערכו. נסעתי בלויית לובמן לדורן, כדי שנציב שם ציונים לרחובות ומקומות לבנין. שטח מרובע, שנמצא במזרחה של הדרך העולה מראשון לציון לעקרון, הקצינו לבדו. הדרך הזאת חלקה את אדמת דורן כלה לשנים: החלק האחד, אשר למזרח הדרך, מכיל קרוב לשמונת אלפים דונם, והחלק השני, אשר במערב מכיל קרוב לאלפים ושש מאות דונם. בחלק המזרחי הקצינו קרוב לשמונה מאות דונם לרחובות ולבתים ולבנינים אחרים אשר למושב. הבאר הישנה נמצאת על יד הדרך, מערבה. סמוך לבאר הנחנו קרוב לארבעים דונם קרקע לגן המושבה. את השטחים לבנין לכל קולוניסט מדונו לפי החשבון הזה: כל מי שהיתה לו זכות בעלות על מאה ועשרים דונם, קבל שטח אדמתו בשני חלקים—חמשים וחמשה דונם החלק, ועשרה דונמים לבנינים. היחידים, שלא נחשבו על חברי „מנוחה ונחלה“, שקנו להם קרקע לצד מערב של הדרך, קבלו שטח של חמשה דונמים לבנין על כל מאה דונם שרכשו להם. מסביב למקומות הבנין השארנו שטח פנוי, שאפשר יהיה לחלקו לדונמים יחידים. י. ברודא שלם מכיסו מחיר השטח הזה ונתן אותו למתנה לועד המושבה. זאת אומרת: לועד תהיה הרשות למכר את הדונמים היחידים האלה ואת הכסף יוציא לצרכי צבור. לובמן מדד את הכל וירשם זאת על המפה. ויהי לנו ציור מלא מן המושבה כפי שהיא תראה בעתיד.

נדמה לנו, שדאגנו להספיק את כל צרכי המושבה. בכל זאת שכחנו את האחד. שכחנו, כי במקום שאנשים חיים, שם הם גם מתים. לא עלתה על דעתנו, שצריך להניח מקום לבית עלמין. אפשר ששכחנו זאת, משום שבשעת מעשה המדידה והבנין לא חשבנו על המות, ואולי משום שבעמקי הנפש לא האמנו בעתידה של רחובות... בין כך ובין כך—שטח פנוי לבית עלמין לא הנחנו. ורק מקרה אסון אשר קרה לנו אחרי הפסח הראשון (תרנ"א) הוא שהזכיר לנו את המות. מר יעקב קרלינסקי, הנזכר לעיל, רכב מפתח תקוה לרחובות, ויפול מעל הסוס וימת תחתיו. וכך התחלנו שואלים את

עצמנו: איפה נכרה לו קבר? לכתחלה אמרנו לקברו באדמת נחלתו. אך הד"ר מוֹיָא התנגד לזה. וטעמו: המקום קרוב מדי למושבה, ואי אפשר לקבצו לבית הקברות. ומכיון ש־מנוחה ונחלה היתה בעלת הנחלה היותר גדולה במושבה, לא יכלתי, מפני המקרה המעציב הזה, להסתלק מן הדרישה: לתת שטח־קרקע לבית הקברות מחלקה. אחרי חקירה ודרישה מצאנו, כי החלקה מספר ששים ותשע נאותה מאד לתכליתנו. ראשית, משום שהיא נמצאת לצד מזרח ומרוחקת מעט מן המושבה, ושנית משום שהיא מקום חול. מן החלקה הזאת הקציתי חמשה דונמים לבית קברות. דעת „מנוחה ונחלה“ לא היתה נוחה מן המעשה הזה אשר עשיתי ולא קיימה את החלטתי. מה היה לי לעשות? מלבד חלקי בתור חבר ב„מנוחה ונחלה“ היה לי פה עוד חלק אחד שלא היה שייך לחברת „מנוחה ונחלה“. לכן הצעתי לבעלי „מנוחה ונחלה“ שאתן להם את חלקי, המנומר 21, וחלופיו אקח לי את החלק 69, אם כי חלקי ההוא היה טוב לאין ערוך מזה המנומר 69. החברה הסכימה לחלופין אלה. החלקה 69 עברה לרשותי. נמצא שחמשת הדונמים, שנתתי לבית הקברות, היתה מתנתי אני למושבה. והנה קרב יום התשיעי לאב. אמרנו אמנם לנסוע כלנו לירושלים ולאמר קינות על יד הכתל המערבי, אך לא יכולנו לזוז ממקומנו—משום שיום־יום חכינו לגמר ענין שטרי המכירה. נשארנו ביפו, וקינות אמרנו בביתו של ר' יחיאל־מיכל פינס. קשה לתאר את רגשותיו של חובב ציון, הבא בפעם הראשונה לארץ ישראל, והוא צריך להתאבל על החורבן שהיה בולס כל כך בכל הפנות אשר פנה. נסיעות כמעט שלא נראו בארץ, השדות השתרעו ערומים ומכוסים אבק דרכים. העצים הבודדים, אשר נראו פה ושם, לא היו ירוקים אלא אפורים. מי גשמים אך מעטים בארץ. והשקאה מלאכותית כמעט שלא היתה בנמצא. העיר יפו מרופשה, רחובותיה צרים, ורק בקושי אפשר להדחק ולעבור דרכן. חנויותיהם של הערבים מכוסות מחצלות קרועות, ופנימה — שלחנות מכוסים בוך ורפש. בקראנו את הקינות הציוניות לרבי יהודה הלוי, המתאר את ציון הקדומה בהדרה ותפארתה, ובהשוותנו אותה אל ציון של עתה, החרבה והולכת ונחרבת יום יום על ידי עם פרא וממשלה ברברית, ובדעתנו מה רבות הן הצרות והענויים אשר יסבלו בני ציון בכל ארבע כפופות הארץ, לא יכלנו להתגבר על רגשותינו. דמעות כמים נשפכו מעינינו.

מימי לא התעניתי בתשעה באב, אבי לא נתן לי להתענות, — אם כי הוא היה מתענה בכל התעניות המקובלות, — משום שחשב אותי לחלש.

בנוגע אלי היה חוזר על דברי חז"ל: "כל היושב בתענית, נקרא חוטא". אבל בתשעה-באב הראשון בארץ ישראל חפצתי להתענות. וכך גמרתי בלבי. ולפי שהחום הארץ ישראלי, הכבד מנשוא, החליש אותי והסב לי כאב ראש נורא מאד, שכבתי במטה ואמרתי לשכב כך במשך כל יום התענית. אבל עוד בשעה השניה אחרי חצות היום התעוררתי, בהרגישי את עצמי חלש מאד, כאלו כלו כל הכחות. ברודא הזקן, הלמדן וירא-השמים, לא יכול היה לראות אותי במצב הזה, והוא שהכריח אותי לסעד את לבי ולהפסיק את הצום.

אבל יום תשעה באב זה היה לנו גם יום שמחה. היום ההוא היה לנו היום הראשון בתקופת בנין חדש בארץ ישראל. חנקין הביא לנו את הבשורה, כי הקושנים כבר התומים ואחרי ימים אחדים ימסרו לידנו. והבשורה נתקמה בכ"א אב, תר"ן.

ביום ההוא קראו אותנו לבית הממשלה ביפו, למען למסור לידינו את הקושנים. הזמנו אתנו איש המבין וקורא ערבית, למען יקרא ויראה את כל השמות רשומים כהלכתם. הרבינו לצחוק, בראותנו איך התחכמו הפקידים התורכים והערבים לעקל ולקלקל את שמות-משפחותיהם הרוסיים של חברינו. אחרי שהכל היה מתוקן, לקחתי את הקושנים עמדי ושבתי הביתה. בלב מלא שמחה והתעוררות באתי אל ר' יעקב ברודא וברכנו ברכת שהחיינו. שנינו שפכנו דמעות מרוב שמחה. באותה שעה נזכרתי באבי וברודי ר' יהושע העשל, אשר כה שאפו לעלות לארצנו ולא זכו לראות בנחמה. לבי כאב עלי כל כך עד שפרצתי בבכי—ובקול רם.

אגב: הקושנים הנתונים לנו מאת הטכו (משרד לקרקעות) ביפו, לא היו האמתיים. רק כעבור שנה ומחצה קבלנו מקושטא את הקושנים האמתיים, ואת הקושנים הזמניים הנכתבים ביפו החזרנו לידי הממשלה.

ג עוד פעם "מנוחה ונחלה"

גם בעת שהקושנים כבר היו ערוכים בכל ונכונים להמסר לידינו, עדיין לא יכולנו למסור את כסף הקניה כלו לידי חנקין, משום שעדיין מוטל היה עליו להמציא לידינו רשיון להקים בנינים על האדמה הקנויה. לכן השלשנו את הכסף. ואני, ועמי קולוניסטים אחדים מראשון, ואדי אל-חנין וגדרה — כלן מושבות של נסיעות — נתאספנו יחד, כדי להתייעץ בדבר עריכת תקציב לשנה הראשונה.

בימים ההם התחיל הברון לבנות את היקב הראשון. המשגיח על הבנין היה אכר מראשון לציון, ושמו ברוך פפירמייסטר. כאשר באתי בפעם הראשונה לראשון-לציון, התחיל פפירמייסטר להתלוצץ בחובבי ציון, ובטון של התפארות אמר לי: „אי לכם, חובבי ציון, שהנכם חובבים ואינכם עושים מאומה, תא חזו מה שהברון בונה! דבריו הרגילו אותי מאד ואמרתי לו בכעס: „ומי הם אותם חובבי ציון שאתה מתלוצץ בהם? הן אלה הם: אתה, אני והדומים לנו. ואם כן הלא לנו לעצמנו אתה לועג! אבל לא לצחוק אלא לבכות. אנו צריכים — על אשר העם מונע ממנו את האמצעים הנחוצים כדי לעשות דברים גדולים, ועלינו לבזבז את מרצנו כדי להעיר את העם מתרדמתו. לולא זאת, הלא יכולנו גם אנו ליצור ולעשות גדולות כמו הברון“.

קודם כל שאלתי את ועדת המומחים שכנסתי: באיזה נסיעות נתחיל? ברי היה, כי אנשים שאינם חיים במושבה אסור להם להתחיל בפלחה. לאכרי ראשון היו ענבים עוד קודם שנבנה היקב. את היין דרכו ביקב הקטן במקוה ישראל, שהיה קונה את מקצת הענבים מידי הקולוניסטים. האכרים הגרמנים היו דורכים את יינותיהם במושבתם, בשרונה, וגם הם היו קונים מקצת ענבים מידי האכרים היהודים. לכן היו נוסעי הגפנים בארץ ישראל מאמינים בתומתם, כי התחרות גדולה קימת בין „מקוה

ישראל" ובין "שרונה" בנוגע לרכישת ענבי הגפן מידי היהודים. עליהם רק להשתדל—כך האמינו—להרבות בנטיעות גפנים, ולמכירת הענבים אין לדאוג, הם ימכרו מאליהם. ואחד מן הגננים שהושיב רוטשילד בארץ ישראל, איש צרפתי, נטע בלבם הלך רוח זה. בראותו שהאכרים נוטעים את הגפנים הצרפתיות הנבחרות, אשר מענביהן דורכים את היין הצרפתי היותר משובח, כמו "שאטו לפיט", והכרמים האלה, בהם נטועות הגפנים האלה, הם של הברון רוטשילד, היה חובט את האכרים בחבה על שכמם ואומר להם: "יבוא יום וכלכם תהיו רוטשילדים קטנים". והאכרים התמימים האמינו בדבריו בלב שלם והתחילו חולמים בהקיץ על הלואות פנטסטיות—על סמך המיליונים הבאים... לכן, כאשר שאלתי בעצתם: "איזו נטיעות עלינו לנטוע?" הביטו עלי בתמיהה ובצחוק ענו לי: "וכי מה שאלה היא זו? בודאי בנטיעת גפנים". וכאשר הוספתי לשאל: "איפה אפשר יהיה למכור את הענבים?" הביטו עלי כעל אדם שיצא מדעתו. "מה שייך?—ענו לי—מי דואג לזאת? הן הקונים נצים ורבים ומתחרים זה בזה על רכישת ענבי גפנינו, עליכם להרבות בנטיעות ממין זה, וכל טוב מובטח לכם בעולם הזה".

צעיר ומחוסר נסיון הייתי, ולא הייתי מסופק אף רגע בזה, שהאכרים יודעים מה שידברו. לכן החלטתי, כי יש לנטוע לכל אחד מחמשים חברינו אלף גפנים בשנה הראשונה, ויחד עם זה עלינו להכין משתלה לעצי שקדים בשביל גני שקדים בעתיד. כמו כן החלטתי לבנות שני בתים בשביל פקידות "מנוחה ונחלה", אורוה לסוסיים וגם לקנות בהמות עבודה ומכשירי עבודה, הדרושים לעבודת המושבה. שאלתי את ועדת המומחים שלי, בכמה לדעתם, תעלה לנו הוצאת כל התכניות אל הפועל? הדעות היו מחולקות. כל אחד מן המומחים הללו ערך חשבון אחר. לפי החשבון היותר "יקר" עלה, כי מלוי התכנית כלה תעלה לנו בעשרת אלפים רובל, או במאתים רובל על חלק כל אחד מחברי "מנוחה ונחלה". אחרי שלא חפצתי להיות עסוק אחרי כן בגרעון, הסכמתי לתקציב היותר רחב ויקר, ולקחת אתו אתי לוורשה, להציע אותו בפני חברי.

ואיש יהודי חי בעת ההיא ביפו, והוא יליד בריסק, ושמו שלמה גולדין, — למדן מופלא וחכם גדול. הוא בא אל הארץ לשם תקון בריאותו. חולה היה במחלת האסטמה ורופאי עירו האיצו בו לעזוב את העיר והמדינה, ויעל לארץ ישראל ושם הוטב לו. הוא היה ידיד-קרוב לר' יחיאל מיכל פינס. ובכן בא פינס אל ברודא והציע לו

שימסור לידי גולדין זה את כל עבודת ההכנה וההכשרה של מושבתנו, עד שהחברה "מנוחה ונחלה" בוורשה תבחר במנהל קבוע. גולדין היה איש כבן שלשים. שום נסיונות בעבודת אדמה והתישבות לא היו לו. החלטנו איפוא לצרף אליו את מר אהרן אייזנברג, שכבר היה בעל נסיון בעניני נטיעה ובנין. מאת שניהם בקשנו, כי קודם כל ינקו את הבאר והיו לנו, על כל פנים, מים נקיים ובריאים, ועל ה"יחידים" אשר עמנו ישימו לב, שאיש מהם לא ישיג את גבול רעהו בבנותו לו את אשר יבנה. בקצור: שיגנו על האינטרסים שלנו.

אחרי שהגענו לכך, לקחנו את הקושנים בידינו ושבנו לוורשה. תיכף לבואנו, פנינו אל כל חברינו, שהיו פזורים בערים שונות, וכנסנו אותם לאספה, שקמה בוורשה. האספה הזאת צריכה היתה לערוך תקנות בשביל החברה ולקבוע את סדר העבודה בשביל המושבה החדשה. אבל לא הרי המעשה כהרי הדבור. ברוסיה אסור היה להתאסף לאספה המונית כזאת. ובכן מצאנו עצה: שכרנו לנו "אולם לחתונות" ולו שני חדרים, אחד גדול ואחד קטן. בחדר הקטן החיצוני ערכנו חתונה "כדת משה וישראל": היו פה גם חתן וכלה וגם כלי-זמרים. ובחדר הגדול, הפנימי, קמה האספה, אשר נמשכה שלשה לילות רצופים. אמרנו, אם תגלה המשטרה את סודנו ותתנפל עלינו, נאמר: לא לאספה נתאספנו אלא חתונה אנו חוגגים פה. ביום היו חברינו מתאספים קבוצות קבוצות בבית האחד או השני מחברינו אשר בוורשה, ושם היתה כל קבוצה דנה על שאלות מסוימות שעמדו על סדר היום. ובערב היו כלם מתאספים לאולם החתונות ומחליטים יחד את אשר יחליטו על השאלות ההן. תקנות החברה נתקבלו כמעט פה אחד. אבל כשהגיעו לידי בחירת פקידות בשביל המושבה, קמו חלוקי דעות.

ברודא הציע שיבחרו בשלמה גולדין למנהל קבוע. אבל איש לא תמך בקנדידטורה הזאת. לבסוף הסתלק גם ברודא ממנה. אחרי כן נבחרתי אני פה אחד לפקיד ומנהל על נחלותיה של "מנוחה ונחלה". אז הציע ברודא שיבחרו בגולדין לעוזר לי. אבל רוב החברים התנגדו לכך. הם אמרו, כי אני בעצמי אבחר לי לעוזר את אשר ייטב בעיני. אני ראיתי את גולדין כראות אדם חרוץ וחכם ולא יכולתי להבין מדוע התנגדו חברי להתמנותו. וכששאלתי אותם על כך, ענו לי, כי טוב אשר לא אתערב כלל בענין הזה. אחרי וכותים ארוכים הסכימה האספה למנות את גולדין לעוזר לי.

רק לאחר זמן בארו לי חברי את סבת התנגדותם לגולדין—אף כי איש מהם לא ידע אותו ויכולים היו להיות בטוחים בישרו, אחרי שהאיש מצא חן בעיניו. אבל המעשה כך היה: ברודא הבטיח לפינס הבטחה רבה, כי גולדין יהיה המנהל את עסקי „מנוחה ונחלה” בארץ ישראל. אבל פינס לא הסתפק בהבטחת ברודא, הוא חפץ לרכוש לבות כל החברים לטובת גולדין. מה עשה? הלך אצל רבי מרדכי גימפל יפה מרוזשניו (והוא אז ראש הישיבה ביהודיה) ובקש ממנו שיכתב לבעלי „מנוחה ונחלה”, כי יבחרו בגולדין למנהל עניני המושבה אשר הם אומרים לבנות. שמע ר' מרדכי גימפל בעצת פינס ויכתוב מכתב ל„מנוחה ונחלה”, באשר הזהיר אותם, כי „חלילה להם משלוח פקיד ומנהל מאירופה. את המשרה רבת האחריות הזאת צריך למסור לידי יהודי כשר כר' שלמה גולדין”. המכתב הזה עורר התמרמרות גדולה בין החברים. כלם היו מלאי המה על ר' מרדכי גימפל ולא חפצו לשמוע עוד את השם גולדין. „היתכן”, טענו החברים, ובצדק, „יסוד החברה עלה לנו בעמל רב כל כך, את כספנו אנו משקיעים באדמת המושבה, וכי אין עלינו למסור את הנהלת המושבה לידי פקידות, אשר נוכל לשים מבטחנו בה? האמנם אין לנו הזכות לבחור באיש שאנחנו מוצאים אותו נאות למשרה זו? ובכלל, ר' מרדכי גימפל שפקח הוא, מה ראה להתערב בענין לא לוי ואיך עלתה על דעתו לבקש ממנו שלא נשלח למושבתנו את האחד מאתנו, מאנשי שלומנו? אין זאת, כי אם איזה דבר סתר, אם לא דבר בליעל, יצוק בו משום צד”. לכן היה השם גולדין פסול בעיני חברי למפרע. הם ותרו על דעתם, משום דרכי שלום—מחפצים שאחדות תהי שרויה בחברה. אבל בקשו ממני, כי אהיה זהיר מאד ביחסי לגולדין ובאמוני בו.

ואנכי לא ידעתי מאומה על אודות מציאותו של מכתב מאת ר' מרדכי גימפל. בכלל, רחוק הייתי מכל סכסוכי דברים ופוליטיקה. לכן לא עשה עלי כל האינצידינט הזה רישום חזק כל כך, עד שאהיה מתנגד למנויי גולדין.

ובזה אני נותן העתקה מטופס תקנות החברה ורשימת חברי האספה

ההיא:

«מנוחה ונחלה»

כי לא באחס עד-עתה אל המנוחה והנחלה.

(דברים י"ב, ט')

ב"ה

יום.....לחדש.....שנת אלף תתכ לחרבן

ווארשא

וישב עמי בגוה שלום ובמשכנות מבטחים

ובמנוחות שאננות. (ישעיה ל"ב, י"ח)

ובנו בתים וישבו ונסעו כרמים ואכלו

פריה; לא יבנו ואחר ישב לא יסעו

ואחר יאכלו כי כימי העץ ימי עמי

ומעשה ידיהם יבלו בחירי.

(ישעיהו ס"ה, כ"א, כ"ב)

אלה דברי הברית.

בין כל בעלי נחלה דוראן הנקובים בשמותיהם למספר דונמיהם, הלא המה: ר' אברהם יהושע דאנדיקאו אשר לו אלף דונמים, ר' שמואל גורודויסקי בעל דונמים שבע מאות (360 מהם העלו בערכאות על שמו וסך 340 מהם נשארו על שם המוכר ר' יהושע האנקין בתור משכנתא), ה' יוסיסוב בעל 108 דונמים. ראזענבלום בעל 150 דונמים, היילפרין בעל 50 דונם, קליינער בעל 200 דונם, ר' רפאל הלל בעל 70 דונם, ה' אבולאפיא בעל 200 דונם, ר' יחזקאל סוכאוולסקי בעל 50 דונם, הר"י דאוידזאהן בעל 360 דונם, הר"י קארלינסקי, הבא מכח אביו הרמ"ו בעל 360 דונם, הר"ד קריינעס בעל 120 דונם, ר' צבי אפפעל בעל 240 דונם, האשה בתיה מאקאו בעלת 240 דונם, ר' צבי קאהן בעל 300 דונם, ר' שלמה גאלדין בעל 120 דונם, ר' אהרן אייזענבערג בעל 90 דונם, ר' פייביל טראקענהיים בעל 240 דונם, הר"י ברוידא והרא"ז לוויין-עפשטיין, הבאים מכח חברת «מנוחה ונחלה» שבעיר ווארשא ולהם 5936 דונמים. כל אלה הנקובים בשמותיהם קנו כל נחלת דוראן מאת ה' יהושע חאנקין (חוץ מהכרם בן שמונים דונם, אשר במקצוע הנחלה לפאת קדמה צפונה, אשר נשאר ברשות ה' חאנקין הנ"ל) והעלו אותה בערכאות על שמותיהם בתערובות והתנו ביניהם תנאים מפורשים ותקנות קבועות לנו כאן כמבואר להלן.

א

בדבר חלוקת הארץ לבעליה

(א) הדרכים והבארות ומגרשיהן במדה שיסכימו עליה בני המושבה בשעה שתעשה החלוקה ע"י אדרכל, קנין הצבור המה, לא ימכרו ולא יגאלו. —

(ב) חבל אדמה במקום הנועד למקום המושב בן ששים דונם אשר נתן ה' ברזידא במתנה להצבור, יוקצה ממנו עשרה דונם לשוק; והשאר יחלק למקומות מושב, בן דונם אחד המקום, יהיה לבנין בתי צרכי צבור וגם לממכר לאחדים ומחירים יהיה קדש לבניני הצבור. —

(ג) כל שאר הנחלה תחלק לבעליה לאיש איש אחזתו בגבולות מסוימים, וככה יהיה משפט החלוקה: דרך המלך העולה מואדיאל-חנין עקרונה עוברת בתוך הנחלה ומחלקת לשתי חלקות נפרדות: החלקה האחת, לימין הדרך, מרתה 2438 דונם, והחלקה השנית, לשמאל הדרך, מרתה 8006 דונם (מלבד כרם ה' חנקין 80 דונם, היוצא מכלל המדה) ולפיהן יתחלקו בעלי הנחלה לשתי כתות: הכת האחת אליה ימנו תשעת האנשים, הנקובים בשמותיהם ראשונה וסכום 2528 דונמים להם, ואל דגל הכתה השניה יתחשבו כל שאר בני הנחלה, המנויים באחרונה, אשר סכום 8006 דונמים להם, והתנחלו בני הכת א' בהחלקה אשר לימין הדרך ולקחו להם 2408 דונם ממנה והיה להם לעבודה והתחלקו ביניהם כפי אשר כבר הסכימו ביניהם, כרשום במפה, אשר הכינו להם, ואת שאר 120 דונם יקחו להם במקום הנועד למושב וחלקום ביניהם כסדר האמור למטה. ולבני הכת השניה יפלו לנחלה סכום 7976 דונם בהחלקה אשר משמאל הדרך ונתנו בה הכתה הזאת לשמאים מומחים ואדרכל מומחה לעבור בנחלתם לארכה ולרחבה, לתור אותה ולחלקה אח"כ כמשפט. והיה בגשת האדרכל אל המלאכה—והוקצה בראשונה מקום בן שמונה מאות ושמונים דונם והיה למושב העיר ורשם את סדר הרחובות והשוקים כפי הדרוש להמושבה והקצה עוד את אדמת הסרשים, אשר לא תצלה לזרע (אם הוא בסכום נכון כאחד בחלק אחד) והתוה את גבולותיה והקצה עוד שלושים דונם מהאדמה הבינונית והיה לחלק הר"א אייזענבערג, והוציא כל המקומות האלה מחשבון האדמה וחלק כל שאר האדמה לששים וששה חלקים שוים במדתם, ערכם וסיב אדמתם והציב את גבולותיהם וינתנו כל החלקים האלה בגרל כפי המסבץ, אשר יסביעו בני הכתה הזאת והתנחלו איש איש על אחזתו, אשר תפול לו בגרל. ושלושים הדונם החסרים למספר סכום האדמה, אשר קנו בני הכתה השניה: תפול להם בגרל בחבל האדמה מימין הדרך, הסמוך לבאר, אשר נועד להיות לגנת ירק לכל בני המושבה, איש איש כפי חלקו ינחל נחלה בגנה; ואדמת הסרשים לא תחלק והיתה למחצב אבנים לכל בני המושבה; ככלות האבנים ממנה: קגין הצבור היא להכתה השניה ותעשה בה כרצונה.

(ד) על בעלי הנחלה להשתדל, כי יגמר דבר החלוקה עוד בטרם יחל זמן העבודה בשנת תרנ"א, למען לא תתעכב העבודה בגלל מעשה החלוקה. —

(ה) אחרי הגמר החלוקה ימלאו כל בני הנחלה ידי איש, אשר ישים על לבו לקיים דבר החלוקה בערכאות כמשפט וינתן לאיש איש שטר "טאבו" על חלקו המסוים והיו הוצאות קיום החלוקה על כל בני הנחלה, איש איש כפי חלקו ישא במשאה. —

ב

בדבר מקום המושב וסדר הבנין

(ו) המקום אשר הקצו למושב החר, יחלק למקומות בני עשרה דונם; והיו המקומות בני העשרה לבני הכתה השניה (לכל חלק אחד בן 120 דונם חלק אחד) וארבע מהם להר"ש גאראדז'סקי, אף אם הוא מכף הכתה הראשונה; ומקומות בני החמשה והם ששה עשר במספר היה יהיה לבני הכתה הראשונה לפי החשבון הזה: להר"י דאנדיקאו שמונה מקומות, לה' גאראדז'סקי (מלבד הארבע בני עשר) ולה' סוכוואלסקי ביחד שני מקומות, ליוסיסוב ולראזענבלום שני מקומות, לקליינר והיילפרן שני מקומות ולאבולאפייא ולר' רפאל הלל שני מקומות, וחלקו אלה השותפים את המקומות ביניהם; ולקח איש איש חלקו בהם כפי ערך חלקו בהנחלה, ארבעה דונם למאה דונם, רק כי יהיה לאיש איש מהם מקום על פני הרחוב אם קטן ואם גדול.

(ז) המקומות הקצונים אשר בקצה הרחובות מזה ומזה לא יחלקו לפרטים ויהיו לקנין הצבור כמבואר למעלה סי' ב.

(ח) מקומות המושב לא יוטלו בגרל בין כל בני המושבה, כי אם אלה מבני המושבה, אשר יגלו דעתם להחל בבנין בתים תיומ"י הרשות בידם לקחת המקום הקרוב אל הבאר (רק כי לא יקחו בני החמשה מקומות בני העשרה) והפילו גרל ביניהם ובנו כלם בתיהם, רצופים זא"ז וזה כנגד זה; וכל הבא אחריהם יסמך אליהם ולא יתפזרו הבתים בכל פנות העיר. —

ט. אין רשות לכל אחד מהחברים לתפוש מקום בבנין שטח יותר משמנה וארבעים מעטר לכל מאה דונם; — (ולדאנדיקאו יחשב זכות רק לשש מאות דונם, כפי אשר הותנה בינו ובין המוכר ה' חאנקין) אא"כ בטל רשות מהחברים, ואין החברים רשאים להרשות אא"כ קבל עליו אחריות כל הפסד אשר יוכל להולד מזה לכל המושבה ונתן ערבון על אחריותו;

בנה אחד יותר מזכותו שלא ברשות: דינו כיורד לתוך שדה חברו שלא ברשות.

(י) אבנים לבנין—רשות לכל בעלי המושבה לקחת מהרי הסרשים, אשר בנחלה מעבר הדרך מזה ומזה בכל מקום שימצאו בו אבנים יותר טובות לבנין, בין בהנכסים המיוחדים ובין בהנכסים שאינם מיוחדים, ואין כח לשום איש מבעלי הנחלה לעכב על יד חברים מקחת האבנים או לסגור לפניהם הדרך להבאתן; אך החציבה תהיה בסדר היותר אפשרי למנוע היזק או גרם היזק מהקרקע עצמה ומהבנינים הסמוכים אליה. —

ג

בדבר הבארות והגינות

(יא) שתי בארות בהנחלה: אחת שיש בה מים ועשויה בגלגל ובכרס בצדה, ואחרת שאין חפירתה נגמרה; ושתיהן הן קנין הצבור, רצו רוב החברים לסבב את הגלגל בכח בעלי חיים: כופים את המעוט לשאת בעול ההוצאה, וכן בכל דבר הנוגע לתקון הבארות, בני הרוב כופין את בני המעוט להשתתף בפרוטותיהן. —

(יב) מגרש ינתן לכל באר סביביו (סביביה) במדה שיסכימו עליה רוב החברים, והיה המגרש הזה קנין הצבור, וכל הצבור חייבים בתשלומי מהירו. —

(יג) חבל האדמה הסמוך אל הבאר הנכנס(ת) בגבול החלקה הראשונה יוקצה לגינות במדת ארבעים דונם; ושלישים דונם ממנה יקחו בני הכתה השניה בגרל וחלקום לששים ושש גינות וזכה כל אחד מהם בגינה אחת או שתיים או שלש הכל לפי ערך חלקי האדמה.

(יד) הבנינים אשר בתוך הנחלה, כמו: הרפת על ההר נגד המושב והמטמורה וכיוצא בהם קניני הצבור המה; ואם יתפרץ בעל החלק שהמה בו—לקנותם לעצמו—ישלם כפי השומא לקפת הצבור. —

ד

בדבר ההוצאות המשותפות

(טו) כל ההוצאות הדרושות להנחלה הבאות בשיתוף, כגון: המסים והדורנות והשגת רשות לבנין, מעשה קנין החלוקה בערכאות, מעשה החלוקה והצגת גבולים והעמדת שומרים ושאיבת המים ושכר שו"ב וכל כיוצא בזה כל בני הנחלה נושאים בעולו, ואעפ"י שאין דירתם קבועה בתוך הנחלה, כן עשית החריצין על יד גבולי הנחלה על כלם לשאת במשאם, אבל בעלי הכתה הראשונה לחוד ובעלי הכתה השניה לחוד. —

ה

בדבר התחייבות החברים

(טו) כל בני החבורה מתחייבים (מחייבים) עצמם, שלא ימכרו (ימכרו) איש מהם את אדמתו ולא ישכיר אותה, מקצתה או כלה לשום אדם בעולם בלתי אם בהסכם החברים או הבאים מכחם; לבד הג' ברוידא שניתן לו רשות למכור תשעת חלקים שלו למי שימצאם הגונים. —

(יז) אין רשות ליחיד או למעוט מבני המושבה להשתדל בהשגת רשות מהמשלה לבנין עצמם כל זמן שלא התכוננה העיר על תלה לפי התבנית הקבוצה ונתקבל „שטר טאבו“ על כל הבתים הללו ואז בהסכם רוב החברים. —

(יח) כל בני החבורה מתחייבים (מחייבים) עצמם להכנע תחת ידי סדר התקנות לתורת הישוב, אשר יחבר ועד מחוקקים, וביניהם גם שלשה רבנים מורי הוראה בישראל. הועד יבחר ע"י כל החברים עפ"י רוב דעות. —

(יט) כל בני החבורה מתחייבים (מחייבים) עצמם: לקיים כל התקנות השנויות למעלה מבלי שום סירוב ועכבה (ועכוב) כלל וכלל. —

הערה לסעיף י"ד: בדבר אדמת הטרשים אשר בהחלק המסוים לה' דאנדיקאו הסכימו הצדדים, כי יבחרו האדרכל ושמאים מתוכה חמשים דונם (באם ימצא סכום כזה בהר הטרשים שלו) היותר טובים למחצב, ואך המה נכנסים בכלל הסעיף הנ"ל; אבל שאר אדמת הטרשים ביד ה' דאנדיקאו להשתמש בהם (בה) לחפצו תומ"י (תיכף ומיד). בד"א (במה דברים אמורים)? — כשיוקצו חמשים הדונם האלה במקום אחד; אבל אם יוקצו בשלשה או ארבעה מקומות, באופן אשר עי"ז תופסד כל הקרקע ביניהם, הבחירה ביד הרי"ד למסור כל שטח מהקרקע הנפסדת עד הדרך להצבור ועל הצבור להשלים חסרונו בקרקע המגיע לו לפי חשבון ממקום אחר עפ"י הגורל. —

כל זה נעשה בתקיעת כף ובקנין אגב סודר באחריות נכסים ובכל אופן היותר מועיל עפ"י דת ברצונו הטוב, דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרא ולראי' באנו עה"ח (על החתום) בני הצדדים יום א' דר"ח חשון שנת התרנ"א לבריאת העולם, אלף שמונה מאות ועשרים ושתיים לגלותנו פה ווארשא.

בשם כל השותפים בעלי הנחלה, באי כחם על פי התקנות שקבלו עליהם ועפ"י שטר הרשאה מיום ו' עש"ק י' מרחשון התרנ"א.

ועד ההנהגה לאבדת «מגוהה ונחלה»

ראש הועד יעקב ברוידה

זוכר האגודה בצלאל קורליאנדסקי

יהודה לייב ראזענבלום

חיים כהן

ישראל קאפלן

זאב גלוסקין

מתתיהו כהן

בתיו מאקאוב

יהודה לייב יוסיסאוו

עפ"י כח הרשאה מאחי צבי קאהאן

יהודה מיכל צאלאליחין

רפאל הלל ליפקוויץ

יחזקאל בן-אברהם טוכאוואלסקי

אלי זאב הלוי לעווין-עפשטין.

(חתומים)

א"י דאנדיקאוו

צבי הרש אפפעל

אברהם משה הרשיגזאן

צבי בן רפאל הלל קליינער

שלמה גולדין

ניסן קאנטאראביץ

שלמה כהן

ישראל קאנטאר

דב רוזינבלום

אהרן איזנבערג

שמואל גורדוויסקי

האספה הזאת בחרה בועד אשר ינהל את העבודה בוורשה. ראש הועד הזה היה ר' יעקב ברודא, והמוזכיר—זאב גלוסקין. העבודה היותר קשה הוטלה איפא על שכם גלוסקין. עליו היה לבוא בכתובים עם הפקידות אשר בארץ ישראל ועם החברים אשר ברוסיה. הוא היה צריך לגבות את הכסף מידי החברים אשר בערים אחרות והוא היה צריך לראות, שכל אשר נעשה יעשה בזמנו, ואין זה כלל מן הדברים הקלים, ובפרט במקום שהדבר תלוי בממון. «הממון, אומרים, הוא דבר עדין מאד», וכלל זה נכון אפילו לגבי אנשים המסורים לרעיון בהתלהבות רבה. ובאמת היתה לו העבודה הזאת — עבודת פרך ממש. רק הודות לעמלו עלה בידי להטות את לב החברים לדעתי בנוגע לדברים רבים אשר ראיתי נחיצות לעשותם. ימים אחדים לפני ראש השנה נגמר סדר האספות. אשתי ושני בני, מרים ושמואל, נמצאו בבית הורי אשתי אשר גרו בלאוונאהוף, על יד העיר ממל. לימי החג נסעתי גם אני שמה. מאושר הייתי לראות את בני, אשר עזבתיו בחליה, והוא «בן עולם הזה». אבל עיף הייתי גם מעמל האספות ומן הלילות ללא שנה אשר מגיתי לי כל אותה העת. עיפות זו היא שגרמה לי, כי בערב הראשון של ראש השנה וביום הראשון שלאחריו ישנתי אפילו בבית התפלה ובאמצע התפללות, מה שגרם לי הרבה בושה

בפני אנשי המקום. על כל פנים נחתי כאן ימים אחדים ושבתי לבריאותי. או לקחתי את אשתי ואת בני ויצאתי לוורשה על מנת לעלות משם לארץ ישראל. חמותי לא היתה אמנם שבעת-רצון מכל הענין הזה. הן לוקח אני ממנה את בתה ואת נכדיה ומוליך אותם מעבר לים, ובעת ההיא, היתה ארץ ישראל באמת רחוקה מאירופה מרחק רב יותר משהיא עתה. לא רק משום שלרובי היהודים טרם נודע בדין, מציאותה הגאוגרפית היכן היא, אלא גם משום שזמן הנסיעה מהכא להתם ארך הרבה יותר מעתה. הנסיעה באניה ארכה שנים עשר או ארבעה עשר יום מלבד הנסיעה במסלת הברזל עד עיר החוף, שארכה גם כן ימים אחדים. ולא נקל היה גם לי לעזוב את וורשה, אשר שם היה ביתי עד היום ההוא. ראשית, קשה היה לי לעזוב את אמי, את אחי ואת אחיותי, ושנית, הלא יחד עם אחי צמלתי זמן רב עד אשר עלה בידנו להגדיל ולהרחיב את בית מסחר הספרים, אשר קם לנו בירושה מאת אבינו ואשר פרנס את כל המשפחה, ואי אפשר היה עתה לעזוב את כל בית המסחר על יד אחי בלבד. הדבר היה מן הנמנעות.

ואחותנו הבכירה, הענע בעצת, נשואה היתה לבח שפירא מזבולדובה הסמוכה לביאליסטוק. הוא היה איש עסקים והיה לו בית חרשת לשמיכות צמר. הוא נאות לבקשתי, לבוא לוורשה ולמלא מקום אחי בבית מסחרנו, ואחי קבל על עצמו למלא את מקומי בתורת מנהל ראשי. אחרי כל זאת הונח לי.

וחג הסוכות היה לנו זמן שמחתנו, ככתוב. יום שמחת תורה היה לנו יום הלולא. כל חברינו, בגלופין, קמעא, רחפון בעולמות העליונים, ואיש איש מהם ברח את חברו, שבקרוב יהיה אורח בארץ ישראל. ובמוצאי שבת, קודם עליתי לארץ ישראל, ערכתי בביתי משתה פרידה, ובו היו נוכחים כל חברינו אשר בוורשה. אין צורך לאמר, שלא היה מחסור בדרשות וברכות. אחד מבני משפחתי, דוד גינזבורג, יודע ספר ומטיף הגון, דבר דברים גלהבים בענין ארץ ישראל, כשהוא נשען על סופס הזמירות למוצאי שבת: אליהו הנביא, אליהו התשבתי וכו'. בסוף דרשתו פנה אלי ויקרא: איש פקיד על כל בשורות טובות. איש ציר נאמן להשיב לב בנינו על אבות, ויאחל לי, כי כל האמור יקום בי. ואמי, אשר היתה נוכחת גם היא בשעת מעשה, שמחה גם בכתה יחד. שמחה — משום שאם אבני לא זכה, הרי זכתה היא לראות בעיניה, איך הבן יקר שלה נוסע לארץ ישראל לבנות וליצור; ובכתה — משום שבנה

ונכדיה עוזבים אותה לצת זקנתה ונוסעים למרחקים. לבה הגיד לה: מי יודע אם עוד נוסיף להתראות. אכן נבאה וידעה מה שנבאה, כי אחרי שנתים, בשובי לוורשה למסור דין וחשבון לחברי מכל אשר עשיתי ופעלתי בנחלתנו, לא מצאתי עוד את אמי בין החיים.

כשבועים אחרי חג הסוכות יצאנו מוורשה לאודיסה. ושוב באו עכובים מסבת תעודת המסע לחוץ-לארץ. הפעם חכיתי לה הרבה יותר ממה ששערתי מראש. החברה „מנוחה ונחלה“ קצבה סכום ידוע לנסיעתנו, ולכן נסעתי באניה במחלקה השניה. מאודיסה לקושטא נסעתי באניה אוסטרית קטנה. בדרך קמה סערה גדולה על הים, ומחלת הים תקפה את כל הנוסעים, לא נצל ממנה איש, ורופא, אשר ימציא תרופה לחולים, אין באניה. ויהי מצב הנוסעים קשה מאד, ומשעה לשעה הלך הלך ורע. לא היתה דרך אחרת, בלתי אם לעצור בעד האניה שתעמוד מלכת, עד שיעבירו את הנוסעים מן המחלקות התחתונות אל המחלקה השניה והראשונה, להשיב נפשם במעט. בין הנוסעים נמצא רופא ארץ ישראלי אשר הושיט מעט עזרה לחולים. זאת היתה לי הפעם היחידה שסבלתי ממחלת הים. אני ואשתי שכבנו כקשורים אל מטתנו ולא יכלנו להשגיח על ילדינו השנים. אמרתי: הכל סבלו ממחלת הים, לא ניצל איש, ולא דייקתי. איש אחד יצא מן הכלל הזה. זה היה אברך מקובנה ושמו חודורובסקי. עוד בהיותנו באודיסה בא אלינו ויבקש ממנו רשות כי יארח לחברה אתנו, משום שזאת לו הפעם הראשונה בחייו שיצא מחוץ לכתלי עירו, ואת הים לא ראה מעודו. עליו, על חודורובסקי זה, לא היתה למחלת הים כל שליטה. ותחת שאנחנו נשגיח עליו, השגיח הוא עלינו כאב רחום (הוא נשאר תושב ארץ ישראלי ויסד לו בית-חרשת לעבוד עורות ביפו).

באמצע חודש כסלו ירדנו אל החוף ביפו. כל ידידינו באו אל החוף לקבל את פנינו. ביניהם היה גם גולדין. הוא הביאנו לביתו בנוה-צדק, ושם נחנו מעמל הדרך ומנסיעת הים. ביום י"ט כסלו דרכה רגלי על אדמת המושבה החדשה, ובראותי, כי במקום שהיה שומם כולו בקיץ שעבר, עומד עתה בית ודיר, כי חיים תוססים ממלאים את הככר וידי פועלים וקולוניסטים מלאות עבודה, ולגו עיני דמעות וברכתי: „ברוך מציב גבול אלמנה...“ כל החברים והיחידים נתקבצו על סביבי, ופה קמה אספתנו הראשונה כדי לערוך תקנות למושבה. ראשית כל צריך היה לבחור ועד למושבה, אשר ינהל את כל הענינים במקום החדש. לפי שהמושבה הכילה כעשרת אלפים דונם קרקע, הוחלט, כי לכל אלפים דונם

יהיה חבר אחד בועד, והיה לנו ועד בן חמשה. ויען כי ששת אלפים דונם מן העשרה היו שייכים למנוחה ונחלה, לכן היו שלשת חברי הועד מאנשי שלומנו ושנים מן ה"יחידים". השלשה משלנו נבחרו בוורשה, והם: שלמה גולדין, אהרן אייזנברג ואני. ושני הנבחרים מן ה"יחידים" היו: יהושע דונדיקוב ויעקב קרלינסקי. ופה אחד נבחרתי אני לראש הועד. ואלה שמות יתר חברינו, אשר השתתפו באספה הזאת: שמואל גורודיסקי, משה בורשטיין, רפאל הלל לפקוביץ, צלליכין (בא כח אחיו, ר' צבי כהן מפירט, ביירן, שעדיין לא בא לגור בארץ ישראל), צבי קליגר, יהודה ליב יוסיסוב, ניסן קנטרוביץ, דוב רוזנבלום, ישראל קנטור, שלמה כהן והאשה מרת בתיה מקוב. יחד עם חמשת חברי הועד — ששה עשר איש. האשה מרת בתיה הנזכרת כאן היתה טפוס מצוין. היא היתה ילידת בריסק ובאה לארץ ישראל עם בניה ובתה הצעירים, ואת אישה, שלא חפץ לעלות אל הארץ, עזבה בבריסק. היא היתה אשת חיל במלא מובן המלה. נחלה את כל העבודה שלה במושבה והשתתפה בכל האספות של הקולוניסטים. האספה הראשונה מלאה את ידי הועד לערוך את התקנות אשר לפיהן תתנהג המושבה, ולהציען לפני האספה הכללית הבאה. עד שהתקנות תערכנה ותאושרנה — יפעל הועד על דעת עצמו וכל מה שיעשה הרי הוא עשוי, וכמה כסף שידרש להוצאות המושבה, על כל איש ואיש להביא את חלקו במלואו, בלי שום טענות ומענות.

האספה הזאת הראשונה נערכה בבית הקולוניסט יוסיסוב — הבית היחיד שכבר היה מוכן לדירה במושבה. הישיבה ארכה עד אחר חצות הלילה וכל הנאספים נשארו ללון במקום האספה. הנשים ישנו במטות — לרחבן של המטות, שלא לתפוס שטח מיותר, והאנשים ישנו בדיר היחידי במושבה, שעמד על תלו. נוחיות הרבה לא מצאנו בו. אבל מה לנו נוחיות, כי נבקש אותה? כלנו נמצאנו תחת רושם השמחה הגדולה, שהנה אנחנו, בני הגלות, שותפים אנו למעשה בראשית בארצנו הישנה החדשה. באספה הזאת החלט לקרא את המושבה בשם "רחובות". בשם הזה קרא ישראל בלקינד את נחלת דורן אחרי אשר חנקין קנה אותה מידי בעליה, הערבי. ובכן החלטנו לקיים את השם הזה, להחזיק בו ולהשתדל שהשם הזה יהיה מקובל ושגור גם בפי אחרים, והשם דורן לא יזכר עוד ולא יפקד. לא קל היה למלא אחרי ההחלטה החשובה הזאת. השם דורן עדיין נשאר חקוק בזכרון זמן רב. כדי להעביר את השם הישן מזכרוננו השתמשנו באמצעי "קל ונוח": כל אחד מאתנו הודיין במחט, מוכן לדקור

דקירה קלה את כל אשר יוציא מפיו את השם דורן. ובכל היות הדקירה קלה. היתה פעולתה, בכל זאת, רבה על אלה־שלא יכלו להתגבר בנקל על שגרא דלשנא שלהם. סוף סוף נשתרש השם „רחובות“ בלבבות היהודים כלם. אבל הרשות התורכית הוסיפה לקרא את השטח הזה בשם דורן (רק הרשות האנגלית הנהיגה, באפן רשמי, את השם „רחובות“). שנים רבות אחרי שנתקיים השם „רחובות“, העירו אותנו כי „דורן“ בערבית פירושו „שערים“. ובימים מקדם היה המקום הזה נקרא בודאי „שערים“. יתכן כי כך הוא. היו כמה עובדות, שבשעת חפירה באדמת רחובות נמצאו שיירי בנינים עתיקים, שהעידו על ישוב עתיק במקום הזה. אך כבר אי אפשר היה לשנות את שם המושבה, שהיה מקובל בפי כל.

הבנינים הראשונים

מרחובות נסענו ליפו והתחלנו לקנות חמרי בנין, שהיו נחוצים לנו לבניני „מנוחה ונחלה“. את אהרן אייזנברג מניתי לגנן של החברה. ובכך היתה הפקידות שלנו בעלת שלשה חברים. נחוצה היתה לי דירת קבע למשפחתי, לא רחוק מרחובות. דירה כזאת מצאתי לי בראשון-לציון, בביתו של האכר סמוליצנסקי. הבית הזה היה האחרון ברחוב הראשי של ראשון-לציון, ההולך ונמשך למורד ההר. בינתיים גמר הקולוניסט הרשנזון את בנין ביתו ברחובות. בבית הזה שכרתי לי שני חדרים: אחת ללשכת הפקידות של „מנוחה ונחלה“, והשני בשבילי ובשביל גולדין. אהרן אייזנברג חי ב„חורבה“ שלו, אשר בואדיאל-חנין. בבקר בבקר היה בא לרחובות רוכב על חמורו, ובערב שב לביתו. גם אני, גם משפחתי, לא שבענו רצון מדירתנו. זרים היו לנו תנאי האקלים הארץ ישראלי. מצאנו לנו בראשון-לציון דירה בבית שעמד „בחוג שלטונה“ של המלריה. בחרף לא קרבה המלריה אלינו, אך כמעט נתחמם האויר „וחמה יצאה מנרתיקה“, מיד תקפה הקדחת גם את אשתי וגם את בני.

כל ימות השבוע הייתי חי ברחובות. ובערב-שבת הייתי הולך למשפחתי לשבות שם את שפתי. וביום הראשון בבקר, בעת אשר בני משפחתי עדיין שקועים היו בשנה עמוקה, הייתי עומד כבר על משמרתי בבית הפקידות אשר ברחובות. חמשה לילות בשבוע הייתי ישן עם גולדין יחד בחדר של ד' על ד' אשר שכרנו לנו. הבית—זה עתה נגמר בנינו, הימים היו ימות הגשמים, והכתלים טרם הספיקו להתיבש כראוי, ובכן היו המים דולפים מן התקרה ומן הקירות וגופלים על הרצפה. בטחב זה היינו חיים ועובדים. אבל עם הטחב והמזון הדל בא העונש; עם בא הקיץ באה המלריה ומצאה אותי מוכשר לקבל את פניה. ההכשרה הזאת קשורה היתה גם במקרה משונה: בבית חברי זאב גלוסקין, בוורשה, חי רבו אשר למד

אותו עוד בהיותו בבית אבותיו בסלוצק, ושמו ר' ליב. הוא היה דורש תמיד על חבת ציון והיה מעורר את שומעיו לשוב הארץ. וכאשר היתה אשת גלוסקין מתאוננת על בעלה על שהוא מבלה עת רבה על עניני חבת ציון, היה הוא משיב לה: „בשעה שהגנרל יוצא למלחמה אין הוא שואל בעצת אשתו הגנרלית“... ר' ליב זה בקש שיקחו אותו לרחובות למען יהיה „שוחט“ במושבה. ולו היה בא לרחובות תיכף עם התחלת בנין המושבה, בודאי שהיה „שוחט“ שלה, כמדובר. אבל הוא נשאר בוורשה. ובינתיים בא איזה יהודי רוסי מיפו, והוא שוחט, ויתישב במושבה. והאיש עני בנכסים ועשיר בבנות, ואין לו אף פרוטה לפורטה. אבל פקידות „מנוחה ונחלה“ לא יכלה להסכים להתישבותו של ר' משה שוחט זה במושבה, משני טעמים: ראשית, כבר הובטחה משרת ה„שוחט“ במושבה לרבו של גלוסקין; ושנית, נתקבלה אצלנו תקנה, שאין איש יכול להתישב ברחובות בלא הסכמתו של ועד המושבה, ואם היינו מחשים במקרה זה, והיתה התישבות זו למופת גם לאחרים והתקנה היתה בטלה מאליה—מה שבדאי היה משפיע לרעה על התקדמותה של רחובות. לכן החלטנו לבלי לאכול משחיטתו של השוחט „המולך מעצמו“. כך נמשך הדבר חדשים אחדים. בכל העת ההיא היינו מפרנסים את עצמנו בלחם שחור וקפה שחור, וכך שלש פעמים ביום. הגעתי לידי כך, שבבאי לביתי ביום השבת, לא היתה קיבתי יכולה עוד לעכל את מאכלי-הבשר. לכן „שולח רזון בעצמותי“ והייתי „מוכשר“ לקלוט את מחלת-הקדחת...

והפעם אחזה בי המחלה הממארת למשך זמן רב. בקיץ הראשון תקפה אותי פעמים קדחת ירוקה. שכבתי משולל הכרה. הבהילו את הרופא מראשון-לציון, וכאשר רפתה מחלתי ממני, הייתי הולך נשען על מקלי שבוע, ושוכב במטה שבוע. כך נמשך הדבר עשרה ירחים. ובחלותי, ולא יכולתי לצאת החוצה, הייתי יושב על כסא סמוך לחלון פתוח ומביט אל הבתים ההולכים ונבנים, על העצים ההולכים ונטעים, ולא אחת השבתי בעת ההיא: „ויהא שאני אמות, אבל מה שהולך ונבנה פה, הלא ישאר“... אבל, כאשר עיניכם רואות, לא מתי! ד"ר מזיא, אשר רפא אותי בעת מחלתי, אמר לי אחרי כן, כי המלריה פגעה בריאתי ועלי לעזוב את הארץ. אני לא שמעתי בקולו. החלפתי את מקום מגורי לשני שבועות ויצאתי ידי חובתי לרופא: יצאתי לירושלים, אכלתי חנין, והמלריה עזבתני ולא שבה עוד. ארבעים שנה עברו מאז, ואני, ברוך השם, עודני בחיים ומוכשר לספר לכם את הדברים האלה ואת המוצאות אותי.

וסוף-מעשה של ענין השוחטים כך היה. ר' ליב לא בא אל הארץ. רק את אשתו ובניו שלח לארץ-ישראל. הוא לזה אותם עד אודיסה ושב לוורשה. שם היה גובה אצל „חובבי-ציון“, וכן בלה את ימי זקנתו. והשוחט ר' משה, אשר ברחובות, התעקש ולא זו ממקומו. „היחידים“ שבמושבה הפכו בזכותו—משום רחמנות. וסוף כל סוף, אחרי שראינו כי ר' ליב אינו בא, הסכימו גם ממוני „מנוחה ונחלה“ שישאר ר' משה זה כשוחט במושבה. לו, איפא, היה הנצחון. בעזרת השם—ובעקשנותו השיא את כל שבע הבוגרות שלו לאנשים, ואת שארית ימיו חי ברחובות, עד יום מותו. ועתה נשוב לעניני הבנינים שלנו.

כאמור לעיל המציא לנו הנקין רשיונות רק לבנין רפתים לבהמות—בהבטחת הפקידים התורכיים, כי אם נהפך אחרי כן את הרפתים לבתים, יעשו את עצמם כלא רואים. בינתיים נתמנה קיימקס (שר פלך) חדש ביפו, אשר לא ידע אותנו. אני עוד טרם ראיתיו, והוא עוד טרם קבל מידי את ה„בקשיש“ המפורסם, ובימים הראשונים למנויו היה שולח לעתים תכופות ועדות אלינו, אשר חקרו ודרשו אחרי כל הגעשה במושבתנו.

החק התורכי בעת ההיא אמר, כי אם ימצאו אנשים בונים בנין בלא רשיון לכך מאת הממשלה, ועדיין עומדים הם באמצע העבודה, הרשות בידי פקידי הממשלה להרוס את הבנין עד היסוד, מבלי כל דין ודברים. אבל אם כבר נתלה הגג על הבנין, לא היו הפקידים רשאים להרסו בלא הרשאת השופט. וכיון שהדבר הגיע אל השופט, לא היה עוד הדבר מסוכן... אפשר היה להושע על ידי הסגולה הבדוקה—ה„בקשיש“. מובן, שאנחנו לא הפצנו, שהועדות השלוות מאת הממשלה תמצאנה אותנו עומדים בהתחלת הבנינים. אנחנו היינו יראים את הועדה לא כל כך מפני ההפסד, שהריסת הבנינים גוררת אחריה — „המלאכה“ הזאת, מלאכת ההריסת, הלא דרשה הוצאות, ואוצר המלכות של התוגר לא היה מספיק להוצאות ממין זה — אבל יראנו פן ילקחו למאסר הבנאים, שרובם היו יהודים, באשר ימצאו עומדים על הפיגם כשהם עושים במלאכה, ללא רשיון. לכן העמדנו שומרים, רוכבים על סוסים, לארבע רוחות המושבה, והם היו מצוים, שאם יראו מרחוק ועדה מתקרבת ובאה, ימהרו להודיענו. כל פעם שהקדימו להודיענו על דבר בואה של הועדה, היו הבונים נחבאים, והועדה לא מצאה את מי לאסור.

זוכר אני את אשר עלה לנו בגמר בנין הבית הנועד ללשכת „מנוחה ונחלה“. הודיעו לנו, כי מחר תבוא ועדת חקירה אלינו. לא טוב.

מה לעשות? ובכן היינו, אני והבונים ערים כל הלילה, ועבדנו בזיעת אפנו עד שמתחנו גג על הבית. וכאשר באה הוצדה, כבר מצאה את הבית מוכן ועומד, על כתליו ועל גגו, לא חסר דבר. לא נשאר לה לוצדה בלתי אם להודיע לקיימקס, אשר שלחה, את המעשה שכבר נעשה. וכן עשתה. בחשך רב נגשנו לעבודת הבנין של „מנוחה ונחלה“. כקולוניסטים מובהקים ובעלי נסיון, דאגנו תחלה לבעלי-החיים אשר לנו. תחלה בנינו ארוה רחבת-ידיים לסוסים, וחלק ממנה הוקצה למחסן בשביל כלי העבודה. ועל התקרה, מתחת לגג, ערכנו מקום לינה ארעי בשביל הפועלים. ויסודות הנחנו לשני בתים בשביל הפקידות של „מנוחה ונחלה“. האחד, כפי שאמרתי כבר, נועד בשבילי ובשביל הלשכה, והשני, בשתי קומות, רבע ממנו לעוזרי, שלמה גולדין, והשאר בשביל הפועלים.

בכסף „מנוחה ונחלה“ בנינו צריף עץ ארוך וחלקנותו לשלשה חלקים. את החלק האחד קבענו למטבח, ובו תנור לאפיה ודירה לספח. החלק השני היה מצוין לארבעת המשגיחים, שעליהם עוד ידובר, והחלק השלישי, האמצעי, אשר תפס את השטח היותר גדול, שמש לנו גם חדר אוכל וגם בית תפלה. „גשם“ ו„רוח“ יחדיו... „היחידים“ בנו גם הם את הבתים הראשונים. ואם כי מספרם לא היה רב, השתדלנו, בכל זאת, כי לכל קולוניסט הנמצא ברחובות יהיה מקום לגור בו. ואפילו כשצר היה המקום לבעל הבית עצמו, ראה בכל זאת לשחרר מקום מעט, חדר אחד או שנים, להחכיר אותם לאחר. ויש שישנו בארוות ורפתים, ויש שלנו בסכות.

לאט לאט, ואחד אחד, החלו בעלי קרקע מן „היחידים“, שגרו בחוץ לארץ, לעלות אל הארץ. המושבה גדלה, מספר נפשותיה עלה, ושאלת-הדירות היתה לשאלה בוערת. בעת ההיא יצאתי לוורשה, להציע דין וחשבון על המצב במושבתנו בדרך סרתי. לקושטא, כדי לעמוד על הדברים והמעשים הנחוצים בשביל לקבל רשיונות לבנין בתים חדשים. לפני נסעתי בקשתי מאת הקולוניסטים, שלא יגשו לבנין בתים טרם יהיו בידינו רשיונות לבנין. בקונסנטנינופל נודע לי מה שנודע בנידון זה, ומסרתי את הדבר לידי פרקליט יהודי. אבל הדחק בדירות הלך וגדל ברחובות ולא יכלו אנשי המקום למלא את בקשתי, ויגשו לבנין בתים. אבל אך הונחו היסודות והתחילו קצת בבנין הכתלים, באה הרשות המקומית וצותה להפסיק את העבודה, אף השאירה במושבה שומר קבוע להשגיח כי לא יוסיפו לבנות את הבתים אשר החלו לבנות.

עם השומר הזה היו לנו דין ודברים משונים. כמעט בכל יום ויום היה בא אלי בטאלה: „מדוע אין מוסיפים לבנות?“ ואני הייתי עונה לו שאנחנו מחכים לרשיון. ופעם אחת ענה לי על תשובתי: „אין לכם צורך ברשיון. אני ארשה לכם לבנות בלא כל רשיון“. רמו, כמובן, למתנת־יד. אבל אנכי לא הפצתי לבנות בלי רשיון, כדי שלא יהיו לנו עסקים עם הרשות לאחר זמן. ויכעס השומר ה„זנדרס“ על שאין לו שום הכנסה ממנו, ויהל לנגש בנו. הוא לא נתן לעשות שום תקון בבית בנוי, אפילו מבפנים, ומה גם להלבין אותו מבחוץ. אחרי כן החל להשגיח על כמות המים שהנשים שואבות מן הבאר. וטעם לכך: „אם מרבים לשאב מים, בודאי בונים באיזה מקום“. וימן לו אלהים אשת־חיל אחת, בילה אייזנברג, אשתו של אהרן אייזנברג, בצאתה לשאב מים. הוא לא נתן לה לגשת אל הבאר. ותרם בילה את קולה, וכל נשי המושבה נתאספו על סביבה וכלן מזוינות במקלות ובשאר אמצעי־הכאה, ויכו את השומר־השוטר הכה ופצע. והוא—כמנהג פקידי התוגר—לא נגע בנשים המכות אותו, אלא הלך ליפו להתאונן לפני הקיימקם על המכות אשר הכוהו במושבה. בשמעי את כל הנעשה, לא טצאה גבורת נשים זו חן בעיני, מיראתי את התוצאות האפשריות. החלטתי להקדים את המפה. צויתי לרתם לי את הסוסים היותר טובים, נסעתי ובאתי ליפו לפני בואו. את הקיימקם כבר ידעתי אז. התאוננתי באוזניו על אשר זכה אותנו בשוטר שאינו נותן לנשים לשאוב מים מן הבאר, ולא די לו בזאת, אלא מתגפל הוא עליהן להכותן. אני טרם נפטרתי מאת הקיימקם, והשוטר בא. בראותו אותי יושב בהרחבה לפני האדון, חשכו עיניו. הוא הבין ש„הלכה חמורו“... הקיימקם דבר אתו קשות ויצו עליו, כי מעתה לא תדרך עוד כף רגלו על אדמת רחובות. וכן היה. מן העת ההיא והלאה, מדי פגש אותי השוטר, בעיר או בדרך, היה מקדים לברכני בדרך ארץ גדול וביראת הכבוד.

אחרי ימים אחדים הגיעו לידי מקונסטנטינופל הרשיונות לגמר בנינם של שבעת הבתים אשר כבר הוחל בבנינם. את הרשיונות קבלנו לא על ידי הפרקליט שלנו שבבירת התוגר. פרקליט בלא „מתנת־יד“ אינו נחשב בעיני התורכים למאומה. לקבלת הרשיונות היה לעזר לנו פקיד של הברון רוטשילד ובא כהו בקונסטנטינופל. ולא בכדי עשה זאת. ומעשה שהיה כך היה:

כאשר יסדנו את חברתנו „מנוחה וגחלה“ וקבלנו את התקנות אשר נערכו באספת וורשה, החלטנו להודיע לברון את אשר החלטנו לעשות.

ידועה כבר החלטתנו, כי כל חברינו נשארים לשבת איש במקומו ובעירו, עד אשר נחלתו בארץ ישראל תביא לו רוחים די מחיתו ומחית אנשי ביתו, ושלא נתור אחרי הלואות ותמיכות משום צד. בטוחים היינו, כי הברון בודאי יהיה שבע רצון, בדעתו כי בארץ ישראל הולך וגדל מושב על יסודות חוקים, שלא יפן אליו בבקשה לתמיכה ולסעד. במכתבנו אליו הדגשנו, כי רואים אנו חוב קדוש לעצמנו להודיע לו מכל אשר אנחנו נגשים לעשות, בהיותו אב ופטרון לכל ההתישבות הארץ-ישראלית. כפי הנראה מצא המכתב הלבבי הזה חן בעיני הברון, כי אחרי כן נודע לנו, שהוא צוה לפקידיו להיות לעזר לנו, לא בכסף, כמובן כי אם בכל אשר יהיה נחוץ לנו. וכמעט הודעתי לפקידות הברון, כי הרשות התוגרית מניחה מכשולים על דרך בנינינו, הודיעה זאת לעושה-דברו של הברון אשר בפריס, מר אליהו שיד, והודות להשתדלותו השגנו את הרשיונות המבוקשים. עם קבלת הרשיון קשור גם מקרה מגוחך. מקונסטנטינופול הודיעו את דבר הרשיון לוואלי (גנרל גוברנטור) אשר בבירות. הוואלי הודיע זאת לפחה אשר בירושלים. הפחה מסר את הדבר לקיימקם אשר בפיז, והאחרון הודיע זאת למודיר שברמלה, ה"שליט" על רחובות. בתקוה ל"בקשיש" הגון על הבשורה אשר בפיז, בא המודיר לרחובות והוא רוכב על אתונו. חולה הייתי אז ושכבתי במטה. הוא נכנס לחדר-השינה שלי ויבשרני כי הרשיון נתקבל. אנכי הודיתי לו, אבל לא חשבתי לנחוץ לתת לו בקשיש. שבעת הקולוניסטים, אשר בנו את הבתים, לא יכלו להעניק לו מכספם, אחרי אשר עונו הרבה על ידי הממשלה במשך זמן כה ארוך. המודיר הזה היה איש זקן, קצר קומה, בעל בשר וכבד נשימה. הוא טען, ספר, הרבה שיחה, ואני ראיתי כי חפץ הוא מתנת-יד, אבל עשיתי את עצמי כלא-יודע. וכאשר ראה, כי אין אני זו ממקומי, התפשט את בגדיו וישכב במטה השניה אשר בחדר השינה, ויהי נכון ללון פה הלילה. נוכחתי כי בלי בקשיש לא יעזב את מקומו, נתתי לו את ה"מתנה", ותיכף נעלם. שבעת הבתים הללו, אשר לפניו היו בבחינת "טרפה", קבלו עתה הכשר. אבל הבתים הקודמים טרם נרשמו בספרי הרשות — משום שהם גבנו על סמך רשיונות שנתנו לנו לבנין רפתים. בקשנו תחבולה איך להכשיר גם את אלה, והתחבולה נמצאה לנו:

כל עניני קרקעות בתורכיה נחתכו על ידי שתי רשויות: הראשונה — "פקידות לעניני קרקעות" והשניה — "פקידות למסים" ותפקידה לגבות מס קרקעות ובנינים.

פה מקום להעיר, כי בספרי הממשלה התורכית היו הקרקעות בחלקים לסוגים שונים. לרחובות היה עסק עם שני סוגים אלה: „מירי“ ו„מולק“. כל שטחי האדמה, שהממשלה רכשה בחרפה נקראים „מירי“, לאמור: רכוש המלכות וקנינה. אם יש לאדם קושן על קרקע ממין זה, יש לו הרשות לעבדה, למכרה ולהורשה לבגל אחריו. כל זמן שהוא או יורשיו עובדים את האדמה, אין הממשלה יכולה לקחתה ממנו. בעד זכות-הקושן משלם העובד מעשר מתבואת השדה. ואם עזובה תהי האדמה שלש שנים כסדרן, לא תחרש ולא תעבד ולא תוציא כל תבואה, ומעשר לא יהיה לממשלה ממנה, כי אז עובר כל השטח הזה שנית לרשות הממשלה ונעשה שנית קנינה. המין השני „מולק“, הוא קנין פרטי מחלט. כל שטחי אדמה אשר בערי-מושב וכן הבנינים של היושבים על אדמת מירי שייכים למין הזה האחרון. ולפי שהבנינים על אדמת מירי, הם והקרקע אשר עליה הם בנויים, נחשבים לקנינם הפרטי של בעליהם, הרי נמצא שאדמת מירי נעשית אדמת מולק—מה שגורם הפסד מס לממשלה. לכן צריך היה לקבל רשיון לבנין בתים על אדמת מירי מקונסטנטינופול. וקודם לנתינת הרשיון היתה באה ועדה למקום הבנין ומעריכה, כמה מעשר היתה מביאה לממשלה חלקת אדמה זו בהעבדה, ובמדת מעשר זו שָׁמין את מס הבית, שנבנה עליה, ואין הממשלה רשאית לקחתה מידי בעליה.

הפקידות לקניני קרקעות לא נתנה לנו רשיון לבנות, והבתים שפנינו היו כאלו לא נבנו, הוכחשה מציאותם. לכן פניתי לפקידות-המסים בטענה: זה שלש שנים מאז נבנו בתינו ברחובות ועדיין לא שלמנו מס-הבתים אפילו פרוטה אחת, ואנחנו חפצים לשלם את המס. האם אתם עשירים כל כך, שתותרו עליו? שאלו איפא בעיר-הבירה, איך עליכם להתנהג אתנו. מובן, כי להפטר בלי מתנת-יד אי אפשר היה. הפקידות פנתה אל שר-הכספים שבקושטא בשאלה: „הבתים הללו מה יהא עליהם?“ ולפי שממלכת תורכיה היתה תמיד „נצרכת“ גדולה, באה מהר דרישה אל פקידי המקום, כי יגבו מאתנו תיכף ומיד את כל המסים שאנחנו חייבים בעד כל שלש השנים. כיון שהיתה בידי קבלה על המס שגבו ממנו, הרי היו בתינו בחזקת „כשרות“, ולהרסם לא היו רשאים עוד.

בבנינים הבאים לא כהה בנו איש. ראו פקידי המקום, כי מקושטא הרשו לנו לבנות ולא היתה עוד שום מניעה גם מצדם. ובשכר מתנת-יד אפשר היה לקבל מהם רשיון על כל אשר חפצנו.

פועלים יהודים וערבים

במושבות הברון רוטשילד העבירו פועלים רבים. לא רק הפקידות היתה מסתייעת בעבודה מן החוץ, גם הקולוניסטים היו זקוקים כלם לעבודת עזר. הקולוניסטים, שהיו נתמכים על ידי הברון, צריכים היו לקמץ בהוצאות, לכן היו שוכרים פועלים ערבים, זולים. אבל פקידות הברון, שהיתה בונה ונוטעת לעצמה, היתה מעבירה גם פועלים יהודים במקצת, משום שכך היה רצון הברון. הפקידים — ברובם יהודים צרפתים — לא הביאו אתם לארץ-ישראל שום אידיאלים, ואת הברון לא הבינו ולרוחו לא חדרו. על כל עבודתו בארץ ישראל היו מביטים — ולא בושו להגיד זאת גם בפומבי — כמו על „הנית־ברון“ גרידא. הם, בהשגותיהם המצומצמות, לא יכלו להשיג, כי יכול הברון לשאת נפשו להגשמת אידיאל נשגב: לבנות את ארץ ישראל בשביל היהודים, על ידי היהודים, ובידי יהודים. לדעתם, הרי כל ברון צריך שתהיה לו איזו „אידיאה פיקס“, או, במלים אחרות, שיהיה „משוגע לדבר אחד“. האחד מבזבז אוצרות קורח לרכישת תמונות, והשני — לקנית סוסים טהורי־גזע, והשלישי — להחזקת משחקים ומשחקות. והברון שלנו, כך היו אומרים, נשאו שגעונו ליסוד מושבות. עד מתי יהיה תפוס „שגעון“ זה — אין איש יודע. אם חפץ הברון דוקא בפועלים יהודים, יש לציית לו במקצת ולהזמין פועלים גם ממין זה. הפקידים הללו היו בטוחים, שנקל לשאת ולתת עם ערבים מאשר עם יהודים. הערבים חיים בכפרים הקרובים, ולכל קריאה קלה הם ממהרים לבוא, כמו על כנפי רוח. וגשם כי ירד באמצע היום, ושלחו אותם הביתה, ואז נוהגים לשלם להם רק כדי שעות עבודתם אשר הספיקו לעבוד ביום הזה. וכי יארכו ימי הגשם — אין רע. הערבים מתכנסים לתוך חורבותיהם ולא יראו החוצה. מקום ללון יש להם ואין לאיש לדאג להם. אני אומר, „מקום ללון יש להם“, אבל אני ואבוי למקום לינה כזה. בתיהם — חורבות נמוכות, עשויות טיט ורפש,

ומכוסות קש וזבל. כל חורבה שנקראת בשם „בית“ היא בעלת חדר אחד. באמצע אחד הקירות עשוי חור, המשמש פתח ליוצאים ולנכנסים וארובה לעשן היוצא לפעמים מן הכיריים, כשמכינים איזה תבשיל. חלונות אינם „בבתים“ האלה. בחדר היחיד חיה כל המשפחה, ובחורף, יש שגם הבהמה תנוח בבית, לקיים מה שנאמר: „אדם ובהמה“... לרהיטים וכלים אין זכר, הכל יישנו על הקרקע (בלא רצפה), ישבו על הקרקע, ורגליהם המלוכלכות תחתם... כך חיו הערבים בימים ההם, וכך הם חיים גם בימינו אלה בפנות הרחוקות ממושבות היהודים, כי אף קרן אור אחת מן הציביליזציה האנושית טרם חדרה שמה.

ברי, כי להעביד אנשים כאלה, פראים למחצה, יותר קל מאשר להעסיק אנשים יהודים שבאו מאירופה. וכי מה אפשר היה לעשות ליהודים, שאינם יכולים לחיות בלא גג מעל לראשיהם ושצריכים לאכל שבועה ימים בשבוע, אפילו בימות הגשמים, כשלא היו יכולים לצאת לעבודתם? מובן, כי לפקיד הברון קשה היה לטפל בפועלים יהודים. אבל מה יכלו לעשות, והברון דרש שיִעֲסִיקו פועלים יהודים דווקא? ובכן, כדי לעשות נחת-דרוח לאדונם ולמלא את הקפריסה שלו, העבידו גם מקצת פועלים יהודים. שכר העבודה לפועלים היהודים היה שווה לכלם — אין הבדל בין פועל הגון ושאינו הגון, בין חרוץ ובין עצל. מכיון ששכרם נתן להם לא משום שהם עובדים, אלא משום ה„אידיאה פיקס“ של הברון, מה הבדל בדבר, אם עבדו או לא עבדו? הן בין כך ובין כך אינם אלא מקבלי קצבה או הספקה מכיסו של הברון, „המשוגע לדבר אחד“ זה. שכר עבודת הערבים היה שונה. הכל לפי ערכו של הפועל וערך פעלו. מחיר העבודה היותר גבוה היה רבע המגידה התורקית (פרנק בערך), אבל הפועלים היהודים כלם היו מקבלים רבע מגידה. והפקידים היו אומרים, שאין הם שוים גם את המחיר הזול הזה, משום שעבודתם גרועה מזו של הערבים, ומה שנתן להם בשכרה אינו אלא נדבת הברון.

ולא עלה על דעת הפקידים כלל, כי הם עצמם, באפני הנהגתם, השחיתו את הפועל היהודי ויביאוהו לידי עצלות. ובאמת: אם לפקידות אין חלוק בין טוב לרע, בין פועל חרוץ ופועל עצל, ולשניהם משלמים את השכר האחד הקבוע, מדוע יחגור הפועל את אוננו, להיטיב את פעלו? ולא רק זאת: הפועל החרוץ מצא כאן מקום לשקר וגם ליפות את שקרו. הוא היה אומר: „לו הייתי אני אזור כחי ומיטיב לעבוד, הייתי מכריח בזה את חברי החלש, שגם הוא יעבד כמוני ויגרר אחרי. אבל רפה-הכח

לא יוכל להגרר אחרי. מדוע, איפא, אעשה לו את הרעה הזאת? אני לא אהנה מזה והוא יהיה חסר". כך גרמו הפקידים להביא לידי עצלות את הפועלים ולמדו את הישרים לשקר. היו מקרים, שבאמצע העבודה הרתיחו את המיחם בשדה, והפועלים עם המשגיחים יחד ישבו לשתות טה בהרחבה גדולה, ו... אין דבר. "העבודה—היו אומרים—לא תברח". ומה פלא בדבר, כי הכשרת דונם קרקע אחד עלה בדמים מרובים? הפקידים הסתייעו בזה, באמרם, שהפועלים היהודים הגונים רק לקדוש ולהבדלה, והמחזיקים בם אינו אלא מוציא כספו לבטלה, והם, הפקידים, מחזיקים בם, כאמור, רק כדי למלא את רצון אדונם, הברון. והפקידים אצלו מרוחם גם על הקולוניסטים, אשר בהיותם באירופה מלא אותם רעיון הישוב התלהבות רבה, ופה, לשמע תלונותיהם של הפקידים, התחילו מאמינים, כי הפועלים היהודים לא יצליחו למאומה ואין הם ראויים לשום עבודה קשה.

עד כמה רחוקים היו פקידי הברון מאידיאליו של הברון, מוכיחה עובדה זאת. פעם אחת בא הברון לבקר את "זכרון יעקב". נכנס לבית נגר אחד ומצא שם שני פועלים גרמנים. וישאל הברון את הנגר היהודי, מדוע אין הוא מעסיק יהודים בבית-מלאכתו? הנגר ענה מה שענה, אבל לא הניח את דעת הברון. ויכעס הברון ויאמר: אני מבוזז כל כך הרבה כסף ובונה מושבות, כדי לאפשר ליהודים לחיות פה, ואתה אינך חפץ להעסיק יהודים? תיכף ומיד עליך להעמיד יהודים תחת הגרמנים, ואם לא, עליך לעזוב את המושבה.

בשבת הבאה דרש הברון בבית הכנסת על המקרה הזה. הוא אמר שאיננו מתנגד חלילה לגרמנים, אבל בכל ארץ וארץ מוצאים להם הגרמנים בא-כח ממשלתם, ואם ירע מצבם יפנו אל הקונסול שלהם והוא נענה להם. ולמי יפנו היהודים, בצר להם? איש לא ידאג להם. ואם גם אנחנו לא נדאג להם, מה תהי אחריתם? אבל אפילו הדברים הלבביים הללו לא פעלו על לבות פקידיו, באי כחו ו"עושי רצונו".

ואנחנו, בני "מנוחה ונחלה", אשר אחת מכוונותינו ביסוד רחובות היתה להראות לברון, איך לבנות מושבה יהודית, החלטנו להעביד במושבתנו פועלים יהודים במספר האפשרי. קודם כל הזמנתי לעבודה במושבתנו ממושבות אחרות כל אותם הפועלים אשר בקשו עבודה. בעת הראשונה לא יכולתי להעביד אותם במספר רב, מחוסר בתים ברחובות, להושיב בהם את הפועלים היהודים. אולם הם היו נכונים גם לישן בחוץ, תחת כפת השמים, ובלבד שיעבדו ברחובות. וכן עשו. הם היו שבעים רצון

לעבוד בין אנשים היודעים להעריך את עבודתם ואת מסירותם. היחסים בין הקולוניסטים ובין הפועלים היו לבביים וידידותיים, הרבה יותר ממה שאפשר לשער. גם בששון וגם באסון חברים היינו כלנו. במקרה של שמחה, שמחים היינו כלנו, בלי יוצא מן הכלל, ובמקרה אסון—כלנו היינו שותפים לו.

מעשה, ובן גולד לאהרן אייזנברג, שישב אז בואדי-אל-הג'ין (נס ציונה) ויקרא את שמו כן-כרמי. אל ה"ברית" הזמן את פקידי מנוחה ונחלה ואת כל הפועלים שלנו ששו ושמחו כאורח גוברין יהודאין. חשבתי, פה המקום להגיד מלים אחדות לפועלינו; ובין השאר אמרתי להם: בהתבונני אל דרכי העבודה של פקידי הברון, שאינן מכוונות אל המטרה, נקטתי את ההפך ממה שהם נוהגים. אצלי לא יהיה השכר אחד לכל פועל, ולא יהיה שכר מכסימלי. כל פועל מחיר עבודתו יקבל. אנחנו נשלם לאיש ואיש כערך פעלו: למרבה—נרבה, ולממעט—נמעט. איש כפרי עבודתו ישולם לו. נקדתי, כי לפי הערכתנו נשלם לכל פועל יהודי פיסטר אחד ליום יותר, משאנחנו משלמים לערבים; ואל יראה המותר הזה כנדבה, חלילה! עושים אנחנו זאת, משום שכדאי לנו לשלם לפועל יהודי מעט יותר, בשביל שנגדיל בטחונה של המושבה.

נמצאו בין הפועלים, שדברי לא השביעו רצון. אבל כעבור זמן קצר נוכחו, כי שיטתנו הביאה תועלת להם לא פחות משהביאה לנו, המעבידים. נמצאו מן הפועלים שהשתכרו כפלים ויותר, ממה שהשתכרו בעבודת הברון. ואחרי כל זאת עלתה לנו הכשרת דונם אחד בחלק העשירי ממה שעלה לפקידות הברון.

פקידו של הברון, בראשון לציון היה אז יהודי צרפתי ושמו בלוך—מי שהיה "רעוערב אופיציר" בחיל צרפת. הברון שלחו הנה, כדי לדכא את המרד שמרדו הקולוניסטים של ראשון-לציון בפקידות. אחרי כן נשאר במוסבה בתורת פקיד. גם ההשגחה הראשית על פקידות עקרון (שעמדה כלה תחת חסותו של הברון) ופתח תקוה, מקום נמצאו עשרים ושמונה משפחות, שהברון דאג להן, נתנה בידו. הוא משל ביד רמה. ראו אותו כראות מושל בכפה—על שלש מושבות יחד. יראו אותו פקידי הברון וגם על הקולוניסטים הפיל פחדו. היחסים בינו ובין הפקידים התורכיים היו טובים מאד. מובן, כי אלה עלו לו בבקשיש יפה על חשבון הברון. גם אלי התיחס בידידות—אם משום שלא הייתי נצרך לתמיכתו, ואם משום שהברון צוה על עושי דברו, שיתמכו בי בכל מקום שתמיכתם המוסרית

תהיה נחוצה לנו. אבל הוא הרגיש כי עתידה שיטתי בנוגע לשכר עבודה להסב לו הרבה אי-נעימות מצד הפועלים העובדים ברשותו. פעם אחת שאל אותי: מדוע אני משלם לפועלי רחובות מחיר כה גבוה? בארתי לו, כי מחירי הגבוה עולה לי בזול יותר ממחירי הזולים. ומלתא בטעמא בארתי לו. אך דברי ובאורי לא נתקבלו על דעתו.

והברון שלח גנן נוצרי, ושמו ירמנס, לבקר את אחוזותיו בארץ ישראל ולברר את מצבם. הגנן בא בלוית מר יוסף ניגו, פקיד מוקה ישראל, גם לרחובות. בעת סעודת הצהרים נגעתי בשאלת הפועלים ואורחי, שניהם, האמינו בלב תמים, כי ברחובות שכר העבודה מרובה על שויה של העבודה. והגנן הביע זאת בדרך המליצה: "האמת, סוף סוף, לעולם עומדת: כי ליהודים נתנו מחות חזקים, וידיים ורגלים חלשות". כלומר: ידיים ממש הם רק ידי עשו... אנכי לא עניתי כלום. אבל אחרי הסעודה הולכתי אותם אל השדה והראיתי להם את חבורות הפועלים השונות בעמקן על עבודתן. פה השתוממו לראות את סדר העבודה של היהודים, איך שהכל בחשבון הם עושים ובמשקל, מרויחים בזמן ומיטיבים בעבודה. פה נוכחו באמתותה ובממשותה של שיטתנו. מן היום ההוא שמשה העבודה ברחובות, כריקמנדציה היותר טובה לפועל. ניגו בעצמו היה מומין אליו פועלים ממושבתנו.

לבלוך ה"צרפתי" לא נאה היה לחקות שיטתו של יהודי מרוסיה. אבל ירמנס הביגהו את יתרונות שיטתנו על שיטתו, ואנוס היה לקבל את שיטתנו ולהתנהג על פיה, אבל בשנוי מעט. הוא היה משלם רבע מג'ידה ליום כמו שהיה נוהג לפניו. אלא שלפועל הממוצע היה משלם שכר ששה ימים לשבוע, לטוב—שכר שבעה ימים, למובחר—שכר שמונה ימים וכן הלאה. השיטה היתה זו שלנו, אלא נקראה בשם אחר.

קרוב לעת ההיא בא פקיד רוסי, מן המיניסטריים לקרקעות, לבקר את הארץ. הקונסול הרוסי חפץ להראות לו, איך נתיני רוסיה עושים חיל בעבודת האדמה, והביא אותו לרחובות. בראותו איך עובדים אצלנו בחריצות ובמסירות, פקח את עיניו בתמיהה וישאל את העומדים על סביבו: אבל איפה למדו היהודים לחרוש את האדמה, לזרוע ולנטוע? ואחד הפועלים, משכיל צעיר, בחפצו "לתקוע מחט" ברעזשים הרוסי, ענהו: "גם ברוסיה היינו יכולים לעבוד את העבודה הזאת, כמו שאנו עושים אותה פה, אבל אתם שללתם מאתנו את האפשרות הזאת. שם נאסר עלינו לעסוק בעבודת האדמה. ופה, בארץ ישראל, חפצים אנו להראות לשונאינו, כי אם רק

נתנה לנו רשות, יכולים אנחנו להסתגל לכל עבודה קשה, כמו אחרים, ואולי עוד יותר טוב מהם... כך היתה רחובות המושבה הראשונה, ששלחה לאידיאל הגדול, לגדל פועלים-חרוצים בשביל ארץ ישראל.

בחורף הראשון לא יכלנו, לדאבוננו, להעסיק פועלים יהודים רבים, פשוט, משום שעדיין לא נמצאו בארץ. בראשית ספחנו לעבודתנו פועלים ממושבות אחרות, אשר באו אלינו מחפצם לעבוד ברחובות. אבל לאס לאס החלו לעלות לארץ פועלים יהודים מרוסיה. יסוד רחובות—הוא שנתן החיפה חדשה ליהדות הרוסית לעבר ארץ-ישראל. שוב חזקה התקוה, כי תרבינה האפשרויות להאחו בארץ ישראל. כל אניה רוסית שבאה לחוף יפו, בכל יום השלישי לשבוע, היתה מביאה "פועלים" חדשים. בכל יום ויום היתה מרכבה יוצאת מרחובות ליפו, וביום השלישי שבה מלאה אנשים חדשים, שהועד הפועל לחובבי ציון היה שולח לרחובות. פועלי רחובות היו יודעים, כי "פנים חדשות" יבואו והיו מתקבצים ויוצאים לקראתם לקבל את פניהם. במרוצת הימים הרבו פועלים יהודים לבוא אל הארץ, עד שבקיץ תרנ"א (1891) הגיע מספרם ברחובות לחמש מאות בכל יום. בקיץ ההוא עברו דרך רחובות קרוב לחמשת אלפים פועלים יהודים. יש שהיו באים והולכים כלעומת שבאו, ויש שהיו עובדים ימים אחדים ועוזבים את המושבה. ואף על פי כן נמצאו תמיד חמש מאות פועלים במושבה ובחדשי החורף, כאשר חסרו לנו פועלים יהודים, חפצנו למשוך אל העבודה יהודים מירושלים. לתכלית זאת יסדנו ועד בירושלים, אשר בו השתתפו יחיאל מיכל פינס וגיסו זאב יעבץ. בינינו ובינם קמה חליפת מכתבים תמידית, ומדי פעם ופעם היו שולחים אלינו פועלים בלוית מכתבם. האמת צריכה להאמר, כי הפועלים היהודים מירושלים לא עמדו בנסיון של עבודה קשה. למרות מה שהרגישו את כל המרירות שבחיים על חשבון ה"חלוקה" ושאפו בכל לב להשתחרר ממנה ולהתפרנס מיגיעת כפיים—לא התגברו על העבודה הקשה ולא יכלו להתרגל אליה. אחרי עבדם ימים אחדים שבו לירושלים, ל"חלוקה" ולחיי בטלה. רק מקצתם היו נשארים ועובדים שנים שלשה שבועות, ורק יחידים דבקו לאורך ימים במחרשה. אנחנו חפצנו לעזור לפועלים שיוכלו להתפרנס מפרי עבודתם, אבל לא יכלנו להעלות את מחיר העבודה על המחיר הקבוע בשוק. להיות פורנים יתר על המדה לא יכלנו, משום שהשקענו כסף רב בנסיעות.

מבלי אשר ידענו מתי תביאינה לנו פירות, ואם ההכנסה תגדל על ההוצאה—עד כדי פרנסת איש ומשפחתו, אפילו בצמצום. אנחנו אמנם גסינו את מזלנו—אבל להרבות לנסותו לא יכולנו. הפשנו תחבולה איך להשביע את הזאב ולהניח גם את העז שלמה, כלומר, ששכר העבודה יספיק די מזונותיו של הפועל, ואנחנו, בעלי הבתים, לא נפסיד בזה הרבה. ובכן בנינו שני צריפי עץ גדולים, ששמשו מקום לינה לפועלים; חנם, ולא היה עליהם לשלם שכר דירה. מלבד זאת הקימונו, כאמור לעיל, בנין גדול למטבח בשביל הפועלים. חברת "מנוחה ונחלה" הקימה את הבית, והועד הפועל לחובבי ציון נתן את הכלים ואת המכשירים הנחוצים למטבח. וקרן תמידית קצבה "מנוחה ונחלה" לקנית כל צרכי אוכל נפש בשביל המטבח. מלבד זאת נתנה רחובות מרפא-חנם לפועליה. כיהודים כערבים, ואפילו ערבים מן הכפרים הסמוכים שלא היו מפועלינו, היו מקבלים מאתנו—כמו מן המושבות של רוטשילד—מרפא חנם.

לפתיחת המטבח הוזמן גם הועד הפועל לחובבי ציון, כי על כן שותפנו היה במוסד הזה. בעת ההיא ישב עמנו יעקב מזא"ה. לפי טבעו לא היה מזא"ה בעל-הזיה ולא אדם סנטימנטלי. אבל פעם אחת, בעמדו אתי על ראש גבעה קטנה ובראותו את קבוצות הפועלים השונות, בבואם מן השדה, — משגיחיהם לפנייהם, מכשירי עבודה על שכמיהם, והם שרים שירי עבודה ארץ-ישראליים—ולגו עיניו דמעות מרב שמחה והתפעלות. ובשעת "חנוכת-הבית" של המטבח, כשחפץ לנאם דבר, לא יכל לפתוח פיו מרב התרגשות, ודמעות של שמחה שמו מחנק לצוארו.

כדאי להזכיר פה עובדה אחת: בעת שמזא"ה היה עמנו, כתב מכתב לו ל. גורדון וספר לו את הרושם שעשו עליו החיים פה, בישוב החדש. על זה ענה לו גורדון: "אם באמת אומרים להקים את ארץ ישראל משממותיה, וירושלים בראש, אז צריך לשרוף תחילה את ירושלים הישנה על אנשיה". קנאות קיצונית כזו בלב משכיל!

"מנוחה ונחלה" הפקידה משגיח על המטבח. תפקידו היה להכין את כל הדרוש למזונותיהם של הפועלים, לנהל את החשבונות ולהשגיח על הנקיון. את החשבונות עם הפועלים היינו מנהלים באופן זה: כל פועל של "מנוחה ונחלה" היה מקבל את ארוחותיו על חשבון שכר עבודתו, שהיו משלמים לו אחת לשבועים. ליום התשלום היה המשגיח עורך את רשימת הפועלים שאכלו במשך השבועים במטבח, רשימת הארוחות אשר

כל אחד ואחד מהם אכל וכמה כל אחד חייב למטבח. את החוב היו מנכים משכר העבודה, וכסף הנכיון היה נמסר למשגיח בשביל קרן המטבח. בחורף הראשון היו מרובים ימות הגשמים, ויש שהפועל היה יכול לצאת לעבודתו רק שנים—שלשה ימים בשבוע, והוצאתו על מזונות היתה מרובה על הכנסתו משכר עבודתו. ובכן רבו חובות הפועלים למטבח. מי שהמשיך את עבודתו במושבה, חזר ושלם את חובו אחרי כן, אבל נמצאו רבים שעזבו בינתיים את המושבה ואת חובם לא סלקו, ומנוחה ונחלה היתה צריכה למלא מכיסה את הגרעון בקרן המטבח. וכן עשתה. מקרים כאלה היו רבים. כה התנהל המטבח זמן ידוע, עד שבאו הפועלים לפני פקידות „מנוחה ונחלה“ בדרישה, שתמסר הנהלת המטבח לרשותם. תיכף מלאתי את בקשתם. לא ארכו הימים וקמו מריבות ומדנים בין אדוני המטבח החדשים. אם האחד הביע את חפצו, שהיום יבשלו פולים, היה השני דורש עדשים. ואם האחד חפץ באטריות, היה השני דורש אורז. עד כה רבו חלוקי הדעות! והדבר הגיע עד להכאה ועד להשלכת פנכאות איש לראש רעהו. כיון שהגיע הדבר לידי כך, מוכרחים היינו לקבל עלינו את הנהלת המטבח שנית ולהפקיד רואה חשבונות משלנו. ולפועלים הודענו ברור: אנחנו ננהל את עסקי המטבח עד אשר תעשו שלום ביניכם. רק אחרי שתבחרו מביניכם ועד הגון, אשר ידאג לשלום ולאחדות בין הפועלים, נמסר את „האדנות“ ואת הנהלת המטבח לידיהם.

במשך כל העת, בין שהנהלת המטבח היתה בידינו, בין שהיתה בידי הפועלים, היו הפועלים מקבלים את מזונותיהם במחיר חצי הפרנק ליום. במחיר זה היו אוכלים שלש סעודות מזינות, ושלש-ארבע פעמים בשבוע גם בשר. כך היו הפועלים יכולים לכלכל את נפשם אפילו בשכר עבודה נמוך. נמצאו פועלים שהיו גם קובצים קמעא על ידי מספר הפועלים היהודים, אשר דברנו עליהם לפני זה, נוגע רק לשתי השנים הראשונות ליסוד המושבה. בשנים האלו היינו נוטעים בחורף את כרמינו, ובקיץ היינו מכשירים את הקרקע לגטיעות החורף הבא. יצא, שכל שנים עשר החודש היו ידי הפועלים מלאות עבודה. אך כשעברו שנות הגטיעה, ונשאר רק לגטור את הכרמים, לעבדם, לסקלם וכדומה; לא היתה עוד עבודה רבה. ממילא הלך מספר הפועלים הלך וחסר. רק בחורף או בשעת בציר הענבים היינו מספחים עוד פועלים לעבודת כרמינו. מלבד הפועלים היהודים היינו מעבידים גם פועלים ערבים. וזאת מסעמים שונים: ראשית, משום שבהתחלת עבודתנו היה מספר הפועלים

היהודים כה קטן עד שלא הספיקו לכל צרכינו. ושנית, משום שבימות הגשמים לא היה הפועל היהודי יכול לחיות בעמלו לשעות. תחת אשר הערבים, אשר חיו בכפרים הסמוכים, כמו זרנוגה, אגר (עקרון למנים), קובבה, מרר ואחרים, ושם בתיהם יכולים היו לבוא אלינו בכל עת אשר דרשנום. אם הספיקו לעבוד—מפני הגשמים—רק שעה אחת במשך יום תמים, היו משלמים להם שכר עבודת שעה ופוטרים אותם לבתיהם. ברחובות היו עובדים יום-יום קרוב לחמש מאות ערבים, ביחוד בשנתים הראשונות. משפחות — משפחות היו באים אלינו. האיש ונשיו וילדיהם כולם. פעמים בחדש היו באים על שכרם. והאיש היה מקבל שכר כל בני משפחתו. היינו משלמים לא בכסף ממש, אלא בפתקאות חתומות בידי הפקיד המנהל, על שם כל אחד מחברי המשפחה העובדת, לבדו. מעות קטנות לא נמצאו לנו, ושטרות כסף טרם היו בתורכיה. מיד ליד היו עוברים רק מטבעות כסף וזהב, על הרוב כסף צרפתי: עשרים פרנקים זהב במטבע אחת. החלפת מטבע של זהב כזו במעות כסף עלתה לארבעה אחוז, וחלופין כאלה היו עולים בדמים יקרים. לכן החליטה מנוחה ונחלה להדפיס בוורשה שטרות כסף בנות חצי הפיסטר, פיסטר אחד, שלשה, ששה, שלשה עשר ועשרים וששה פיסטרים. הדפסנו פיסטרים בערכים כאלה, משום שששה פיסטרים עולים פרנק צרפתי אחד, ובכן היו לנו גם חצי הפרנק (שלשה פ') וגם פרנק שלם (ששה פ'), ועשרים וששה פיסטרים עלו למגידה תורכית, ובכן היו לנו גם חצי מגידה (שלשה עשר) גם מגידה שלמה (עשרים וששה פ').

בקשר עם האמור יסופר פה על מצב כספי תורכיה בארץ ישראל ובסוריה בימים ההם. המגידה היתה מטבע של כסף, ששויה בקונסטנטינופל היה עשרים פיאסטר. אך במה דברים אמורים? בעת שהממשלה מוציאה את המגידה לשוק, אבל בעת שהממשלה מכניסה את המגידה היה שויה בעיני הממשלה רק תשעה עשר פיסטרים. והטעם הוא, מפני שמרוב משמוש במטבע, בעברה מיד ליד, משקלה נפחת וערכה הוזל. ועוד: המגידה הזאת עצמה שויה ביפו היה עשרים וששה פיסטרים. ברם, אין פירוש הדבר, שערך המגידה, כשהיא לעצמה, נערך ביפו במחיר יותר גבוה. לא! אלא שהפיסטר היפואי היה קטן מן הפיסטר שבבירה. כך, למשל, היה מחיר המגידה בבירות ארבעים וששה פיסטרים, ובירושלים עשרים ושלשה. ואם אדם מן החוץ בא לבירות או לירושלים לקנות סחורה, היה צריך לחשב ולהשוות מחיר הפיסטרים במקום שיצא משם ומחירם במקום

שבא לשם, כדי שיוכל למצוא חשבון. השנוי במחיר המטבעות, עם שנוי המקומות, הביא לשנוי גם במחירי הסחורות. ליטרא (או לירה) תורכית, היתה מטבע זהב, ושווה פי חמש משווה של המג'ידה, או מאה פיסטרים רשמיים בפיסטרי קונסטנטינופול, בערך עשרים ושלשה פרנקי זהב. בארץ ישראל ובסוריה היו עוברים לסוחר לא רק מטבעות כסף, וזהב תורכיות, אלא גם מטבעות כסף וזהב צרפתיות, אנגליות, גרמניות, רוסיות וכדומה. חלופי מטבע במטבע אחרת נעשו במחיר. מי שבא להחליף מטבע של זהב במעות כסף היה משלם ארבעה אחוז. הבא להחליף מטבע גדולה במעות קטנות, משלם דמי חליפין. נמצא, מי שיצא לדרך רחוקה ומחליף את מעותיו פעמים אחדות, בערים ובמחוזות שונים, אפשר לו שישאר בלא כסף להוצאות הדרך, מה שלא חזה מראש...

ובכלל קשה היה להשיג מעות קטנות. תמורת הפתקאות, שנתנו לפועלים בעד שכר עבודתם, היינו משלמים בזהב. ומה שעלה על מטבע הזהב היינו משלמים בשטרות-כסף שלנו. הערבים לא היו מאמינים בשוים של שטרות-כסף. בעמל רב עלה לנו להוכיח להם, כי השטרות שלנו עוברים לסוחר כמו מטבע של זהב. ורק כאשר ראו ונוכחו כי מחיר מספר שטרותינו העולה למטבע של זהב, משלמים בזהב, התחילו שטרותינו להיות עוברים לסוחר ממש. ולא רק הערבים פועלינו קבלו את שטרותינו ככסף אמתי, אלא גם הסוחרים אשר בעיר. מורשה היה לנו בעיר, שהיה מחליף את שטרותינו במטבעות זהב. כל שטר בן ערך מיוחד, היה בן צבע מיוחד, וגם הערבי הבור, שלא ידע קרא (וכאלה היו תשעים אחוזים מהם), יכול היה לדעת את שויו של כל שטר ושטר שנתן לו, כי בצבעו הכיר ערכו.

מעשה ופקיד תורכי הקשיב לשיחת סוחרים בשוק, וישמע אחד הסוחרים הערבים מחזה דעתו, כי שטר-כסף של היהודים שוים בעיניו יותר ממטבעות כסף של התורכים—כי בעת שאוצר המלכות מכניס חזרה מג'ידה הוא משלם במחירה פחות ממה שלקח במחירה בהוציאו אותה לשוק, באשר מרוב שמוש, המתכת משתפשפת וחסרה. והשטר היהודי, אפילו כשהוא קרוע לגזרים, משלמים את מחירו המלא בזהב טהור. הפקיד קנה לו ברחוב אחדים משטרות-כסף וישלחם לידי הפחה אשר בירושלים—בהוספת הדברים אשר שמע מפי הסוחר הערבי בשוק. ספרו לי את הנעשה והשתדלו להוכיח לי, כי הפחה יכל להסב הרבה אי-נועמיות בעטים של שטרותינו, כי על כן אסור להוציא ממון פרטי. אבל הכתב

שעל גבי שטרותינו נכתב בלשון המחאה לקפת הכספים שלנו, כמנהג כל הבנקים שבעולם: הפחה הבין זאת ולא שם לב למלשינות הפקיד. כדאי להזכיר, שבזכרון יעקב הקדימו אותנו והשתמשו במטבעות נחשת משלהם, — בנות חצי המיסטר ופיסטר שלם — עוד לפני רחובות. מוכרחים היינו להשתמש באמצעי זה, מחסרון מעות קטנות בארץ.

עבודת-מנוחה ונחלה ותקציבה

באחד הפרקים הקודמים כבר הזכרתי, כי לפני נסעי מארץ ישראל לוורשה עם הקושנים, התייעצתי עם אכרי המושבות בעלות הנסיעות, על אודות התקציב לשנת העבודה הראשונה. התקציב המכסימלי עלה לעשרת אלפים רובל, או במאתים רובל למשק. מצאו, כי בכסף הזה, אפשר שתעשה כל העבודה אשר הצעתי, והיא: לנטוע אלף עצי גפן בכל משק או חלק; להכין משתלה לגדול עצי שקדים; לבנות שני בתי חומה — האחד בעל קומה אחת, והשני בשתי קומות, וגם רפת אבנים גדולה, ולבסוף, לקנות כל מכשירי עבודה ובהמות-עבודה. את התקציב הזה הצעתי לפני חברי בוורשה. כל אחד שלם את מאתים הרובל הדרושים, ואני לקחתי עמדי עשרת אלפים רובל, ושבתי לארץ ישראל. טוב היה, כי רוב חברינו היו אנשים אמידים, והיה ביכולתם להוסיף מה שחסר היה להשלמת התקציב המדומה. כי לא כאשר חשבנו כן היה. ובכלל, מימי לא ראיתי, כי התקציב שעל גבי הנייר יתאים למציאות. על הנייר הכל עולה יפה, אבל בעולם המעשה — לא. בימינו אלה כבר נוהגים להוסיף מראש על התקציב הקבוע סכום להוצאות בלתי נראות מראש ולמעשה אנו מוצאים, כי מלבד אלו ההוצאות הבלתי נראות מראש ישנן עוד כמה וכמה הוצאות בלתי נראות. ולעולם אין אדם יכול לערוך חשבון מדויק מראש. אנכי האמנתי, כי אפשר לי להשען על בעלי-העצה שלי, משום שהם הלא בעלי נסיון המה: הם כבר בנו בתים, נטעו כרמים, קנו מכשירים, ובכן חשבונם בודאי חשבון צדק, ואפשר להשען עליו. כך התחלתי למלא את תכניתי: נטעתי אלף עצי גפן בכל חלק, ערכתי משתלה לגדול עצי שקדים, בניתי את שני הבתים אשר אמרתי לבנות. בבית הקטן ערכתי ארבעה חדרים ומטבח, פרוזדור ומרתף טוב, ובבית הגדול — שמונה חדרים, שני מטבחים ומרתף. גם את הרפת הקימותי, גם סוסים ועגלות קניתי ומכשירי עבודה —

הכל כאשר אמרתי. אבל בכמה עלתה לנו כל זאת? לא במאתים רובל לכל חלק, כאשר חשבנו מראש, אלא בשבע מאות רובל. באין ברירה הכניסו החברים מה שצריכים היו להכניס לפי החשבון, אבל הדבר עלה בעמל לא מעט. הדבר דרש כמה וכמה פירושים ובאורים: מדוע כה גדול ההבדל בין התקציב שנערך לכתחילה ובין הסך-הכל שעלה לבסוף? חברי שמו, אמנם, מבטחם בי והאמינו באמונה שלמה, כי מעשה שהיה כך היה, כפי שעולה בחשבון. אבל לי צר היה, שעלי היה להשתמש בבטחון זה ובאמונתם זאת להשאיר חשבונות-דמים. על החשבונות אי אפשר היה לערער, הכל התאים עם ההצתקות ימצב „הקופה“ ששלחתי להם תכופות. הכל היה מדויק כחוט השערה. אבל כשאדם צריך לשלם שבע מאות רובל תחת מאתים, רוח-מרד באה עליו...

לפי תקנות חברתנו חייבים היו בכל שנה ושנה אחד או שנים מחברינו לעלות אל הארץ ולראות בעיניהם את מצבה של מושבתנו. בשנה הראשונה, קיץ תרנ"א, נשלח אליעזר קפלן. הוא ראה, התבונן, שמע מה שבני אדם מספרים ומה שבני אדם מתלחשים. מובן, שגם מבקרים לא חסרו. ביחוד נמצאו אנשים שקנאו באיזנברג בגלל משרתו, או שסברו כי הם היו ממלאים את תפקידו באופן יותר מעולה. וקפלן, שהשגותיו בעיניו כאלה היו דלות מאד, הקשיב לכל הטענות, שטענו נגדי, שמע את תשובותי ובאורי, וידיעות קבל גם מאת איזנברג, וישב לוורשה, למסור לחברינו דין וחשבון מנסיעתו. בשנים הבאות לא נשלחו עוד שליחי בקורת. נראה, כי הדין וחשבון של קפלן היה טוב כל כך, שלא מצאו עוד שום נחיצות בבקורת מצד החברה. תחת זאת בקשו ממני שאני אבוא להרצות לפניהם על מצב המושבה בהבנותה. בשנת תרנ"ב באתי ראשונה לוורשה לתכלית זו. או ספרו לי, כי בשוב קפלן מארץ ישראל, הגיד לאנשי שלומנו, כי אני הנני מלאך או שוטה גדול. הוא ראה כמה סבלנו, אני ומשפחתי, ממחלת הקדחת; כמה סבלנו מדירות רעות; וכמה צרות היה עלי לשאת מאת פקידי הממשלה התורכית, ועוד ועוד, ואף על פי כן לא זוה החלטתי הפנימית מנקודת הראשונה: לעמוד על משמרתי ולא להניח את מקומי. בראותו כל זאת, בא לידי דעה, כי אני אחד משני אלה הנזכרים. ואני איני מאמין בעצמי כל כך, שאודה ואומר כי מלאך אני, וגם ענו אינני כל כך, שאודה כי שוטה אני. לא הא ולא הא, אבל האמת היא, כי רעיון הישוב היה יקר לי מאוד

וחביב עלי במדה כזאת, שלא הרגשתי כלל כי טובל אני. ולמרות כל אותם הדברים שראה קפלן, היו לי השנים ההן היותר מאושרות בימי-חיי. ועוד פרט. השכר שקבלתי מאת „מנוחה ונחלה“ היה קטן כל כך—ושום הוספה לא דרשתי ולא קבלתי—עד שלו היה עלי להתפרנס ממנו. בודאי שלא היה מספיק לי. לאשרי היתה פרנסתי מצויה לי מן הרוחים שהביא לי בית מסחר הספרים שלנו בזורשה. ושכר עבודתי במנוחה ונחלה“ הספיק בצמצום ל„נדבות“ ול„הכנסת אורחים“. לנדבות—כי על כן פקיד הייתי ומנהל מושבה וצריך הייתי לנדב נדבות הגונות. ול„הכנסת אורחים“—משום שבת-מלון לא נמצאו אז במושבה, וביתי היה ויותר מסוגל להליך בו איש. ואורחים הגונים שבאו אל המושבה, בודאי ובודאי שהיו אורחי—הן חפצנו להראות להם את הצד היפה שבארץ ישראל ולעורר על ידי כך גם את חשקם הם לישוב. לא אחת השכבנו את אורחינו במסותינו ואנחנו ישנו על הארץ. ואורחים כי סרו אל ביתי, לא היו ממהרים לצאת. ימים, ולעתים שבועות, היו שוהים תחת צל קורת. הם היו באים מארבע כנפות הארץ, על הרוב מרוסיה, אבל גם מגרמניה ומצרפת ואפילו מאמריקה באו.

כך הוצאתי את שכרי ל„נדבות“ ול„הכנסת אורחים“ ואנכי וביתי חיינו בכספי. עשר שנים תמימות עבדתי שמונה עשרה שעות ביום, לא פחות. אבל מעולם לא עלתה על דעתי כי איזה קרבן הקרבתי על מובח רעיון הישוב. להפך! ואסיר תודה אני לחברי ראשי „מנוחה ונחלה“, ששמו עלי את העבודה הזאת: לבנות עיר בארץ ישראל. ברוכים יהיו, באשר הם שם.

את התקציב לשנה החדשה ערכתי בעצמי, בהיותי כבר עשיר בנסיונות. בראותי מראש את ההתפתחות האפשרית, ערכתי את התקציב באופן שלא יהיה עוד מקום לסעות ולגרעון. בשנה השניה נסענו עוד ארבעת אלפים עצי-גפן לחלק. ובנסענו את חלקינו לא נהגנו כמנהג „היחידים“, שהשתדלו לנצל כל שעל-אדמה חפשי. אנחנו שמנו לב גם לשפור הכרמים ולשכלולם. באמצע כל חלק הנחנו שטח פנוי, כדי דרך שעגלה תעבור בה. משני עברי הדרך נסענו עצי שקדים. גם בראש כל חלק היו שלש שורות נסועות עצי שקדים ועצי תאנים. אנחנו הוספנו לקנות עגלות וסוסים ומכשירי עבודה. כל גרעון לא היה. התקציב התאים בכל.

בשנה השניה לא בא שליח לבקרת מאת „מנוחה ונחלה“ כאמור. לבקשת חברי נסעתי אני לוורשה, להציע לפני חברי דין וחשבון. האספה, אשר בפניה הרציתי את חשבון מעשי, נמשכה כמעט כל הלילה. הצעתי דין וחשבון מפורט מכל מה שנעשה ברחובות, וביחוד ממה ש„מנוחה ונחלה“ הספיקה לעשות שם. הרצאתי נמשכה כשעתיים. ואף שהרצאתי לא היתה ערוכה בכתב, היה כל דבר ודבר במקומו הראוי, וכל נקודה ונקודה היתה בולטת למדי. ספרתי על סכום העצים אשר נטענו, אבל הוספתי, כי צריכים אנו לשנות את החלטתנו הראשונה, לנטוע עשרת אלפים גפנים בכל חלק וחלק. וטעמי היה, כי הענבים אינם עדיין הפירות הגמורים, שמוציאים אותם השוקה למכירה. מן הענבים צריך לעשות יין תחילה, כדי שיהיה להם מהלכים בשוק. אך בשביל עשית היין אנו צריכים ליקבים שבנינם עולה לסכומים גדולים מאד, ורק את היין המוגמר אפשר להציע לקונה. מכל מה שראיתי ביקבי הברון נוכחתי — כך אמרתי לנאספים — כי על כל אלף פרנק שאנו משקיעים בנטיעות, דרוש יהיה להשקיע עשרת אלפים פרנק בבנין יקבים. ולפי שאין אנו יכולים לבזבז הון רב כזה, לכן הצעתי, שלא נוסיף לנטוע עוד גפנים, אלא נתחיל בנטיעת שקדים ובמקצת גם בנטיעת ויתים. הצעתי זאת עוררה וכוחים נלהבים. רבי שמואל מוהילובר התנגד לי. לדידו ולדעת כל חובבי ציון בימים ההם היתה הגפן הבסיס היחיד של הישוב. הצד המעשי שבדבר זה היה להם לגמרי. צריך הייתי לטעון כנגדם, נשען על נסיונות, ושחזר על גבי לבן. הוכחתי להם, שאינו כדאי ואינו שווה לנו להשקיע כל עמלנו רק בנטיעת גפנים, אשר סוף סוף תדרושנה מאתנו סכומים, אשר ידנו תקצר להמציאם. אחרי וכוחים ארוכים הוחלט ברוב דעות גדול: לחלל בנטיעת גפנים ולהתחיל בנטיעת שקדים.

קו מענין באמור של רבי שמואל מוהילובר בדין וחשבון שלי ספרתי, כי הקולוניסטים ביחד עם הפועלים יסדו חברות שונות למטרות רוחניות: חברה ללמוד תנ"ך, חברה ללמוד דברי הימים, חברה ש"ס, הלומדת גמרא בכל ערב וערב. על זה העיר רש"מ: „שלחנו אותך לארץ ישראל ליסד מושבה, באשר יהודים יעסקו בעבודת האדמה, אבל לא ליסד חברה ש"ס, מן המין הזה יש לנו פה די והותר“... מובן שהערתו לא נשארה בלא תשובה מצדי.

פה חפץ אני לחזור על מה שנאמר לעיל ולהזכיר כי בחלק כל חבר מחברי „מנוחה ונחלה“ עלו מאה ועשרים דונם קרקע, שנחלקו לשתי מחציות: חמשים וחמשה דונם המחצית, ועשרה דונמים לבנין בית. שום אחד מן החברים לא ידע חלקו הוא במושבה איהו. כל העבודה נעשתה בשותפות. כל אחד עבד עם השני ובשכר השני. בתקנות החברה נמצא סעיף האומר, כי כאשר תבא העת וכל אחד מאתנו יחפץ להקים את שמו על נחלתו, אז יפילו גורל, והוא אשר יכריע: איזה חלק למי. לכן נטענו במחצית האחת מכל חלק וחלק חמשת אלפים נטיעות גפנים. האספה החליטה, כי על המחצית הזאת, הנטועה חמשת אלפים גפנים, לא יטעו עוד, ואת השטח הפנוי ישאירו לחברים, שיעשו בו כרצונם—אחרי אשר הגורל יכריע בין החברים, איזו כברת ארץ למי, והחברה ממילא תבטל. ואת השקדים יטעו במחצית השניה, הפנויה, שבכל חלק וחלק. שבותי לרחובות והתחלתי בנטיעת שקדים. על כל חלק וחלק נטעתי בערך אחד-עשר, שנים-עשר דונם. הנטיעה הזאת הספיקה לנו עבודה גם לימות-הקיץ וגם לימות-החרף.

בשנה הרביעית ליסוד רחובות, התחילה הגפן הראשונה לשאת פרי. באמת כבר היו לנו ענבים גם בשנה השלישית, אך לפי דיני ישראל הרי הפירות של שלש השנים הראשונות לנטיעה נחשבים ערלה ואסורים באכילה. לכן קצצנו את ענבי השנה השלישית מן הגפן, בעודם בסר, וקברנום באדמה, והיה זה לנו מעין זבול-הקרקע. אבל בשנה הרביעית, כאשר אמרנו למכור את ענבי כרמינו, ראינו כי טעות היתה לכורמי ראשון לציון, שהאמינו בתומם כי הקונים יתחרו זה בזה על קניית ענבינו. בפנינו—שלא זכינו להיות בין ילדי המגן של הברון ולא בין נכדיו—קמה השאלה: איפה ולמי נמכר את ענבינו? „מנוחה ונחלה“ גופה עדיין לא היו ענבים רבים, משום שבשנה הראשונה לא הרבתה לנטוע, אבל ל„יחידים“ אשר עמנו, ברחובות, כבר היה סך רב ונפשם כבר צמאה למקצת הכנסה, אחרי כל ההוצאות הרבות אשר הוציאו בשנים הראשונות. הודעתי את המצב לוועד „מנוחה ונחלה“ אשר בוורשה, ותשובתו היתה, כי אבוא לוורשה ומשם נצא אנכי וגלוסקין, לפריס, על מנת להשפיע על הברון שיקנה את ענבינו בשביל היקבים שלו בראשון-לציון. לכתחילה דמינו אנחנו, ה„שתדלנים“, כי הדבר כוזאי יעלה לנו בקשים רבים ומכשולים רבים יעמדו על דרכנו. אבל היה זה דמיון שוא. להפך, נפריס קבלו את פנינו בסבר פנים יפות, ואוזן קשבת הסו לבקשתנו. לא

היה לנו כל צורך לראות את פני הברון בשביל שנצליח בעניננו. מנהל עסקי הברון, אליהו שיד, הבטיח לנו שיציע את בקשתנו לפני הברון וישתדל שהתשובה לא תאחר לבוא. שיד עמד בדבורו. הוא הציע את עניננו לפני הברון, ובשר לנו, כי ענבינו יקבלו ליקבי הברון כמו שמתקבלים הענבים מכרמי הקולוניסטים העומדים ברשותו.

בהיותנו בפריס ראינו חובה לעצמנו לבקר את האיש אשר הועיל להטות את לב הברון אל הישוב בארץ-ישראל ותמך גם במעשי, חובבי ציון אשר ברוסיה—הלא הוא הרב הראשי למדינת צרפת, רבי צדוק הכהן בעת ההיא. נוסדה הוצאת הספרים „אחיאסף“ בוורשה, שמטרתה היתה להדפיס ספרות-חול בעברית ולהפיץ אותה. אנחנו הבאנו לר' צדוק הכהן ספרים אחדים משל „הוצאת אחיאסף“, והוא שמח עליהם מאד. ספרנו לו את מטרת בואנו לפריס ואת אשר עשה שיד, פקיד הברון, לטובתנו. אז שאל אותנו, אולי חפצים אנו להתראות עם הברון עצמו? וכי מה זו שאלה? בודאי היינו חפצים לראות בעינינו את האיש אשר לקח על עצמו את העבודה הקשה להביא יהודים לארץ-ישראל ולהושיב אותם על אדמתה. אבל אחרי אשר שיד לא הציע לנו לראותו, ראינו בזה רמז שאין שיד חפץ בבקורנו. לכן ענינו לצדוק הכהן, כי אחרי שמטרתנו הושגה על הצד היותר טוב, חושבים אנחנו למותה להטריח את הברון ולשלל את עתו על לא דבר. בתשובה על דברינו אמר—מתוך חיוך קל—האמנם תחשבו, כי לטובתכם כונתי? חלילה, הברון היה מוצא חפץ בכם יותר משאתם תמצאו חפץ בו, אם רק תספרו לו על אודות עבודתכם בארץ-ישראל. אפשר שהרב צדק, אבל אנחנו לא הלכנו אל הברון. אני מאמין, כי היטבנו להבין את רמזו של שיד, שלא גיחא לו מן הראיון שלנו עם הברון.

אגב, כאן מקום לספר פרט אחד בקשר עם בקורנו אצל הרב צדוק כהן. לכל אחד מאתנו נתן במתנה את ספרו „כתבי הקודש בשביל הנוער“, שהופיע אז בצרפתית. זה היה מעין קצור „ספרי התורה“, שמהם הרחיק את הספורים, אשר לדעתו אינם נאותים לילדים ולנוערים, כגון מעשה לוס ובנותיו, מעשה יהודה ותמר וכדומה. אנחנו ספרנו לו כי יהודי רוסי, ברגה מפינסק, חפץ גם הוא להוציא חומש שכזה בהשמטת הספורים הבלתי נאותים, וכבר החל הסדור בדפוס ראם, בוילנא. וינדע הדבר לרבני רוסיה ויכריזו חרם עליו ועל ספרו. מה שהיה כבר מסודר בדפוס—פורג, את הכתב-יד ההרימו ולא נשאר מכל הדבר שריד ופליט.

שמע הרב את אשר ספרנו לו, ויפרץ בצחוק, לאמר: „אין אני מן הפחדנים, היראים את החרם“. אחרי זמן שמענו, כי ספרי „אחיאסף“ אשר הבאנו לו ומה שספרנו לו על אודות החנוצה הלאומית הנפוצה בין הנוצר היהודי אשר ברוסיה, עשו עליו רושם עז. הדבר הגיע לידי כך, שהפיץ קול-קורא בין רבני צרפת, ובו הוכיח אותם, על אשר החנוך העברי בצרפת פוסק עם השנה השלש-עשרה, בעת אשר במזרח-אירופה, החנוך הלאומי רק מתחיל בגיל של „בר מצוה“.

מן השנה הזאת, עד אשר נחלקו הנחלאות בין חברי „מנוחה ונחלה“ (בשנת תרנ"ז) לא התחלנו בעבודות חדשות. עסוקים היינו בעבודתן וספוחן ופתוחן של הגפנים והסקדים, שכבר היו נסועים. בשנת תרנ"ז (1897) מכרו אנשי רחובות את ענבי כרמיהם בסך של 106,454 פרנקים זהב.

היחס בין "מנוחה ונחלה" ובין ה"יחידים"

אושר רב היה צפון לבעלי "מנוחה ונחלה" בזה, שבראשית יסוד רחובות כבר נמצאו בארץ "יחידים", אשר רכשו להם את שטחי הקרקע "המיותרים" ויהיו לתושבי רחובות. על ידם נעשתה רחובות למושבה, כי לולא הם, שהיו במקום הבניה אז, היתה "מנוחה ונחלה" בונה שלשה או ארבעה בנינים, ולישוב אמתי לא היתה מגעת, על כל פנים לא בשנות "התוליה", אם אפשר לאמר כך. ה"יחידים", הם הם שהתישבו תיכף ברחובות, הקימו בנין אחרי בנין והביאו אליהם את משפחותיהם. ויגדל הישוב, וימשך אחריו אנשים שונים, גם מלבד קולוניסטים ועובדי אדמה. לישוב היו דרושים שוחט, מורה, וכן בעלי-מלאכות שונים: סנדלר, חיס, אופה, בנאי, נפת וכאלה. ויותר מאושרים היו ה"יחידים" בזה שהתאחדו עם "מנוחה ונחלה" בקניית הקרקע ובבנין המושבה. ברשות היחידים שנעשו תיכף לתושבי המושבה, היו לא יותר משלשת אלפים דונם—שטח שקשה להושיב בו משפחות רבות. ומושבה קטנה, בעלת שלשת אלפים דונם, קיומה קשה, אם משום שלמושבה קטנה כזו אין בטחון לחיים ולרכוש, ואם משום שישוב קטן איננו יכול למלא את כל דרישותיה החיוניות של קהלה ישראלית. "מנוחה ונחלה" שהעבירה פועלים, לפי הערך הרבה יותר מן ה"יחידים", יצרה הרגשה של בטחון-הנפש בלבבות כל החיים ברחובות. ואחרי ש"מנוחה ונחלה" היתה מעונינת בהתפתחות המושבה יותר מן ה"יחידים", בזבזה מכיסה על כל הצטרכויותיה הכלליות של המושבה, בתקוה לקבל מן ה"יחידים" את חלקם בהוצאה לאחר זמן. בין ה"יחידים" נמצאו אנשים, שעדיין לא היה להם די כסף לבנין בתים, ולא שמו לב כלל אם נקבל רשיון לבנינים או לא. נמצאו כאלה שלא היה להם די כסף לנסוע את כרמיהם, ולא דאגו כלל אם הורשה לנו לנסוע או לא. במקרים כאלה היו סומכים על כתפיה של "מנוחה ונחלה": היא, העשירה,

תדאג לכך, היא תסדר את הכל על הצד היותר טוב ותוציא את הכסף הנחוץ לכך. ולסלק את החוב—הרי זה ענין לצתיד לבוא...

כמעט דרכה. כף רגל משלנו על אדמת דורן, דאגנו למצוא מים טובים לשתייה. נזכרנו כי בשעת הקניה גלינו באר בשדה, באר ישנה וחרבה, שהיתה מלאה טיט ורפש, אבל מים לא היו בה. מובן שהתחלנו לתקן את הבאר הזאת על חשבוננו—חשבונה של „מנוחה ונחלה“. עומק הבאר היה עשרים מטרים ושלושה מטרים בהקפה. כל החלל פנימה היה מרוצף אבנים קשות. על גבה מן החוץ הנחנו קורה, אל הקורה קשרנו סלים גדולים בחבלים הזקים, ובסלים אנשים, שהורדנום אל קרקע הבאר. האנשים הפועלים חפרו ברפש, ואת אשר חפרו שמו בדליים, והדליים הוצאו מן הבאר למעלה, החוצה. כמה וכמה ימים היינו עסוקים בחפירה זו, אבל לאין תכלית. מים טרם נראו בבאר. אחרי שהעמקנו ברפש, בערך שלשה מטרים לעומק הבאר, כמעט נואשנו, אבל עדיין המשכנו את העבודה. ביום בהיר אחד נקשו החופרים בסלע קשה, שהיה מונח כעין רצפה לבאר. נקו את הרפש העב שעל סביבו ונסו להזיזו ממקומו, ופתאם זנק זרם מים חזק מתחת לסלע. בעמל רב עלתה לנו להוציא את האנשים החופרים חיים מן הבאר. המים עלו לגובה של שלשה מטרים. אין לשער את שמחתנו הגדולה לשמע הבשורה הנעימה: „מצאנו מים!“ אחרי כן הוברר שהערבים חפרו את הבאר הזאת במקום באר ישנה, שהסלע סתם אותה. וכשהגיעו הערבים בחפירתם עד הסלע, לא חפצו להטריח את עצמם יותר וחדלו מחפר. אולם הבאר הזאת הספיקה אחרי כן מים לכל צרכי רחובות: גם לשתייה, גם לבשול, גם להשקאת הסוסים והבהמות, ואפילו להשקאת הגנים שמסביב לבתים ודי מים לצרכי בניני האבן אשר בנינו. כך הסתפקנו במי באר אלו עד שנת 1906. רק אחרי שהמושבה גדלה גם בכמות וגם באיכות, צריך היה לחפור עוד בארות אחרות חדשות.

כאמור, הוציאה „מנוחה ונחלה“ מכספה להוצאות רבות, והדבר הלך ונשנה פעמים רבות. כך היה בקבלת הרשיון לבגין רפתים, שנהפכו אחר כך לדירות לבני אדם, כך היה בקבלת הרשיון לנטיעות ובשעת „דינים ומשפטים“ עם שכנינו, כאשר עוד יסופר במה שיבוא. „מנוחה ונחלה“ עשתה את ההוצאות ואחרי כן העלתה בחשבון כל אחד מהקולוניסטים את החלק שעליו לשלם.

אבל לא קל היה לתבוע ולקבל את ה"מגיע". שום אמצעי כפיה, שנוכל לכופ בהם את החויבים, לסלק את המגיע מהם, לא היו ברשותנו. גם בין אלה שכבר היו בתושבי המושבה, גם בין אלה שעדיין נמצאו בחוק לארץ נמצאו רבים שלא יכלו או לא חפצו לסלק את חובם ל"מנוחה ונחלה". אנשי "מנוחה ונחלה" מיראתם, פן יהיה עליהם לשאת בעול ההוצאות בשביל ה"יחידים", מה שהיה למעלה מכחותיה, צוו עלי, כי בעת אשר הממשלה תסכים לרשום בספר את הבנינים הראשונים של רחובות, אדאג אני, כי תרשם אותם על שם הגברת סימה ברודא (אשת ר' יעקב ברודא) והיו הבתים כערובה בידנו על אותם הסכומים ש"מנוחה ונחלה" הוציאה על חשבון ה"יחידים". הדבר הזה הביא לידי סכסוכים בין "מנוחה ונחלה" ובין ה"יחידים" החייבים לה. אך כמעט נעשו הכרמים עמוסי-פרי והענבים נמכרו ליקבי "ראשון", חלפו החששות בנוגע לתשלומי החובות. אז סלקו כלם את המגיע מהם, וכל הבתים נרשמו בספרי הרשות על שמות בעליהם האמתים. אמרתי "כלם", אבל היו גם יוצאים מן הכלל. כך, למשל, נמצא אחד מן היחידים, שקנה מידי חנקין קרוב לשלש מאות דונם קרקע, ושלם לחנקין רק החצי מן המחיר וקבל שטר קניה (קושן) גם כן רק על מחצית הקניה, ומחציתה השניה בשארה רשומה על שם חנקין, עד שהלה יסלק את מחירה בשלמות. אחרי זמן השליש הקולוניסט את דמי חובו בידי "הועד הפועל לחובבי ציון" בימי "מלך" טיומקין. הכסף המופקד אבד, ביחד עם ממונם של יהודים אחרים. חנקין טען, כי לא הוא יעץ לו להשליש את הכסף בידי טיומקין, ודרש שיסלק לו את מחיר הקרקע, כמדובר. ובעל החוב טען, כי חנקין לא רק יעץ, אלא צוה עליו להשליש את מותר הכסף בידי טיומקין, לכן לא ישלם שנית את אשר כבר שלם. וחנקין, בהיותו עני גדול ו"נצרך" לכסף, קם ומכר את החלק המדובר לערבי. ועל ידי כן נעשה הערבי לא רק שכננו במושבה, אלא גם שותף לנו. הערה קצרה: כבר נאמר, שבארץ ישראל לא היו עד העת ההיא כל מפות-ארץ. כל אדמת הכפרים הקיימים בארץ היתה, כמו שאומרים בערבית, "מושא", כלומר, אדמת הכפר היתה קנין כל בני הכפר יחד, ולשום אחד מהם לא היה חלק מסוים לבדו. יצא, כי בכל שנה ושנה היה האכר חורש וזורע חלק אחר מאדמת הכפר המשותפת. המצב הזה הוא שמנע את האכרים הערבים מלזבל את אדמתם. הזבל, כידוע, מיטיב את האדמה רק כעבור שנה לזבולה, ולמה, איפא, זבל הערבי את שדהו, אחרי אשר בשנה השניה, כאשר תיטב, יעבדנה אחר? מן הסעם הזה עצמו אין הערבי נוהג לנסוע

עצים: כי אחרי שאין לו אף שטח קטן, שלא יהיה לאחר, או לאחרים, חלק בו, למה לו לסעת. ואחר יאכל את הפרי? סכל האמור יוצא ברור, כי מי שהיה לו חלק אדמה בכפר, נעשה ממילא שותף לכל יתר חלקי האדמה אשר בכפר ההוא. ולפי שחנקין מכר חלק מאדמת המושבה לערבי, היתה סכנה צפויה לנו, כי הוא יביא אותנו מלבנות או לנטוע, באשר יוכל לאמור על כל שעל ושעל אדמה, שיש גם לו חלק בו, והוא אינו הפך בבנין זה או בנטיעה זו, במקום אשר נבחר. ברי היה, כי "מנוחה ונחלה" צריכה לקדם את פני הרעה. אחרי חליפת-טלגרמות תכופה ביני ובין וורשה הורשה לי לקנות את חלקת האדמה מידי הערבי בכל מחיר אשר ידרש. וכן היה. הערבי הרויח במקח וממכר זה רוח לא מעט. הקולוניסט, אשר בשלו נהיה כל העסק הביש הזה, לא חדל ימים רבים מלענות אותי, כאילו אני אשם בהפסדו. אבל שכר טרחתי היה—הצלת המושבה כלה. המקרה הזה שמש לנו גורם למחשבות רבות על העתיד: כי אם אפשר שיקרה כדבר הזה, שקרקע יהודית תעבור לידי ערבי, מי יערוב לנו שלא ישנה הדבר עוד פעם? אחדים מן ה"יחידים" כבר מתו והשאירו אחריהם אלמנות ויתומים. מי יודע, איפא, מה יעשו אלה באדמה, שקמה להם בירושה? כדי "לנעול דלת" בפני מקרים כאלה, היה לנו רק אמצעי אחד: להשתדל שאדמת "מושא" תהיה ל"מפרוז", כלומר: לחלק את אדמת היחידים לחלקיה, חלק לאחד, חלק לאחד, ואין לאחר צמו כלום. לגבי חמשים החלקים של "מנוחה ונחלה" עדיין אי אפשר היה לעשות כן, משום שעלינו היה לחכות עד אשר הגורל יקבע איזה חלק למי. אבל יכולנו לעשות כן בנוגע ל"יחידים". בימים ההם נחשב הדבר הזה—קריאת-שמו של כל יחיד על חלקת אדמה מוגבלת ששייכת רק לו לבדו—לצעד חשוב לפנינו. כי זה היה המקרה הראשון—בין במושבות היהודים ובין בכפרי הערבים—כי "מפרוז" כזה יקום מטעם הרשות.

נגשנו אל העבודה במרץ רב. קודם כל נחוץ היה, שכל אחד מבעלי הקרקע ברחובות יסכים לחלוקה זו. וצריך היה לקבל את הסכמת אפטרפסי האלמנות והיתומים. רבים מן ה"יחידים", כמו מחברי "מנוחה ונחלה", טרם גרו בארץ. ויש שאלמנות ויתומים חיו בארץ, אלא אפטרפסיהם חיו בחו"ל. צריך היה לערוך הרשאות על שמי על ידי נוטריונים. "הרשאות" אלו צריכות היו לקיום מאת בית המשפט הגלילי, שבו חי החבר או האפטרפוס. ואחרי כן צריך היה המיניסטרוני לעניני חוץ לאשר את קיומו של בית המשפט, והדפרטמנט האסיתי אשר בבירה צריך היה לקיים את

אשורו של מיניסטריון החוץ, והציר התורכי אשר בבירה צריך היה לקיים את כל דבר ההרשאה. וקל לשער כמה זמן נחוץ היה, עד שקבלנו הרשאתו של כל אחד ואחד, אשר גר ברוסיה. ואחרי שכל אלה הניירות נמצאו ברשותי, צריך היה לתרגמם ערבית ולקיימם על ידי הפחה אשר בירושלים. ואם מעטות היו לנו כל הסדרות האלו, הקרה לנו אלהים אדון שאינו הגון, אשר הוסיף לנו עמל על עמלנו. נזהרנו אמנם מאד בבהירת אותם היחידים אשר באו להספח אלינו ולבנות יחד עמנו את מושבתנו. אך כל זהירות לא היתה דיה, ונכשלנו באיש יהודי, רמאי חרוץ, אשר הסב לנו צרות רבות. ומעשה שהיה כך היה: אחד מן ה"יחידים", שהקדים לבוא לארץ ישראל לפני בואנו שמה, בא וכסף אביו-זקנו בידו, לקנות בשבילו קרקע בארץ ישראל. ויקן האיש ששה חצאית-חלקים, אבל רשם לא על שם אביו זקנו, נותן הכסף, אלא על שם אביו, שהיה חתן בבית חמיו, האב הזקן. והצעיר הזה נשאר ברחובות כבא כחו של אביו. לא ארכו הימים וימת הצעיר המדובר. ויהי אחיו למנהל את נחלאות אביו, אשר ברחובות. והאיש פורן גדול והוצאותיו היו מרובות על הכנסותיו. וחדבר הזה הביאהו לידי כך, שהתחיל לנהג מנהג רמאות בשכר קרקע. כך לזה כסף מאיש אחד ויעש את אחוזת אביו אפותיקי לחובו. הדבר נעשה על ידי ועד המושבה. אחרי זמן מכר את הקרקע שנית ודרש מאת הועד, כי יקיים גם את המכירה הזו. מובן, שהועד השיב את פני הרמאי ריקם. ברי, שדעת ה"סוחר" הזה לא היתה נוחה מתקנת "מפרוז" ששאפנו לה. וילך אל הרשות וילשין עלינו, כי כונתנו היחידה ב"מפרוז" היא לגזול נחלת אלמנות ויתומים. מלשינותו לא הרעה לנו. אבל בעטיו עלה לנו עמל רב בתהו. גם עת, גם בריות-גופא הלכו לאבוד על לא-דבר וללא כל תועלת למלשין.

ענין ה"מפרוז" נמשך כארבעה עשר חודש, ובתם לב אוכל להעיד על עצמי, כי במשך כל הזמן הזה לא ישנתי שנת מנוחה אפילו לילה אחד. כמעט נרדמתי זמן קטן, והתעוררתי באימה: "ומה יהיה עם ה"מפרוז", היצא אל הפועל, אם לא?" גם בחלום כבר ידעתי והרגשתי את אשר נפסיד, אם דבר ה"מפרוז" לא יצליח חלילה. אבל הכל נגמר בכי טוב. באחד הימים באו שלשת פקידי ה"טבו" לרחובות, ושלשה מעת-לעת כסדרן ישבו וכתבו קושנים. אם לכתחלה היו לנו רק קושנים מעטים, קושן לנחלה, קושן לנחלה, הנה רבו עתה לאין מספר. כי מלבד הקושן על חלק האדמה בכפר, שהיה לכל קולוניסט שבמושבה, נוספו לו עתה קושנים על

כל שעל אדמה שהיה שייך לו, ונמצא באשר נמצא. על קרקע לבגין לחוד, ועל חלקו ברחבה שסביב הבאר, אשר הקצענו לפרדס—לחוד. ועוד זאת: יש שחלקו של „יחיד“ עבר באמצעו של חלק השייך לחבר של „מנוחה ונחלה“ וחצה את הנחלה לשנים, ונתן קושן על כל רצועת קרקע לבדה. אם לכתחלה היה מספר הקושנים כלם לא יותר משבעים וחמשה. עלה מספרם עתה עד אלף. אך כאשר הגענו עד הלום, הרימותי את ידי ועיני לשמים והודיתי למקום, אשר עשה חסד עם עבדו והוצאני בשלום מן הענין המסובך הזה. (את חלקה של „מנוחה ונחלה“ עשינו „מפרו“ רק אחרי שאדמתה נחלקה בין חבריה בגורל). דבר ה„מפרו“ עלה לנו לא רק בעמל רב, בדאגות אין קץ ובעבודה רבה, אלא גם בכסף לא מעט. גם הפעם הוציאה „מנוחה ונחלה“ את הכסף מקופתה, לפי הצורך ובשעת הצורך, ואחר זמן תבעה וקבלה מה„יחידים“ כמה שעלה על חלק כל אחד ואחד.

פה מקום אתי לספר את המעשה בקולוניסט אחד, שלא רצה לסלק את חובו ל„מנוחה ונחלה“. הוא עצמו חי בגרמניה, וקרובו הוא שעבד ונהל את הנחלה. כרמיו טרם הכניסו לו מאומה, ואי אפשר היה לקבל מהכנסתו זו די חובו. וחובו, חלקו בהוצאות המושבה, היה עצום, והוא עשה את עצמו „כלא ידע“. ויהי היום ובר־נש זה בא לבקר את נחלתו אשר ברחובות. אחרי זמן קצר אמר לעוזב את המושבה ונכנס ללשכתי להפרד ממני, לפני לכתו מאתנו. אני השתוממתי על חוצפת היהודי הזה, שאינו בוש לבוא אלי. אך כיון שהיה במחיצתי, שאלתי אותו: ומה בדבר החוב שאתה חייב לנו, את חלקך בהוצאות המושבה? הוא התחיל „לכשכש“ בלשונו הגה והנה. נראה היה, כי הוא חפץ להשתמש מתשובה ברורה, כלומר: מכסף מזומן. אז רמותי לו, כי עד שלא יסלק את חובו, לא יצא מלשכתי. הוא ענה בהעזה: „אתה, ר' דודי, לא תעצרני, משום שאזרח גרמני אני“. דבריו לא הפחידוני, נענעתי לו בראשי ואמרתי לו: „יש לי הכבוד, אדוני יכול להתאונן עלי לפני קיסרו, ירום הודו, המטה חסד לנתיניו. אבל קודם כל: ר' יעקב משלם. ואדוני יואיל בטובו לסלק את חובו, כפי חלקו בהוצאות המושבה“. דברי הברורים פעלו, כפי הנראה, על לבו. הוא נוכח שאין לו ברירה אחרת, אלא לשלם את המגיע. וכן עשה. לא את הכל שלם, אבל את החלק הקתר גדול מחובו סלק, ואת השאר הבטיח לשלוח מביתו. אבל אחרי אשר כרמיו החלו לעשות פרי, לא דאגנו עוד לחובותיו. הכרמים סלקו את הכל. עלי היה עדיין מלא

חמה גם אחרי כן. מסתמא הרביתי לפגוע בכבודו. אבל אחרי שנים מועטות הוכיח לי אלהים לקבל נחת ממנו. בחודש תשרי תרנ"ט כתב לי יעקב ברודא מוויסבאדן, כי בהיותו בדרך, ממרינבד לויסבאדן, נפגש באותו היהודי, והלה התאונן לפניו, כי עבודת כרמיו עולה לו בדמים מרובים, לכן בקש ממנו, מאת ברודא, שהוא יציע לי לקבל על עצמי את הנהלת כרמיו. אנכי מאנתי לבוא במשא ומתן עם איש כילי ומחרחר-ריב שכמותו. והיה לנו עוד בעל נחלה ברחובות, שגר בחוץ-לארץ. את חלק אדמתו קנה, כפי הנראה, לשם מסחר. ולא היה לנו שום אמצעי לקבל ממנו את חלקו בהוצאות המושבה. את אדמתו לא עבד כל עיקר. במשך העת עלו חובותיו לסך גדול. קראנו אותו לדין תורה, "לבוררים" — וללא הועיל. אף פרוטה אחת לא נתן. רק אחרי זמן רב, כאשר מכר את חלקו לאחר, מצאנו שעת כושר לקבל את החוב המגיע לנו. מלבד הפרטים האמורים כאן לא חלו שום עסקי-מחלוקת בין ה"יחידים" לבין חברי "מנוחה ונחלה". הכל חיו בשלום ובשלחה, וכל יושבי רחובות ראו את עצמם כמשפחה אחת.

אותי היו קוראים בשם: פקידה או מנהלה של רחובות. אבל באמת הייתי מנהל רק אותו החלק של רחובות, שהיה שייך ל"מנוחה ונחלה". "כבוד" אותי בשם האמור, משום שהייתי ראש ועד המושבה הכללי, לאמור, שכל הדאגות לסדור חיי המושבה, בין בנוגע לכסף, בין בנוגע לענינים אחרים, הטילו עלי. אבל לא הייתי רשאי להתערב בעניני חייהם הכלכליים של הקולוניסטים. בנוגע לצד זה שבחיי הקולוניסטים, לא הייתי פקיד. שלא כפקידי הברון, שהיו בעלי דעה לכל צדדי חייהם של הקולוניסטים — משום שתכליתן להם מיד הברון והוא סדר אותם על חשבונם, ולפי שהכל היו תלויים בו, היו מוכרחים למלא את רצונו. אבל הקולוניסטים שברחובות היו אדונים לעצמם ונבנו על חשבון עצמם, לכן לא היתה לי כל זכות לחוות להם דעה: מתי, ואיך, ומה עליהם לעשות, או לחדול מלעשות. אם היתה לי איזו השפעה עליהם ועל מעשיהם, והיתה זאת רק השפעה מוסרית או הגיונית, אבל לא תמיד היו נשמעים לדברי. בכל עת ובכל מקום הלא נמצאים עקשנים העושים דוקא את ההפך ממה שמיעצים להם. ואני הן רק עצות יכולתי לתת להם, לא יותר. אחרי אשר "מנוחה ונחלה" החליטה שלא לנטוע עוד גפנים, יעצתי גם ל"יחידים", שלא יוסיפו עוד להגדיל ולהרחיב את כרמיהם, אלא יטעו

עצי פרי אחרים, ולא יהיו תלוים לגמרי ביקבי הברון. בארצות אחרות האכרים עצמם עושים יין מענביהם, אבל לא כן בארץ ישראל. פה החום גדול מאד, והענבים בשלים בתקופה היותר חמה מתקופות השנה. פה צריכים תיכף ומיד ליקבים, שיש בהם אמצעי-צנון, והיקבים עולים בדמים מרובים מאד, שאין יד רחובות מגעת לבנותם. לכן יעצתי לנטוע עצים כאלה שפירותיהם נמכרים, כמו שהם נקטפים מעציהם, כגון שקדים, למשל. ה"יחידים" צחקו לי ולעצתי והוסיפו לנטוע גפנים. הם היו שקועים בנטיעת גפנים כל כך עד שכסו בנטיעות אלו אפילו את השטחים אשר מסביב לבתים, שהוקצו לגני ירק ועצי פרי שונים. ואינני מסופק, שלו רק אפשר היה, היו נוטעים גפנים אפילו על גבי הכתלים. אבל אם לכתחלה לא שמו לב לעצתי, הנה בבוא העת להחליף את ענביהם בכסף, פנו אלי בבקשה, כי אפיל תחינתם לפני הברון, שיקנה את יבול כרמיהם. ועדיין הוספתי לדבר על לבם ולהוכיח להם, שאין לו לאכר להשען רק על מין אחד מפרי האדמה, ולא רק על עצי פרי יחיה, כי האכר החפץ חיים צריך לנהל משק מעורב, כי בזיעת אפיו עליו ליצור את כל צרכי מזונותיו. עליו לדאוג שיהיה לו חלב משלו, והיתה לו גם גבינה, גם חמאה; עליו לגדל עופות, והעופות ימליטו לו ביצים. וכן בנוגע לירקות ולפירות, כדי שלא יהיה לו צורך לקנותם מידי אחרים. כי רק באופן זה אפשר לו לקולוניסט להתקיים ורק בתנאים אלה אפשר לו לשוב יהודי להתפתח ולפרוח. אבל כל דברי נשא רוח. הם לא יכלו לשכוח את דברי הגנן ירמנס שאמר להם, כטוב לבו עלי, שהיה יהיו ל"רוטשילדים קטנים". לבי כאב עלי לראותם הולכים בדרך עקלתון. בטוח הייתי, כי סוף סוף יתחרטו על כך, אבל קצרה ידי מעזור. אנכי רק דבר יכולתי. בנידון זה נזכר אני במקרה אחד, אשר הכאיבני ביותר. וכך היה מעשה: אחרי שחברי "מנוחה ונחלה" כבר קבלו איש חלקו על פי גודל, נמצא חבר אחד, שדעתו לא היתה נוחה מן השקדים אשר נטענו, וישרש את עצי השקדים ויטע גפנים תחתם. אבל באו ימים—ואנכי אז כבר באמריקה—שמוכרחים היו לעקור את הגפן משרשה, כדי למעט בתוצרת שאינה כדאית. אז אנוס היה החבר הזה גם הוא לעקור את גפנו החביבה ולנטוע שוב שקדים תחתיה. בכל זאת היו מקרים, שעל ידי הוכחות הגיוניות עלה בידי לפעול על הקולוניסטים ולהטותם לדעתי. סוף סוף הלא את כלנו אחדה השאיפה הכללית: לראות את רחובות בלתי תלויה בדעת אחרים, את אנשיה—חפשים, וכי כל אשר יעשה בה, יוצר בכחות עצמנו.

בתחלת בנין המושבה, לא היו לנו לא רופא ולא חובש וְלא רוקח. האקלים של רחובות היה אמנם בריא, אבל בשנה הראשונה, אחרי שחרשו את האדמה, אשר מאות בשנים לא נחרשה, גברו המזיקים ורבו בתוכנו מקרי קדחת. באחד מבתי „מנוחה ונחלה“ התקנו בית-חולים. מפי רופא למדתי את כל מה שצריך לעשות במקרה כזה. בשנה הראשונה סבלתי גם אני ריי ממחלה זו. לעתים הייתי אנוס גם בחליי לספל בחולים אחרים, להושיט להם אגטיפריין, כינין וכדומה, ובכלל לעשות את כל הדרוש. רק כעבור שנים אחדות, אחרי שכבר התחלנו לראות את עצמנו כתושבי המקום, שכרנו לנו חובש תמידי, שהיה גם רוקח. „מנוחה ונחלה“ הוציאה מקופתה כשבע מאות פרנק לרכישת צרכי-מרפא ועריכת בית מרקחת. החובש-הרוקח קבל שכר חדשי מאת המושבה וצריך היה לרפא את הכל חנם. „רפואות“ היה נותן לקולוניסטים בהקפה. ולפי שצרכי הרפואה הנקנים בסיטונות, מחירים זול, לא היו הרפואות עולות גם לחולי המושבה בדמים מרובים. בכל חודש היו גובים מן הקולוניסטים את חובותיהם לבית המרקחת, וימלאוהו „רפואות“ שנית. את שבע מאות הפרנקים, אשר אמרתי, נתנה „מנוחה ונחלה“ מתנה למושבה, ובית המרקחת נשאר קנין הקהל לדורותיו.

להזמין רופא אל המושבה טרם יכולנו, מחסרון כסף. אבל נמצאו אחדים בינינו, אשר דרשו כי נפנה אל הברון ונבקש ממנו שיזכה אותנו ברופא משלו. אמרתי להם, כי מסופק אני מאד אם ימלא את בקשתנו, אפילו כשנבקש בכל תוקף. עצתי היתה—שנחדל מכל בקשה. מה שנוכל, נעשה בעצמנו ובאמצעים אשר בידינו. אין אנו חפצים ב„טובות“ ואין אנו דורשים אותן. לעת עתה נסתפק בעניותנו המעטה שיש לנו, ובאשר לנו היא, חביבה היא עלינו.

החובש-הרוקח מומחה היה וימלא את חובתו באמונה ובמסירות נפש. אם קרה מקרה, שלא יכול להיות אחראי עליו, היה מצוה להביא את הרופא אשר בראשון-לציון, והיינו משלמים לו שכר טרחתו. כך עברו על רחובות שנים רבות ללא רופא, רק לאחר זמן, כשאנכי הייתי כבר באמריקה והמושבה גדלה, הוזמן רופא, שהיה מקבל משכורת שנתית ומרפא את כל חולי המושבה, בין קולוניסטים ובין פועלים, חנם.

בכל כחותי הייתי עמל על כך—שקולוניסטי רחובות ישארו נאמנים לחוש החופש ולחפץ להשאר בלתי-תלויים בדעת אחרים. והדבר עלה לי במדה ידועה. עשרים ושלוש משפחות של „יחידים“ בקשו ממני, שאשתדל

בשבילם בפני יק"א שתלוה להם סך מסוים. השתדלותי עשתה פרי, וה"יחידים" קבלו מאה ועשרים אלף פרנקים בהלוואה — באחד הפרקים הבאים יסופר הדבר בפרוטרום — והם סלקו את חובם כמדובר. פקידות ה"ק"א היתה נוהגת לשלוח לדירקטוריום של יק"א דין-וחשבון שנתי ממהלך העבודה באותן המושבות בארץ ישראל, שהיה לה איזה מגע ומשא עמהן. ותמיד, כשהייתי קורא בדין וחשבון זה כי רחובות נשארה נאמנה לעקרוניה בהתפתחותה המוסרית, והיא מתגאה בחפשיותה ועמדתה ברשות עצמה, היה יום חג לי. הייתי שמח, שגם אני סייעתי לא מעט למצב הזה. אולי תהי מדת הענוה לקויה, אם אומר, כי הודות לדיוקי בנוגע לתשלום חובות, הגיעני מכתב, מיום 27 לאפריל 1900, מאת הבנק האשכנזי פלשתינאי שביפו, כי נכון הוא להלוות לנו כסף תמורת שטרות לששה חדשים. בכלל יצא שם טוב לרחובות גם בין היהודים, גם בין הערבים, גם אצל הרשות התורכית וגם אצל הקונסול הרוסי וגם בין כל שדרות העם, מלבד אולי בין הנרגנים המעטים אשר בירושלים ואשר ביפו. אבל על אלה עוד אדבר בפרק מיוחד.

ו ע ד ה מ ר ש ב ה

באחד הפרקים הקודמים כבר מסופר, כי באספת היסוד של הקולוניסטים אשר ברחובות, שקמה ביום י"ט כסלו תרנ"א, נבחר ועד בן חמשה (שלשה מבני «מנוחה ונחלה» ושנים מן ה«יהידים»), אשר על פיו ישקו כל עניני המושבה. בשנים הראשונות היה הוועד האורגן היחיד, אשר על פיו נחתכו כל עניני החיים של רחובות. קודם כל היה הוא המתוך בין הקולוניסטים ובין הרשות התורכית. כל אחד מבני המושבה, שהיה לו איזה משא ומתן עם הרשות התורכית, צריך היה לעשות את דברו על ידי הוועד, ובפרט שהיה יד לעולם לא היה משיג מה־שהוא מידי הפקידים התורכים. וכן כל שיח־ושיג שהיה לקולוניסט עם באי־כח הממשלה הרוסית בארץ, היה הוועד מסדר את אשר היה לסדר בזה. צריך להעיר, שבימים ההם היו רובם דרובם של הקולוניסטים נתיני רוסיה. ורבו המקרים שהקונסול היה מתערב בהם למרות רצוננו. לאחר זמן התאזרחו כמה מן הקולוניסטים, שנתרצו להיות נתיני תורכיה, ובלבד שלא יביאו לידי התנגשות בין הקונסול הרוסי ובין פקידי התוגר בכל ענינינו אנו. דבר ההתאזרחות נעשה גם כן על ידי הוועד.

ועוד רבים הדברים שהיו מוטלים על הוועד לעשותם. הוא היה המתוך בכל הסכסוכים שקמו בין המושבה ובין הכפרים הערביים שעל סביבתו. הוא היה בא כח המושבה בפני פקידות הברון. ולפי שרק איש אחד יכול היה לבוא בדברים עם המוסדות השונים, מסר הוועד את כל העמל הזה לידי—בהיותי בא כחו. הוועד היה מטפל גם בעניני החנוך של ילדי המושבה. (בבא אספר בפרוטרוט איך קם בית הספר במושבה ואיך התפתח). וכל דין ודברים שהיו בין קולוניסט לחברו, היה הוועד מישב את הסכסוך—בתור משפט של בוררים. בפרוץ סכסוך בין התושבים, היו שני הצדדים פונים אל הוועד, ובכל יום חמשי בשבוע היה יושב ודן על ענינים כאלה. על פי

רוב היו הסבסוכים הללו נוגעים בעניני כסף או בהסגת גבולים. מקרים של „דיני נפשות“ לא קרו אצלנו, מלבד האחד, שכדאי לעמוד עליו ולו רק בשל פסק הדין שהועד הוציא בוידון זה.

זה אשר קרה: לאחד הקולוניסטים, בעל לאשה ואב לבנים, היה כרם ובית וגם מרכבה, שבה היה מוליך ומביא בכל יום נוסעים מרחובות ליפו והורה. ביום בהיר אחד הוביל אשה צעירה אחת—אשת אחד הפועלים מרחובות—ראשונה לציון. בשונו מיפו לרחובות, השאיר את כל הנוסעים בראשון לציון ואת האשה הצעירה לקח עמו להשיבה רחובותה, ו„שומר“ אין עמה. אחרי שנתרחקו מעט מראשון לציון, קם על האשה ויאנס אותה. כעבור ימים נודע הדבר על ידי אחת משכנותיה, אשה באה בימים, שראתה את המאונסת בזכה כל הימים ולא חדלה מחקור אותה עד שגלתה לה את סודה. כאשר שמע בעל המאונסת את אשר קרה, החליט בנפשו לדקור את עושה הנבלה. ברוב עמל עלה הדבר לעצור בעדו מהפיק את זממו, אחרי שהוכטח לו, כי הפושע יעמד לדין. הועד חקר ודרש את שני הצדדים וגם עדות גבה. הנאשם כפר בכל. אך המצב ותנאים אחרים, השייכים לאותו ענין, הראו בעליל כי אמנם חטא האיש. זה היה המקרה הראשון והאחרון של דיני נפשות במושבה שלנו, במשך עשרת השנים שאני עמדתי בראש הועד. ולא ייתה לנו דוגמא ולא קבלה איך להתנהג במקרה בלתי טהור זה. לא חפץ הועד לקחת את אחריות המשפט על עצמו, ולכן קרא הועד ביום ההוא לאספה כללית את כל בני המושבה. כל אחד הנאספים חוה את דעתו. כל ה„דעות“ המובעות נכתבו בפרטיכל ובעל הדעה קיים את דעתו בחתימת ידו. כלם—מלבד שנים—הביעו את דעתם, כי במשך שבועים צריך הנאשם לעקור את דירתו מן המושבה ולעזבה לעולם. ועלי הוטל הדבר להוציא את פסק הדין אל הפועל. קראתי לשני הצדדים וקראתי בפניהם את פסק הדין. הנני מודה ומתודה, שלא רק ידי רעדה בשעת מעשה, אלא גם קולי רעד בקראי את פסק הדין מעל הגליון. אבל כך נגזר עלי וזה היה רצון הקולוניסטים, אם אחפץ ואם אמאן, ועלי היה למלאותו. הנאשם כלה כל חמתו בני הוא שלח להגיד לי כי יתרגנו. הוא האמין, כי איומו יפחידני, וזה יגרם כי הועד ישנה את פסק דינו. אבל אני הודעתי לו, כי את יריותיו אינני ירא—משום שאדם דרכו למות רק פעם אחת, ולא שתי פעמים. ומלבד זאת, להני ידוע לו, שאין אני נוהג לצאת החוצה בלא אקדח, ואם רק אראה אותו מתקרב אלי, אסדים להרגו, לפי הכלל הישן: „הבא להרגך, השכם והרגהו“.

כשראה הנשפט, שאיזמיו אינם מועילים, תפש באמצעים אחרים: הוא פנה אל הקונסול הרוסי והתאונן בפניו על הרעה שהועד עושה לו. אבל הקונסול באר לו, כי אחרי שהמושבה החליטה כך, אין הוא יכול לשנות בזה מאומה. ובכן פנה אל פקידי הממשלה התורכית, וגם משם יצא וידיו על ראשו. וכאשר התיאש מן ה"שררות" פנה אל הרב היפואי, רבי נפתלי הירץ הלוי, שראה את עצמו כ"מקובל". ויחר אף הרב, ויגד לנאשם בפניו, כי על מצחו חרותה העברה אשר עשה, וכי בצדק הוציא הועד את פסק דינו נגדו, ואין אחרי מעשי הועד ולא כלום. באין ברירה פנה בתאונותיו לפקידי הברון, אבל גם משם גרשוהו בחרפה. לסוף פנה אל הקולוניסטים אשר בראשון-לציון, ובקש מהם שיצילו אותו. שם מצא מצדדים בזכותו, ומפני טעם, שהזמן ההוא גרם לו. בעת ההיא היה בלוח פקידו של הברון בראשון-לציון. הברון שלחחו הנגה להשקיט את ה"מרד" המדומה של הקולוניסטים באותה מושבה. וייראו הקולוניסטים לנפשם, כי בהודע לבלוח שיש אפשרות לגרש קולוניסט מן המושבה, והשתמש באמצעי זה גם נגדם... לכן מהרו בני ראשון-לציון ובחרו מקרבם מלאכות וישלחוה אל הועד של רחובות, לפעול על לב חברי הועד שיטו חסד לחוטא ו"ירככו" את גזר דינו. המלאכות באה אלינו, דברה על לבותינו ולא כסתה גם על הסבה אשר הניאה אותם לבקש על נפש החוטא. אבל אנחנו לא יכולנו לשנות את פסק הדין. ראשית, משום שהיינו בטוחים, כי פושע שכזה אינו רשאי להשאר בסביבתנו, ושנית משום שלא היינו בטוחים, כי בהשארו במושבה לא יביא לידי שפיכת דמים בינו, המאנס, ובין בעלה של המאונסת. המלאכות יצאה מעל פנינו והיא אינה שבעה רצון. היא יעצה לנשפט שיעלם מן המושבה לזמן-מה וממילא לא נוכל להוציא את פסק הדין אל הפועל. וכן עשה. וכאשר הגיע היום הקבוע לעזיבתו את המושבה, והוא לא נמצא ברחובות, שלחתי לקרא לאשתו ואמרתי לה, כי הזמן המיועד על פי פסק הדין כבר עבר, ועליה לעזוב את המושבה. היא ענתה, שאם גם העולם כלו יהפך לתהו ובהו, מן המושבה לא תזוז. נפשי כאבה עלי בשמעי את דבריה. כי אם הוא חטא, אשתו ובניו במה חטאו? אבל לפי החלטת הועד לא יכולתי לעשות אחרת, ואמרתי לה כדברים האלה: "לא נשליך אותך על כרחך מן המושבה. אך כשיבוא יום, ואת תחפצי לעזובנו, תפני אלי, ואני אדאג לכך שתהי עגלה מזומנה לצרכך ותוביל אותך ואת בניך ואת כל חפצך אל המקום אשר תבחר".

לאנשי-המושבה נודע את אשר ענתה לי האשה, והנה, מבלי שנדברו תחילה, כאילו הטילו עליה "חרם": כלם התרחקו מעליה. איש מבני המושבה לא דבר עמה דבר, ואפילו צרכי אוכל נפש לא מכרו לה. כעבור שלשת ימים באה אלי בבקשה, שישלחו אותה ואת כל אשר לה מן המושבה. ומה קרה לנחלתו? לא הפצנו שיעשה צול למשפחתו של הנאשם, ידענו כי אם יתפרסם הדבר ברבים, כי אנוס האיש למכור את נחלתו, יקפצו עליה קונים שיאבו לקנותה בחצי חנם. לכן קבענו ועדה נייטרלית, שבה השתתפו גם שנים מן המלאכות של ראשון-לציון, והוחלט לא למכור את הנחלה בפחות מהמחיר שהועדה תקבע. אחת המשפחות שבאה אז מרוסיה קנתה את הנחלה ושלמה מחירה, ככל אשר שתה עליה הועדה. ואחרית האיש הנשפט? הוא קבע דירתו באחת ממושבות הגליל. אמרו עליו ש"חזר בתשובה", נעשה אדם הגון וקולוניסט טוב. הבאתי את כל זאת בתור קוריוז, ואני מאמין כי בשפט הועד היה משפט צדק.

גם משפטים מגוחכים לא הסרו לנו, כאשר יקרו לפעמים בין אכרים. ומשפט אחד מסוג זה נחרת בזכרוני ביחוד. בימי חג הפורים והג שמחת-תורה היו כל בני המושבה, אנשים, נשים וטף מתאספים על יד ביתי, ושם בין עצי התות היו שלחנות ערוכים ועל ענפי העצים היו תלויים פנסים להאיר לקהל, וכל בני המושבה היו מביאים אתם כל מיני מגדנות, פירות ויין, וכלנו יחד סעדנו, שתינו וזמרנו. וכטוב לבנו ביין רקדנו כל הלילה עד אור הבוקר.

ביום-חג אחד כזה ישב לו בפנה נדחת האכר ר' שמואל ופניו זועפים ואינו לוקח חלק בשמחתנו. ור' זאב, אכר צעיר ואמיד, שכבר שתה מעט יותר על המדה, נגש אליו ושאל: מדוע, ר' שמואל, הנך יושב מן הצד ואינך רוקד אתנו? ויען ר' שמואל: הלא הדע, ר' זאב, כי סוסי נפל ומת ואין לבי הולך אחרי רקודים. ויעודדהו ר' זאב ויאמר: אין דבר, ר' שמואל! בוא ורקוד אתנו וגם סוס יהיה! ויחשוב ר' שמואל בלבו, כי הבטחה היא מצד האכר האמיד כי יקנה לו סוס, ויעמוד ר' שמואל על רגליו וירקוד עם יתר בני המושבה כל אותו הלילה.

למחרת, אחרי קום האנשים משנתם ואחרי התפכחם מן היין, בא ר' שמואל אל ר' זאב ודרש כי יתן לו את הכסף. איזה כסף? שואל ר' זאב. לקניית הסוס! עונה ר' שמואל. איזה סוס? שואל ר' זאב. הלא

הבטחת לי אתמול, כי יהיה לי סוס. ור' זאב איננו זוכר מאומה ויסרב לתת כסף שאיננו חייב.

ויגש ר' שמואל את משפטו לפני ועד המושבה. והברי הועד, שהיו נוכחים באותו מעמד, ידעו היטב כי ר' זאב זה לא חשב כלל לתת מכיסו כסף לקנות סוס, ורק מרצונו לנחמו אמר: אין דבר, יהיה סוס! ובכך הצדיק הועד את ר' זאב. וילך ר' שמואל ויגש את דינו לפני הרב ביפו. הזמין הרב את ר' זאב לדין. העמיד ר' זאב עדים שהיו אתם יחד בערב ההוא. והעדים העידו ויספרו את הספור כמו שהיה. וגם הרב הצדיק את ר' זאב.

ור' שמואל דגן שם את הדבר אל לבו ויתעצב ימים רבים על אשר... רקד כל אותו הלילה.

וכיון שבאתי לדבר על מעשי הועד, חפץ אני להעיר, כי עניני דין ומשפט שלו לא היו מוגבלים רק בדיני ישראל לבדם. יש שפרץ סכסוך בין הקולוניסטים שלנו לבין הערבים, והאהרונים היו פונים אל הועד, וכאשר מצאנו כי הצדק לערבים, היינו מכריחים את הקולוניסטים למלא את התחייבותיהם.

ועוד בענינים אחרים היה הועד מטפל. כך, למשל, החלטנו לקחת את מכירת-הבשר במושבה תחת ידנו, כדי שיעלה לבני המושבה בזול. שנים מאנשי הועד עסקו בכך. הם היו נוסעים לרמלה וללוד לקנות בהמות לשחיטה, אף הזמינו איש מומחה לקציבת בשר, לנקור, לחלוקת הבשר ומכירתו. שוחט היה לנו משלנו והבשר עלה לנו במחיר גמוך. שני חברי הועד הללו היו דואגים גם לעדרי המושבה: הם היו משגיחים על הרועה, שינהל את מקננו לרעות במקומות המרעה, עליהם היה להזמין גם שור-פר בשביל העדר וכדו'.

וכאשר רבו אוכלוסי המושבה, וצרכיה רבו, והועד לא יכול היה לדאוג לבדו ולנהל את כל עניניה, נבחרו ועדות לכל ענין וענין לבדו: ועדה לעניני בית-הספר, ועדה לעניני האטליו, ועדה למשפטים וכדומה. תפקידו של הועד היה להשגיח על הועדות, שתמלאנה את תפקידיהן באמונה. הזכות לבחירת ועד נתנה בעת הראשונה רק לבעלי נחלה, בין איש, ובין אשה. אולם כאשר החלונו לבחור בוועדות, ניתנה זכות הבחירה לוועדת בית הספר, למשל, לכל אלה שהיו להם בנים בגיל בית-הספר, בלי הבדל בין בעלי נחלה ובין פועלים; לוועדת האטליו בחרו כל תושבי המושבה, וכדומה.

ועד המושבה צריך היה להעריך ולקבוע, בכמה כל אחד מתושבי המושבה צריך להשתתף בהוצאותיה. הדבר ~~היה~~ לא קל היה לעשותו. פה נגעו באינטרסיהחיים, וכל קבוצת אנשים הגנה על עצמה. כך, למשל, היו בעלי בתים טוענים, שצריך להטיל תשלום יותר גדול על בעלי הכרמים, משום שהכרמים עתידים להכניס הכנסה מרובה, תחת אשר הבתים אינם מביאים כל הכנסה לבעליהם, ולו רק משום זה, שכל בית קולוניסט משמש דירה רק לבעליו. ובעלי הכרמים מצאו, שבעליהבתים צריכים לשלם יותר, משום שהכרמים אינם מכניסים כלום, ולכשיכניסו, מי יודע, אם ההכנסה השנתית תהיה מרובה על ההוצאה, בעת שבעלי הבתים מרויחים כבר עתה, ולו רק מטעם זה שהם פטורים מלשלם שכר דירה. ובנוגע להשתתפות בהוצאות להספקת מים, היו חלוקי דעות ממין אחר: אלה שהיו להם נחלאות ברחובות, אבל היו עדיין בחוץ לארץ, חשבו, כי אם הם עצמם אינם משתמשים במימי רחובות, פטורים הם מנשוא בעול ההוצאות על המים. אבל תושבי רחובות טענו, כי לולא הם, הגרים במושבה, לא היו תושבי חוץ לארץ יכולים לעבוד את כרמיהם ולהיות בטוחים ברכושם הנמצא במושבה. חלוקי דעות אלה נשמעו גם בנוגע לשמירת המושבה. כל הענינים הללו שמשו מקור לחלוקי דעות גם בין ה"יחידים", שמחוץ לחברה "מנוחה ונחלה", לבין החברה, וכן גם בין החברה לבין יחידה היא שטרם גתישבו ברחובות.

בכל הסכסוכים, חלוקי הדעות והמחלוקות הללו, היו באים סוף סוף ל"עמק השווה", וכל הצדדים שבעו רצון. בהסכמת הכלל היו דנים על כל אלה הענינים באספותיה השנתיות של המושבה. בכל שנה ושנה היו משנים את ה"הערכות", לפי התנאים החדשים, ובלבד ששלום ואחדות יהיו שוררים ביניהם.

שנת השמיטה תרנ"ו

(1895-1896)

התחלת ההתישבות האמתית בארץ חלה בשנת תרמ"ב (1882). השנה הזאת היתה שנת שמיטה. שמיטה, משמעה — כמו שכתוב בתורה: שש שנים תזרע שדך ושש שנים תזמור כרמך ואספת את תבואתה, ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ, שבת לד', שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור". טעם מצוה זו של שמיטה בשנה השביעית אינו ידוע לנו. נראה הדבר, כי המספר שבעה היה קודש בימים הקדומים ההם. לכן גם היום השביעי שבשבוע — קודש הוא ולא תעשה בו כל מלאכה. ושבע פעמים שבע שנים (שבע שמיטות) כי תעבורנה, והיתה שנת החמשים שנת קודש, שנת היובל. „וקדשתם את שנת החמשים שנה—כך כתוב בתורה—וקראתם דרור בארץ לכל יושביה, ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו לא תזרעו בה ולא תקצורו". וגם טעם היובל לא נדע. אם נחפץ למצוא טעם מדעי למצוה זו, ואמרנו, כי „נותן התורה" ידע, כי כשמפרים את הארץ והיא מוציאה פירות, הרי הפירות הללו יונקים את לשד הארץ, ואם נחפץ להוסיף ולהוציא פירות ממנה, אנחנו צריכים להשיב לה את לשד זה שינקו ממנה. לכן, אולי, אמר, כי אחרי חרישה וזריעה במשך שש שנים צריכה האדמה לנוח שנה אחת, למען תחדש את כחותיה במשך שנת מנוחתה ותוסיף לשאת פירות לצרכי אדם. אבל לפי המדע החדש יודעים אנו, שבעגין המנוחה סדנא דארעא לא חד הוא, ולא כל הקרקעות שוות. לכן אי אפשר לקבוע כלל, כי כל קרקע צריכה לנוח דוקא אחת לשבע שנים. יש קרקע שצריכה לנוח אחת לשלש שנים, ויש שצריכה לנוח אחת לחמש שנים. בכל אופן אין כלל קבוע בגידון זה. והחקירות והבדיקות החדשות מלמדות אותנו, שאין כלל צורך לקרקע לנוח, ואפילו לא אחת לשבע שנים אם רק תזרע האדמה שנה שנה מין זריעה אחר,

ורק אחרי תשע עשרה שנה ישובו לזרעה שוב את הזרע הראשון. כל זה הוכח על פי הנסיון, כי שרשי כל מין תבואה הנשארים באדמה אחרי הקציר, משמשים זבל טוב למין זרע מיוחד שיבוא אחריו. והתבואה השניה משאירה את שרשיה היא באדמה, המשמשים זבל מסייב בשביל הזרע המיוחד שצריך לבוא אחריה, וכן הלאה במשך תשע עשרה שנה. אם כך מעבדים את האדמה, הרי לפי דעת אנשי המדע אין עוד לקרקע כל צורך במנוחה.

אבל איך שיהיה, והחקירות הן ענין לחוד. אלה המחזיקים במצות התורה אינם שמים לב לחקירות. הלא צווי מפורש להם, כי בשנה השביעית אסור לחרש ולזרע.

אחד היהודים מתושבי הארץ, למדן וירא שמים, אמר לי פעם בדרך הלצה: התורה הבטיחה לנו שכר על כל מצוה, אבל השכר יבוא אחרי שנקיים את המצוה. לא כן בשמיטה. בנידון זה הבטיחה לנו התורה שכר קודם לעשיה, לאמר: "וצויתי את הברכה לכם בשנה הששית, ועשתה את התבואה לשלש השנים". לכן, אם אנחנו רואים כי השנה הששית לא עשתה תבואה לשלש שנים, אין אנחנו צריכים לקיים מצות השמיטה... כי אם נקיימנה, הרי גם בשנה השמינית לא יהיה לנו כלום...

בשנת תרמ"ב נוסדו המושבות ראשון לציון, זכרון יעקב וראש פנה. מיסדי המושבות לא חשבו על השמיטה, לא שאלו עליה ולא עלתה על דעתם. הם התחילו את עבודת הבנין והנטיעה בלא כל חשש. וכשהגיעה שנת תרמ"ט—שנת שמיטה שנית—כבר היו במושבות ענבים רבים; בינתיים כבר נוסדו גם המושבות החדשות, כמו גדרה, עקרון, ואדיאל-חננין (היום: נס-ציונה), משמר הירדן ויסוד המעלה. אז קמה בפניהם השאלה, אם לשמור את שנת השמיטה או שלא לשמור, כלומר: אם לחדול בשנה הזאת מכל עבודה בשדה ובגן, או לעבוד? הרבנים הגדולים אשר באירופה, מתפצם לאפשר את קיום המושבות, שאכריהן יוכלו להתפרנס מיגיע כפיהם, השתדלו למצוא התר לקולוניסטים לעבוד גם בשנה ההיא. כך הורה המאור הגדול רבנו יצחק אלהן מקובנה, כי כל מיני עבודה האסורות בשנת השמיטה מדאוריחא, תעשינה על ידי גוי, והעבודות שאסורות רק מדרבנן תעשינה על ידי היהודים עצמם. להתר הזה הסכימו גם הגאונים רבי יהושע מקוטנא, רבי מרדכי אליסברג מבויוסק ורבי שמואל מוהליבר ואחרים. והברון רוטשילד הודיע ליהודים אשר במושבותיו, כי הוא גסען בדבר השמיטה על הרב שלו—הוא הרב הגר צדוק כהן, הרב הראשי

ליהודי צרפת. והוא פסק, שהקולוניסטים יכולים לעבוד בשנת השמיטה כמו בכל שנה פשוטה. כל המושבות שמעו וקבלו את ההתר, מלבד האחת, זו עקרון.

והיהודים אשר בעקרון היו עובדי אדמה גם ברוסיה—הארץ אשר יצאו משם. הם חיו בכפרים בסביבת העיר רוזשנוי אשר בפלך גרודנא. ואחרי אשר הברון רוטשילד לקח תחת חסותו את המושבות ראשון-לציון, זכרון יעקב וראש פנה, אשר אכריהן לא היו עובדי אדמה לפנים, וראה והבין כמה מכשולים צפויים לאנשים כאלה על דרכם לאפירות, שמע לעצמו של רבנו שמואל מוהילבר ויבקש לו ברוסיה יהודים עובדי אדמה מנעוריהם. וייסד בשבילם מושבה מיוחדת, כדי לראות ולהוכיח, מה יכולים אנשים כאלה, שעבודת האדמה לא קשה להם, להשיג בארץ ישראל. הוא בחר ביחיאל בריל, מו"ל "הלבנון" במינין, אשר באשכנז, וישלחו לרוסיה, לבור לו משם אנשים, אשר יסכנו למושבה כזו. וישמע בריל בעצת חובבי ציון ברוסיה, ויבחר לו אחת עשרה משפחות מבין היהודים עובדי האדמה אשר בסביבת רוזשנוי, ויביאן לארץ ישראל. נוספו עליהן משפחות אחדות אשר באו מרומניה. הברון קנה בשבילם את אדמת עקרון (אחרי כן קראו לה היהודים "מזכרת בתיה" לזכר אם הברון) וייסד את המושבה.

בעת ההיא היתה עקרון המושבה היחידה שעסקה בזריעת תבואה (בפלחה). כל יתר המושבות עסקו בגטיעת גפנים ושאר עצי פרי. העקרונים היו יהודים חרדים; על כן הסו אוזן לדברי האנשים מן הישוב הישן, אשר הביטו על הישוב החדש בעין רעה. וזאת משתי סבות: האחת, כי בישוב החדש עסקו, על הרוב, אנשים צעירים, שדעותיהם היו שונות מדעות בעלי הישוב הישן, וגם חפשים היו בעניני אמונה, לכן יראו בעלי הישוב הישן פן ירבו אנשים כאלה לבוא אל הארץ ולהאחו בה ויטמאו את הארץ הקדושה בתעלוליהם. ושנית, וזה העיקר: יראו האנשים היראים הללו פן תחזק התנועה החדשה ליישוב ארץ ישראל ויבולע "לחלוקה" בעבורה. ומנהיגי הישוב הישן הם הם שהשפיעו על אכרי עקרון, שלא יעבדו כלל בשנת השמיטה. ולפי ששנת השמיטה הזאת (תרמ"ט) היתה להם הראשונה מאז נאחזו בארץ, ממילא נשאר הדבר כמחק ולא יעבור, ובשנת שמיטה לא יעבדו לעולם. אנב הובטח לאכרים, שאם הברון לא יתמוך בהם בשנה הזאת, משום שלא יצייתו לדברי רבו—יתמכו בהם "יקירי ירושלים".

מובן, כי הברון לא נתן לעקרונים תמיכת כסף בשנת תרמ"ט. ו"יקירי ירושלים" השתמשו במצבם של אכרי עקרון להנאתם—כי הצלת

נפשות העקרונים מרעב שמשה להם אמתלא יתרה לקבץ כסף. אבל ידם לא השיגה הרבה. ובשנות השמיטה הבאות, השתמשו בני עקרון בהתרם של רבנים אחרים—לא זה של צדוק הכהן—שנתן להם בהשתדלות עושי דבר הברון.

ולרחובות, שנוסדה אחרי שנת השמיטה תרמ"ט, היתה שנת תרנ"ו שנת השמיטה הראשונה. בינתיים נשתנה מצבן של המושבות בפרט זה. רובן היו נטועות כרמים. את ענביהן מכרו ליקבי הברון, שבנה בראשון לציון ובזכרון-יעקב. צריך היה להתחיל במכירת היין לשוקי חוץ לארץ. לשם כך נחנך היה "הכשר", שבציר הענבים ודריכת היין געשו על פי דיני ישראל, כלומר, שמן הענבים הפרישו תרומה ומעשר; שאין בין הענבים תערובות פירות ערלה וכדומה. (כדאי להעיר, כי אף על פי שבית המקדש כבר חרב, הרי לפי דין ישראל עדיין ישנם דינים התלויים בארץ. כך צריך לתת תרומה לכהן, אף על פי שהיא אסורה לו באכילה וטעונה שרפה, וצריך לתת מעשר ללוי וכן קיים האסור על פירות ערלה, והפירות של שלש השנים הראשונות לנטיעת האילן אסורים באכילה).

פקידות הברון מנתה את ר' נפתלי הירץ הלוי, הרב ביפו, למשגיח על כל מושבות-הברון אשר בסביבת יפו. הוא השגיח שלא יעברו על דין מן הדינים המנויים. והוא נתן את ההכשר הנחוץ על יין יקבי הברון. רחובות אמנם לא היתה שייכת לברון, אבל לפי שמכרה את ענביה ליקביו, ומענבי רחובות געשה היין, שהרב היפואי העיד עליו בהכשרו, לכן השגיח גם על כרמי רחובות.

כשהגיעה שנת תרנ"ו, שנת השמיטה, פנתה פקידות הברון אל הרב שלה, היפואי, ובקשה ממנו החר עבודה. אבל הוא נמנע מעשות דבר בענין הזה, מבלי הסכמת גדולי רבני ירושלים: ר' יהושע ליב דיסקין ורבי שמואל סלנט.

והרבנים הגדולים הללו מי המה?

האחד מהם, ר' שמואל סלנט, היה הרב הרשמי. והשני, רבי יהושע ליב דיסקין לא היה רב רשמי, אלא שדעתו היתה מכרעת יותר מדעתו של הרב הרשמי.

זה האחרון היה לפנינו רב ברוסיה, בעיר בריסק. והנה קרהו אסון, שהכריח אותו לברוח מן הארץ. ולפי המסופר כך היה מעשה: אשה צעירה אחת דרשה גט פטורין מבעלה. הבעל נאות לגרשה, אך בתנאי שתתן לו סך גדול בשכר גטה. האשה השלישה את הכסף בידי הרב, והאשה

נתגרשה. וכשבא המגרש לתבוע את הכסף, מצא שהכסף נעלם. מה קרה?
 אשת הרב „סוניה, הרבנית מבריסק“, המפורסמת, חשבה שאין המגורשת
 צריכה לתת למגרש אפילו פרוטה אחת. וכיון שכך היתה דעתה, לקחה
 את הכסף והשיבה אותו למגורשת. המגרש הביא את הדבר לערכאות.
 תפשו את הרב והושיבו אותו בכלא. קהלת בריסק השתתפה בצער רבה
 הגדול ואסונו ותשכור פרקליט מפורסם, שהיה לפה לו ביום דין. אבל
 הפרקליט הודיע לבני הקהלה, כי הדין דין קשה וכי אפשר שהרב ישולח
 לעבודת פרך. נבהלה הקהלה ותבקש תחבולה, להוציא את הרב בגנבה
 מבית הסהר. התחבולה הצליחה. הרב הוצא מכלאו ובני עדתו שלחוהו
 לארץ ישראל.

הוא נחשב לגאון גדול, ודעתו היתה מכרעת בכל השאלות הדתיות
 שנתעוררו בין היהודים. אבל הוא היה מחמיר מאד וקפדנותו עלתה על
 גאוניותו. ורבי שמואל סלנט היה ההפך ממנו: זה היה אדם חביב, חכם,
 מעורב עם הבריות ולא היה מחמיר כל כך כמו הראשון. שתי השיחות
 שהיו לי עם שני הגאונים הגדולים הללו, בפסח הראשון שחגגתי בארץ
 ישראל (פסח תרנ"א), תבלטנה את אפים של שני הגדולים האלה באופן
 בהיר ביותר.

בחול המועד פסח הנ"ל נסעתי בלוי קולוניסטים ופועלים רבים
 מרחובות, לבקר את ירושלים ואת חברון. בהיותי בירושלים, הלכתי עם
 ידידי אהרן אייזנברג לבקר את שני הגאונים הנזכרים. זוגתו של הרב
 דיסקין, זו האשה „סוניה, הרבנית מבריסק“, נחשבה מעין שארית-בשר
 למשפחת אבי. כפי שספרו לי, גודלה וחונכה הרבנית הזאת בבית אבי-אבי,
 ובצעירותה לא היתה קנאית כל כך כמו לעת זקנתה. אומרים היו עליה,
 כי בפל היא מחקה את רבי אליהו וועלוועל (וזה שמו של אבי-אבי, שאנכי
 נקרא בשמו). מה הוא, ר' אליהו וועלוועל נושא טלית קטן, אף היא כך.
 מה הוא יוצא בחזה מגולה, אף היא כך. פעם אחת ספרה לי, כי בהיותה
 נשואה לרבי אליהו זלמן האלפערן מוילנא, יש שהיו מזמינים אותה
 לנשפים, שהגנרל-גוברנאטור הוילנאי היה עורך לחשובי העיר. היא היתה
 הולכת לנשפים הללו ונושאת אז נעלי יד מעור לבן דוקא... וכשאני
 ואייזנברג נכנסנו עתה לביתה, אמרה אל הרב: ראה נא את האורח הבא
 אלינו, הן הוא בנו של ר' שמואל. הרב לא בקשנו לשבת. וכה, במעומד,
 אמר אלי בקפדנות: „שמעתי כי אצלכם, ברחובות, נעשו מעשים אשר
 לא יעשו. מספרים, כי אחד הפועלים עשן בשבת“. אמרתי לו, כי כן

דברו, אבל אין יודע, אם הדבר אמת, והאיש שחשדוהו בכך מתנהג עתה כיהודי כשר. על זה ענה הרב: „כן, כן, גם אני שמעתי כזאת“. וכשאמרתי לו: „הלא יראה רבנו, כי בדברים רכים אפשר לפעול הכל ולהטות את האדם אל הדרך הישרה“, נמלא הרב חמה ויאמר: „מדוע דוקא בדברים רכים? מדוע בדברים רכים דוקא? הן הפועלים זקוקים לך!“

כמאובן עמדתי, למראה התפרצות הכעס והחמה מפני גדולי-ישראל, התפרצות שלא בשעתה ושלא במקומה. אני עניתי לו: „רבי, ראשית, אני זקוק לפועלים, כמו שהם זקוקים לי, ושנית, למה לי להשתמש באונס אם אפשר להשיג הכל ברצון?“

נפטרנו ממנו תיכף והחלטנו לבלי לבקר אותו עוד. ממנו נכנסנו לבית ר' שמואל סלנט. הוא היה זקן מדיסקין בעשרים שנה. כבן תשעים היה. ענר היה. ובבואנו שכב במטה, כי השעה כבר היתה מאוחרת. נתתי לו שלום ואמרתי לו מי אני, והוספת, כי אם השעה מאוחרת בשבילו לא נעצרהו הרבה. הוא ישב על מטתו, לקח את ידי בחבה, ויבקש ממנו: שבו פה עמדי וספרו לי מה-שהוא על אודות המושבה שלכם. ספרתי לו והרגשתי, כי הוא נהנה בשמעו את הטוב שבחיי המושבה. הוא התאונן על גורלו, שאיננו יכול לראות בעיניו את אשר הוא שומע באזניו, ושאל אותנו, הנסיעה מרחובות לירושלים מה היא? ואם בשלום עברנו את הדרך? כמו כן התאונן על אשר איננו יכול לעבור בכביש, שמאד היה חפץ לראותו. הוא ספר, כי בבואו אל הארץ לפני חמשים שנה ויותר, לא היתה עדיין דרך כבושה מיפו לירושלים ועליו היה לרכב על חמור, והרכיבה היתה בה משום סכנת נפשות. הוא ספר לנו גם כן פרטים מנסיעתו על הים מרוסיה עד לארץ-ישראל, שארכה לו יותר משה חודשים. כי בבואו מאודיסה לקונסטנטינופול, פרצה מלחמה בין רוסיה ובין תוגרמה, ואניות לא היו מפליגות מקונסטנטינופול לארץ ישראל. ובכן ישב בקונסטנטינופול וחכה לאיזה מקרה מאושר. ואחרי חכותו זמן רב לשוא, סכן את נפשו והפליג באנית מפרשים, והנסיעה ארכה זמן רב. גם מקרה מגוחך אחד ספר לנו: בהיותו בקונסטנטינופול שהה שם גם רבי משה מונטיפיורי. בודאי שמע מונטיפיורי כי נמצא בעיר רב צעיר מרוסיה, והוא למדן גדול. ויהי בליל הושענא רבא, וישלח לשאול את פי רבי שמואל את השאלה הזאת: הוא, מונטיפיורי, בנה לו סכה במלון אשר התאכסן שם, והושיב בה מנין יהודים, שישבו כל הלילה ויעסקו באמירת „תיקון ליל הושענא רבא“ אבל הוא עצמו אדם חלש וקשה לו להיות ער

כל הלילה, כמו שנוהגים, לכן הוא שואל: „מה לו לעשות ז' ורבי שמואל הוסיף בחיוך: מה היה לי לענות לו? להגיד לו, פשוט, שיעלה על מטתו וישן, אי אפשר היה, הרי זה כאילו הבעתי, שאני רואה אותו כעם הארץ על שאלו שאלה כזו... לכן אמרתי לו: אם זכית לבנות סכה בקונסטנטינופול ולהושיב בה עשרה יהודים להגיד תיקון—כבר עשית דרך. ותוכל ללכת לישון... ורבי שמואל בקש ממני, שאם אהיה עוד פעם בירושלים, אבקר אותו ואספר לו על החיל הרב שאנו עושים ברחובות.

כה רב היה ההבדל באפיינם של שני הרבנים הגדולים האלה. הם נדמו לי כהלל ושמאי. וכמוהם היו גם תלמידיהם. האחד היה עמל להתפשר עם החיים, והשני הורה: „יהרג, ואל יעבור“, כלומר: אפילו כשחיך תלויים לך מנגד, אתה צריך למלא בדיוק את כל אשר הורו חכמים. והרב היפואי, כאמור, פנה בשאלת השמיטה אל שני הרבנים האלה. אבל הוא היה ירא ביחוד את ר' יהושע ליב דיסקין הקפדן. אנחנו היינו צריכים לשאול את פי הרב ביפו: איזו עבודה הותרה לנו בשנת השמיטה, ואיזו לא? הוא שאל את דעתו של הרב דיסקין והתחר יצא, כמובן, קשה מאד. בשאלה זו פנינו גם אל גדולי התורה אשר באירופה. כאמור, הורה רבי יצחק אלחנן, שכל מיני עבודה האסורים מדאורייתא יעשו על ידי נכרים, ואלה מיני עבודה שאינם אסורים אלא מדרבנן, יעשו על ידי יהודים. ר' שמואל מוהיליבר הורה, שכל העבודות תעשינה על ידי יהודים, ודוקא על ידי יהודים, משום שכל מטרת הישוב הלא היא, שהיהודים יתפרנסו מאדמת ארץ ישראל. הגאון אלישר, חכם באשי בירושלים, הורה, שמכיון שאין יוכל נוהג בזמן הזה, הרי גם שמיטה אינה נוהגת. מלבד זאת היה סבור, כי הקרקע אינה יהודית בעצם, אלא שייכת לממשלה התורכית. לכן אין אנו יכולים כלל לנהוג דיני שמיטה בקרקעותינו. ואם חפצים אנו להקים זכר לדין שמיטה הישן, נעזוב ברחובות פנה קטנה בלתי-מעובדת ודי לנו.

אבל אנחנו מוכרחים היינו לציית לדין הרב היפואי ופסקו—משום שהוא היה המשגיח הדתי על כל מושבות הברון, וביחוד משום שהשגיח על היקבים. ואחרי שענבינו הובאו ליקבי הברון, ואי אפשר היה להוציא את היין לשוק בלי הכשר הרב היפואי, ממילא תלויים היינו בדעתו ועשינו ככל אשר צונו.

הממונה הראשי על עסקי הברון, מר אליהו שיד, נמצא בעת ההיא בארץ ישראל. הוא השתדל להוציא מידי הרב היפואי היתר כזה, אשר

יאפשר ליהודים לעשות רובי העבודות הנהוגות בנטיעות. כאשר באתי ראשונה לבקר את שיד, הראה לי את טופס ההתר וישאלני אם זה מספיק. הראיתי לו, כי בטויים אחדים צריכים שנוי—משום שלפי ההתר כמו שהוא יוכלו רק יהודים מועטים מאד לעבוד בנטיעות. כי לפי הדין מותר ליהודי לעשות בנטיעות רק אותה העבודה, שבלעדיה אין העץ יכול להתקיים, כלומר, שאם העבודה הזאת לא תעשה, יצא מזה היזק גדולו של העץ. אבל מה הן העבודות שבלעדיהן גדולו של העץ בסכנה? בזה באנו לירי חלוקי דעות: הרב סבר, כי מיני-עבודה ידועים אינם נחוצים לקיומו של האילן, והאגרונומים שלנו סברו, כי העבודות הללו נחוצות לקיום האילן בהחלט. והי כאשר שמע שיד את הדברים האלה, וישלח להגיד לרב כי בהתר הזה לא יתכן ועליו לשנותו לטובת העובדים היהודים. ויעל הרב ירושלימה להתייעץ עם האוטוריסטים שלו ופסק דברים אחדים לקולא. שיד הראה לי גם את הטופס השני, ואני אמרתי לו, כי גם זה אינו משביענו רצון. ויעל הרב שנית ירושלימה וישנה שנית את ההתר לקולא. אבל אפילו לפי הנוסח האחרון עדיין נשארו כמה מיני עבודה, שהיינו צריכים לעשותם על ידי נכרים, ועל כן היה עלינו לפטר אחדים מהפועלים היהודים, מפני שלא היתה לנו עבודה בעבורם.

התרו של הרב היפואי נשען על הכתוב: „שדך לא תורע“. אימתני כשהוא שדך, שלך, אבל שדה נכרי מותר לחרוש ולזרוע. ובכן עושים כמנהגנו במכירת חמץ, מוכרים את השדה לגוי, ואז מותר לו ליהודי לעבדה. אבל יש מנהג, או דין, כי יהודי שיש לו קרקע בארץ, אינו רשאי למכרה לאינו יהודי. לכן מצא מוצא: מוכרים לנכרי את הקרקע רק כדי מטו אחד לעומק, עם הנטיעות יחד, בתנאי, שבמשך השנה יקלוף את הקרקע בעובי-המטר יחד עם הנטיעות, ואם לא יעשה זאת במשך שנה—ושבה הקרקע לבעליה הראשונים... ובכן, מותר לעבוד בשנת השמיטה את האדמה אחרי שאינה של יהודים, וכעבור שנת השמיטה—הן בטוחים אנחנו שהגוי לא יקלוף את האדמה במשך השנה—ישוב היהודי לאחוזתו. יוצא: את הקרקע לא מכרנו ולא אבדה לנו, אלא שבשנות השמיטה עבדנו אדמה לא יהודית. אבל אם כן, הלא היו יכולים היהודים לעשות את כל המלאכות הנחוצות לשדה ולגן? אלא שעד כדי כך לא נתנו לבו של הרב להתיר. לכן הוסיף חומרא, כי למרות כל התרו, תעשה העבודה על ידי נכרים, וחרישת השדה שבין הכרמים, שצריכה להעשות שלש פעמים במשך החורף, תחרש דוקא לא בידי יהודים. את זמירת העצים, וכדומה, התיר

ליהודים לעשות. לזבל את הכרמים אסר לגמרי, משום שלדעתו לא ינוקו העצים אם גם לא יזבלו הכרמים שנה אחת...

עוד בשנת תרנ"א, כתב לי ועד מושבת חדרה (ועל החתום: שניאור שניאורזון ומנדיל נחומובסקי) כי הרב היפואי צוה אותם, שישכירו את שדה-התבואות לנכרי למשך ארבע שנים, למען תבלע שנת השמיטה בין יתר השנים. גם את נוסח האמנה עם הנכרי מסר להם. ובנוגע לעבודה בכרמים כתב להם, כי את נוסח שטר המכירה מסר לידי.

ראש הועד של „מנוחה ונחלה" היה, כאמור, ר' יעקב ברודא מורשא. הוא היה למדן וחרד וגם עשיר היה. ובודאי היה שמח לראות שכרמו אינו נעבד כלל בשנת השמיטה, ולו גם יחרב כלו בגלל זה. אבל הוא לא ידע היכן הוא כרמו. כי כמסופר לעיל, נעבדו כל כרמי רחובות בשותפות, ואיש מאתנו לא ידע את חלקו עד ההגרלה: לכן הכריח אותנו מר ברודא שנמלא בדיוק אחר דרישותיו של הרב היפואי. הוא חשד את ר' שמואל מוהיליבר, כי מאהבתו לישוב ארץ-ישראל יקל במקום שצריך להחמיר. חברי ועד „מנוחה ונחלה" לא חפצו לבוא בריב עם מר ברודא, ועל כן קבלתי פקודה מאת הועד להתנהג על פי התר הרב מיפו. וה„יהודים" שברחובות, גם הם אנוסים היו להתנהג על פי כללי ההתר הזה. מיראה, שאם לא יעשו כן, לא יקבלו את ענביהם ליקבי ראשון לציון.

אבל „חובבי ציון" ברוסיה היו מלאי חמה על הרב היפואי וחומרותיו. אז כתב ר' שמואל מוהיליבר לר' יעקב ברודא מכתב מלא חמימות ותכנון רצוף דברי מוסר. במכתב ההוא שאל אותו הרב: איך יתנהו לבו לתת ליהודים לגנוע ברעב או להכריח אותם, באמצעות רעב, לעזוב את הארץ וללכת לנוד ולגווע ולבקש עבודה בארץ אחרת? ושוב שאל אותו: מדוע זה ישמע דוקא בקול הרב אשר ביפו, ולא ישמע בקול הגאונים האירופיים כמו ר' יהושע מקוטנא, הרב מבוסק ר' מרדכי אליסברג, הרב מקליש, החכם באשי מירושלים, וגם בקולו הוא, מוהיליבר? האמנם עלולים הם להתיר את האסור? אני חושב כי המכתב הזה חשוב מאד ואני נותן פה העתקה מדויקת ממנו:

„אחי ורעי היקרים, הנכבדים, הועד הנעלה ב„מנוחה ונחלה" שי' ובראשם הרה"ג הנכבד והנעלה, מגזע היחס והמעלה מו"ה יעקב ברודא נ"י, רב שלום וברכה וכ"ס סלה.

הן זה ירחים אחדים אשר קבלתי מכתבים אחדים מרחבות ועוד משאר קאלאניות אשר בסביבות יפו, כי יגועו ברעב חלילה אם יצטרכו לשבות בשנת השמיטה, והשיבותי להם ע"י הועד איך ומה לעשות. בלי ספק יש גם ביד ידידנו הר' לעזרעפשטיין העתקת מכתבי. זה ימים אחדים אשר קבלנו עוד הפעם מכתב מלא תלונה על אנשי הקאלאנא "מנוחה ונחלה", כי הם מניחים את הפועלים לגוע ברעב בשנת השמיטה והיו מוכרחים כולם לנוע לחו"ל ולבקש לחם. כולי האי ואולי? ולא האמנתי זאת בשום אופן. כי אחינו רוב קוני אדמת "מנוחה ונחלה" עשו זאת * רק לטובת הפועלים הקאלאניסטים שיה' להם במה להחיות נפשם מאדמת אחיהם עד אשר יעמדו בעצמם על הקרקע בא"י בעזר הועד הכולל ולא רציתי בשום אופן לתת אמון לדברי המכתב השני הנ"ל, עד אשר בא ה' לעזרעפשטיין והגיד כי כנים כל דברי המכתב הנ"ל. לא אוכל לצייר לפניכם אחי היקרים את גודל צערי ויגוני הגדול מצרת אחינו היקרים, אכרים העובדים ב"מנוחה ונחלה", אשר אנחנו בעצמנו נגרום להם שיגועו ברעב ומי זוטר מה דתנן בסנהדרין דל"ז. ללמדך שכל המאבד נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאלו איבד עולם מלא" ומה שאמרו כל המאבד וכו' אין כוונתם שאיבד אותו בפועל, רק אפ"י (אפילו) שגרם שיאבד על ידיו, כמ"ש בסוטה דמה"ב עה"כ (על הכתוב) ידינו לא שפכו את הדם הזה. לא בא לידינו ופטרנוהו בלא מזון. ובפרט ידידנו ראש הועד הנ"ל, אשר הוא נודע לכל כי הוא רודף צדקה וחסד, ולב נדבה לו, הוא יסיר לבו וחסדו מאת אחינו הפועלים לעזובם לנפשם למות ברעב מחמת חומרות המחמירים. הכי אינו יודע שגם אנחנו, הגאון הצדיק מוה"ר ז"ל האב"ד דקוטנא וחתנו הגאון האב"ד דק"ק קאליש ז"ל והגאון הצדיק האב"ד דק"ק בויסק ז"ל ואנכי הח"מ ועוד הרבה גאונים אשר מונח (מונחים) בידי קונטרסיהם משנת תרמ"ח וגם משנה שעברה, וביחוד היתר הנדפס ממרא דאתרי' דהספרדים בירושלים. גם אנחנו לא היינו מקילים חלילה בדבר גדול כזה, לו לא הי' בידינו דבר ברור להתיר, ואף אם היה דבר ברור להתיר ולא היה נוגע הדבר לנפשות האוכלים, ג"כ לא היינו מתירים. אבל מאחר שההיתר פשוט וברור, והדבר נוגע לנפשות האכרים הפועלים, הצדיקים התמימים, לא אוכל להאמין בשום אופן אשר אחינו היקרים ועד "מנוחה ונחלה" יתנו למוט רגלם חלילה, ויכתבו תיכף בעוד עת להתם, לקיים כפי המכתב ששלחתי להתם מכבר. למען יהיו אחינו

* כלומר, העסיקו פועלים עברים.

העניים ולא ימותו, ובזכות זה ירים ד' קרנכם ויברך אתכם כנפשכם ונפש ידיכם הדו"ש בונה"ר מוקירכם ומכבדכם כרוב ערככם שמואל בהרב מוהרי"ל מאהיליווער".

ומר זלמן עפשטיין, המזכיר לוועד האודסאי, שטפל גם במכירת יין ארץ-ישראל, בקש מאת חברי "מנוחה ונחלה" שלא יהיו מחמירים כל כך, כמו שדורש הרב מיפו אלא יסמכו על החכם באשי אשר בירושלים. הוא בקש, שגלוסקין ואני (אני נמצאתי אז בורשא) נסע לפריס ונשפיע על הברון שיצוה על הפקידות להתנהג לפי הוראות החכם באשי. וכן הוסיף, כי בתור מוכר יין ארץ ישראל לא פגש עדיין אפילו קונה אחד שידרוש התר הרב מיפו דוקא. להפך—הוא מוכר יין מקוה-ישראל, שיש לו הכשר רק מהחכם באשי, ואין שואל ואין דורש הכשר אחר. ויצחק גיסנבוים, מזכירו של הרב מוהיליבר, כתב אלי (ט"ז סבת תרנ"ז) על אודות המכתב שמוהיליבר שלח למר ברודא, ובקש מאתנו, בעלי "מנוחה ונחלה", שלא נתחסד הרבה ונעבוד לפי הכשרו של מוהיליבר. הוא הוסיף, שמר ברודא, בהיותו עשיר, יכול להפקיר את כספו, אבל אין הוא רשאי להכריח אנשים אחרים, שהם יפקירו את אמצעי-החיים שלהם — והתורה. שחסה על ממנום של ישראל, קל וחומר על גפשותם".

כאמור, נמצאתי אז בורשא והייתי מקבל מכתבים מארץ ישראל, שבהם התאוננו מר על הרב מיפו המחמיר כל כך, וכי המושבות, וביחוד הפועלים שבמושבות, מעמדם נהרס לגמרי. יהושע איזנשטאדט כתב אלי מיפו (ט"ז סבת תרנ"ז) כי ד"ר הלל יפה קבל טלגרמה משיד, ובה צוהו, שלא רק בעבודת היקב, אלא גם בשאר עבודות האדמה ימלאו אחרי דרישת הרב היפואי דוקא. אבל, הוסיף מר איזנשטאדט, כל זה רק להלכה, אבל למעשה עובדים ברחובות, בראשון-לציון ובגדרה כמו בכל השנים, ואפילו בעקרון חורשים וזורעים, אבל רק על ידי לא-יהודים. מחצית יושבי עקרון חפצו לחרוש דוקא בעצמם, אבל באספת המושבה, כשהעמדה השאלה להצבעה, הכריעו שני קולות לחומרא, והוחלט לעבוד על ידי נכרים. והד"ר הלל יפה, שהיה אז ראש הוועד הפועל ל"חובבי-ציון" ביפו, אמר לי, שלא כל הקולוניסטים נשמעים לדברי הרב היפואי. לו נראה, כי לכל מושבה ומושבה נתן התר אחר. לכן לא איכפת לו שנת השמיטה הזאת. ברם, ירא הוא פן ישאר ענין-השמיטה בכלל כבכיה לדורות.

אבל פחד הד"ר יפה היה פחד-שוא. החיים חזקים הם מכל דבר-הלכה. והחיים עצמם עושים תקונים, ששום מתקן, בכונה לתקן, לא יכול

היה לעשותם. עכשיו עובדים בכל המושבות בכל מה שיש לעבוד. אחרי שהרב ר' נפתלי הירץ הלוי מת, נתמנה לרב ביפו הגאון רבי אברהם הכהן קוק—מי שהוא עתה ראש רבני ארץ ישראל, —גאון גדול, ירא וחרד כאחד הצדיקים, אך גם חובב־ציון נלהב, וגורל מושבות ישראל קרוב ללבו. הוא בקש להקל על הקולוניסטים את שנת־השמיטה עד כמה שאפשר, בדאגו לקיום המושבות. ומאז אין עוד שאלת שמיטה בארץ, ואין חלוקי דעות עליה, וקיום המושבות אינו תלוי עוד בהתר זה או אחר. אמרתי, כי „החיים הם המתקן היותר גדול“, ופה נזכרתי במעשה שהיה ברחובות. המושבה ואדי־אל־חנין (עכשיו—נס־ציונה) קרובה לרחובות. בין שתי המושבות הללו עומד הר חול החוצץ ביניהן ואינו נותן לאחת לראות את השניה. באחת השבתות יצאו פועלים אחדים מרחובות לואדי־אל־חנין. בעלותם על ראש ההר, שמעו קולות עולים מואדי־אל־חנין וראו מרחוק נשים רבות רצות, בידיהן מקלות ואבנים, והן צועקות. הפועלים חשבו, כי ערבים התנפלו על המושבה וישובו לרחובות וירעישו את המושבה כולה. התקבצו רבים מן הקולוניסטים ומן הפועלים, וביניהם אברך אחד מירושלים, למדן וחרד — חבשו את סוסיהם וירכבו לואדי־אל־חנין כדי להחיש עזרה ליהודים. בהגיעם אל ואדי־אל־חנין נודע להם, כי שום התנפלות לא היתה פה. אלא מה? נחש בראה זוחל בין הילדים המשחקים, ותתאספה הנשים, מזוינות במקלות ובאבנים, ותעלינה על הנחש להרגו. אז נשאלה השאלה: אם מותר לבני רחובות לשוב הביתה ביום השבת והם רוכבים על סוסיהם? האברך הירושלמי הורה להתר, וטעמו—„שלא לנעול דלת בפני לוי“, כלומר: אם לא יתירו להם לשוב רוכבים הביתה, אפשר שבשבת אחרת יהיה באמת מקרה של התנפלות, אבל אנשי רחובות לא ימהרו לצאת לעזרתם, אם לא יוכלו לשוב באותו יום למשפחותיהם.

מחרחרי ריב מן הישוב הישן נגד רחובות

כבר הזכרתי, כי בכלל היה הישוב הישן מתנגד ליסוד מושבות עבריות בארץ-ישראל. אמת, נמצאו בירושלים יהודים נלבבים אחדים, שהלכו ויסדו את המושבה „פתח-תקוה“. אבל רוב יושבי ירושלים לא היתה דעתם נוחה מן המושבות. וביחוד, שעולי „בילויים“ והחלוצים שבראשון-לציון, זכרון-יעקב וראש-פנה לא היו חרדים וקנאים כיהודים מן הישוב הישן. תקף אותם פחד פן תקבל ארץ-ישראל צורה אחרת מזו, שהם חפצו בה, כלומר, שהארץ תחדל מהיות רק מקום לתפילה ואמירת תהלים על הקברים הקדושים, מקום שאנשים יעלו שמה רק למות, אבל לא לחיות. אבל הסבה הראשית להתנגדותם היתה יראתם, פן יגרע מכסף ה„חלוקה“ — שעליה היתה כמעט פרנסת כולם — אם יתחילו לקבץ כסף גם בשביל הישוב החדש.

כי בארבעת הערים הקדושות: ירושלים, חברון, צפת וטבריה, היתה ה„חלוקה“ המקור היחידי לפרנסת תושביהן. אין לכחד, כי ה„חלוקה“ היא אשר אפשרה את עלייתם של יהודים חרדים לארץ-ישראל, אבל היא שהביאה גם לידי השחתת מדותיהם של יושבי הארץ. כאשר כבר אמרתי היו באים יהודים לארץ-ישראל למות. כשיצא יהודי כזה מעירו לעלות אל הארץ, היה „לוקח עמו“ את הבטחת הגבאי הממונה על „קופסות רבי מאיר בעל נס“ בעירו, כי ירשם ברשימתם של אלה הנהגים מכסף ה„חלוקה“ הנאסף בעירו.

כי ה„חלוקה“ הכללית נחלקת לכוללים, גליל גליל וכולל. כך היה קים „כולל פולין“, „כולל אונגורן“, „כולל סובלק ולומזה“, „כולל פינסק“, וכדומה. היו מקרים, שהעולים מכולל עני היו רבים, והכנסת „קופסות רבי מאיר בעל נס“ לא היתה מספקת למחכים לה, אפילו ללחם צר. והיו כוללים עשירים, והעולים מהם מעטים, וחלק העולה הנמנה על כולל

כזה היה מספיק לחיי רחבות. כך, למשל, היה כולל פינסק כולל עני, וחלק הנמנים עליו לא היה מספיק אפילו לשכר דירה, וחיו בדחק גדול. ולהפך, כולל אונגרן היה עשיר, וחלק העולים שנמנו עליו היה מספיק לכל צרכיהם בשפע, ובפרט כשהעולה הוא יחסן, מקצת קרוב לגבאי אשר באירפה. פרנסת איש אשר כזה קצובה היתה ביד רחבה.

והנה אני נותן בזה רק שתי עובדות, להאיר את תמונת ה"חלוקה" בארץ-ישראל בעת ההיא. אחד היהודים, פקיד בקונסולט של אוסטריה-הונגריה היה מקבל בשכרו מאתים פרנק לחדש—ובימים ההם היתה זאת משכרת גבוהה מאד. ובכל זאת לא היה בוש מלקבל חלקו גם מה"חלוקה". והיתה עוד משפחה אחת שנמנתה על כולל אונגריה, שהיו לה עסקים טובים ועשירות לא מעט וגם היא היתה מקבלת חלק מה"חלוקה". אשת בעל המשפחה הזאת אמרה פעם אחת למכירתה: התדעי, מעות ה"חלוקה" מביאות תועלת הרבה, אני קונה בהן חפצי בית, בד לבן וכדומה.

ולא די שהאנשים לא חשבו את הלקיחה מן ה"חלוקה" לתרפה, אלא, להפך, התגאו עליה. איש שלא קבל מן ה"חלוקה" לא היתה לו שום דעה בארבעת הערים הנזכרות. כאילו אמרו: "וכי מה זה איש אתה, אם אפילו "חלוקה" אין לך?"

וה"חלוקה" היתה נמסרת כירושה מאבות לבנים, ובתור גדוניה בשעת השתדכות. כי אף שרובי העולים עלו לארץ-ישראל רק על מנת למות שם, הנה, "אורא דארץ-ישראל מבריא". ותחת למות היו הזקנים העולים נושאים להם נשים צעירות ומקימים ולדות. ילדי זווגים כאלה נולדו וגודלו באטמוספירה של "חלוקה", ואחרת לא ידעו. ובהגיע תור נשואין לבנים האלה, היו מונים ומעריכים כמה "חלוקה" עולה בחלקו של הנידון, ואלה שחלקם ב"חלוקה" היה דל, היה דל גם חלקם בחיים, וצרות צרורות לא חסרו להם. באטמוספירה כזאת גודלו דורות, שכל דרכי חיים אחרות זרות היו להם.

וכשבאו החלוצים החדשים, ואחדים מצעירי ה"חלוקה" ראו אור בצורות-החיים החדשות, ויעזבו את עריהם וילכו להשתקע במושבות, נפל פחד על הדור הישן: אם כה, הרי עלולים אלה להשחית דרכם כליל. והיתה גם זאת אחת הסבות, ש"יקירי ירושלים" התנגדו בגללה לשוב החדש. ולהתנגדותם למושבה "רחובות" היתה עוד סבה מיוחדת. כבר הזכרתי, כי רוב חברי "מנוחה ונחלה" שבנו את "רחובות" היו שייכים לאגודת "בני משה". ואחרי שפינס ובן טובים התאחדו עם הישוב הישן נגר

„בני משה“, התנגדו ממילא גם לרחובות; וכל אשר יכלו לבדות על אנשי רחובות — בדו, וכל שטות אשר שמעו בגנותה של רחובות — מהרו מיד להפיצה בחוץ-לארץ במאות כתבי-פלסטר.

אזכיר פה רק שתיים שלש עובדות, אשר תספרנה לדורות כל אשר נשאנו וסבלנו בעת ההיא, מידי האנשים ההם. היו אמנם ביניהם גם אנשים ישרים, שעשו מה שעשו בתם לב, בלא כונות זרות. אבל נמצאו בין אלה רבים, שהשתמשו בדברי הרכילות הללו, בכונה מיוחדת, לשקץ את הישוב החדש כלו ולהוציא מזה תועלת לעצמם.

בחול המועד פסח תרנ"ה (1895) חפצו צעירי רחובות להציג את המחזה „זרובבל“ ללילי-ענבלום. ידוע, כי המחזה הזה לקוח כולו מן התנ"ך. אחד מגבורי המחזה הוא בלשאצר, מלך בבל, שבשעת ההלולא בביתו מצאו כתוב על הכתל: „מנא, מנא, תקל ופרסין“. במחזה מבאר דניאל למלך ושריו את הכתוב. וכן מתוארת שם גם „שיבת ציון“ — איך שזרובבל ואלפי יהודים עמו שבים לארץ-ישראל. גם נשים ממלאות איזה תפקידים במחזה הזה. אך הצעירים, מחפצם להמנע מהרגיז את הזקנים שבמושבו ואת דעת הקהל בירושלים, לא הזמינו נשים אל הלהקה, ואת תפקידי הנשים במשחק מלאו גברים. והנה, עוד טרם הוצג המחזה, נמצאו ביפו יהודים אחדים מהישוב הישן שמסרו לרשות התורכית, כי ברחובות מציגים מחזות שתכנם מעורר שנאה לממשלה, ותכליתם — לקרוא למהפכה. הכל כבר היה מוכן להצגה. באו לראות בה רבים מן המושבות ואפילו מן הערים. פתאום הופיע פקיד הממשלה ויושט לי כתב-אזהרה מאת הממשלה, כי המשחק נאסר. השתוממתי לראות עד היכן יד הרכילות והמחלוקת מגעת בקשתי מאת המשחקים, שיתדלו מן המשחק לגמרי, שלא להרבות שאון בארץ-ישראל. אבל הם עמדו על דעתם, כי למען להכעיס את המלשינים יעלו את המחזה על הבמה. קולוניסט צעיר אחד רכב ליפו ויפן אל ה' שטיין, שהיה גם כן „בן משה“, והיה יוצא ונכנס אצל הקיימקס (שר הפלך) ביפו, ויספר לו את המוצאות. שטיין הלך אל הקיימקס ויבאר לו כי תוכן המחזה לקוח מן התנ"ך ואין לו שום שייכות עם הממשלה התורכית, ולא מש ממנו, עד שהרשה להעלות את המחזה על הבמה. אך הקולוניסט שב לרחובות אחר חצות הלילה, ובלילה ההוא אי אפשר היה להשתמש עוד ברשיון, לכן הוחלט להציג את המחזה בערב הבא. כל האורחים, שנאספו לראות במחזה, נשארו גם הם עד הערב למחרת היום. מובן שברחובות לא נמצאו די דירות ללינת האורחים. אך חול המועד של

פסח, כשאין גשמים יורדים, היא העת היותר יפה ונעימה בארץ, לכן לנו כל האורחים בחוץ, יצאו במחול ושרו, „להכעיס“ את המלשינים. אנכי וביתי צריכים היינו לצאת ביום השני לסנטורה, מקום שם בנה דיונהוף בית־חרשת לבלי זכוכית על חשבון הברון. וכך קרה הדבר שלא היינו נוכחים בהצגת המחזה בערב השני. אך כפי שספרו לי, היה הכל כשורה ולא באו לידי קלות־דעת כל שהיא. ואף־על־פירכן התנפל העתון הירושלמי „חבצלת“ על ענין „משחק התיאטרון“, הקדיש לכך כמה וכמה דפים מעתונו והדפיס סלגרמות „הומוריסטיות“ מרחובות בני־דון זה. בטלגרמות הודיעו כי אשתי יצאה במחול על הבמה, ובגדה היה מקושט בפעמוני זהב שמחירם היה תרפ“ט אלפים; כי אשתו של מר איזנברג יצאה במחול ה„קוזק“ ועוד סלגרמות מעין זה. את גליון ה„חבצלת“ הזה הפיצו במאות אכסמפלרים. תיכף אחרי חג הפסח כתב לי מר ברודא מורשא, כי אחד מידידיו בירושלים שלח לו גליון ה„חבצלת“ ובו כתוב כי „רחובות נעשתה מקום מקלט להוללות וקלות דעת“. הוא הוסיף, שאם אמנם איננו מאמין בכל אשר ידברו ובכל אשר יספרו, אבל אם יש אמת גם כדי חלק עשירי מכל שידובר, חרפה היא לו, ודי בזיון.

אז כתב הסופר א. ל. לעווינסקי (ר' קרוב) פליטון על הענין הזה ושם את ההתנפלות כולה לצחוק. הוא כתב שהרב ר' נפתלי הירץ הלוי הוא הוא אשר הלשין בפני הרשות על המחזה אשר אמרו להציג הרב היפואי, שבכלל התיחסנו זה לזה בדידות, הכחיש את האשמה במאמר אשר ערך. הוא בקש ממני, שגם אני אחתום על מאמרו ואעיד כי שקר ענו בו. שאלתי בעצת חברי „בני משה“ שביפו „מה עלי לעשות?“ ותשובתם היתה כי הוחלט זה כבר, כי אם אחד מ„בני משה“ בא בדבריו בפומבי בעתון, הרי הוא צריך להסכמת חבריו. והיה מעשה, שאסרו על גרובסקי לכתוב בהצבי. לכן הזהירו אותי שלא אחתום את שמי על הכחשת הרב היפואי, ובפרט שאדון אחד, ומילר שמו, קרוב להרב ביפו ושליחם של „חובבי ציון“ באמריקה, ספר להם, כי אמנם לא שלח הרב להלשין, אבל כשבאו ושאלו את פיו, אם כדאי להפר את עצת המשחקים בכחה של הממשלה, ענה ואמר שאין הוא מתערב בכך. חזרו ושאלו אותו: אם הממשלה תשאל את דעתו על כך, מה יענה? והשיב: „בודאי אענה, כי הצגת המחזה היא נגד רצוני“. מזה מוכח שהוא ידע, כי האנשים הולכים להלשין, ולא מיחה. אנוס, הייתי, איפוא, שלא לחתום את שמי על מאמרו, והוא ענה מה שענה כרצונו.

אחרי זמן קצר בא מר ברודא שנית לבקר את ארץ ישראל. אני הייתי עסוק ברחובות והוא יצא לבדו ירושלימה. וכשעלה שנית ירושלימה, בקש ממני שאלוה אליו ונסענו יחד. בעברנו ברחוב בירושלים, נגש יהודי אחד, אשר לא ידעתי, אל ברודא, ויאמר לו: „אתה אמרת, כי מה שספרו לך על אדות רחובות אינה אמת. דרשתי וחקרתי את הדבר, ומוכח שכולו אמת. הדבר היה בתשעה באב, בביתו של לוין-אפשטיין ערכו ברית מלה ועשו שמחה גדולה“. נמלא מר ברודא כעס וענה ליהודי: „תשעה-באב אינו יום כפור, וברית-מילה אינו „נשף שעשועים“, ובכלל הניחו לי מהסתותיכם“. אני לא ידעתי במה ועל מה הדברים אמורים. שאלתי את בן לוייתי: „מה משמע כל זאת?“ אז ספר לי, כי בהיותו בפעם הראשונה בירושלים ספרו לו, כי ביום הכפורים ערכו בביתי משתה גדול. אך מדעתי אותי, דבר קשות עם המלשינים ואמר להם שזה שקר. לכן אמר לו היהודי עתה, כי הדבר אמת, אלא שלא קרה ביום-כפור כי אם בתשעה באב, ולא היה זה נשף-שעשועים, אלא ברית-מילה וערכו משתה וששון. היהודי לא ידע כי „הנאשם“ עומד נכחו. וכמו שאין חלום בלא דברים בטלים, כך אין שקר שאין בו נצוץ של אמת. בתשעה-באב הכנסתי באמת את בני הצעיר הימך בבריתו של אברהם אבינו. בשעת השתים-עשרה, אחרי אמירת ה„קניות“, היה „הברית“, והפועלים נתפשטו בין הכרמים לבצור את הענבים. ואת „סעודת המצה“ אכלו בערב. ומכל זאת יצא להם למסיתים ולמלשינים מעשה „עגל“ שלם.

הבאתי פה רק שתי עובדות, למען ספר לדור, באיזה אמצעים השתמשו אז מתנגדי הישוב החדש, וכמה סבלו הקולוניסטים הראשונים מאת מנדיהם. לא די היה לנו מה שסבלנו מאת הרשות וגזרותיה הקשות. לא די היה לנו מה שסבלנו מאת הטבע, מכל המחלות הרעות, וביחוד מהקדחת ומחלות העינים. לא דיה היתה לנו המלחמה הקשה שנלחמנו בקרקע הארץ העזובה והשוממה, אשר מאות בשנים לא עלתה מחרשה עליה—עוד היה לנו לסבול מאת אחינו העברים העורים והבוצרים.

בפרקים הבאים עוד נשוב לדבר על כל הרעות שאנשי הישוב הישן עשו לנו.

התלמוד-תורה ברחובות

בימים הראשונים ליסוד המושבה היינו עסוקים כל כך בעניני ההתישבות השונים, שלא עלתה כלל על דעתנו, כי צריכים אנו לדאוג תיכף ליסוד "תלמוד תורה" בשביל הילדים הרכים. היו לנו "עסקים" עם הממשלה התורכית, עם הקונסול הרוסי ועם הערבים שכנינו, ועסוקים היינו בבנין בתים למען יהיה לנו מקום להניח בו ראשנו. מטעם זה לא היתה שאלת בית הספר לשאלה רשמית וקבוצית לכל בני המושבה. אבל היו בין הקולוניסטים אנשים שהיו להם בנים בני שמונה ותשע שעדיין לא למדו דבר. האבות הללו עזבו את רוסיה בעוד ילדיהם קטנים, וימים רבים התגלגלו בארצות שונות בבקשם להם מנוחה, ולא היתה להם הזדמנות לשלח את בניהם לתלמוד תורה או לאיזה מין בית-ספר אחר. לכן יעץ ועדה-המושבה להורים הללו, שלעת עתה יזמינו להם מלמד, שילמד את בניהם מ"אלף-בית" והלאה. מטבח-הפועלים הגדול, ששמש מטבח לפועלים ובית תפלה למתפללים, התחיל לשמש גם "חדר" לילדים מתלמידים.

הורי הילדים הללו הזמינו אברך מירושלים, והוא למד אותם על פי השטה הכי נושנה, שהיתה נהוגה אז בירושלים. הרבה תורה לא למדו הילדים מפיו, אבל לקרא ב"סדור" למדו, וכאשר נשתחררנו מן הדאגות הגדולות שהיו כרוכות ביסוד המושבה, חפשנו ומצאנו מורה אחר, המתאים יותר לדרישות העת. הוא ידע לנהל "תלמוד תורה" מודרני, שהילדים יחונכו שם ברוח היהדות, ויחד עם זה ירכשו להם שם את כל הידיעות החולוניות הנחוצות לאדם בן דורנו. נוסף על כן יחונכו להיות עובדי-אדמה הגונים. המורה אשר מצאנו ידע היטב תנ"ך, שפת עבר ודקדוקה. את כל הילדים מבני שש עד עשר הכנסנו בכתה אחת, משום שכולם לא ידעו מאומה. אך עוד באמצע הזמן הראשון היינו צריכים לחלק את הכתה

הזאת האחת לשתי כתות, משום שהגדולים בשנים ראו חיל בלמודם יותר מן הקטנים. אחרי עבור רבע שנה שוב היינו צריכים להכניס ילדים חדשים אל התלמוד תורה, וכעבור חצי שנה כבר היו לנו שלש כתות והבאנו סגן מורה שילמד את הילדים אשר בכתה השלישית. לאט לאט גדלה המושבה ורב מספר הילדים שהגיעו לגיל בית-הספר, רבו הכתות ורב הצורך במורים נוספים.

אז הזמנו למורה את מר ישראל סלר, שבא מרומניה. הוא היה משכיל מובהק ומורה מוכשר. ערכנו פרוגרמה נכונה בשביל כל הכתות. אחת לחצי שנה היה ועד המושבה בוהן את המחלקות השונות ומחלים מי מן התלמידים ראוי לעבור למחלקה גבוהה, ומי זכה לאות הצטיינות. הלשון הנהוגה בבית הספר היתה עברית. שפת הלמוד היתה עברית, וממילא נעשתה גם לשפת הדבור בין התלמידים. בני הדור הישן—אף שרובם ידעו שפת עבר—לא דברו עברית. הם הכניסו את האידיש לתוך גבולות ביתם וגם הילדים התחנכו בביתם לדבר אידיש. בית הספר התנהל לפי הפרוגרמה הערוכה, במשטר ובסדר, והילדים עשו חיל רב בלמודיהם, עד אשר היתה העברית כשפת אמם. כך קרה, שבני שמואל, בהיותו בן עמונה, שאל אותי: „התשרטט לי את מחברתי?“ והביע זאת במהירות רבה כל כך, שלא תפסתי את שאלתו. הוא חשב שאין אני מבין את פירוש המלות—משום שדבר עברית, ויחשוב קמצא ויאמר: „אין אני יודע איך לאמר זאת באידיש“. המקרה הזה הוכיח לי כי העברית שמששה לו מקור ראשון, והאידיש—תרגום מן העברית. גם את חלומותיו היה חולם בעברית.

עד לזמן ידוע היו כל המחלקות שבבית הספר חצי-שנתיות, והתלמיד המובהק יכול היה באמצע השנה לדלג ממחלקה נמוכה למחלקה גבוהה ממנה. אבל המושבה גדלה. הפועלים, שנכנסו צעירים אל המושבה, נשאו להם גשים והולידו בנים שהגיעו כבר לגיל בית הספר. מספר התלמידים הלך ורב. סדר הלמודים נכנס למסלול קבוע, לכן התקנו מחלקות שנתיות. בית הספר הכיל עתה שתי „מכינות“ וחמש מחלקות נורמליות.

הרגשנו כי אי אפשר עוד לנהל את עבודת בית הספר כמו שנהלנו עד עכשיו. הבינונו, כי אי אפשר להסתמך על ועד המושבה, שהוא יהיה עורך את תכנית הלמודים והוא יהיה הבוחן את התלמידים. הרגשנו כי צריכים אנחנו לפדגוג בעל מקצוע, שידע לפתח את בית הספר ולשכלל אותו ככל האפשר. כתבתי לאחד העם ובקשתי ממנו שידבר עם אחד

המשוררים, אשר שיריו הראשונים שפרסם בעת ההיא עשו רושם גדול, וישאל את פיו אם יאות לבוא אלינו ולהיות מנהל בית ספרנו. על זאת ענה לי אחד העם: אתה חושב בודאי, כי מכיון שהוא משורר, יש לו גם נשמת משורר. אבל אני יכול להגיד לך שהוא איש פרוזאי מאד. ואם הוא יכול להשיג פה, בחוץ לארץ, עשרה רובלים יתרים לחודש, לא יסע לארץ ישראל. אחד העם יעץ אותי לתור אחר פדגוג מתאים יותר לדרישתנו. אותו זמן הייתי בורשה בדבר יסוד חברת כרמל. התחלתי לשאול ולדרוש אחרי פדגוג. הראו לי על אדם צעיר, שהוא מפורסם עתה לפדגוג אמן, מר ניסן טורוב, והוא אז מורה בבית ספר רוסי בפרגה, הסמוכה לורשה. אבל הוא מאן לנסוע אז לארץ-ישראל. הוא אמר שעדיין איננו ראוי למשרה אחראית כזו ומפני כמה וכמה סבות טרם הגיעה שעתו לעלות לארץ. הוא הראה לי על מורה אחר בוילנא: ש. ח. ווילקומיץ. טורוב הבטיח לי, כי הוא הוא האיש אשר יסכון לנו. כתבתי לחברי „בני משה“ בוילנא, שאם הם חושבים כי המורה הזה כדאי והגון למשרה זו שאנו מציעים לו, ידברו עמו ויציעו לפניו להיות מנהל לבית ספרנו. ווילקומיץ הסכים לקבל עליו את המשרה, גם הבטיח כי לתחלת הזמן הבא, כלומר, לימי הסוכות, יבוא לארץ ישראל. כששבתי מורשה לרחובות חליתי במחלה אשר דמו כי היא רצינית מאד. שלשה חדשים שכבתי במטה, באחד ההוטלים אשר ביפו. אבל גם בשכבי במטה, הייתי מנהל כל עניני רחובות. עוזרי בעבודה, מר גולדין, והגנן מר איזנברג, היו באים אלי תכופות בדברי רחובות ועניניה. וכשבא ווילקומיץ, ערכנו יחד—הוא ישב אצל מטתי—תכנית למודים בשביל בית הספר. ואל יהא הדבר הזה קל בעיני הקורא, יען כי אנכי השתדלתי בכל כחי, שבית ספרנו יהיה בלתי מפלגתי: כי בינתיים גדלה המושבה ורבו אוכלוסייה, וכמובן שרבו גם חלוקי-הדעות בין תושביה. נמצא בה זוג חסידים זקנים, שדרשו כי בית הספר יקרא בשם „תלמוד תורה“ דוקא וכי ילמדו שם את התלמידים רק חומש עם רש"י ו„שלחן ערוך“ ואולי גם קריאה ב„זהר“ ולא יותר, ולמודים זרים לא יזכרו בו כלל. ונמצאו שמאליים, שאמרו שאין ללמד לתלמידים דתים בבית הספר, שאין להכריח את התלמידים שיתפללו ב„תלמוד תורה“ שהם קראו לו בשם „בית ספר“ דוקא. חלוקי הדעות האלה העמידוני במצב עגום מאד. הלא זו תמיד מנת-חלקם של האנשים ההולכים ב„שביל הזהב“, שהם על פי רוב פסיביים ואינם שואפים לכך, שדוקא רעתם תהיה מכרעת. לא כן אנשי הקצוות משמאל ומימין, שקנאים הם לדעותיהם

וגלחמים עליהן. וחפצי אני היה, כי הילדים ילמדו בבית הספר את הלמודים השייכים לדת היהודית ועם זה ילמדום כל אותם המדעים שעל האדם המודרני לדעת—אפילו כשהוא עובד אדמתו.

בהיותי חולה שוכב במטה, לא יכולתי לברר את כל הענין במשא ומתן עם חברי. לכן ערכתי עם ווילקומיץ יחד תכנית, אשר תכיל את כל הלמודים דלקמן: במכינות למדו רק קרוא עברית, ופירוש המלות—למוד שהיה קל מאד, משום שהילדים דברו עברית ושפה אחרת לא ידעו—מעט חומש וקריאה מוסברת בספרי-מקרא עבריים. ובחמש המחלקות העליונות למדו: (א) חומש עם רש"י, (ב) תנ"ך, (ג) כל דיני השלחן ערוך השייכים לתפלות, ברכות, הלכות שבת, ובערב כל יום טוב למדו גם דינים השייכים לאותו חג. (ד) הדינים השייכים לעבודת האדמה, כגון: תרומות, מעשרות, ערלה וכו'. (ה) בשתי המחלקות העליונות למדו גם גמרא בשיטת-הדרגה, מן הקל אל הכבד. (ו) דקדוק לשון עברית. (ז) דברי ימי ישראל. (ח) דברי ימי עולם. (ט) חשבון. (י) כתיבת הארץ. (יא) דעת הטבע, וביחוד מה שיש לו נגיעה לעבודת האדמה. התלמידים של שתי המחלקות העליונות היו עובדים שעתים ביום עבודת-אדמה ממש בהשגחתו של אחד המורים. מלבד עברית נלמדה גם השפה הערבית. שום שפה זרה אחרת לא נלמדה בבית הספר.

מלבד תכנית הלמודים הזאת קבענו את התקנות הבאות להנהגת התלמידים. (א) כל התלמידים ילבשו אוניפורם ידוע. (ב) עד השנה השלש-עשרה צריכים התלמידים להתפלל בתלמוד-תורה שלש פעמים ביום (שחרית, מנחה ומעריב). (ג) בראשי חדשים יוצאים המורים לטייל עם הילדים אל המושבות הקרובות, ובחולי המועדים יטיילו לירושלים ויבקרו את המקומות הקדושים.

אחרי שערכנו את התכנית, חלקנו את הלמודים לכל מחלקה ומחלקה לבדה, ואת המחלקות לכל מורה ומורה לבדו. כשגמרנו את החלוקה הזאת, פנה אלי מר ווילקומיץ בשאלה: באיזה מבטא, אשכנזי או ספרדי, נשתמש בבית ספרנו? הוא תמה לשמוע, כי בבית ספרנו נהוג המבטא האשכנזי. הוא אמר, שאם הנהגנו אצלנו בית ספר מודרני, צריכים אנו להנהיג בו גם את המבטא הספרדי. ראשית, משום שהוא המבטא הנכון, ושנית, משום שעל הרוב משתמשים בארץ במבטא הספרדי. ביום שגמרנו בו את עריכת התכנית הודיעו לי הרופאים כי עלי ללכת לוינה להתרפא ולא היתה לי שהות להתייעץ בדבר עם חברי. הסכמתי לדברי ווילקומיץ, כי המבטא

השורר בבית ספרנו יהיה הספרדי. בטוח הייתי בנמוסיותו של ווילקומיץ, כי ידע להוכיח לקולוניסטים את צדקת החלטתנו. לא עלתה על דעתי, כי השאלה הזאת תעורר חלוקי דעות גדולים בינינו.

יצאתי לוינה. שהיתי בדרך: בוינה, בורשה, בברלין ובפריס ועוד פעם בוינה—לרגלי יסוד הכרמל האוסטרי—תשעה ירחים שלמים. כאשר שבתי לרחובות מצאתי את המושבה אחוזת אש המחלוקת בעטיו של בית הספר. כי עסקני ירושלים, שהתנגדו לרחובות מראשית הוסדה משום שידי „בני משה” יסדוה, השתדלו בכל עוז כי ברחובות יוסד „תלמוד-תורה” כרוחם, כלומר, שמלבד למודי דת לא ילמדו שום דבר. שנערים ונערות לא ילמדו שם יחד—כמו שנהגו אצלנו—וכי שפת הלמוד תהי יהודית ולא עברית. הם השפיעו על אחדים מן הקולוניסטים, וכפי ששמעתי הבטיחו להם תמיכה מן „החלוקה”, אם ייסדו „תלמוד-תורה” בנוסח ירושלים. גם הבטיחו להם שישלחו להם מלמד מירושלים, והם, בעלי החלוקה, ישלמו לו שכר למוד. וזוג החסידים שעסקני ירושלים השפיעו עליהם, השתמשו בתואנה זו של „המבטא הספרדי” כדי לצאת בהתנגדות לבית ספרנו. את ילדינו לא קראו לתורה, ובפרט למפטיר, מפני שהם קוראים במבטא הספרדי. יש שהנערים היו בוכים מצער על שמוציאים אותם מכלל הקבוץ שלנו. ואבות הבנים התקוטטו על כך. כל קטנות הרגיזה את הלבבות. זוג היהודים, אשר אמרתי יסדו להם תלמוד תורה ברוח ההוראה שבירושלים. הם הוציאו את ילדיהם מבית הספר והכניסו אותם ל„תלמוד תורה” והפיצו דבה ושקרים על בית ספרנו. ומכתבים מלאי דבות כתבו לחברי „מנוחה ונחלה” החרדים. ביחוד פגו אל מר יעקב ברודא, יושב ראש החברה, שהיה ידוע כאיש חרד וירא שמים. הוא שם לב למוציאי הדבה, כי ככל אשר זקן האיש כן הוסיפה דעתו להחלש. וכן נקל היה לקנאים ידועים להשפיע עלי. אני הייתי מקבל ממנו תכופות מכתבים מלאים הגה והי על ההנהגה ברחובות. וביום ב' אייר תר"ס (18 לאפריל 1900) כתבה לי גם אשתו על המחלוקת השוררת במושבה בין הנוטים אחרי התלמוד תורה והנוטים אחרי בית-הספר, ובקשה ממני להשכין שלום במושבה. ואחרי שבועות אחדים (י"א סיון תר"ס) כתב אלי ברודא בעצמו כי הוא מתחרט על כל הענין, וצר לו על בנותו את רחובות, וביחוד מפני שהעמידו שם „עגל” בתבנית בית-ספר. ולכן החליט לבלי לעבד עוד את כרמיו אשר ברחובות „וילכו לאבדון”. המכתב הזה הכאיבני מאד, בדעתי מה מסור היה האיש לרעיון חבת-ציון, ומה יקרה היתה לו רחובות.

אם הוא מוכן להפסיק את כל יחסיו לרחובות, הרי קל לשער, מה הרבו הולכי רכיל אשר בירושלים להשפיע עליו.

לאחר זמן נתפתח אצלו באמת שגעון רליגיוזי. משפחתו הכניסה אותו לבית חולים בברלין, אשר שם מת מקץ זמן מועט. יש להניח, כי כל דברי הרכילות והמלשינות וכתבי-הפלסתר על רחובות, שהאמין באמתותם—כי על כן באו ממקורות אורטודוכסיים—השפיעו עליו כל כך עד שחלה ונאסף אל אבותיו קודם זמנו.

על בית-הספר לא ותרנו. ובנוגע למבטא הספרדי, הנה כאשר שבתי מחוץ לארץ ומצאתי את המחלוקת בגללו כי רבה היא, וכי הביאה לידי פירוד לבבות נורא, השתדלתי להשקיט את הסערה. הצעתי לפנות לחמשה עשר חכמי ישראל בחוץ-לארץ ולשאול אותם, איזה הוא המבטא הנכון, הספרדי או האשכנזי? וכאשר יענה רובם, כן יקום. ועד שיענו נוסף להחזיק במבטא הספרדי משום שהתלמידים כבר התרגלו בו וצר לבלבל אותם. טרם נקבל החלטה מכרעת בדבר. שלחנו חמשה עשר מכתבים לחמשה עשר חכמים, אשר את שמותיהם אינני זוכר עוד. אבל זוכר אני כי שלש תשובות קבלנו. האחת מאת הפרופסור יוסף הלוי מפריס, שחזה את דעתו בעד המבטא הספרדי בהחלט; השניה מאת מר וייסברג בקיוב, שלא חזה דעה מוחלטת אלא שלח לנו רשימת הספרים שבהם מדובר על הענין הזה; ותשובה שלישית קבלנו מאת יהושע שטיינברג מוילנה, שהביע את דעתו בעד המבטא האשכנזי. אולם, אחרי שזמן רב עבר עד שקבלנו את התשובות וביניהם התרגלו ההורים במבטא הספרדי ולא חפצו לשנותו, וגם בינתים עלה בידי להשקיט את המריבה ולהשכין שלום מעט במושבה, לא הוסיפו לדבר עוד בענין הזה, והמבטא הספרדי נשאר בתקפו, ונשאר קיים גם לדורות, כי גם בכל בתי הספר שנוסדו בארץ ישראל אחרי כן הנהיגו את המבטא הספרדי, ושוב אין מהרהרים אחריו.

באותם השנים התחלתי לטפל ביסוד חברת "כרמל" כדי לרכוש שוקים לפני הארץ. לכן לא יכולתי בשתי השנים האחרונות להתענין הרבה בבית הספר. הדור הצעיר והחפשי חדר לכל פנות המושבה ושנה דברים רבים לפי רוחו. כשעזבתי את הארץ בסוף שנת תר"ס (1900) ונסעתי לאמריקה, הייתי מקבל מרחובות מכתבים אשר בהם התאוננו הכותבים על הנהגת בית ספרנו.

זמן רב אחרי כן קבלתי שלומים על עמלי: כשבאתי בשנת 1908 לבקר את רחובות, בא אלי אחד ממנהיגי הימין, אשר החרר בשעתו את הריב

הגדול על אודות בית הספר. עתה הרבה להפציר בי כי אשוב ואאחז שנית ברחובות, ואהיה מנהיג למושבה כקודם, כי רואים הם עתה, כי צדקתי בהנהגתי, והוסיף: "ואפילו בנוגע למבטא הספרדי...". אבל עוד טרם עזבתי את הארץ כדי לנסוע לאמריקה, יצא ווילקומיץ את רחובות ויהי למנהל בית הספר בראש פנה. אנהנו כלנו, עסקני בית הספר, אהבנו מאד את ווילקומיץ על אשר עבד באמונה ומסירות גפש לסובת בית הספר וירימהו עד למדרגה גבוהה מאד. ויותר מכולנו אהבו אותו הילדים תלמידיו, וכאשר עזב את המושבה, לוו אותו מהלך רב ויבכו בדמעות שליש בהפרדו מהם.

מלים אחדות על הוצאות בית הספר. כדי לאפשר לנו את החזקת ה"תלמוד תורה" על חשבון עצמנו, ושלא לבקש תמיכה משום צד, החלטנו, כי האכרים העשירים ישלמו כפלים מן הסכום שעולה החזקת ילד בתלמוד תורה, הבינוני ישלם כמה שעולה החזקת-הילד, והעני—מחצית הסכום, או לא כלום — הכל לפי ראות עיני הועד. המורים קבלו שכרם מאת הועד ולא ידעו איזה ילד משלם ואיזה אינו משלם. כעבור זמן, כשבית הספר גדל והוזמנו מורים ששכרם היה גדול יותר וההוצאות רבו למעלה מכוחותינו, בקשנו תמיכה מאת הועד האודיסאי וגם קבלנוה, אם כי לא במדה שבקשנו. וכאשר פסקה תמיכתם של חובבי ציון, היה ה"כרמל" הרוסי וה"כרמל" האמריקאי נותנים כל אחד אלף פרנק לשנה להוצאות בית הספר. אני מאמין, שאוכל לאמר בלב שלם, כי בית ספרנו ברחובות שמש דוגמא לבתי ספר אחרים וחנך את בני האכרים חנוך נכון. אחרי שההסתדרות הציונית קבלה לרשותה את כל רשת בתי הספר העברים בארץ, נכנס גם בית הספר הרחובותי לתוך רשת זו.

יסוד רחוב "עזרא" ברחובות

כבר אמרתי, כי יש אשר סבות קטנות מביאות לידי תוצאות גדולות. בזה רוצה אני לספר מאורע אחד שכזה:

בקובנה חי מורה עברי, חובב ציון נלהב, בשם אריה לייב הורביץ. הוא היה אדם אכסצנטרי, רגשני ומשונה בהליכותיו. כאשר נשא לו אשה הזמין את כל ידידיו חובבי-ציון לחתונתו. ועל הכרטיסים, מעבר להזמנה, הדפיס באותיות רש"י בקשה למוזמנים, שלא יביאו לו מתנות-דרשה ושלא יברכוהו לנשואיו על ידי הטלגרף, ותחת זאת ינדבו, איש לפי רצונו ויכלתו "לטובת הפועלים בארץ-ישראל" ויפרסמו זאת ב"המליץ" ומהם יראו אחרים ויעשו כמוהם. עדיין אני זוכר את הרושם המשוונה, שההזמנה הזאת עשתה אפילו על אנשים נבונים. כאשר הראו לי ידידי את ההזמנה הזאת, צחקו "מלא חפניהם". חדוש היה הדבר, ואנשים לא הורגלו בו. ככל זאת אמרו ידידיו, כי רצונו של אדם זה כבודו, ובכן ברכו אותו על ידי "המליץ" ואל הברכות צרפו "מתנות" "לטובת הפועלים בארץ ישראל". תיכף אחרי זה הקצה מו"ל "המליץ" רובריקה מיוחדת בשם: "לטובת הפועלים בארץ הקדושה", ולא ארכו הימים ותחת הרובריקה בא לעתים תכופות דף שלם מלא נדבות כאלה. כי מן הצחוק הזה שעשה לנו הורביץ נתפשט המנהג בין חובבי ציון, כי בכל מקרה שמחה או אבל, היו הקרובים או הידידים של בעל-השמחה או בעל-האבל מברכים או מנחמים את ידידם על ידי "המליץ" ומצרפים להם נדבות קטנות "לטובת הפועלים בארץ ישראל". וכל "ברית" או "בר-מצוה", חתונה ויום הולדת, יום המיתה או יום ה"יאהרצייט" — היו משמשים מקור-הכנסה לטובת הפועלים. את כסף הנדבות הללו היה "המליץ" שולח לידי הועד האודיסאי, אשר אסף את הכספים האלה לקרן מיוחדת בשביל הפועלים. ברבות הימים גדלה הקרן עד כדי מאתים אלף פרנקים. אז החל הועד

לחשוב: מה לעשות לטובת הפועלים בכסף הקרן הזאת? ובכן פנה הועד האודיסאי אל הועד הפועל אשר ביפו בבקשה, שיקרא את כל עסקני הישוב אשר בארץ וגם את באי-כח הפועלים לאספה וישמע את הצעותיהם ודעתם בשאלה: מה גאות יותר לעשות בשביל הפועלים, בכסף הקרן המדוברת?

באספה הזאת הוצעו שלש תכניות, שכל אחת מהן היה בה משום תועלת לפועלים. כי מרובים היו צרכיו של הפועל ומשונים היו מצביהם של הפועלים במקומות שונים בארץ. רובא דרובא מהם היו עסוקים בעבודת האדמה. כל זמן שהמושבות רחובות וחדרה עמדו בבנין מצאו שם כל הפועלים עבודה במשך כל השנה, אבל אחרי שזמן יסוד המושבות נסתייעת נגמר, לא נשארה עבודה קבועה לפועלים אלא למשך ארבעה חמשה חדשים בשנה: כלומר בעונת העבודה בכרם ובשדה. מלבד עונה זו היתה העבודה המצומצמת במושבות יכולה לפרנס רק פועלים מעטים. ובמושבות הברון—נגד רצונו ולפי שגעונה של הפקידות—הרבו להעביד ערבים יותר מיהודים. ובכן קעמדנו לפני שאלה כפולה: ראשית, איך נמציא עבודה לפועלים במשך כל השנה, ושנית, במה לסייע לפועלים בעלי משפחה, כי יוכלו להתפרנס משכר העבודה הדל, שקבלו לפי שער העבודה בשוק? אגב, אין לשכוח, כי בעיקר היו המושבות על הנסיעות. באו היהודים מאשר באו והשקיעו כסף בקרקע — בנסיעת-כרמים ושאר אילנות, מבלי דעת, אם ההכנסה מן הנסיעות תספיק לפרנסת אשה ובנים, ואם לא תספיק. בהכרח התחשבו המתישבים עם מציאותה של עבודה זולה אשר הערבי הציץ ולא יכלו איפא לשלם לפועל היהודי יותר משהם משלמים לחברו הערבי. אבל הפועל היהודי לא היה יכול להתפרנס מן השכר הדל שקבל הערבי, שצרכי חיו הם פרימיטיביים לגמרי וכך קמה לפנינו הבעיה: איך ומה לעשות, שהפועל היהודי יוכל להשתכר די צרכיו? ואלה הן שלש ההצעות שהוצעו: הראשונה — והיא של באי-כח הפועלים — שבקרן הנאספת יבנו בית-חרושת לתעשיית סוכר, אשר שם יעבידו את הפועלים החדשים שהם חפשים מעבודה במושבות. השניה — זו של יהושע איזנשטאדט — שינסדו „מושבה למופת“ ובה יושיבו מספר פועלים מן המובהרים, שנוכל לבטוח בהם כי יוכלו להתפרנס מפרי אדמתם. והשלישית — שלי — שבתחומה של כל מושבה גדולה יבנו שכונת פועלים, אשר שם יתיו אותם פועלי המושבות, שנוכל להיות במוחים שהמושבה תספיק להם עבודה במשך כל ימות השנה. כהוספה להצעתי

אמרתי במשך המשאומתן על אודות ההצעות, שכל משפחה החיה בשכונה זו תקבל מהמשה עד עשרה דונם קרקע, בית של שני חדרים ומטבח, רפת לבהמות, לול לעופות וכדומה. ואם עוד יוסיפו לכל משפחה שתי פרות ועופות מספר — ונתנה האפשרות לבני ביתו של הפועל לעזור לו בפרנסת המשפחה, והיו להם משלהם גם ירקות, גם חלב וגם ביצים. במשך הזמן תוכל משפחה זו להתפרנס מיגיע כפיה.

שתי ההצעות הראשונות נראו לי בלתי מעשיות, מטעמים אלה: משום שאי-אפשר להקים בית-חרושת לסוכר בסכום מועט — אם כי לפי האומדנא של הימים ההם נמצא בקרן הפועלים סך לא קטן ביותר — משום שיצירת חומר גלמי בשביל בית-חרושת כזה דורש סכומים יותר גדולים מאלה הנמצאים בקרן שלנו. מלבד זאת, הרי עונת-העבודה בבית-חרושת כזה חלה בעת העבודה במושבות הקיימות על הנסיעות, ובכן שאלת-קיום הפועלים בשאר ימות השנה, במקומה עומדת. ובנוגע להצעת מר איזנשטאדט ידעתי, שהוא מביע את דעת אחד-העם, שהיה חבר לוועד האודיסאי. ואף על פי שגם אני שאפתי לראות מושבה למופת בארץ ישראל, בכל זאת לא יכולתי להסכים להצעה זו, משום שעל ידה היו נושעות רק משפחות אחדות, ואת שאלת הפועלים בכללה, כפי שקמה בפנינו, לא היתה פותרת. והצעתי הצטיינה בזאת, שבסכום הנמצא בקרן אפשר היה להושיע לששים משפחות מן הפועלים — ומספר נפשות כזה, כשהוא לעצמו, כבר היה צעד גדול לפנינו לפי מצב ההתישבות בעת ההיא. מלבד מה שהתישבות-פועלים באופן שהצעתי היתה מגדילה את קרן הפועלים — משום שחובבי ציון אשר ברוסיה, בראותם את אשר יעשה בכספם לטובת הפועלים וישובם, היו מכפילים את מרצם והיו מאספים סכומים יותר גדולים...

שלש ההצעות נשלחו לאודיסה. נתקבלה הצעתו של ברזילי (איזנשטאדט) ליסד מושבה ל"מופת". אין ספק שהצעה זו נתקבלה הודות להשפעתו של "אחד-העם".

אבל כל ההצעות הללו נתפרסמו בעתונים. הצעתי מצאה חן, ביוחד בעיני "החברה להתישבות" אשר בברלין, אשר שמה הרשמי: "עזרא". (אני מדגיש עזרא באלף ולא עזרה בה"א, משום שבשם הזה האחרון נקראה אחרי כן "חברת העזר, אשר ליהודי אשכנז"; "חברת עזר" זו טרם נוסדה בעת ההיא). בעזרא היו מעוניינים: הפרופסור אוטו וארבורג, ד"ר הירש הילדסהיימר, ובעל-בית המסחר המפורסם "איזראעל", ואליהם נלוו עוד

אנשים מפורסמים מבין יהודי אשכנז. החברה הזאת התחילה לספל בתוצאת הצעתי אל הפועל. לעת עתה—בכמות קטנה.

עוד לפני זה הזכרתי, כי חובבי ציון אשר במערב אירופה, ביהוד עם חובבי ציון אשר ברוסיה, העמידו להם מרכז בפריס. ובכן הפצה חברת "עזרא" לעשות מעשיה גם היא על ידי המרכז הזה. מר צביל מאירסון—שנתמנה אחרי כן למנהלה של יק"א—היה אז המזכיר הראשי לוועד המרכזי אשר לחובבי ציון בפריס. הוא כתב לי (12 אוגוסט 1895), כי המרכז הפך ש"קרנא דאגרתא, איתו להוי פרנקא", ולפי שההצעה שהם אומרים לגשם באה ממני, לכן אהיה אני המוציא אותה לפועל. משום כך, יש בדעתם ליסד שכונת פועלים בתחומה של רחובות, כדי שאוכל להשגיח שהדבר יעשה ב"כי טוב". אז הודעתי להם, שאפשר לי לקנות חמשים דונם קרקע מאת אחד מחברי "מנוחה ונחלה" והשטח הזה נמצא בקרבת המגרשים לבנייני המושבה, וליסד שם רחוב חדש בשם "רחוב עזרא".

התחילה סדרה ארוכה של חליפת מכתבים בין פריס לברלין ובין ברלין לפריס ולא באו לידי גמר במהירות זו שאני הייתי חפץ בה. רק ביום 14 לספטמבר 1896 כתב לי מאירסון, כי הכסף כבר מונח בקופתם, והם שואלים אותי, איך ועל שם מי לשלחו לידי. "עזרא" הברלינית נתנה לוועד המרכזי עשרת אלפים מרקים להגשמת התכנית, ופריס שלחה לי שנים עשר אלף פרנקים בשתי מניות. ממקורות אחרים קבלתי עוד ארבעת אלפים פרנק, וכך נמצאו בידי ששה עשר אלף פרנקים.

ערכתי תכנית מפורטת ליישוב חמש משפחות, שכל אחת מהן תקבל עשרה דונם קרקע. לכל משפחה תפנה חצר מגודרת ובתוכה בית בן שני חדרים ומטבח, רפת לבהמה ולול לתרנגולות, כל אלה על שטח של דונם אחד. ותשעה הדונמים הנותרים יהיו לגן: לזרוע ירקות ולנטוע אילני פרי. לכל משפחה תנתנה שתי פרות ותרנגולות אחדות—ובזאת תנתן האפשרות לבני המשפחה לעזור לאבי המשפחה לפרנס את ביתו. ששה עשר אלף הפרנקים הספיקו להגשמת תכניתי בכל. בצורה של כל משפחה עלה לי בשלושה אלפים ומאתים פרנק (600 דולר בערך).

אחרי שהכל היה ערוך על הגיר, צריך היה לבחור את חמש המשפחות. הועד המרכזי החליט, כי אותו הועד אשר היה עסוק בעת ההיא בבנין המושבה קוסטינה (באר טוביה) הוא שיהיה גם הועד ל"רחוב עזרא". חברי אותו הועד היו: הד"ר הלל יפה—ראש הועד הפועל לחובבי ציון;

יוסף נייגו — מנהל „מקוה ישראל“; נתן קייזרמן — אגרונום וחבר לועד הפועל של הובבי ציון; חיים מרגליות-קלוריסקי; הד״ר סוסקין — אגרונום, שהיה בעת ההיא גם מנהל קוסטינה; יהושע ברזילי ואני. בכל הענינים השייכים ל„רחוב עזרא“ כמעט שלא היו בינינו שום חלוקי-דעות. רק בדבר אחד הייתי מחולק צמחם. הם דרשו כי חמש המשפחות צריכות להבחר מבין כל המון הפועלים אשר ביהודה ובנוכחותם, על ידי הגרלה. את דעתם זו הביעו לי במכתב ששלחו אלי לורשה, אשר שם נמצאתי בסוף שנת 1896. בעשרה לינואר 1897 שלחתי מורשה ל„עזרא“ בברלין את מכתב הועד ואמרתי שאין אני יכול להסכים לדעת חברי מטעמים אלה: ראשית, אין אנחנו יכולים להכניס אנשים חדשים לרחובות בלי הסכמת הועד הרחובותי, והועד מקפיד מאוד בנוגע לספוח קולוניסטים חדשים. שנית, התכנית הערוכה מכוונת כלפי פועלים שעובדים וגרים ברחובות זה מכבר, שהצטיינו בעבודתם ובהנהגתם, באופן שאנחנו יכולים להיות בטוחים שימצאו עבודה ברחובות במשך כל השנה. בבל הנוגע למדת הקרקע שתנתן להם, בדבר הבנינים שיבנו ואמצעי העבודה שינתנו להם — אני סומך בכל על דעת חברי בועד קוסטינה. ביום 18 לינואר 1897 כתב לי מזכירה של חברת „עזרא“, מר ווילי במבוס, כי דעתו כדעתי בכל, אך הוא מבקש ממני שאשתדל, כי הועד הקוסטינאי יסכים אף הוא לדעתי. ביום הששה עשר לחדש סיון תרנ״ז (1897) כתב לי ברזילי, כי כל הבנינים מוכנים ועומדים, וכי הועד מחכה לבואי כדי לחלק את החצרות ואת הבתים בין הפועלים שיזכו בגורל.

אני לא חפצתי לבחור בעצמי את הפועלים אשר ידעתיים כולם, ובכן שתפתי עמדי את הועד הרחובותי. נבחרו חמש המשפחות הללו: זלמן אייזנברג, זאב אלטשולר, קלמן גבריאילוב, מרדכי גורודינסקי ופנחס אושרוב. חמש המשפחות הללו עבדו את אדמתם במסירת נפש ממש, ויהי להם לצרכיהם די חלב וביצים וירקות, גם עצי פרי נטעו ולא ידעו מחסור. לאט לאט השיגה ידם להרחיב את גבולות נחלתם, ומהם נעשו קולוניסטים גמורים. התכנית עלתה יפה, ו„עזרא“ היתה שבעת רצון מכל אשר הספיקה ידה ליצור בארץ ישראל.

חמש הנחלאות נמסרו לידי הפועלים בתנאי, שבמשך שלשים שנה עליהם להשיב די שוין. הנחלאות והבתים נרשמו בספרי הממשלה על שם הד״ר הירש הילדסהיימר מברלין, בתנאי, כי אחרי שהפועלים ישיבו את דמי שוין של הנחלאות, תשוב כל נחלה ותרשם על שם בעליה.

אחרי אשר אחדים מהברי "עזרא" בקרו את רחובות, וכל מה שנעשה תשביעם רצון, בהנחם כי בסכומים קטנים אפשר ליטב משפחות פועלים, שיראו חיים נוחים בארץ ישראל, הוציאו קול קורא (באפריל 1899), אשר בו דרשו, כי בכל ערי אשכנז ייסדו היהודים חברות מעין "עזרא", ואז יהיה ביכולת יהודי אשכנז לעשות הרבה בשביל עובדי האדמה אשר בארץ ישראל. ובפרנקפורט שעל גהר מיין, שהיא עיר ואסטרטגית ישראל שבאשכנז, נוסד ועד גדול כדי לכלכל את העבודה הזאת במקום זה. בקול קורא הודיעו, כי שלש מאות וחמשים קהלות ישראליות באשכנז כבר נספחו לאגודתם, והרי הם מבקשים שהערים הגדולות תתנה ידן להם, ועל החתום: ד"ר יוליוס בלוי, רפאל אטלינגר, טשארלס ל. הלגרטן (בעת ההיא היה לו בנק גם בניוירק), הרב ד"ר הורביץ, הנרי וליגמן, אח לבנקירים וליגמן בניוירק, ואנשים חשובים אחרים. ולפי שבעת ההיא כבר היתה הציוניות המדינית קיימת, חשבו אלה לחוץ להדגיש, שאין להם שום שייכות לציוניות.

כשכתבתי אחרי כן ל"עזרא" זו על הרחבת הפעולה על פי התכנית שהגשמנו ברחובות, ענו לי, כי לדאבונם אין הם יכולים לעסוק בתכנית זו, משום שכל הכסף שהם מאספים נחוץ להם לתמיכת המושבה "משמר הירדן".

נמצאו בארץ ישראל גם אלמנטים רדיקליים, והם לא הסכימו כי נוסף להושיב פועלים על הקרקע, כפי התכנית שהושבתי אותם ברחובות. הם האשימו אותי, כי חפץ אני לרתק את הפועלים לרחובות בכבלי ברזל, והיו הפועלים משועבדים לאדוני רחובות ועבדום לעולם. לא הועילו כל הוכחותי, כי לו עשיתי זאת רק כדי להמציא עבודה זולה לבעלי רחובות, הלא יש להם הערבים שעבודתם זולה עוד יותר, ואם אני מזכה אותם בפועלים יהודים, הרי יעלה להם שכר העבודה ביוקר. ברי היה, כי בכל מה שעשיתי, לא לטובתם של בעלי רחובות נתכונתי, אלא משום שנוכחתי, כי אפילו הפועל היותר טוב איננו יכול לפרנס את משפחתו בעבודת-שכיר בלבד. וחשבתי, כי התכנית שלי היא היחידה שיכולה לאפשר את קיומם של הפועלים היהודים בארץ ישראל. אבל כל דברי והוכחותי לא הועילו. ושמח אני לראות, כי רק עתה, אחרי עבור שלשים שנה מאז, נוכחו הפועלים בארץ ישראל לדעת, כי האמצעי היחידי להושיב פועלים רבים על הקרקע בסכומים מעטים, היא התכנית הישנה שלי. עתה הם עצמם דורשים, שיכנו שכונות פועלים בתחום המושבות העבריות.

ההלואה מאת יק"א

אמרתי לפני זה, כי רחובות נבנתה בכחות עצמיים, מבלי כל תמיכה מאת חובבי ציון או ממוסדות ציונים אחרים. אך באביב תרנ"ז (1897) נתאספו עשרים משפחות מתושבי רחובות ותפנינה אל יק"א בבקשה שתלוה להן סכום כסף. כי עם שטף הזמן נכנסו לרחובות אלמנטים חדשים, צעירים. כך למשל, השיא קולוניסט את בתו ויתן לחתנו, לוקח בתו, כפרת ארץ בנדוניא. אפשר שהחתן דגן היה מן הפועלים ברחובות, ויחפוץ לנטוע את אדמתו ולהיות לקולוניסט העומד ברשות עצמו, ולפי שכסף לא היה לאדון זה, בקש לו הלואה בתשלומין לשעורים ארוכים. או משל אחר: אחר הקולוניסטים שעד העת ההיא חי בחוץ לארץ, וידידו או קרובו נטע בשבילו את כרמו, בא לבסוף לארץ ישראל, לגור בה. הוא חפץ לבנות לו בית, אבל הוא חסר כסף, ובכך נחוצה הלואה גם לו. כך נתאספו עשרים משפחות שהיו זקוקות להלואה, ומבלי ידיעתי (אני הייתי אז בורשה) שלחו הסתדלות ליק"א בפריס, בבקשת הלואה. אחרי כן פנו אלי בבקשה, כי בשובי מורשה לרחובות אלך דרך פריס ושם אשתדל שימלאו את בקשתם. יק"א הסכימה להלוות להם את הסך המבוקש, שעלה בסך הכל למאה ועשרים אלף פרנקים זהב. אבל היא אמרה, כי את הכסף תמסור לידי, ואני אתחייב לשים לב, כי הקולוניסטים, מקבלי ההלואה, יוציאו את הכסף לתכלית זו שלשמה נועדה ההלואה. אני לא הייתי שבע רצון ממשלחת זו—להיות מחלק ושומר את כספה של יק"א. ראיתי כי פקיד הברון חלקו את תמיכת אדונם לקולוניסטים ותמיד היו הקולוניסטים טוענים נגד הפקידים והיו מלאים תרעומות עליהם. ואם קולוניסטי רחובות לא התרעמו עלי ולא טענו נגדי, הרי זה אך משום שמעולם לא הייתי מחלק להם כסף. אדרבא, בתשרי תרנ"ז, כשלא נמצאתי ברחובות, יסדו הם בעצמם, בכספם הם, חברה לתמיכה הדדית, חברה "גמילות חסד", ויקראוה "חסד אליהו" על שמי. בקשר עם זה גם כתב תודה נתנו לי, וזה נוסחו:

העתקה מהפרטיכל אשר נחלט על האספה הכללית שנתאספו (בה)
כל בני המושבה, החתומים מטה, ביום ב' ד' תשרי תרנ"ו בשנת א' התכ"ז
לחרבן, להתייעץ בדבר המוסד
„חסד אליהו“

בדעה אחת ובהסכם כלם נחלט להביע תודתנו ורגשי לבבנו להאדון
הנכבד מנהל מושבתנו רחובות, ה"ה אליהו זאב הלוי לעווין-עפשטיין,
עבור השתדלותו ועבודתו הרבה להרים קרן המושבה בגשם וברוח. ובאשר
אנחנו כלנו מכירים ומרגישים את פעולותיו הגדולות בתור ראש המושבה
ואת מדותיו הנכונות בתור אדם המעלה ובתור חובב הישוב בכלל
ומושבתנו בפרט, ולמען לשלם „לאיש חסדו כמפעלו“ גמרנו ליסד במושבתנו
מוסד גמילת חסד אשר תקרא (יקרא) בשם חסד אליהו, לכבוד שמו:
כי ידענו אשר זה הוא כל אדיר חפצו בדרשו טובת המושבה ואשרה.
ולמען תצא (יצא) הדבר מכח לפעולה תכף, נדבנו כל אחד מאתנו נדבה
שנתית למסרה לידי הגזבר אשר יבחר כפי חוקי ההברה אשר בספר
התקנות בכל שנה ושנה אחרי כלות הבציר. ואנחנו תפלה: יואל אלה,
ומושבתנו תעלה מעלה מעלה על גרם ההצלחה והאשר, והוא יזכה לראות
בשכלול המושבה בחומר וברוח ועיניו יראו וישמחו.

מרדכי מרגאלין	אליעזר מארגאלין	יצחק זאב אלטשולער
שלמה גאלדין	פינחס אשעראוו	גדליהו פליישמאהן
ריוואצקע	מרדכי מאקאו	מיכל ליצקי
יהודה לייב צינעמאן	לייב סגל	זלמן צבי אייזענבערג
יהודה לייב יאסיסאוו	יהונתן מאקאו	אלימלך איזראליט
הלל אראנוויטש	שמואל דוד קאנטאראוויץ	יחזקאל סאכאוואלסקי
נתנאל מאזה	מרדכי גראדינסקי	אהרן אייזענבערג
ניסן קאנטאראוויץ	אליהו גלעזער	רפאל הלל ליפקאוויץ
דוב ראזינבלוט	מרדכי גראדינסקי	שמאי ליפקאוויץ
אליעזר הערשינזאהן	עבור ה. מינקאו	משה ריינשטיין
לייב ראזין	אליעזר ווילנער	אריה לייב דאנילעוויטש
קלמן גבריאלאוו	שמואל גאראדזינסקי	דוד בריסקין
אהרן פעלירענסקע	שמעון גרינבערג	אהרן סטאלניק
יעקב פארער	י. דאנדיקאו	יהושע צבי נתומזאהן
עזרא פארער	ב. מאקאו	משה סמילאנסקי
צבי קלוינער	נחום יצחק ארלער	המורה זלמן ראזין
משה קיפניס	מרדכי יעקבזאהן	
יהושע יאסעסאוו	אשר לעווין	

אולם כל זה היה קודם שהמצאתי להם את ההלואה מ"א יק"א, בזמן שהייתי רק מנהל של "מנוחה ונחלה", ובמושבה הייתי רק ראש הוועד. אבל מעולם לא הייתי במושבה בתפקיד של חונן ונותן הלואות או נדבות... הלא אדיר חפצי היה, כי אכרי רחובות ידעו, כי כל מה שהם בונים ונוטעים, על חשבון עצמם הם עושים, ואם הם לזמן כסף מאחרים, עליהם לסלק את חובם. אני לא הפצתי שיביטו עלי כעל פקיד רוטשילד, ולא רציתי שיעלה הרעיון על לבם, כי הכסף שנתן להם, נתן להם בתורת מתנה—כמו שהדבר היה נוהג עד העת ההיא בכסף רוטשילד או בכספי "חובבי ציון". יק"א לא הפצה לתת את ההלואה, בלתי אם בתנאי שאני אהיה אחראי כי הכסף יוצא לאותן המטרות, שעליהן הראוי הלווים בבקשתם, וגם כי אדאג לערובות, אשר כסף ההלואה יושב לידי יק"א בזמנו. אמרתי למנהלה של יק"א, שאם הם חפצים כי כסף ההלואה יושב עליהם לקבוע את התשלומים לזמן ארוך וברבית נמוכה, יען כי בכלל אין האכר יכול לשלם רבית גבוהה. הם הבטיחו לי שימלאו אחרי הצעתי. מפריס שבתי לרחובות. וליק"א פקיד בארץ ישראל, ושמו דוד חיים, יהודי ספרדי, שהיה לפניו אחד מפקידי יק"א בארגוני חיים זה היה אדם ישר בתכלית, אבל אדם קשה מאד. אליו שלחה יק"א את כסף ההלואה, על מנת שימסרהו לידי, אחרי אשר ערובות האכרים ליק"א תהיינה ערוכות באורח רשמי.

חיים זה הסכים עמדי, כי ההלואה תנתן לשלשים שנה וכי זמני התשלומים יקבעו באופן כזה, שבשנים הראשונות יסלקו הלווים אך מעט, וברבות השנים ירב הסך שיהיה עליהם לסלק שנה שנה. ובנוגע לערובות, הצעתי אני, שהאכרים יעשו את קרקעותיהם אפותיקי ליק"א ובשטרי אפותיקי אלה יהיה כתוב, כי האכרים צריכים לסלק את חובם במשך שלשים שנה.

באמת לא היה מנהג של שטרות אפותיקי נוהג במלכות תורכיה. במקום אלה היה נהוג "שטר מכירה זמנית". כלומר, יק"א נותנת לאכרים כך וכך כסף, והכסף קונה את הנחלאות של האכרים. אך אם במשך שלשים שנה יחזירו האכרים את הכסף לידי יק"א, תחזורנה הנחלאותיהם של האכרים לרשותם. דוד חיים זה, פקידה של יק"א, חפץ שהאכרים יתנו ליק"א שטרי מכירה מוחלטת, כלומר קושנים כהלכתם. אני לא יכולתי להסכים לכך. אני הפצתי שהאכרים ידעו שהם אדונים לעצמם, וכי האדמה שהם עובדים אותה, שלהם היא, אלא שיש להם חוב שעליהם

לסלק במשך שלשים שנה. ובכן יעבדו בכל כחם, כדי שיסלקו את חובם. אבל אם יתנו ליק"א קושנים, שטרי מכירה גמורה, כחפצו של דוד חיים, הרי עד מהרה יהיו גם הם כאותם אכרי רוטשילד, אשר חלקי אדמתם נרשמו על שמות בעלים זרים, והיו טוענים כל הימים כי גם נכדיהם לא יזכו לסלק את חובותיהם, ולפי שלא ראו את עצמם כבעלים על אדמתם, לכן לא התענינו ביותר בדרכי עבודה אינטנסיבית, אשר תאפשר להם לסלק את חובם בזמן מן הזמנים, והיו תלויים בדעת פקידי הברון שנים על שנים. ואני חפצתי כי אכרי רחובות ירגישו שבצלים הם לגחלותיהם ואינם תלויים בדעת אחרים, ויעמוד בהם רוח בעל-נחלה העובד אדמתו הוא... זמן רב באבקתי ונפתלתי עם דוד חיים זה עד שגשחתיו. יש להעיר, כי בכלל קשה היה בימים ההם לערוך מכירה ארצית בערכאות. הפקידים התורכיים הקיפו את כל הענין הזה בכל מיני קשיים. זאת היתה להם הפעם הראשונה שנתנסו בעריכת שטרי מכירה על תנאי, כאלה שאנו דרשנו. אנוס הייתי לקחת על עצמי את התפקיד לסדר את כל האפותיקאות באופן רשמי על ידי משרד הקרקעות התורכי. הבאנו את כל פקידי המשרד הזה לרחובות, ושם נערכו כל הניירות הדרושים. עדיין אני זוכר, איך שאחד מן הקולוניסטים הצעירים העמידני במצב משונה. הקולוניסט הזה קבל את חלקת אדמתו בנדוניא מאת חותנו, ולפי שבימים ההם קשה היה לקבל קושן על העברת קרקע מרשות לרשות, נשארה חלקת האדמה עומדת על שם חותנו. למען מלא את התכנית שערכתי בנוגע להלואה המדוברת, היה צורך להעביר את חלקתו מרשות החותן לרשותו הוא, ואחרי כן, מרשותו לרשות יק"א בתור אפותיקי. דוד חיים טען: למה לנו כל ההוצאות הכפולות? הן נוכל להעביר את החלקה מרשות החותן לרשות יק"א ישר? על זה השיבתי, כי הקולוניסט הצעיר לא יסכים לכך, בחפצו שהקרקע תהא על שמו והוא יהיה בעל בית לעצמו. אולם כששאלנו אותו לחפצו, ענה: «אחת היא לי אם יהיה קושן? על שמי או לא, רק הכסף נחוצ לי». השתוממתי, פני האדימו והחנינו חליפות, ובכל זאת לא זזתי מדעתי, עד שנעשה קושן על שמו תחלה, וממנו—אפותיקי. אחרי שענין השטרות נגמר לכל דקדוקיו, התחיל המשא ומתן ביני ובין דוד חיים בדבר שער הרבית: מה משמע, רבית נמוכה? חיים אמר כי אם שער הרבית בתורכיה הוא תשעה למאה, והוא ילוה להם בחמשה למאה, הרי זו רבית נמוכה. ואני מצאתי, שאין עובד-אדמתו יכול לשלם יותר משני אחוזים, ואם יסכים לשלם המשה, אות היא שאין בדעתו לשלם

לא את הקרן ולא את הרבית. וגם בשאלה זו התמיהו אותי האכרים, בדרשם ממני שאקח את הכסף, ולו גם בחמשה אחוזים. בעיני אני היה בזה משום סמן רע. ראיתי, ראשית, שהם קלי דעת, ושנית, שאין בדעתם לסלק את הכסף לידי יק"א—דוגמת הקולוניסטים במושבות הברון ומחובבי ציון, שמעולם לא עלה הדבר על דעתם לסלק את חובותיהם למלויהם. אבל לי יקר היה שמה של רחובות וחרד הייתי כל הימים להורותם של אכריה. עליהם להמנע מנדבות, להמנע מהכנעה, עליהם להיות תלויים בדעת עצמם—ובכן עליהם לסלק את חובותיהם. על כן הזהרתים, שידעו כי נתנו שטרי אפותיקי ליק"א והיא תגבה את חובותיה בכל האמצעים. אמרתי להם, כי אם לא יסלקו בחפץ לב, יסלקו למרות חפצם. ומכיון שכך אין הם רשאים להסכים לרבית בת חמשה אחוזים, שתשלל מהם את היכולת לסלק את הקרן. הוכחתי, שאם יק"א תסכים לשני אחוזים, הרי יעלו תשלומי הקרן והרבית יחד למעט יותר מחמשה אחוזים.

שלחתי טלגרמה לפריס ובה הודעתי ליק"א, שאם היא תפצה שהקולוניסטים ישיבו לה את כסף ההלוואה, אין היא רשאית לדדוש מהם יותר משני אחוזים. בקשתי מאת מנהליה שיקבלו את דעתי ויודיעו זאת לבא-כחם אשר בארץ ישראל. אבל תשובתה של יק"א אחרה מעט לבוא. אז באו אלי האכרים ודרשו ממני במפגיע שאסכים לחמשה אחוזים ואקח את הכסף, כי נחוץ הוא להם מאד. בקשתי מהם שלא ידחקו את השעה, אך הם לא אבו שמוע. לסוף אמרתי להם, כי בכלל הרי יקבלו את הכסף קמעא קמעא, די צורך העבודה אשר דברו עליה בבקשם את ההלוואה, ובכן חפץ אני לדעת: כמה נחוץ להם תיכף ומיד? הם חשבו ומצאו כי נחוצים להם עשרת אלפים פרנק. אני החלטתי לסכן את כספי ולהלוות להם, לפי שעה, את הסך האמור משלי. אמרתי להם כי נוסע אני ליפו ללוות עשרת אלפים פרנק, לתתם להם, אך עליהם לעמוד על שעור רבית של שני אחוזים ואל יסכימו בשום אופן לחמשה, עד שתבוא התשובה מפריס. יצאתי ליפו. בדרכי התעכבתי במקוה ישראל, אשר שם גר דוד חיים בעת ההיא, ושם מצאתי את התשובה מפריס, כי יק"א מסכימה לדרישתי. אז הסכים גם דוד חיים לדרישתי, כי את הרבית ישלמו האכרים אחרי שלשים שנה, כלומר אחרי שהקרן כבר תהיה מסולקת כולה.

לעיל אמרתי, כי לא ברצון הסכמתי לדרישת יק"א, שאני אחיה מחלק כסף-ההלוואה, באשר יראתי כי חלוקת הכסף לאכרים תהי למוקש לי. ואשר יגורתי בא לי שתי שנים שלמות עבדתי עבודה קשה עד אשר

נשלמה כל העבודה אשר לשמה נועדה ההלואה. מנוחה לא נתנו לי הלויים לא ביום ולא בלילה. תמיד היו מלאים דין ודברים כרמון. ולאחרונה עוד כבדוני בהוספת חנם... כי כאשר בא מנהל יק"א, מאירסון, לרחובות, להתבונן בכל אשר נעשה בכסף ההלואה, באו אליו הרבה ממשפחות הלויים בטענות נגדי, שלא עשיתי די בשבילם. אף רמזו, כי לפי השכר הגדול שקבלתי מאת יק"א, צריך הייתי לעשות בשבילם הרבה יותר. הנקל להבין את הכאב הרב שהסבה לי הופעה מנוצרת זו! נמצא, כי חשדו בי האנשים, בכל זאת, כי בשכר עבדתי. ואחרי כל הצמל, העת והבריאות שהקרבותי לטובת הקולוניסטים הללו, בלי שום טובת־הנאה, ואחרי שיומם ולילה שקדתי על תקנתם, העיזו בכל זאת להתאונן עלי, כי מעט הוא אשר עשיתי בגללם! מאירסון דבר אתם קשות, הוכיחם על פניהם והבטיחם כי שום שכר לא קבלתי מאת יק"א וכי עשיתי בשבילם כל מה שאפשר היה לעשות, וכי מאד לא נאה להם להתאונן עלי, יען כי אפילו לאח מבטן אין אדם עושה יותר ממה שעשיתי אני למענם. יתכן, שדברי מאירסון, שבייש אותם, עוררו בלבם רגש חרטה, אבל את צערי לא הפיגו. אחרי ככלות הכל, שאלתי את עצמי אותה שאלת־המשורר המפורסמת: „למי אני עמל“?

אחרי המאורע המעציב הזה באו אלי שני קולוניסטים לכפר פני על הצול שנעשה לי. הם ספרו לי כי נתאספו לאספה והחליטו, כי מכיון שאין אני מקבל שכר מאת יק"א, וכל מה שעשיתי עד עתה בשביל המושבה, עשיתי חנם, לכן אקבל שכר טרחתי מאת המושבה. דבריהם הכעיסו אותי מאד ואמרתי להם: הנה זה קרוב לעשר שנים שאני עובד יומם ולילה לטובת רחובות, ולטובת ה"יחידים" יותר מאשר לחברת „מנוחה ונחלה“, ומעולם לא קבלתי שכר, ובכל זאת הלא באתם עלי בטענות גוראות כל כך, ומה איפה יהיה אם אקבל שכר? הן אז בודאי לא אוכל לשאת כלל את טרחכם ומשאכם וטענותיכם! נראה שהכירו כי הצדק אתי ויצאו מביתי הפויי ראש.

כנוגע לעבודה שעבדתי חנם את ה"יחידים" ברחובות במשך עשר שנים, חפץ אני להעיר פה פרט זה: שתיים שלש שעות בכל יום ויום הייתי רוכב־סובב את גני „מנוחה ונחלה“, להתבונן אל העבודה ולראות בגדולן של הנטיעות. יתר העת הקדשתי לענייני האכרים, כלומר—ה"יחידים". לשכתי היתה תמיד מלאה אכרים ככורת דבורים. עד הצות הלילה לא יכולתי לעשות דבר בשביל „מנוחה ונחלה“. את הנהלת ספרי־החשבון

בשביל „מנוחה ונחלה“ ועריכת „דין וחשבון“ למענה אנוס הייתי לדחות לשעות-לילה מאוחרות. כך הייתי עובד עד השעה השניה והשלישית אחר חצות הלילה, ולפעמים עד אור הבוקר. ובשש שעות כבר הייתי מוכרח לסמוד על משמרתי. וקרו מקרים, כי בשעה השניה אחר חצות, כשהיו אכרים עובדים על פני לשכתי וראו בה אור מאיר, היו באים פנימה ומבקשים לעשות דבר-מה בשבילם. זכורני, כי פעם אחת חרה אפי בי, ושאלתי את הקולוניסט שבא אל הלשכה בשעה מאוחרת: „אתה יודע, כי את עבודתי יומם הקדשתי לכם, ורק אחרי חצות אמצא לי עת למלא את חובתי ל„מנוחה ונחלה“. והנה אתם באים גם בשעה זו להפריע אותי מעבודתי!“ על זה ענה בשקט: „ומה אוכל לעשות? בשש בבוקר עלי לנסוע ליפו לקנות חומר לבנין. בלא מכתב ממך לא יתנו לי את הנחוץ לי, ובראותי אור בלשכה, נכנסתי“. מובן שנתתי לו את המכתב אשר דרש. כך עבדתי עשר שנים שלמות עבודת חנם. שכרי הדל שקבלתי מאת „מנוחה ונחלה“ פורתי ל„גדבות“ ול„הכנסת אורחים“. ואף על פי כן הריני מאושר בעבודתי זו. אבל מאד כאב עלי לבי לשמע סענותיהם של „יחידים“ בודדים, בהנכחי כי אין אלה מעריכים את העבודה שעבדתי בשבילם במשך כל השנים האלו.

פועלים תימנים ברחובות

יחזקאל הניבי היה התימני הראשון שבא לרחובות, ואשתו אסתר צמו. שניהם היו בני עשרים וארבע—עשרים וחמש. יחזקאל זה היה לשומר במושב. בנינו בשביל השומר אוהל קרשים ושם תי הוא ואשתו. הוא דבר ערבית, ועברית רק מעט. הוא ספר לי שבא לארץ ישראל לשם סגולה: בנים לא היו לו, ואמרו לו, שאם יסע לארץ ישראל, יוליד בנים. שאלתיו, כמה שנים אשתו גשואה לו? וענני: „איני יודע. מיום עמדי על דעתי נזכר אני אותה—כאשתי“. זאת היתה לי הפעם הראשונה לשמוע, כי התימנים משיאים את בניהם בעודם ילדים קטנים. זמן רב היה יחזקאל שומר המושבה. אחרי כן היה בין הפועלים הטובים העובדים בשדה. ואלהים ברך אותו, וה„סגולה“ היתה לו לסגולה, ואשתו התחילה ללדת בנים, ילד לשנה, ילד לשנה. הוא היה מברך את אלהים על „החסד“ אשר עשה עמו, ויקרא את בניו בשמות האבות, ואת בנותיו בשמות האמהות. וכשחסרו לו שמות, החל להשתמש בשמות שבטי ישראל, וספק בידי, אם גם שנים עשר או שלשה עשר השמות הספיקו לו. כשהגיעו בניו לגיל בית הספר, שלח אותם לבית ספרנו, והם גדלו עם בנינו יחד, דברו היטב בלשון הקודש והיו פועלים טובים.

לאחר זמן החלה הגירה גדולה מתימן, ותימנים רבים באו לרחובות ועבדו בשדותינו. רק אז התחלתי להתבונן אל מנהגיהם, חיי משפחתם והסקפתם על עתידה של היהדות. היו ביניהם למדנים. רבים מהם עסקו בקבלה—אף שאיני בטוח, אם באמת הבינו אותה. עד כמה גדלה עניותם בארצם, אפשר ללמוד מזה שלא היו להם די ספרים ללמוד. לכן התרגלו ללמוד ארבעה-ארבעה, או ששה-ששה בספר אחד: שלשה מעבר אחד ושלשה מעבר השני, והיו קוראים מן הספר כשהאותיות מהופכות. בעבודה לא היו עולים על חבריהם הערבים. בהיותם חיים גדלים כערבים, באקלים הם, נהיו גם הם עצלים כשכניהם הערבים. אך לאט

לאט התקנאו באחיהם הפועלים האשכנזים והתחילו גם הם להיטיב את עבודתם ולהגדיל את מרצם וחשקם לעבודה.

התימנים לא קבלו עליהם את החרם של רבנו גרשום, האוסר על היהודים לישא יותר מאשה אחת, והיו לאיש אחד נשים אחדות. העשיר הרבה לו נשים, והדל המעיט, אבל כמעט לכל אחד היו שתי נשים. ויש שהיו לאיש אחד שלש, ארבע או חמש נשים. הבעלים היו שולחים את נשותיהם לעבוד כשפחות בבתי היהודים האשכנזים, והיו באים לגבות את שכר עבודת נשותיהם. לאחר זמן, כשבאתי מאמריקה לבקר את רחובות, התאכסנתי עם אשתי בבית מודעתנו גוסי דונדיקוב. בביתה היתה משרתת אשה תימנית, צעירה כבת חמש עשרה, והיא היתה אשתו החמשית של בעלה. היא היתה יפיפיה מזרחית אמתית, אך היא עצמה בודאי לא ידעה זאת, משום שבבתי התימנים אין משתמשים בראי. פעם אחת מצאה אותה אשתי כשהיא מלובשה בגדי בת בעלת הבית, מביטה בראי ונהנית הנאה משונה מיפי פניה. אחרי כן שמעתי כי ברחה מאישה ועבדה ביפו בבית איש יהודי משלנו. כל הכסף שהשתכרה קבצה בשביל בעלה, כדי שיתן לה גט פטורין.

התימנים אשר ברחובות היו בעת הראשונה באהלים. את נשיהם היו מחביאים מעין זרה, כמו שנהגו הערבים בנשיהם. את הארוחות היו הגברים אוכלים לבדם, ראשונה, ושיירי האוכל היו מושיטים לנשים. רק ביום השבת היו כולם חפשים והרשות בידם לטייל כאשר ירצו. הגברים היו מטילים לבדם, בבגדיהם האירופיים למחצה, וטלית על כתפיהם לנוי. והנשים היו מטיילות לבדן. קנאה גדולה היו התימניות מקנאות בנשי יהודים אשכנזים, שהולכות לשוח עם הגברים יחד, והן לבושות בגדי אירופה ומחוות דעה בענייני ביתם. לאט לאט התחילו להתקומם נגד מצבן השפל. הנשים האשכנזיות היו נותנות לתימניות את בגדיהן הישנים, וכך החלו התימניות להתקשט בבגדים שכבר היה בהם טעם אירופי. הן חדלו לראות עצמן כמו כלכות שנדונו להסתר במאורותיהן, הן הפצו להדמות גם הן לאנשים.

הגברים כעסו מאד עלינו, כי בעינינו נהיו נשיהם «פרועות». ביותר חששו לבניהם, שאם יגדלו עם בנינו יחד, ובא הקץ למנהגייהם הקדושים. לכן יסדו בתי «תלמוד תורה» לעצמם, ושם למדו ילדיהם בסדר שילדי הערבים לומדים: יושבים הם על הארץ, ושבעה ילדים מחזיקים בספר אחד, ללמוד ממנו דבר.

אולם-כעת נשתנה מצב התימנים בארץ ישראל שגוי מוחלט. רבים מהם, פועלים חרוצים, נספחו ל"הסתדרות הפועלים" וילמדו ממעשיהם. בענייני אמונה הם "מאמינים", וחפשים הם בעניינים השייכים לסדרי החברה. רוב ילדיהם לומדים בבתי הספר הכלליים והולכים ומשתנים עם האירופים. לפי בגדיהם אי אפשר להכיר עוד בין ילדינו לילדיהם. רק בצבע עורם הם נבדלים. לפני שנתים נבחרה אחת התימניות ל"מלכת פורים" בתל אביב, ועתה היא משחקת בברלין בהרשת של ראינווע. בארץ ישראל הם הולכים ומתפתחים, קונים לחם השכלה ורוכשים להם גם את המדות הטובות וגם את הרעות שבתרבות האירופית.

התפרדות „מנוחה ונחלה“

לכל יש ראשית ואחרית. „מנוחה ונחלה“ עשתה את אשר הוטל עליה, ו„מנוחה ונחלה“ רשאית להעלם. מסרתה בהוסדה היתה: להקים מושבה למופת בארץ ישראל. והנה המושבה רחובות כבר עמדה איתן, ויכלה להתפתח מעצמה, בלא עזרת „מנוחה ונחלה“. ובכן חדלה „מנוחה ונחלה“ להתקיים בתור חברה. אבל כל אחד מחבריה הוסיף לעשות את עבודתה.

במשך שבע השנים ש„מנוחה ונחלה“ נתקיימה, נטעו חמשת אלפים גפנים על חצי חלקתו של כל אחד מחבריה, ומעשרה עד אחד עשר דונמים שקדים — על מחצית החלקה השניה. מקץ שבע שנים אי אפשר היה להמשיך עוד את העבודה המשותפת. חברים רבים לא הפצו להוסיף ולהשקיע כסף במושבה. העבודה שהושקעה במושבה, ביהד עם מחיר הקרקע, עלה על כל חלק עד כדי שלשת אלפים רובל. ברגע זה שעמדנו בו לא היה כל צורך להשקיע עוד כסף. ההכנסה של המטעים כבר הספיקה דיה להתפתחותם השנתית. רבים מן החברים אמרו די במה שהשיגו עד עתה, ורבים מן החברים הפצו להוסיף בנטיעות על חלקי אדמתם, עד אשר סוף סוף יוכלו לבוא ולהשתקע ברחובות ולהתפרנס מפרי הנטיעות. אלה היו „חובבי ציון“, אשר באמת ובלב שלם הפצו לעווב את הגלות המרה ולחיות תחת שמי התכלת. המאירים של ארץ ישראל. על כל פנים נחוץ היה להטיל גורל ולחלק את החלקים לבעליהם, למען יעש לו כל אחד בחלקו מה שלבו חפץ.

אבל חלוקה כזאת קשה לעשותה. הקרקע אינה חומר אשר יוקה ביד, שאפשר למוד אותו ולחתכו לחלקיו. והקרקע אינה סחורה שנתנה למנין: חמשה לי וחמשה לך. כי אין חלקת אדמה שזה לשניה. איכות הקרקע ברחובות משתנה כמעט מרגל לרגל. יש שחלקה אחת בת חמשה מטרים היא בעלת איכות אחת, והחלקה הגובלת עמה — בעלת איכות

אחרת, ויש שחלקה אחת מביאה פירות במדה ועומה, והחלקה הגובלת עמה מביאה פירות פי חמש מן הראשונה. לכן קשה היה לחלק את החלקים על פי גורל באופן שתהא החלוקה חלוקת צדק לכל אחד ואחד. כאשר הודיעו לי מורשה, כי נחלת „מנוחה ונחלה“ עומדת להגרלה, קבעתי תיכף ועדה בלתי מעוניינת ומגית לחברים בה אנשים מומחים לדבר, כי ישזמו את שווי של כל חלק וחלק לבדו, לא את שווי בממון, אלא את שווי האיכות. וחברי הועדה הם הם אשר קבעו, באיזה מספר יסומן כל חלק, וכל מספר סמן את טיב החלק. המספרים הללו, שנקבעו לפי טיב אדמת החלק, ירד ממספר א' עד ה'. את הרשימה הזאת, חתומה בידי המומחים, הכאתי עמי למרשה. החברים מן הערים השונות נתאספו בורשה לאספה. הכל הפשו אחרי אופן הגרלה צודק, שלא יגרע מחלק האחד ולא יזכה השני על חשבון חבריו. אחרי רוב חפוש ובקשת מדת הצדק, החליטו, כי לפי שלכל חבר וחבר יש שני חצאי נחלה, על כן, כל אשר יפול בחלקו חצי נחלה עידית, ונתנו לו את חצי חלקו השני מן הזבורית, וכך תהיה לחבר נחלה בינונית בדרך כלל. למשל, אם חצי חלק האחד מסומן במספר חמשה ונתן לו חצי החלק האחר מן הנחלות המסומנות במספר אחד, והיה ערך נחלתו בכללו במעלת מספר שלשה. ומי שעלתה לו בחלקו אדמה מסומנת במספר ארבעה ונתנה לו מחציתו השניה בת מספר שתיים, והיה גם ערך נחלתו בכללו במעלת מספר שלשה. וכן הלאה. אבל גם באופן הגרלה זה לא נתנה לבו ערובה ליושר המוחלט בחלוקה. כי סוף סוף תמצאנה נחלות, שאחרי צירוף שתי מחציות חלקן, תהיה בכל זאת הנחלה עודפת על הבינוניות, וכן תמצאנה נחלות שאחרי צירוף שתי מחציותיהן תהיה הנחלה בכללה גרועה מן הבינונית. לתקנת אלה שהגורל העלה להם נחלה גרועה, התקינו, כי מי שיזכה בנחלה עידית, או עודפת על הבינונית, צריך להכניס סך מסוים לאוצר „מנוחה ונחלה“, ובכסף הזה יפייסו את אלה שיזכו בגורל בנחלה זבורית או בפחות מבינונית. כך אמרנו לחלק את קרקע „מנוחה ונחלה“ על פי יושר.

אבל כאן קמה לפנינו שאלה חדשה. היו לנו חברים שהיו להם שנים, שלשה וגם ארבעה חלקים ב„מנוחה ונחלה“. ולפי שכל חלק וחלק היה בן שתי מחציות, לכן לא היתה זאת מן הנמנעות, כי מי שיש לו ארבעה חלקים, תהא אדמתו מפורזת בשמונה מקומות. והרי זה עכוב גדול בהנהלת משק. לכן החלטנו ועשינו כך: אחרי שצרפנו את המחציות של כל חלק, והשתדלנו ששתי המחציות לא תהיינה רחוקות אחת מן השניה,

קמנו וחלקנו את כל חמשים חלקי „מנוחה ונחלה“ ליחידות, שכל אחת מהן היתה בת ארבעה חלקים. אז הטלנו גורל בשביל אלה שהיו להם ארבעה חלקים ברכוש „מנוחה ונחלה“. ואחרי שהוציאו את הגורלות בשבילם, זכו במה שזכו, הוצאו חלקיהם מן ההגרלה. אחרי כן חלקנו את השאר ליחידות בעלות שלשה חלקים כל אחת, והוצאו גורלות בשביל אלה שהיו להם שלשה חלקים ברכוש. אחרי שגם אלה זכו במה שזכו, נסתלקו גם הם וחלקיהם הוצאו מן ההגרלה. את המותר חלקנו ליחידות בעלות שני חלקים האחת והגרלנו גם אותן. אחרי כן הגרלנו בשביל אלה שלא היה להם אלא חלק אחד ב„מנוחה ונחלה“, ורובא ררובא מן החברים לא היה להם אלא חלק אחד. אלה מן החברים שצריכים היו לשלם, משום שזכו בגורל בנחלה עידית, שלמו בחפץ לב. ואלה שקבלו פצויים על שגורלם העלה להם נחלה גרועה, השתמשו בכסף שקבלו, להטבת חלקיהם על ידי זבול הגון ושאר מיני הטבה, וכך הוטבו קרקעותיהם עד שהכניסו לבעליהם לא פחות משהכניסו החלקים המעולים לבעליהם הם.

הבית בעל הקומה האחת ורפת האכנים הגדולה שבחצר, שהיו רכוש „מנוחה ונחלה“ נמכרו בשעת ההגרלה במכירת פומבי לאחד החברים. ואת הבית השני, בעל שתי הקומות, נתנה „מנוחה ונחלה“ מתנה למושבה, בשביל צרכי צבור.

מהעת ההיא חדלה „מנוחה ונחלה“ להתקיים כחברה משותפת. לאחר כך היה כל אחד אדון לעצמו ועושה מעשהו על חשבון עצמו ועל אחריותו. כמעט כל החברים מסרו לי את הנהלת נחלותיהם גם להבא. אבל כל אחד ואחד בא בתכניתו ובחפצו המיוחד בנוגע לנצול האדמה. האחד חפץ לנטוע גפנים, השני חפץ להרבות בשקדים וזיתים. עתה צריך הייתי לערוך תקציב מיוחד בשביל כל אחד ואחד, בכמה תעלה העבודה בשדה או בכרם, וצריך הייתי לערוך חשבון בשביל כל אחד, בכמה עלו לו מטעיו. היו ביניהם כאלה שלא היו צריכים להרבות ולהשקיע כסף בנחלותיהם, משום שהנטיעות הקודמות כבר הביאו פירות שהכנסתן היתה מרובה על הוצאותיהן, ואת המותר הזה אפשר היה להוציא לצורך גטיעות חדשות. ויש שהיו צריכים להוסיף לשלוח כסף — אם חפצו להוסיף גטיעות. יש ששלחו את בניהם לרחובות, שיעבדו את אדמת חלקיהם — אלה הוציאו את נחלותיהם מרשותי לגמרי, ואני הייתי שמח לראות, כי אנשים חדשים באים להתישב ברחובות, והתברכתי בלבי כי זכיתי לראות בעיני, שחברי

„מנוחה ונחלה“ מתחילים לבוא אל המושבה על מנת להשתקע בה — כי הלא זאת היתה מטרתה הראשית של „מנוחה ונחלה“, בהוסדה. במשך שבע השנים הראשונות שעברו עלינו בבנין רחובות ירדו חברים אחדים ממעמדם והיו אנוסים למכור את נחלותיהם. הקונים החדשים באו ברובם אל הארץ והתישבו על נחלותיהם ברחובות. ורחובות קמה לתחיה על ידי העבודה ההדדית שנעשתה בה, שאפשרה להעסיק פועלים יהודים במושבה.

ואף על פי ש„מנוחה ונחלה“ לא נתקיימה עוד כחברה משותפת, בכל זאת, לגבי עניני המושבה הפנימיים, נשארה „מנוחה ונחלה“ כהטיבה אחת. לה היה רוב דעות בועד המושבה, לכן יכולה היתה להאציל מרוחה, רוח השלום והאחדות, על יתר בני המושבה, להוסיף בחזק רוח העצמאות בלב אכריה ולהגביר את גובה האופי המוסרי במושבה.

* * *

בסוף הפרק הזה על „מנוחה ונחלה“ אני רואה לי לצורך לספר על הפגישה שהיתה לי ברחובות עם הפרופיסור יוסף הלוי מפרס, זה שטפל הרבה בשאלת הפלשים אשר בחבש (אבסיניה). הפלשים הם נצר מגזע היהודים ורואים את עצמם כיהודים. הם מחזיקים בדינים שונים מדיני התורה, אבל אינם יודעים מאומה מן התלמוד וספרותו. את הפלשים אחדה התקוה האחת: התקוה לביאת המשיח. והמסיתים הנוצרים ידעו על דבר מציאותם, ויבואו אליהם ויספרו להם, כי המשיח אשר אליו הם מחכים כבר בא, ובזאת משכו אחריהם לבות רבים מן הפלשים, אשר קבלו את דת הנוצרים. מספר הפלשים שנשארו ביהדותם הם בערך חמשים אלף נפש. בחיצוניותם קשה להבדיל ביניהם ובין יתר תושבי הארץ, והתיירים לא ראו אותם כראות ענף מן הגזע היהודי. הפרופיסור יוסף הלוי היה הראשון, אשר חקר ומצא כי יהודים הם, וכי מספרם חמשים אלף, הוא הסה את לב יהודי צרפת אל הקרובים שנתרחקו, וביהוד את ראשי „חברת כל ישראל הבררים“, ודרש שישלחו אליהם מורים עברים וספרים עברים על מנת להשיבם למקורם היהודי. החברה האמורה הקשיבה להצעת הלוי, ולבה בל עמה. בכל זאת שלחה משלחת מומחים להבש לחקור את הדבר. נשיא המשלחת הזאת היה הרב חיים נחום (לפנים חכם באשי בקונסטנטינופל, ועתה באלכסנדריה של מצרים) והשתתף בה גם שאר בשרי „הד“ר אברלין, המשלחת נסעה, חקרה ושובה, וראש המשלחת התנגד להצעת הפרופיסור

הלוי, והחברה „כ"ח" נסתלקה מכל הענין הזה. אחרי זמן מה נסע הד"ר פייטלוביץ לחבש, והקר ודרש, ושב והסכים לדעת הלוי, אף התחיל לטפל בעניני „יהודי חבש" במרץ רב. אחדים מבניהם הצעירים הביא לאירופה, גדלם בבתי מדרש למורים, ואחרי כן החזיר אותם למולדתם והיו מורים לאבותיהם, לאחיהם ולקהלותיהם. ובאירופה ובאמריקה נוסדו ועדים המאספים כסף להחזקת בתי המדרש ובתי התפלה אשר לפלשים בחבש. בעת ההיא, בערך 1897, נסע הפרופסור יוסף הלוי עוד פעם לחבש לחהות על קנקנם של היהודים, אשר הוא גלה מקור מחצבתם. בדרך שובו מחבש לאירופה סר לארץ ישראל. הוא בא גם לרחובות והתארח בביתי ושלוש הרצאות על הפלשים קרא בביתי באזני האכרים והפועלים. בהיותנו לבדנו, התחיל לשאול אותי, בכמה עלו לי ההוצאות השונות ברחובות: כמה הוצאתי על נסיעות, בנינים, „בקשיש" וכדומה. באמת לא חפצתי לגלות לו את כל זאת, פן תצא מואת רעה לפקידות הברון, כי פקידי הברון התנהגו עמדי בידירות והרבו להועיל לי בהשפעתם אצל הממשלה התורכית, ולא חפצתי להתקוטט עמם. הוא הבטיח לי, כי כל מה שאשמיץ לו ישאר בחובו ולא יגלה אותו לאיש, מלבד לברון, שבקש ממנו לחקור את הפרטים האלה. ולפי שכונתנו ביסוד רחובות היתה גם זאת—להראות לברון, איך יהודי רוסיה יכולים לבנות מושבה כדבעי ובהוצאות יותר קטנות מאשר עולה בנין מושבה לפקידי הברון, אמרתי אל לבי, שאין אני רשאי להעלים את הדברים ממנו. ובכן פתחתי את ספרי החשבון והראיתי לו את כל המספרים שחפץ לדעת, והוא רשםם לעצמו.

אני משער, כי הידיעות שמסרתי ליוסף הלוי, הן שגרמו, כי הברון שלח לאחר זמן אדם מומחה לבקר את מושבותיו ולהנכח אם לא הרבו לפזר את כספו ללא צורך. ועוד חושב אני, כי כל אותו השנתי שהכניס הברון בשנת 1900 לשטת ההתישבות שלו, מה שפטר את מר שייד ממשרתו הגבוהה ומסר את כל מושבותיו לרשות יק"א—הכל בא כ„פועל יוצא" מאותן הידיעות שהגיעו אליו מרחובות. כך השגנו את המטרה הראשית אשר לשמה יסדנו את „מנוחה ונחלה" ובנינו את רחובות.

שכנינו הערבים

אדמת דורן, שנקרא שמה בישראל „רחובות“—כפרים ערביים סביב לה. הכפרים זרנגה ונפנה (נבנה) ממערב, הכפר סרפנד (צריפין)—מצפון, אגר (עקרון הישנה)—מדרום. מלבד אלה נמצאו בשכנותנו עוד שני כפרים: מרר ואלנבאבי. ומלבד הכפרים נמצאו בקרבתנו שני שבטים בידואים: אחד למזרחת של רחובות, השני לצפונת. הבידואים הללו לא היו שבטים גודדיים, כאחיהם אשר בעבר הירדן או בדרום ארץ ישראל. הם ישבו במקומות האלה עשרות בשנים, וקרובים היו לרחובות. מלבד מה שגדלו בקר, היו חוכרים כפרות ארץ וזורעים אותן תבואה.

שטחה של דורן הכיל מעט יותר מעשרת אלפים דונם. בעלה של דורן היה אפנדי עשיר, ערבי נוצרי, אשר חי ביפו. מכל השטח הגדול הזה היה מחכיר לפלחים קרוב לשש מאות דונם, והם שלמו לו בדמי-אריסות חלק גדול מתבואת האדמה. בעת אשר קנינו את דורן היו השכנים אשר מסביב עניים ואביונים גם בחומר גם ברוח. מצבם הכלכלי היה נורא. הממשלה התורכית מצצה את לשד עצמותיהם. את כל מסי הארץ היו מטילים על הפלח. הסוחר לא היה משלם מסים כל עיקר. חרושת כמעט שלא היתה בנמצא בארץ כלל. המכס, שהיו גובים מסחרות חוץ המובאות אל הארץ, היה פחות מאד, ומי שנתן „מתנה“ לפקיד המכס, היה משלם עוד פחות מן הסכום הקבוע. כל אלו ההכנסות לא היו מספיקות איפוא לקיום הארץ וממשלתה. לכן היתה הממשלה מוציאה את כל הכנסתה מאת עובדי האדמה. תחלה היו אומרים: לפי שכל אדמת המדינה שייכת לממשלה, וברשות עובדי האדמה היא עומדת רק כל זמן שהם עובדים אותה, לכן חייבים עובדי האדמה לשלם לממשלה מעשר, כלומר את החלק העשירי מתבואת אדמתם. אבל עם שטף הזמן הכבידו עוד יותר את עול הפלח. כן היה חייב לשלם את מסי הדרכים: לעשיתן דהקונן. אמנם מעולם לא היו כובשים דרכים, ואת הכסף שנקצב לכך היו הפקידים

משלשלים לתוך כיסיהם. ובאין דרכים, הרי אין צורך גם בתקונן. אבל בספרי הממשלה היו רשומות כל ההוצאות אשר לא הוצאו, והפלה היה מהויב לסלקן. וכך היה המצב גם בתקונים אחרים, אשר להלכה היו נעשים, ולמעשה לא דאג איש להם שיעשו, וגם את ההוצאות הללו העמיסו על הפלה, ואת הכל היו גובים מתבואת אדמתו, וכך הגיע "המעשר" עד כדי שלשה עשר אחוז ויותר.

מלבד זאת היה מנהג קיים בתורכיה, שלא הממשלה עצמה גובה את מסיה על ידי פקידיה, אלא דבר גבית המסים נתן בחכירה, על ידי הכרזה פומבית, לכל המרבה ב"מחיר". החוכרים היו אפנדים עשירים, היושבים בערים. והם היו מוצצים את דמי הפלה במדה שאין לשער. ראשית, היו שמיין את הכנסת הפלח בהרבה יותר ממה שהיתה באמת. וה"מעשר" שהיו גובים ממנו, לפי הערכה זו, היה עולה עד כדי עשרים וחמשה אחוזים. לפי הדין יכול היה הפלח לסלק את המעשר בתבואה כמו שהיא, ולא בכסף. אבל "דברי הלכה לחוד ולחוד שוטף זרם החיים". כי החוכר היה תמיד אפנדי עשיר, כלומר איש תקיף ואחד מ"אנשי שלומם" של פקידי הממשלה. וכך השתמש בכח השפעתו והכריח את הפלח שישלם את מעשרו בכסף מזומן. ולפי שאין שמאים להכנסת הפלח, מלבד חוכר המס, לכן היה מעריך את הכנסת הפלח כפי ראות עינו וחפץ לבו והיה נוטל עשרים וחמשה אחוזים תחת שלשה עשר. וכפר שלם כי התקומם וחפץ לשלם דוקא בתבואה ולא במזומנים, היה החוכר מעמיד אנשי צבא תורכיים לשמור על הגורן אשר ממנה הוא נוטל את המעשר. הגורן נמצאת תמיד בחוץ. והחוכר אינו נותן לדוש את התבואה, באמתלא, כי עתה אין לו פנאי להיות נוכח בשעת הדיש ולשמור על חלקו. ביני לביני, והזבובים עושים כלה בתבואה, והשומר החיל עושה כלה בכל מיני מזונות שנמצאים ברשות הפלח: תרנגולות, ביצים, חמאה, גבינה, ולפעמים לא יבוש מקחת גם כבש למלוי כרסו. באמצעים כאלה היה החוכר מביא את הפלה לידי הכרה, שנוח לו לשלם במזומנים מהיות צפוי לגולה כזאת. מלבד כל הפורעניות האלה היתה עוד חובה על הפלח, שכל אחד ואחד מבניו מהויב לעבוד בצבא. כך היו לוקחים מהפלח את בניו הגדולים שהיו לו לעזר בעבודת האדמה, ולא היה יכול לעבוד את כל שדהו. אמת, הברירה היתה בידו לפדות את בניו מעבודת הצבא—בכסף. אבל לכך היה דרוש לו כסף מזומן. האפנדי העירוני, "בעל טובה" מסביו, היה ממציא לו את הכסף הזה בהלואה. אבל אז היה נשאר הפלח עבד לאפנדי, ועבדו

לעולם. כל ימי חיינו לא היה יכול לטלוק לו עוד, לא רק את הקרן, אלא אפילו את הרבית. הפלח היה עובד אדמתו, אבל ההכנסה היתה שייכת ל"בעל הטובה", לאפנדי.

כך היה מצבם הכלכלי של הפלחים, בעת אשר קנינו את אדמת דורן. בכפר זרנוגה חי שיך, אשר חצי הכפר היה קנינו, שרכש לו, כנראה, באופן האמור לעיל. באהוזתו עבדו פועלים ערבים, אשר לא שלם להם בשכר עבודתם כלום. הפועלים ונשיהם וספם עבדו בשבילו כעבדים נרצעים. וככלות הקציר היה השיך נותן לכל משפחת פועלים שק מלא שבלי תבואה. את השבילים צריך היה הפועל לדוש בעצמו, ואת זרעוני החטה היו הנשים טוחנות בטחנת יד (ריחים) וקומץ זה היה צריך להספיק מזונות לכל המשפחה לשנה תמימה.

הפלחים היו חיים במאורות עשויות חומר, ולא היו להן לא חלונות ולא פתח. חדר גדול באמצע חסיר היה משמש פתח לבאים ויוצאים. כל המאורה היתה בת חדר אחד—אם אפשר לקרוא למדור זה בשם חדר—והסרת רצפת. לא היו כאן לא כסאות, לא שולחן, לא קערות, לא כפות ולא מזלגות. על הארץ המרופשה ישנו כולם יחד, ומקצרת עץ גדולה אחת אכלו כל הגברים, ואצבעות ידיהם שמשו להם מזלגות וכפות. וכשאכלו והותירו, היו הנשים אוכלות את השיריים. זה היה אופי החיים בכפרי הפלחים.

וכמצבם החמרי כן מצבם התרבותי. בכל הכפר נמצא רק איש אחד אשר ידע כתוב. הוא נקרא "פתיב", כלומר: סופר הכפר. כל יתר שוכני הכפר לא ידעו קרוא ולא כתוב. וכשהשיכים היו צריכים לחתום את שמם על איזו תעודה, היו חותמים באחד משני האופנים הללו: או שהיתה להם חותמת-נחושת, ובה חרות שמם, והיו מושחים על החותמת בדיו ושמים אותה על הנזיר, או שהיו טובלים את אצבעות ידיהם בדיו ומניחים אותן על התעודה, במקום התימה. ואם אחד מאנשי הכפר היה צריך לערוך איזו תעודה, לא היה לו צורך לכתוב—משום שלא ידע לכתוב—אלא חכל היה נעשה על ידי אדם רשמי, שהיה מעמיד שני עדים, ואלה העידו כי באזניהם שמעו, שפלוגי בן פלוגי צוה לערוך תעודה זו. בתי ספר בשביל ילדים לא היו בנמצא בשום כפר, וגם בערים לא היה מספרם רב. ואם באיזו עיר נמצא בית ספר, לא היה גם הוא ראוי לשם זה. זה היה חדר גדול חסר אור, אשר כל התלמידים היו יושבים שם על הארץ, המורה, כביכול, היה מלמד אותם לצעוק בקול פרקי קוראן שלא הוא ולא הם

הבינו אותם כדבעי. מצב פרוץ זה גרם, ראשית, להרבות שלטונו של העשיר שיעשה בעני כל מה שלבו חפץ. ושנית, הביא את הפלח לידי מדרגה מוסרית נמוכה כל כך, עד שאתה מוצא בפלח כמעט כל אותן המדות הרעות שנקראות בתורה בשם „דרכי האמורי“. ועד היום הם מחזיקים בהן...

ומצב הבריאות של הפלחים היה גרוע עוד יותר. בכפרים לא נמצאו רופאים, והרופאים אשר נמצאו בערים לא היו מבקרים את הכפרים. על מציאות בית-מרוקחת לא ידעו כלל ולא השתמשו בו. הם סבלו ממחלת הקדחת ומחליצנים (הגרענת) ולא בקשו שום תרופה נגדן. החולים במחלת העינים היו מהלכים בחוץ בעינים עצומות למחצה או סגורות לגמרי, ובמספר כה רב, עד שהנפש היפה היתה סולדת למראיהם. בכל מקום נפגשו עורים, המונים, המונים. הקדחת היתה נוטלת את קרבנותיה ביחוד מבין הילדים. ומספר הקרבנות היה רב כל כך עד שהאוכלוסים לא התרבו כלל, ואף הלכו הלוך וחסור.

כאמור, הכילה אדמת דורן קרוב לעשרת אלפים ושש מאות דונמים. מאלה היה בעל הקרקע הקודם נותן לחכירה לבידואים שש מאות דונמים בערך, והיו אלה שכנים קרובים, בעלי מיצר, לרחובות. בהיותנו אנשים חדשים בארץ, אשר את שפתה לא ידענו, ומנהגי המקום זרים לנו, נפלה התגרה הראשונה בינינו ובין הבידואים בעת שאלה זרעו את אדמתם. אנחנו הבינונו, כי אחרי אשר קנינו את האדמה, שלמנו מחירה, קבלנו שטרי-קניה מאת הממשלה — הרי אנחנו בעלי הארץ, ואין לאחר דעה עמנו. לכן לא חפצנו כי הבידואים, הם ונשיהם וטפם ומקניהם, יבואו וישבו על אדמתנו. אנחנו נטענו כרמים, ויראנו פן ישחיתום מקניהם. בקשנו מהם כי יעזבו את הארץ, והם טענו כי חכרו את אדמתם לשנתיים, וזרעוה רק פעם אחת, תבואת קיץ, לכן רשאים הם לזרעה תבואת-החורף, לקצרה, לזרעה, מלאכה שתארך כל ימות הקיץ, ואחרי כן ילכו. אנחנו לא ידענו אם אמת בניהם, לכן בקשנו מאת חנקין לבוא אלינו ולבאר לנו: מה שורש דבר נמצא בזה. חנקין אמר לנו, כי הבידואים צדקו. ובכן התפשרנו עם הבידואים והתנינו כי יסיעו את אהליהם מעל אדמתנו אבל יכולים הם לבוא ולעבוד את האדמה אשר חכרו, עד אשר יאספו את תבואתם מקציר תבואת החורף. כך נגמר הסכסוך הראשון בינינו ובין שכנינו בכי טוב.

אחרי ימים מועטים קם סכסוך חדש בינינו ובין הבידואים ושכנים אחרים. וזאת סבתו: מנהג הוא אצל הערבים, כי כל צמח השדה שלא נעבד ולא נורץ בידי איש, אלא מאליו צמח, שייך לכל, ולא רק לבעל השדה. לצמח או לעשב זה היו קוראים: "האדא מן אללה", כלומר "מתנת אלהים" היא. ואף על פי שהקרקע מסנת כספך היא, אבל עשביהשדה הגדל מעצמו שייך לכל, ורשאים הם לשלוח את בעירם לרעות על שדה הפקר זה. אנהנו לא חפצנו בזאת משני טעמים: ראשית, היה לנו עדר בהמות, והמרעה בחוץ היה לנו לעצמנו, ושנית, לו באו עם העדרים רועים אחרים, שהיו משגיחים על הבהמות שלא תלכנה לרעות בכרמינו הנטועים, אפשר שלא היה איכפת לנו הדבר, והיינו מרשים להם לראות את עדריהם בשדותינו. אבל הם היו מוסרים את עדריהם לידי גברים קטנים, והיינו חוששים פן יבואו לתוך כרמינו הרבים וכל עבודתנו שהשקענו בהם תהיה מרמס לרגלי הבהמות. לכן העמדנו שומרים יהודים וערבים, שישגיחו על גבולותינו ולא יתנו לעדריהם לבוא בגבולנו.

הסכסוך הראשון בינינו ובין שכנינו בגידון זה היה לנו עם הבידואים אשר מצפון למושבנתנו. רועה אחד שלהם נהג את עדרו לתוך אחד מכרמינו. שומרינו התנגדו לכך. הרועה התחיל לכשכש בהרב. אחד משומרי המושבה ירה מרובה, והרועה נפל לארץ. הבידואים הרימו זעקה גדולה, כי היהודים המיתו אותו. נתאספו עוד המוני בידואים, רוכבים על גמליהם, ונשי הבידואים התחילו מיבבות—כדרכן עם המתים. הבידואים הפצו להשכיבו על גמל ולהביאו למחנם. המקרה הרע קרה על אדמתנו, על הגבול בין מושבתנו ובין הבידואים אשר מצפון לה. הקולות הגיעו אל המושבה. הפעמון הגדול צלצל. יצאתי מלשכתי ורצתי לעבר ההוא אשר משם עלו הקולות. פגשתי אכר ששב ממקום המעשה, והוא אמר לי, כי ערבי אחד מוטל מת, ולא כדאי הדבר שאבוא שמה. אבל אני חשבתי אחרת. לי נראה, שדוקא בעת צרה עלי להיות במקום הפורענות. באתי שמעתי את הקולות ואת יכבות המקוננות הערביות, וגם את שייך הבידואים מצאתי פה, אותו השייך שהיחסים בינינו היו ידידותיים עד מאד.

השייך היה גבער ודיק כיתר הערבים. אבל שכל טבעי היה לו והדרת פנים רבה. כאשר היה מגיע אל ביתי, והוא רוכב על סוסו הערבי הסהור, נדמה לי, כי כך היו נראים אבותינו הראשונים מתקופת התנ"ך. הוא היה כבר זקן מאד, אבל בתנועות גוף, וביהוד ברכבו על סוס. נראה היה כאדם צעיר. בגשתי אל ההמון ובראותי כי הפצים הם להשכיב את

המת על גמל ולקחתו אתם, בקשתי מאת השיך, שיצו על אנשיו לשוב למחנם. אנחנו נקה את המת על עגלתנו ונביאהו אל המושבה, ואני אשלח לרמלה, להביא משם ועדה ממשלתית שתחקור את דבר האסון.

אחד מפועלינו, יליד הארץ, יודע את שפת הערבים ואת מדותיהם, אמר לי, כי הוא נסה להקים את המת באמצעים שונים, ולא עלה הדבר בידו. הוא דגדג את עקבו, דקר אותו במחטים, והלה לא נדנד עפעף. אין זאת כי אם מת האיש. אולם חובש המושבה אמר לי כי הוא פתח את עיני הערבי, ונראה לו כי העינים עיני איש חי. לו לקחו אותו הערבים למחנם, היו אומרים: יהודים הרגוהו, ואנו היינו מובאים בפלילים. אבל אנכי עמדתי על דעתי, להביאו אל המושבה, וכן עשו. הבאנו אותו אל המושבה והשכבנו אותו בלשכתי. השתמשנו בכל האמצעים, לגסות ולהוכיח אם חי הוא או מת, והוא לא גלה שום סמני חיים. ובכן החלטנו, כי עד שתבוא הועדה נניח אותו במרתף אשר לאחד מבתי „מנוחה ונחלה“, ושם ננעל אותו. והמרתף אשר בו הניחו אותו נמצא בבית שטרם נגמר בנינו. הגג טרם נמתח על הבית, ונטפי גשם היו חודרים ונוטפים אל המרתף. האויר היה איפא רטוב שם מאד. הפועלים היו מכינים שם את ארוחתם. הלחות שבמרתף בצירוף עם החום גרמו לכך, שהמון בריות קטנות רחשו שם, ועומות ונושכות—עד כדי אכילת אדם בעודו חי. והנה, אחרי שהערבי שכב שם כרבע שעה, התחיל דופק על הדלת ולבקש רחמים, שיוציאו אותו משם. המת קם לתחיה! ואני גם אז לא יכולתי להבין, וגם עתה איני יכול להשיג, איך זה יכול איש חי להראות כמת שאין בו כל רוח חיים?... כאשר באה הועדה לא היה לה מה לעשות. אבל להפטר בלא „בקשיש“ אי אפשר היה. בלעדיו לא היו אנשי הועד יכולים לזוז ממקומם. לכן נתתי להם את אשר להם. זה היה לי ה„בקשיש“ הראשון אשר בידי נתתי, ונתינה זו הכאיבתני מאד.

ימים רבים לא נראה הערבי הזה במושבה, כי בוש ממעשהו. וכאשר החל שוב לבוא, היו היהודים קוראים אותו „ולד מת“ כלומר: הילד המת.

ושוב פרץ סכסוך בינינו ובין הבידואים אשר בצפונה של החובות, בשביל מלתא זוטרתא, וכאן היה עלי לכוון „קרוב“ כביכול. הדרך המובילה מראשון-לציון, דרך ואדי-אל-חנין (עכשיו נס-ציונה) לרחובות, עוברת על פני הר חול שנמצא אז על גבול רחובות (עתה שייך כל השטח הזה, עם ההר יחד, לרחובות). על השטח הזה ועל ההר הקימו להם הבידואים את

אהליהם, ושם היו תרים ובוחרים להם כבורות-אדמה הראויות לזריעה. ועגלות רחבות היו עוברות יום יום דרך ההר הזה, עד ראשון ועד יפו. הנסיעה בחול קשה לסוסים, בידוע, וכל השטח ההוא היה אדמת חול. אבל הדרך שמצאנו, בשעת קניה, נתקשתה מן הנסיעה התמידית עליה ומרגלי הגמלים שהיו עוברים ושבים בה, והנסיעה בה לא היתה קשה כל כך. והנה ביום בהיר אחד מצאנו כי הבידואים חפרו תעלה לרוחב הדרך, והנוסעים בה צריכים היו לנסות הצדה ולנסוע בחול אשר טרם עלתה עליו עגלה. וזאת לדעת, כי הערבים אינם מזבלים את שדותיהם, ובימים ההם טרם ידעו שנוכל נוהג בעולם. אבל למעשה ידעו, כי אדמה כבושה לעוברים ושבים, אשר סוסים, גמלים וחמורים מטילים עליה גללים, מצמיחה יותר טוב מאדמה אחרת. ובכן כבשו להם את הדרך לשדה.

כשנשאלו הבידואים, מדוע עשו כך, ענו בפשטות כי הם חפצים להרוש את השטח הכבוש-לדרך ולזרוע אותו תבואה, ולנוסעים הברירה לנסות הצדה. לא יכלו אנשינו לראות בצער הסוסים, מושכי העגלות בחול עמוק כל כך, וילכו וימלאו את התעלה עפר. כמו הבידואים ויכרו את התעלה שנית. וילכו בעלי העגלות ויסתמוה שנית. כך נשנה הדבר פעמים אחדות. אנחנו טענו, כי את הדרך הזאת מצאנו פה ואין לנו חפץ ואפשרות למשוך ידנו ממנה. והבידואים טענו, שצריכים הם לזרוע את הדרך הכבושה תבואה, משום שפה היא מטיבה לצמוח. כאשר ראינו שאין לדין ודברים סוף, בחרתי חמשים איש מבין צעירי הפועלים והאכרים, זיינתי אותם באלות ושלחתים על ההר. ארבעים מהם יעמדו ברגלי ההר, ועשרה מהם יעלו מעלה לסתום את התעלה עפר. אמרתי, כי כאשר יראו הבידואים, כי אלה סותמים את התעלה אשר חפרו, בודאי יתאספו וישתדלו לעכב בעדם. אז יתנו אות, ועלו גם ארבעים הפועלים הנותרים על ההר, ואם יראו נחיצות בדבר, יכבדו את הבידואים העקשנים באלות אשר בידיהם.

היום ההוא היה יום גשם, והפועלים לא יכלו לעשות את מלאכתם בכרמים, על כן קבעתי את היום ההוא לענין-התעלה. ואמנם קרה הדבר כמו ששערתי מראש: כל חמשים הפועלים השתתפו ב"קרב". וסופו של דבר היה, שהבידואים הבטיחו כי לא יוסיפו עוד לחפור תעלה בדרך. הם גם הזמינו את אנשינו לאהליהם, לכבדם בקפה שחור כמנהג המקום. פועלינו אמרו כי אין שעתם פנויה לכבוד, כי ממחרים הם לשוב אל המושבה. וכשהראו להם הבידואים כי גשם טורד נופל, ענו הפועלים בגודל

לבב: אין אנחנו יראים לא את האש ולא את המים. לקחו את אלותיהם בידיהם וחזרו אל המושבה.

המעשה הזה השאיר רושם עמוק בלב הבידואים ובהכרתם. עוד בערב היום ההוא באו השיכים וזקני השבט אל המושבה. הם התנצלו והצטדקו על אשר קרה, ובקשו כי מהיום והלאה נחיה בשלום. בקשנו מהם לבוא אל מטבח הפועלים ושם ערכנו להם סעודת ערב כסעודת שלמה בשעתו. יחד אכלנו, ובזאת כרתנו ברית שלום רשמי. למן היום ההוא והלאה לא פגעו עוד בדרכינו.

אף על פי שכרתנו ברית שלום רשמית בינינו, כמנהג, בכל זאת הגיע הדבר לסכסוך חדש בין רהובות ובין הבידואים, אשר במזרח ואשר בצפונה. עוד פעם פרצה מריבה בינינו בגלל המרעה לבהמתם, אשר רועיהם לא שמרו עליה כדבעי ושומרינו גרשו אותם כליל מעל אדמתנו. שני שבטי הבידואים התאחדו אז ועלו עלינו משני עברים. הפעמון הגדול צלצל, וכל תושבי המושבה התאספו מסביב לביתי שעמד על גבעה. כלי זין היו לנו רק מעט. בכל זאת הודיינו עשרים וששה צעירים ברובים ואקדחים, ונשי המושבה לקטו אבנים חמרים-חמרים, שאם יהיה צורך וסקלו את הבידואים באבנים. ראינו, כי מרחוק, משני עברים, עומדים בידואים למאות. מהם הולכי רגל, ומהם רוכבים על סוסים. בין שני המחנות שלנו ושלם, היה עמק. צעירינו הפצו לרוץ אל הבידואים ולהתחיל בקרב. אבל אני עמדתי לפני המחנה ואקדח ביד, ואמרתי לצעירינו כי איש בל יתין לירות ולשפוך דם. אם הבידואים יאבו להתנפל עלינו, הרי יעברו בעמק נגדנו, והיה כאשר יקרבו אלינו, עוד תהיה לנו שהות למדי לירות בהם.

והבידואים, אם כי מספרם היה רב משלנו, בראותם כי עומדים אנחנו הכן וכלי זין בידינו, לא ההינו לרדת מן ההר אל העמק ולהתקרב אלינו. כך נשארנו עומדים, איש על מחנהו, מעת לעת שלם. איש מאתנו לא זז ממקומו.

אז שאלתי את אנשינו: מי מהם מוכן לקבל עליו את התפקיד הקשה, לבקוע לו דרך במחנה הבידואים ולבוא לרמלה ולהודיע לממשלה את כל אשר קרה. שנים מפועלינו, שני אחים, לקחו את הטובים מסוסינו ויבקעו במחנה הבידואים. אחד מהם נסע לרמלה והשני לראשון-לציון. עוד בלילה ההוא באו אכרים מראשון-לציון לעזרתנו. ובבוקר הגיעו

מרמלה חיילים אחדים ומפקד אחד. כמעט ראו הבידואים את החיילים ויברחו וישובו לאהליהם. ספרתי למפקד את אשר קרה. הוא שאל אותי, אם חפץ אני שיאסרו את הבידואים וימסרום לדין? עניתי לו, שאין אני חפץ ללכת עם הבידואים בקרי, כי חפץ אני להיות אתם בשלום. אבל צריך ללמדם מוסר, למען לא יוסיפו עוד לעשות כמעשה הזה. לכן אני חפץ, שיכריחו אותם להתרחק מעל גבולותינו, שלא נבוא שנית לידי מחלוקת. המפקד בקש ממני, שארכב עמו ועם חייליו יחד ואראה להם עד היכן צריכים הבידואים להתרחק, לטוב לנו. וכן עשיתי. עם הבידואים אשר מצפון לא היו לנו שום קשיים, משום שהשיך שלהם היה מדידי וצוה על אנשיו לעשות ככל אשר אבקש. אבל הבידואים אשר ממזרח לרחובות סרבו למלא את מצות האופיצר. כאשר הגענו לאהליהם, לא נמצא שם אפילו איש אחד. זה היה טכסיס שלהם תמיד. בדעתם, כי הפקיד או החייל לא יפגע באשה, היו משאירים את נשיהם ובניהם במחנה, והם, האנשים, היו נעלמים ממראית עין, ומי יתור אחריהם? אבל החיילים התורכים כבר ידעו את הטכסיס הזה, אף היתה להם סגולה בדוקה כנגדו. בנשים לא פגעו, אבל היו "מתאזרחים" בבית ודורשים מזון. ובשביל מזון-סעודה אחת היו מאספים אל תחת ידם. את כל אשר נמצא בבית או באהל: חמאה, גבינה, ביצים, עופות—כל מה שהיו יכולים לקחת עמם. כאשר ראו הנשים את אשר אלה מעוללים למו, שלחו שליח להשיב את בעליהן הביתה. הם שבו, ועל פי פקודת האופיצר קפלו את אהליהם והטעינום על גמליהם ויסעו לדרכם, הם ונשיהם וטפם וכל רכושם עמם. כשנתרחקו מגבולנו כשני-קילומטר, שאלו אותי הבידואים, אם די במרחק הזה? אמרתי למפקד החיילים, "כי ירפה מהם וכי במקום הזה יעמידו את אהליהם. מעות קטנות חלקתי לילדים, והבידואים היו שבעים רצון שלא משכו אותם לערכאות ואיש מהם לא נאסר. מן היום הזה והלאה היינו ידירים ושום תגרה לא נפלה בינינו. רבים מהם עבדו אצלנו. השיכים היו מבקרים אותנו, ביהוד בחגים.

כדאי להזכיר, כי השיך של הערבים אשר מצפון לרחובות היה איש אינטליגנטי מטבעו. לעתים היה מדבר בענייני פוליטיקה כאיש בעל השקפות עמוקות. הדבר היה בנובמבר (1898) בעת שוילהלם השני, מלך אשכנז, בא עם האורחה הגדולה אשר לרגליו לבקר את קונסטנטינופול וארץ ישראל, כאורחו של השולטן. כל ההוצאות לכך לוקחו מאוצר המלכות התורכי. ספרו, כי הבנקיר היהודי גליר, בירושלים, קבל פקודה מקונסטנטינופול,

לסלק לממונה על אוצר המלך האורח, כמה שידרוש. בא הממונה הזה ודרש חצי מיליון פרנקים בזהב. ולירו שאל אותו, באיזו מטבעות הוא חפץ? בנפוליונים צרפתיים או בהצאיי-נפוליונים? ואם במרקיוזהב אשכנזים—הבוחר הוא במטבעות בנות עשרים, או בבנות עשרה מרקי זהב? בפונטים אנגליים, או בהצאיי-פונטים? בפונטים תורכיים או בהצאיי פונטים? ובשביל שולירו הכין את עצמו כל כך לבואו של מלך אשכנז, מה שנחשב לכבוד גם לשולטן—קבל הבנקיר מדליה מאת השולטן אדונו.

דבר בוא הקיסר לארץ ישראל הטיל סערה גדולה בין פקידי המלוכה אשר בארץ. באורה רשמי נהגו לאמור, שבין יפו ובין חיפה נמצא כביש נוח מאד, לעוברי דרכים, אבל באמת נמצא הכביש הזה רק על הגייר, ועם בוא הקיסר צריך היה למהר ולתקן את הדרך איך שהוא, מה שעלה בדמים מרובים. בירושלים ערכו הגיגה גדולה לכבוד הקיסר, וגם זו עלתה בכסף לא מעט. אחרי שעזב וילהלם את הארץ, בא השיך ההוא לבקרני. ובשבתנו על כוס קפה שחור אמר אלי בלשון זו: אין אני יודע מדוע מלכי אירופה חפצים להלחם בשולטן שלנו, הן יכולים הם לשלוח לנו אורחים הגונים, כמו קיסר אשכנז, שש פעמים בשנה, ואז היתה הארץ כולה חרבה עם השולטן יחד.

אחרי שחדלו הסכסוכים בינינו ובין שכנינו הבידואים, חיינו בשלום עמהם, מאז ועד היום הזה. הם הכירו לדעת אותנו ואנחנו אותם, ושני הצדדים הרגישו כי יוכלו לחיות בשלום, מה שיביא רוב טובה לשנינו. אבל... לא חפץ האל. מה עשה? הזמין לנו שכן רע, את הכפר זרנוגה, ממערב לרחובות. נמצא שם שיך (אחד משלשה) שהיה העשיר היותר גדול בכפר. אמרו עליו, כי מחצית מאדמת הכפר היא קנינו, ופועליו—עבדיו. הם עבדו בלא מחיר כמעט. כסף לא ראו מעולם. הוא היה פוטר אותם בשני שקים שבלי חטה אחרי הקציר. ראה השיך הזה, כי פועליו באים לעבוד במושבתנו ואנחנו משלמים להם שכר הגון ובמטבעות זהב, ולא מצא הדבר חן בעיניו, ויהי לשונא לנו. הן שחררנו את עבדיו מתחת עולו, ויחכה השיך למקרה, שיוכל להתנפל עלינו. והמקרה בא. אני הלכתי ליפו בענייני המושבה, ובלשכתי נשאר פועל משכיל אחד, שזה לא כבר בא ממוסקבה. את השפה הערבית לא ידע. במלים השתים אשר ידע היה משתמש בכל מקרה שבא לידו: במקומם או שלא במקומם. השיך בא אל לשכתי להתאונן על אשר אכרינו גרשו את הרועים שלו ועדריהם מעל

אדמתנו. וכאשר לא מצא אותי, פנה אל הפועל שנשאר במקומי, והפועל צנה ערבית, מה שידע. אבל המלים שידע לא היו מן הענין. לאחר כך ספר השיך, שבמלים הללו ולול הפועל בכבודו. אבל זה היה תירוץ מוכן ומזומן למפרע, כי עוד טרם דבר עם הפועל, כבר הכין לו על הגבול שבין זרנוגה לרחובות מחנה גדול מידידי, וכמעט יצא מן הלשכה, נתן אות לאנשיו והם התנפלו על המושבה וערכו פוגרום אמתי. הם שברו חלונות ובזזו את הכל מהחנות היחידה שהיתה אז במושבה. הפעמון הגדול צלצל, והפועלים שעבדו בגנים ובכרמים הסמוכים למושבה נתקבצו להגן על רחובות מהתנפלות בני זרנוגה. אבל לאסוגנו לא נמצא במושבה איש שיכול לעמוד בראש ההגנה. לו יצא מי שהוא מן המושבה ורכז את הפועלים במקום אחד, ונכנס למושבה בתור מתנפל על המתנפלים, והיתה תבוסת בני זרנוגה שלמה. אבל לא נמצא המנהיג למגינים, וכמעט נכנסה הפלוגה הראשונה וראתה המון ערבים רב כל כך, נפחדו וינוסו. באה פלוגה שניה, וגם אנשיה לא מצאו איש שילך בראשם—ויברחו גם הם על נפשותיהם. לאשרנו נמצא בעת ההיא במושבה ערבי אחד מרמלה שעמד בקשרי מסחר עמנו, ראה את אשר אחיו עושים לנו, עמד והזהיר אותם כי הוא יבוא ויעיד נגדם בפני השופט. אז נסוגו המתנפלים אחור. והועד שלח רוכב ליפו, להגיד לי את כל המוצאות. הרוכב פגשני ליד מקוה-ישראל, על דרכי לרחובות. וכאשר ספר לי את אשר קרה, שבתי ליפו, חפשתי ומצאתי את חיים בקר—מוכתר היהודים ביפו—(כך נקרא באיכח היהודים בפני הממשלה) שהיה תמיד המתוך ביני ובין פקידי הממשלה, ובקשתי ממנו שילך אל הקימקס וידרוש ממנו לשלוח חיילים לרחובות. בקר חפץ שגם אני אלך עמו אל הקימקס, אבל אנכי מאנתי, משום שלא ידעתי ויעדיין לא קבל ממני כל "מתנה"... יראתי, פן בראותו אותי, ימלא חימה ולא ימלא את בקשתנו. אבל המוכתר הביטיחני, כי מכיון שאין הקימקס יודע אותי, לא יגלה גם הוא, בקר, את שמי, אלא יאמר כי שלוח אני מרחובות להתריע על הרעה—והסכמתי.

באנו אל הקימקס. בביתו מצאנו אספה רבה של "פני" הערבים אשר ביפו, ועל יד הקימקס ישב אותו הערבי, אשר היה הסרסור המתוך בינינו ובין מוכר אדמת דורן, והוא ידע אותי היטב. ראיתי, איך גחן ולחש לקימקס על אזנו. הבינותי, שאמר לו, כי אני הוא מנהל רחובות. כאשר מסרתי את בקשתי לקימקס, שאלני בתמיהה: איך? ישנה מושבה על אדמת דורן, ושם יהודים יושבים ונוטעים כרמים, ואין אני יודע מזה

דבר? רמו קל להבין שהוא מתרעם עלי, על שעד עתה לא חשבתי לנחון להתראות עמו ולכבדו ב"מתנה". אמרתי לו, כי על זה נדבר בפעם אחרת, אבל לעת עתה יואל נא לשלוח חיילים. הוא מאן למלא את בקשתי. וביתנים הגיעה השעה השנים עשרה בלילה. אלהים יודע ועת, שלא חפצתי לפנות לעזרת הקונסול הרוסי ולמשוך אותו אל כל הפנין הרע הזה, אבל אנוס הייתי להכניע בפני ההכרח. יראתי פן יחדשו הערבים את התנפלותם על המושבה, לילה, וצריך הייתי לבקש אמצעי הגנה. באתי אל הקונסול. העירותיו משנתו וספרתי לו את כל אשר קרה ועומד לקרות ברחובות, ואיך קבל הקימקם את פני. הקונסול שלח תיכף לקרא את "המתורגמן הרשמי" (דרגומן) ויצו עליו, שילך עמדי אל הקימקם, יעירהו משנתו—אם כבר ישן הוא—ויאמר לו בשמו, שהקימקם בעצמו, בגופו והונו, יהיה אחראי על כל מה שיקרה ברחובות. ידע הקונסול את הפוליטיקה הרוסית—הרודפת את היהודים בארץ ומגינה עליהם בהון לארץ—כדי להבליט את שניה. ביחוד מצאה רוסיה חפץ להגן על בתיניה בתורכיה, אפילו כשהם יהודים, כדי להוכיח לממשלה התורכית ולעולם כולו, שיש לה "אינטרסים" בארץ ישראל. בודאי שלא הייתי חפץ להיות לה לעזר בזה, אבל לא היתה הברירה בידי, בשעה שחרב חדה מונחת על הצואר, והפקידים התורכים עושים את עצמם "כלא ידעו"...

באנו—אני ושליחו של הקונסול—אל הקימקם. בבואנו כבר היתה שעה אחת אחר חצות הלילה. פתחו לנו את הדלת, והדרגומן שלח להגיד לקימקם על ידי משרתו, כי הוא בא אליו בשם הקונסול הרוסי. הקימקם יצא אלינו ערום למחצה, ישב לו בהרחבה והתחיל לסעון נגדי: מדוע נמנעו אנשי רחובות מתת לו מתנה עד היום הזה? אופן הרצאתו את טענותיו נגדי, ולעיני הדרגומן, הוכיח לי, כי במלכות ישמעאל אין לקיחת "בקשיש". נחשבת לחרפה, אדרבא, דבר מקובל וטבעי הוא, שאי אפשר בלעדיו. אמרתי לו כי בקרוב אתראה עמו ואשביעהו רצון, אבל לעת עתה ישלח חיילים לרחובות, כדי שלא ישובו ערבי זרנוגה להתנפל שנית על רחובות. אז נתן לי מכתב אל המודיר (פקיד הממשלה) אשר ברמלה, כי ישלח לרחובות עשרה חיילים ואופיצר על גביהם. מלבד זאת התנינו, כי מחר בבוקר ילך הקימקם ואחדים מפקידי הממשלה לרחובות לחקור את המקרה הרע.

בשלוש שעות בלילה שלחתי איש רוכב מיפו לרמלה למסור את מכתב הקימקם לידי המודיר. ובבוקר יצאו מרמלה לרחובות עשרה חיילים

יאופיזר אחד, לשמור שלא יארע שנית מה שאירע. בבוקר מסרתי לקונסול הרוסי מה שנעשה במסך הלילה, והוא הביע את רצונו ללכת גם הוא לרחובות עם ועדת החקירה יחד. בשעת העשירות יצאנו כולנו לרחובות: הקונסול ותורגמנו, הקימקס, ראש המשטרה היפואית, ראש המשטרה ברמלה והקטיגור. כל הבאים סרו לביתי וכאן הוכנה להם סעודה "בסעודת שלמה בשעתו". הקונסול ותורגמנו, בהיותם נוצרים, ושתית יין מותרת להם על פי דינם, מהרו להנות את נפשם ביין הטוב, וביחוד בקוניק. אבל פקידי המלכות, מוחמדנים כולם, לא אבו לנגוע במשקאות, על כל פנים בפרהסיה... אבל באמצע הסעודה חשקה נפש הקימקס לגמוע מעט מן הקוניק שכה נתחבב על הקונסול, ויאמר כי דבר סתר לו עמד, ויבוא אל לשכתי ושם בקש ממני לתת לו מעט "מן האדום האדום הזה...". נתתי לו בקבוק מלא וישת כוס אחר כוס, וכששב אל חדר האוכל היה כבר לבו העלוב מלא שמחה... ראו זאת יתר חברי הועדה ותקף גם אותם הצמאון, ובאו אחד אחד אחרי אל לשכתי: נכנסו ריקים ויצאו משם "מלאים"... האחרון מהם היה ראש משטרת רמלה. כשמסרתי את הבקבוק לידו, כבר היה חציו ריק. הוא שתה ממנו שתים שלש כוסות, ואחר שם את הבקבוק עם המותר בכיסו. כתום הסעודה הלכנו להתבונן אל הנזק אשר שכנינו הסבו לנו, גם נכנסנו לבית החולים הזמני ששם שכבו אחדים מהקולוניסטים והפועלים שנפצעו בעת התקפת אנשי זרנוגה.

נראה היה, כי הקימקס עדיין לא היה בטוח כי בקרוב "אסלק לו" כמדובר, לכן הפחית בערכם של המעשים אשר שכנינו עשו לנו. הוא צוה אמנם לערוך פרטיכל, אבל עם זה גלה, שאין בידו לשלוח חיילים לזרנוגה לאסור את האשמים, מפני שלא הוא, אלא הקימקס העזתי הוא השליט על עניגי הכפר הזה.

הועידה עזבה את רחובות. אחרי ימים אחדים נסעתי ליפו, ובהסכם ועד מושבתנו מסרתי לקימקס "מתנה" יפה. הוא היה שבע רצון, ובשעת חרוה זו נתן לי הרשאה לא רק על הנסיעות שכבר נסענו אלא גם על הנסיעות הבאות. אבל בענין התגמלות אנשי זרנוגה צריך הייתי בכל זאת לפנות לעזה. ידידי מר שמעון רוקח ביפו הסכים לנסוע עמדי לעזה ולהתראות עם הקימקס העזתי. הנסיעה מרחובות לעזה היתה בעת ההיא לא קלה כלל. הכביש טרם היה. רוב הדרך עבר בחולות והנסיעה ארכה מעת לעת שלם. אנחנו הפסקנו את הנסיעה ולנו בקוסטינה (עכשיו—באר טוביה). כאור הבקר יצאנו משם, בשעה שהחמה אינה לוחטת עדיין, והגענו

לעזה רק לעת ערב. יושבי העיר קבלו את פנינו בכבוד מלכים. הערבים אשר בעזה טרם ראו עגלה. רק לעתים רחוקות נתגלגלו אנשי אירופה לעיר. לכן יצאו לראותנו כראות דבר פלא. וילדי הערבים, טבולי רפש, לוו אותנו בנגון הידוע, במלה „בקשיש“. אבל הלילה לו לתייר להענות לקריאות „תחנונים“ אלה, כי לו היינו נותנים להם מצות קטנות „מתנה“ עדיין לא היינו נפטרים מהם. להפך, אז היו מתאספים סביבנו כל ילדי העיר, יחפים וערומי-טבור, ולא היו נותנים לנו לעשות צעד. בעמל רב הבקענו לנו דרך במחנה הפראים האלה והגענו לבית איש יהודי-ספרדי, שאבותיו ואבות אבותיו חיו בעזה מכמה דורות. שמו היה ארוץ. הוא קבל אותנו בסבר פנים יפות, כפי מדת הכנסת אורחים המקובלת במזרח. הוא הושיט לנו את המאכלים היותר טובים אשר הנשים הספרדיות יודעות להכין ומסות הכין לנו ללון בביתו הלילה. למחרת לוו אותנו לבית הקימקם. אחרי רוב דברים ומתנה יפה הבטיח לנו המושל לשלוח עשרים חיילים לזרנוגה לאסור את פורעי הפרעות, כפי הרשימה שמסרנו לידו, ולהביא את הנאסרים ליפו. אנחנו שבנו לרחובות, ותיכף כאו שמונה עשר חיילים לזרנוגה. אכן, לו שלח גם פחות מזה היו מספיקים לבצע את מלאכתם, באשר חייל תורכי אחד דיו להחריב כפר שלם, והערבים מפחדים מפניו יותר משהם מפחדים מפני הארבה. כי הארבה דורש על כל פנים זמן מה להשמדת כפר שלם, והחייל התורכי עושה זאת כהרף עין.

החיילים באו אל הכפר וכנהוג לא מצאו את הגברים במקום. אלה ברחו והתחבאו, ולא היה עם מי לדבר דבר. אולם, כפי שנאמר כבר לעיל, מצוין החייל התורכי בסבלנות רבה, ובכן ישבו להם החיילים בזרנוגה ויקחו מכל טוב הכפר למוזנות עצמם ולמוזנות משפחותיהם. ראו הנשים כי לא נוח הדבר לפרנס את החיילים ואת נשיהם וטפם עד בלי קץ ותשלחנה המדברה לקרא לבצליהן הביתה. לפי הרשימה שמסרנו לקימקם, גאסרו שלשת השיכים ועוד עשרים מבעלי הקרקעות שבכפר. החיילים אסרו אותם בכבלי ברזל והוליכום דרך מושבתנו, רחובות. נקר היה, כי החיילים חפצו גם הם במתנה. הם השתדלו להוכיח לנו כי ממלאים הם את משלחתם באמונה והלקו את הנאסרים במגלבים ברחוב המושבה לעיני כל התושבים. ראינו צורך לבקש מהם כי יחדלו להכות את הנאסרים אלא יביאום לבית האסורים ביפו. התחיל המשפט. אבל כנהוג בתורכיה, התנהל בעצלתים. הקימקם צמד לצדנו. גם פרקליט ערבי שכרנו לנו. אני אומר „פרקליט“, לפי המושג המקובל, אבל באמת לא היו אז בתורכיה פרקליטים מלומדים,

יודעי דין, בעצם הדבר היה זה רק שתדלן, בעל פה ממלל בטוב טעם, היודע למעון עם השופט. צריכים היינו לתת „מתנות“ לראש המשטרה ולקטיגור, שיציעו את טענותיהם באופן הרצוי לנו. השופט היה היחידי שלא נתנו לו „מתנה“. ועשינו זאת בחשבון. כי לו היינו נותנים לו מתנה, אין ספק שהיה שולח את הנאשמים לעבודת פרך לשנים אחדות, ובזאת לא הפצנו. ידע ידענו כי שכנים נהיה עם אנשי זרנוגה כל הימים, ולא הפצנו לזרוע שנאה נצחית בינינו. כל הפצנו במשפט היה, כי הנאשמים יעשו רק במדה הצריכה שלא יוסיפו לעשות שנית כדבר הרע אשר עשו. שלשה חדשים ומחצה נעצרו הנאשמים בבית הסהר, עד למשפט, ובהדשירמאסר אלה חל גם החודש רמזן, הקדוש בכל חדשי השנה, ובו שלשים ימי תענית. לפני בוא החדש בקשו הנאסרים כי ישחררו אותם ממאסרם בחדש הזה למען ישהו בבתיהם עד סוף החדש ואחר ישובו לבית האסורים שנית. הקימקם שאל את דעת, אם מסכים אני למלא את בקשתם? נכנסתי לבית האסורים ודברתי עם הנאסרים פה אל פה, ונוכחתי, כי אין הם כדאים להיות משוחררים. אנכי אורחא נתנה לי הזדמנות לראות עד כמה הדיסציפלינה בין פקידי המלכות התורכית מגעת. בצאתי מבין כתלי התפיסה בקשו ממני שומרי בית האסורים מתן, באמרם כי בהם הכל תלוי. אם יחפצו ופתחו דלתות בית הסהר להוציא את כל הנאסרים חפשי...

הגיע יום המשפט. ראש המשטרה היה עד נכבד מצדנו. הקטיגור דבר לזכותנו דברים נמרצים ודרש עונש קשה לנאשמים. והשופט, אם כי „ידיו היו נקיות“, לא יכול להעלים עין ולב מכל ההוכחות הברורות שהובאו לחובת הנאשמים. לפי דעתו הרבו האנשים הנאסרים להרע, וראויים הם לעונש קשה, אלא שהוא חושב כי כבר נענשו דים, בשבתם בכלא שלשה חדשים ומחצה עד למשפט. הקטיגור הודיע שאין דעתו נוחה מפסק הדין, והוא יערער עליו. ויותר מזה לא חפצנו. האסירים הוצאו להופש, ולפי שאימת הערעור היתה מרחפת על ראשיהם, בקשו דרכים להשכין שלום בינינו. ויהודי אחד, יוסף מואיאל, בעל קרקע בזרנוגה, לקח על עצמו את משלחת השלום, ובהצלחה. השלמנו עמם, אחרי שהבטיחו כי לא יהיו עוד להתנפל עלינו ולעשות בנו פרעות. אלבא דאמת היה עונשם בביתם גדול יותר מעונש מאסרם, כי בעת שבתם מעבר לשבכות הברזל חלה שעת קצירתבואה בכפר, וערבי הכפר גנבו את כל תבואת השדות שהיו שייכים ל-23 הנאסרים. וגנבה כזאת קשה היא לערבי יותר מכל מאסר בעולם...

נפטרנו מאנשי זרנוגה והנה באה עלינו פורענות מצד אחר. בלילה הראשון של פסח תרנ"ב (1892) הרעישה אותנו התנפלות מצד יושבי כפר אגיר (עקרון הישנה). כמעט גמרנו את הסדר, והנה הפעמון הגדול מצלצל. רצתי החוצה מלא פחד ושאלתי: מה קרה? ענו לי, כי טרם נודע מה קרה, אבל קול צעקה עולה מגבול המושבה, אשר עם כפר אגיר. מאין שהות לחבוש את הסוסים רצו האנשים ברגל אל המקום אשר משם הקול עולה. במקרה נחה עיני על מגלב שהיה מונח קרוב אלי, לקחתיו בידי ורצתי גם אני. בהגיענו שמה, מצאנו כי עדר בהמות כפריות ורועיהן מטיילים ברוחה בין הגפנים הרכות אשר נטענו זה לא מכבר, והבהמות מכרסמות את עליהן. הכרמים היו קנין שני אכרים, אשר לאחר ה"סדר" יצאו לראות בגדול כרמיהם. יפים הם לילות הפסח בארץ-ישראל! הלבנה זורחת באור בהיר כאור היום, הגפנים בכרמים מתכסים בעלים כבשטיחים ירוקים וכל הככר מלאה סודות פלאים, ולב שני האכרים, המהלכים באור הירח, טוב עליהם. כך טיילו לאט לרוח הלילה, מתבוננים לכרמים שעל דרכם עד שהגיע לכרמיהם הם, שמקומם על הגבול. והנה ראו, לצערם הגדול, כי נטיעותיהם היו מדרס לרגלי בהמות הערבים. והם, כמה כסף וכמה עמל השקיעו בכרמים אלה! התחילו האכרים לגרש את העדרים מן הכרמים, אבל הרועים הערבים התנגדו לכך ואמרו: להתנפל עליהם. ארבעה עשר רועים היו פה, ולעומתם שני יהודים צעירים שידיהם ריקות. ובכן פתחו האכרים בקול צעקה, על מנת לעורר את המושבה לעזרה. כשבאנו למקום המעשה, צויתי לפועלים ולאכרים להקיף את שני הכרמים, את הרועים ועדריהם. אחד הרועים נסה להתקומם נגדי והכיתי מכה אחת ברב כח במגלב אשר בידי—זאת היתה לי הפעם היחידה, אשר הרימותי יד על בן אדם שהוא—עד שהתחיל הרועה לבקש, שלא אוסיף להכותו, באמרו שהרועים מוכנים לעשות ככל אשר יצוו עליהם. צויתי להם לנהוג את הבהמות אל המושבה, וכן עשו. הם נהלו את הבקר, מוקפים יהודים משלשת עבריהם, כדי שלא ינוסו. כשהביאו את הבהמות אל המושבה, חפצנו להביאן אל הרפת, אבל מטבע בהמתם של הערבים, שאינה נכנסת לרפת. בכפר חיות הן כל ימות השנה בחוק, תחת כפת השמים. וכשנסיגו להכניסן לרפת בחזקה, עמדו כל הבהמות בעגול, הרכינו ראשיהן זו לזו, ואי אפשר היה להזיזן ממקומן. ובכן אמרתי לאחד הרועים, כי יביא הוא את הבהמות אל הרפת, כי אם לא יעשה כן, אז נשאר כלנו בחוק כל הלילה. לקח הרועה את אחת הבהמות בקרניה, כנראה

היתה היא ה"משכוכית" הנוהגת בעדר כלו, והביאה אל הרפת, ויתר
הבהמות הלכו אחריה. סגרנו את הרפת על מסגר, ולרועים אמרנו שיטריחו
את עצמם ללכת בעוד לילה אל הכפר ולהודיע כי מחכים אנו לשיכים
כי יבואו. למחרת, ביום הראשון לפסח, אחר הצהרים, באו השיכים
וברכו אותנו בברכת החג. אנחנו "כבדנו" אותם בקפה שחור, בנהוג,
ושוחחנו בפוליטיקה. באותו דבר לא נגענו אפילו במלה אחת. טכסיס
ישן הוא אצל הערבים, לאמר: יתחיל הצד השני לדבר, ואז נדע מה
עלינו לעשות. ואנחנו כבר היינו בקיאים בטכסיסים אלה, וגם אנחנו
שתקנו ולא דברנו באותו "ענין" אף לא מלה אחת. כך נטה היום. בראותם
שהפעם לא עמדה להם ערמתם, פנו אל העיקר. אמרנו להם כי עדריהם
הסבו לנו נזק גדול, ואנחנו דורשים מגידה (בערך שמונים סנטיים) לגלגלת
דמי נזק. ברשותנו נמצאו שבעים בהמות, וזה משמע: שבעים מגידות.
לכתחלה עזו פניהם בתנועה משונה, כמי שאומר: איככה זה אפשר לדרוש
סך גדול כזה? אמרתי להם, שאם הם ממאנים לשלם נשלח את הבהמות
לבית הממשלה ברמלה, והיא תתבע מהם דמי נזקנו כפי ראות עיניה.
ידענו—והערבים ידעו גם הם—שאם נשלח את הבקר לרמלה, לא יוסיפו
לראותו עד עולם. ובכן שכחו את טכסיסם ואת תרמיתם, וישלמו מיד
שבעים מגידות "טבין ותקילין". מני אז לא הוסיפו עוד "לטייל" בכרמינו.
הועד החליט כי בכסף עגושים זה, אשר נמצא לנו עתה, ואשר ימצא
לנו לעתיד, נקנה כלי זין, והיינו יותר בטוחים מהתנפלות שכנינו, שודדי-
יום ושודדי-לילה.

עם יושבי הכפר אגיר, או עקרון, היה לי עוד סכסוך אחד. כאשר
החלו שבעה מחברינו לבנות בתים ברחובות—למרות דעתי—באו פקדי
הממשלה ואסרו את הבנין לימים רבים. ועד שקבלנו מקונסטנטינופל את
הרשיון לבנין הבתים היו עצי הבנין המוכנים מונחים בחוץ, תחת כפת השמים.
בשובי מאירופה, ספרו לי החברים כי עצים רבים, קרשים וקורות וכדומה,
נגנבו מהם. היה לנו אז ברחובות שומר יהודי, יליד צפת, אשר דבר
ערבית כאחד הערבים וידע יפה את מנהגיהם ודרכי חייהם. צויתי עליו
להתלבש כבידואי ולרכב בין כפרי הערבים אשר בסביבת רחובות, למען
לחקור ולדעת איפה נמצאים העצים. הוא עשה כן. אחרי ימים אחדים שב
וספר לי כי העצים נמצאים בכפר אגיר וכי חלק מהם נמצא אצל אחד
משיכי הכפר. בהיותי בטוח כי השומר הטיב לראות, שלחתי להגיד לשיכי

הכפר, כי אהיה אסיר תודה להם אם יבואו לרחובות. באו השיכים ואני השקיתם קפה. אחרי השתיה כדת, התחלתי לדבר עמם בענייני הספתי להם מוסר: הן שכנים אנחנו וחיים בשלום, ומעולם לא עלתה על דעתי כי כן יעשו לי. היתכן? עצים רבים חסרים לנו, ואני יודע כי העצים נמצאים בכפרם. הן יכולתי לבוא אל הכפר ולקחת את שלי בעזרת המשטרה ולהסב להם הרבה אייזעומות. אבל לא הפצתי לעשות להם כך, כי על כן שכנים טובים אנחנו. ובכן אני דורש מהם, שיואילו להחזיר לנו את הגנבה. הם התחילו, כמובן, לטעון כנגדי: ראשית, אין להם שום ידיעה מכל אשר אמרתי. שנית, לו גם תמצא הגנבה בכפר, קרוב לודאי, כי מי שהגנבה בידו לא ישמע בקולם, פן יאסרוהו. התשובה, כאשר הקורא רואה, היתה יפה מאד, דיפלומטית, ומצאה חן בעיני מאד. ביחוד משום שהטוען הזה היה אותו האיש שהגנבה היתה בידו. יעצתי להם, כי בחשכת הלילה יביא הגנב את עצינו עד הגבול ויפרוק אותם על אדמתנו, והבטחתי להם שלא נאסור אותו. הם הבטיחו לי לעשות כן ונפרדנו בשלום, כמעט בנשיקות. על שומרנו צוייתי שימצא כל הלילה על הגבול, אבל יעשה עצמו כאילו אינו רואה מאומה. הערבים קיימו את הבטחתם, ולמחרת בבקר הובאו העצים אל המושבה. אבל מה השתוממתי בהוכחי כי השיבו רק מקצת הגנבה. לפי הרשימה שהאכרים ערכו, לא השיבו הגנבים אפילו את החלק העשירי מכל אשר גנבו. הדבר חרה לי כפלים: לא די שגנבו, אלא שהם חפצים גם להונות אותי. שלחתי לקרוא לשיכים שנית ובקשתי מהם במפגיע שיואילו להשיב לנו את הנשאר. אמרתי להם: הן רואים אתם כי יודע אני בדיוק שהעצים נמצאים ברשותכם, ולא עוד אלא שידוע אני אצל מי מכם נמצאים העצים. אינני חפץ בשערוריות, לכן אבקש מכם שתואילו להשיב את העצים שהשארתם אצלכם או לשלם את שוים. קמו השיכים ונשבצו כל מיני שבועות — בחייהם, בחיי נשיהם וילדיהם ובחיי צאנם ובסרם — כי יותר אין אצלם וכי עניים מרודים הם ואין ידם משגת לשלם דמי העצים הגנובים. ודוקא השיך הגנב העמיד פנים כאילו הוא צדיק תמים. ואני אהבתי תמיד, והיטב חרה לי אם אהיה אנוס לביישו לעיני חבריו. אפשר אמנם שלא היה בוש כלל וכלל, סוף סוף אין הגנבה מלאכה בזויה כל כך בעיני הערבים. הבידואים, למשל, חיים על הגנבה והשוד, ולא יבושו. אבל אנכי, האירופי, אמרתי בלבי שיבוש אם אעטה עליו חרפת גנבה לעיני השיכים, בני כפרו. ובכן הצעתי להם שיתעצו בדבר ולא יתנו להביא את הדבר לפני בית דין.

קרוב לודאי שלא הייתי מוסרם לערכאות, משום שלא הייתי בטוח שנשיג את הגולה — אם משום שכבר השתמשו בעצים לצורך בנין, או שהביאו אותם כך, שלא נוכל למצאם עוד. לכן מצאתי לי אמצעי אחר: ספרו לי, כי ביפו חי איש בשם מוחמד אפנדי, הוא היה הממונה על „מונופולין-הטבק“ של הממשלה, והמונופולין נתן לערבון לידי הצרפתים. אמרו לי, כי האפנדי הזה אדם ישר הוא ובעל השפעה בכפר אגיר. כמו כן שמעתי כי הוא מתנגד לרחובות, ובאספת נכבדי הערבים ופקידי הממשלה הוא מדבר תמיד נגדנו. החלטתי לעשות צעד מעפיל: אני אבוא אל האפנדי ואבקש ממנו שיעזור לי להוציא את הגובה או את מחירה מאנשי הכפר אגיר, ואגב אשאלהו, מדוע הוא מתנגד לנו? ורופא העיר ביפו היה אז הד"ר מרק שטיין, ראש „לבני משה“, והוא גם רופא בני בית האפנדי הלז. בקשתי את הד"ר שטיין שילך עמדי, והוא הלך והציג אותי לפני האפנדי. אמרתי לו, כי מרוצה אני שאנה לי המקרה לבקרהו, אבל שמעתי כי מתנגד הוא לרחובות, על כן ארשה לי לשאל את פיו: מה יש לו לסעון נגדנו? הוא ענני כי יש לו רק טענה אחת נגדנו: כי באנו אל הארץ ואנו עושים בה ככל העולה על רוחנו וכאילו לא ידענו כלל שיש ממשלה בארץ, שישנם איזה חוקים השוררים בארץ וכולנו מחויבים להכנע בפניהם. כך אנו בונים את בתינו בלא רשיונות, נוטעים כרמים ואיגנו שואלים את פי הממשלה, אם מותר לנו לעשות כך, ובכלל עושים אנו כל מה שלבנו חפץ מבלי שאול רשות. ענית לי, כי את אדמת רחובות קנינו על דעת הממשלה וברשיונה, וכבר ישנם לנו קושנים מקונסטנטינופול; כי את הכל עשינו בסדר, על פי דין ועל פי יושר. ומה שנוגע לבנין הבתים על סמך הרשיון לבנין-רפתים, לא בנו האשם. כי האפנדי הערבי, המתוך בקנין אדמת רחובות, הוא שאמר לנו, כי כך יאה לעשות. בנוגע לנטיעות לא עלה על דעתנו כלל שצריך רשיון לכך. בכל רחבי אירופה אפשר לנטוע בלי כל רשיון, ודעת הממשלה נוחה מזה. ופה לא העיר אותנו איש, שנטיעות לרשיון מיוחד הן צריכות, אם כי הכל ידעו שאנחנו נוטעים וחוזרים ונוטעים כפי יכולתנו. אולם אחרי שאמר לי הקימקס, כי דרוש רשיון מיוחד לנטיעות, השתדלתי בדבר והרשיון נמצא כבר בידי. אחרי ששמע את דברי, הביע את שביעת-רצונו על בואי אלי ועל כל אשר ספרתי לו. מצתה, אמר, ידידים אנחנו. יכול אני לפנות אליך אם יהיה לי צורך בעזרתו. אז ספרתי לו את כל אשר עלה לי גם שיכני הכפר אגיר, ובקשתי ממנו שישפיע עליהם, כי ישיבו לנו את העצים או

את מחירם. הוא הבטיח לי למלא את בקשתי, ובכלל הראה לי ידידות אמיתית. בהפרדי ממנו, אמר לי עוד פעם כי הוא שבע רצון מבקורתי. הוא חשב תמיד כי אנשי רחובות בעלי "קרנים" המה. עתה נוכח שאפשר לבוא עמם במשאומתן וכי אין אנו אשמים בכל האשמות שהטילו עלינו בפנינו.

ומוחמד אפנדי היה באמת איש יקר-המציאות בין הערבים. הוא היה איש ישר בתכלית, וה"בקשיש" היה טרפה בעיניו. פעם אחת שלחתי לו סופגנית, מאפה בית, ליום טוב הגדול של המוסלימים: "קרוב בירם", גם באתי לברכהו בברכת החג. הוא אמר לי, כי מאד יכאב לו מה ששלחתי לו במתנה, כי הדבר נראה כ"בקשיש" והוא חפץ להחזירו לי. אולם אשתו עצרה בעדו, באמרה, כי הדבר יראה לנו כעלבון גדול. עניתי לו, שיש לו אשה חכמה, כי היא הבינה את הדבר לאשורו. כודאי היינו רואים זאת כפגיעה בכבודנו, לו היה משיב לנו את הסופגנית ששלחנו לו לכבוד החג. כך נעשה בין כל העמים התרבותיים ובין ידידים. אחר זמן נודע לי, כי באמת אין הוא מקבל מתנה משום איש — וזה בזמן שהכל, מקטן ועד גדול, הולך בקפחה וכלה באחרון המשרתים, כולם דורשים ומקבלים "בקשיש" "מן החיים ומן המתים". איש אשר כזה, בתנאי חיים כאלה, הוא באמת יוצא מן הכלל, אחד מפלאי התבל בארץ-אבות שלו. ומוחמד אפנדי שלח לקרא את שלשת השיכים מכפר אגיר וצוה עליהם במפגיע שיעשו אחת משתי אלה: ישיבו את הגנבה או מחירה. נראה, שהשיכים מצאו שיותר יפה להשיב את מחיר הגנבה מהשיב את הגנבה עצמה. ובכן באו אלי כל שלשת השיכים יחד ונתנו לי שטרות, בחתימות כולם, על כל הכסף שהיו מחויבים לשלם. בטוח הייתי, כי אחרי שמוחמד אפנדי מתענין בדבר יסלקו השיכים את החוב ויפרעו את השטרות בזמנם. וכן היה.

עם יושבי הכפר אגיר לא היו לנו עוד שום סכסוכים. חיינו עמם בשלום ובשלוה עד היום הזה. אבל שוב קפץ עלינו רגזו של השיך מזרנוגה. הפעם גרמו לכך עסקי-זבל. הערבים אשר בכפרים לא זבלו מעולם את שדותיהם. את כל הזבל שנתקבץ בכל בית וברחוב היו מטאטאים למקום מיוחד, מחוץ לכפר, ובמשך הזמן היו עולות שם גבעות-זבל גבוהות למדי. כך נמשך הדבר עשרות בשנים. בקרבת כל כפר עלה "צמח" גל זבל כגון-רטוב. ויש אשר

בקרבתי כפר אחד עלו גלים אחדים כאלה והפיצו צחנה נצחת על פני כל הסביבה. על הגלים, האלה היו נכבדי הכפר מתאספים בבקר לפני העבודה ויומם לאחריה, מתענגים על ספל קפה ונהנים משיחה פוליטית. אל נכון חשבו, כי גלי זבל אלה לא יוצרו אלא להנות במסבת את חשובי הכפר, וזו כל תכליתם...

אנחנו, משבאנו אל הארץ, קנינו את גלי הזבל האלה מידי בעליהם והיינו מובילים את הזבל בעגלותינו מן הכפר אל שדותינו. הכפר היותר קרוב לנו היה זרנוגה, ודרך ישרה מובילה מרחובות לתלי הזבל של הכפר הזה. והשיך של הכפר עדיין היה מלא חימה עלינו, על אשר בגללנו יצאו פועלי מעבדותם ונעשו בני-חורין. ויבקש לו השיך תמיד תואנות, להתנפל עלינו ולעשות לנו רעה. ביום בהיר אחד הודיע לאכרינו שאסור להם לעבור בדרך הקבוצה אל גלי הזבל שבזרנוגה וחזרה. הוא מצא כי עגלותינו העוברות בדרך זו מזיקות לשדהו הזרוע. לכן דרש שכל אכר ואכר המעביר את הזבל בעגלה רתומה לשני סוסים, ישלם לו פצויים עשרים פרנקים זהב בשנה, ומי שנוהג את זבלו בעגלה רתומה לסוס אחד, ישלם עשרה פרנקים. באו האכרים וספרו לי את אשר השיך דורש. אמרתי להם שלא ישלמו כלום אלא יוסיפו לגסוע ולהוביל את הזבל בדרך שכבשו עולים ושבים עוד טרם באנו אל הארץ. ואם יוסיף השיך להתאנות להם, יאמרו לו כי יפנה אלי. בא השיך להציע את טענותיו לפני. אמרתי לו כי בבואנו לרחובות מצאנו את הדרך כבושה לפנינו, ואנחנו המשכנו אותה עד למושבתנו, ובזאת גם הקלנו את טורח הדרך לפועלי זרנוגה, שעתה יש להם דרך ישרה אל המושבה. על כן אין הוא יכול לעכבנו מהשתמש בדרך זו. אבל הוא בשלו: הבה כסף! אמרתי לו, שאם הוא חפץ, נכרה תעלות משני צדי הדרך שעגלותינו עוברות בה ולא נוכל עוד להזיק לתבואתו. אבל הוא באחת: כסף הבו! מכיון שכך, אמרתי לקולוניסטים שלנו שיוסיפו ללכת בדרך זו ולהוביל את הזבל כתמול שלשום ולא ישימו לב לדרישותיו של השיך. המשא ומתן עם השיך נשנה עוד פעם ופעמים, ולא באנו לידי גמר. שבתי ואמרתי לאכרינו, כי טוב לנו להביא את הזבל מכפרים יותר רחוקים ובלבד שלא נמלא את רצונו של השיך, החפץ כנראה להטיל עלינו איזה "מס דרכים" שלא בצדק.

אחרי שהמשא ומתן נמשך ירחים אחדים ללא כל תוצאות, לא נתן עוד השיך—וביד חזקה—לאכרינו לעבור בדרך זו. שלחתי להגיד לו, כי אנחנו נבוא לזרנוגה לשאת ולתת בדבר. הלכנו—אני וכל חברי

הוצד—אל הכפר, ובאנו לביתו ושם מצאנו גם את שני השיכים האחרים של הכפר. הם אמרו לי כי אין הם חפצים לטפל בשאלתנו לעיני כל גרי הכפר, אלא נצא מחוץ לכפר ושט נדבר את דברינו. עזבנו את הכפר והגענו לכפר מכוסה ירק. הם הביאו שטיחים אחדים ויפרשו אותם על הקרקע, וכולנו ישבנו בחצי גורן צגולה ושתינו קפה, כנהוג. תיכף התהלכנו לדבר בענין. שאלתיו: מה חפצך, ידידי?

— וכי מה זאת שאלה?—ענה—אני חפץ כסף.

— הבאמת וברצינות אתה הושב כן?

— בודאי ובודאי!

חזרתי על טענותי הקודמות, כי בבואנו לרחובות כבר מצאנו את הדרך כבושה וכו'. אבל כל טענותי היו ללא הועיל, הוא בשלו, ושני השיכים האחרים שתקו. בינתיים באו אכרי הכפר, אחד אחד, ונתקרבו לקבוצתנו. ראיתי כי בעל דברי איננו מרוצה מהתקרבות האכרים, על כן מצאה התקרבותם חן בעיני.

כשראיתי שהוא עומד על דעתו, ויהי מה, אמרתי לו, כי לו גם יעלה לנו הזבל ביוקר, נקח אותו מכפר אחר ולאנשי זרנוגה לא נשלם. את מסי הממלכה אנחנו משלמים ואין אנחנו חפצים להוסיף ולשלם מסים שניים לגרי זרנוגה. ואם ימצאו אצלנו אכרים אשר יסעו לכפרכם לקחת את הזבל מכאן ויהיו אנוסים לשלם לכם מס מכל עגלה, וידעתם, כי לא מכיסם הם ישלמו, אלא מכיסכם אתם. הוא הביט עלי בתמיהה:

— מה משמע, מכיסנו?—שאל.

— הדבר פשוט, עניתי לו, כמאתים פועלים גרי זרנוגה עובדים אצלנו. היום נצוה לכל אכרי רחובות, שכל פועל הבא מזרנוגה לבקש עבודה, ידרשו ממנו פתקה המעידה כי הוא שלם פרנק אחד לחודש לידי גזבר מושבתנו. וכן בכל חודש וחודש. ואם אכרינו יהיו אנוסים לשלם לכם, ישלמו בכסף הזה, בכסף יושבי זרנוגה. על זאת ענה השיך:

— לא איכפת לי, עשו כטוב בעיניכם.

ובזרנוגה שלשה שיכים. לשנים מהם באה השיכות בירושה מאבותיהם. כלומר, הבן ירש את התואר שיך מאביו, ולא נתמנה לשיך על ידי בחירת ההמון. והשיך השלישי היה נבחר על ידי אלה שלא היתה להם קרקע בזרנוגה, אלא חיו בה רק כפועלים. כאשר שמע השיך הנבחר את שיחתנו, פנה לחבריו בזעם ואמר להם, כי עול הם עושים לפועלים העניים, כאשר מכיסם ילקח הכסף שהם, השיכים, דורשים להם.

כיון שהגיע הדבר לידי מחלוקת בין השיכים, עזבנום ושבנו לרחובות. בקשתי מאת אכרינו כי לא יוסיפו לנסוע לזרנוגה אלא יקחו וכל מכפר אחר, ושגנתי להם שלא יוסיפו לתת עבודה ליושב זרנוגה, טרם יראה להם שתקא מאתי הגובר שלנו, ששלם פרנק „שכר עבודה“ לחודש. נמצאו בין הפועלים מזרנוגה ששלמו את הפרנק והוסיפו לעבוד. אך היו רבים שלא יכלו או לא חפצו לשלם את הפרנק, ונשארו יושבים בבתיהם. עברו ימים אחדים והללו התחילו לחשב, כמה הפסידו בעטיו של השיך שלהם. כמה סערה בכפר, וסוף דבר היה, שהשיך בכבודו ובעצמו בא אלי לבקש ממני, כי אבטל את „מס הגולגולת“ מכל פועל הבא מזרנוגה, והוא לא יוסיף לדרוש עוד תשלומים מאכרינו העוברים בדרך אל הזבל. כך נתחדשה הידידות בינינו שנית, ולא פסקה עוד עד היום בו עזבתי את הארץ כדי לנסוע לאמריקה.

ופה דברים אחדים בנוגע לטבע הערבים בכלל ולהליכותיהם עם בני-נכר. נסיוני במשאי ומתני עם הערבים במשך עשר שנים הוכיח לי כי אין הם שונים מכל קבוץ פרימיטיבי אחר. אם אתה מתנהג עמהם בידידות וראו זאת באות-חולשה מצדך, ואמרו: אין זאת כי פחדם ומוראם עליך. בכלל אין האדם הפרימיטיבי מבין, מדוע זה יתנהג עמהם הזר בידידות? הם רגילים לקרב תמידי. השבט האחד לוחם בשני, ותמיד הם שרויים במצב מלחמה. גם הכפרים באים לידי מלחמה זה בזה. מדוע, איפא, יהיה הזר ידידם? אין זאת, כי ירא הוא אותם. ואם כן, הלא יתן ככל אשר הם יבקשו או ידרשו ממנו. זהו ההגיון שלהם.

אבל אם אתה בא בתגרה עמהם „מודד“ להם מכה תחת מכה, וביד הזקה, יתיחסו אליך בדרך-ארץ. ואם אחרי כל זאת, כלומר, אחרי שהם בטוחים כי לא נופל אתה מהם בכח, אתה נוהג עמהם בצדק, והבינו, כי עושה אתה זאת לא מיראה, אלא מיושר לבב, — אז יהיו אוהביך בלב ונפש. ואמנם בדרך זו נתקרבו אלינו הערבים שכנינו.

כל הערבים אשר בכפרים מסביב לרחובות היו מקבלים מאתנו עזרה מדיצינית חנם. רפאנו את עורון עיניהם ואת קדחתם, וחולים למאות היו באים אלינו לבקש רפואה אצלנו.

לעתים היו להם דין ודברים עם מי שהוא מאכרינו, ואם הערבי צדק, היה הועד מכריח את האכר שימלא את התחייבותו. והערבים ידעו כי לא נדע משוא פנים בדין.

לכן היו מקרים, ששני ערבים בריבם היו באים אלינו ומבקשים שאנחנו נשפוט ביניהם. פעמים רבות בקשתי מהם שיביאו את משפטם לפני השיך שלהם, אבל הם מאנו, כי אמרו שאצל השיך יענה הבקשיש את הכל—ואצלנו אין הבקשיש נוהג. והיה מעשה, שבאחד מן המשפטים האלה צריך הייתי להשביע את אחד מבעלי הדין ויעצתי להם כי השיך יערוך את השבועה. אבל הם לא אבו לבוא לפני השיך, אלא הביאו את הקוראן מעוטף בארג ירוק ונשבעו בלשכתו. הם הרגישו, גם הבינו, כי אנחנו ידידיהם האמתיים הננו.

הנני נפטר מרחובות

תיכף אחרי חג הפסח תרנ"ט (1899) נסעתי לאמריקה בעניני „חברת כרמל". את בני משפחתי עזבתי ברחובות. באמריקה שהיתי חדשים אחדים, כדי לחקור לדעת את מסחר היין בארץ. ימים רבים שהיתי גם בפריס, בורשה, ברלין, המבורג וערים אחרות. לכן ארכה נסיעתי כעשרה חדשים. רק קרוב לפורים תר"ס (1900) שבתי לרחובות.

בשובי לרחובות נודע לי כי בכפר הערבי הקרוב „נענה" פרצה מגפה כבדה, ואפיה האמתי טרם נודע וטרם נחקר. רבים מן הערבים גרי הכפר ההוא, אשר עבדו ברחובות, מתו במגפה. ובכן הודענו לכל תושבי הכפר שלא יוסיפו עוד לעבור את גבולנו. גם על פועלינו מכפרים אחרים צוינו לבל יהיו לבוא אל הכפר נענה—משום שאויר הכפר מסוכן לחיי האדם. ומדעתי כי הערבים לא ישימו לב לדברי ולאזהרותי, כתבתי לאדון אנטבי בירושלים—יורשו של נסים בכר כמנהל בית הספר למלאכה של האלינס—ובקשתי ממנו שימסור את הדבר לפחה ויציע לפניו לשלוח ועדת מומחים לכפר נענה, לחקור את המחלה, ואם תמצא הועדה לנחוק, תכריז הסגר על הכפר עד תום המגפה.

לו קרה מקרה כזה באירופה היו השליטים אסירי־תודה לאנשים אשר העירו אותם על הסכנה הקרובה. אבל לא כן בתורכיה. פה היה מורגל בפיהם של הפקידים: „אינטרסים שלך ואינטרסי המלכות, האינטרסים שלך קודמים". הפחה אמנם שלח ועדה לחקור את המחלה אשר בכפר נענה. ואולם ביום השביעי לחודש מרץ כתב לי אנטבי, כי הועדה נסעה ושבבה והודיעה לפחה שאין שום מגפה בכפר ההוא, ועתה כועס עלי הפחה על בהטרחתי אותו לשוא ועל אשר גרמתי הפסד של מגידות אחדות לאוצר המלכות. אבל לפי שחקרתי אני, יצא, כי הועדה לא באה כלל אל הכפר, משום שחבריה עצמם היו יראים את המחלה. הב ויק קבלו בקשיש מאת ראשי הכפר ושבנו לירושלים והודיעו לפחה את אשר הודיעו...

כל ימות הקיץ הזה ישבתי ברחובות. אחרי גמר הבציר ערכתי את חשבונות כל החברים אשר מסרו לידי את עבוד נחלותיהם. בעשרים באוגוסט 1900 צריך הייתי לעזוב את רחובות ולנסוע לאמריקה כדי ליסד שם את חברת „כרמל“. אשתי לא חפצה להשאר עוד לבדה ברחובות לימים רבים ודרשה ועמדה על דעתה, כי היא והילדים יסעו עמדי יחדיו לאירופה. אז הייתי סבור, כי בודאי אשהה בחוץ לארץ לא יותר משנה, לכל היותר שנתים, עד אשר אסדר את ממכר היין באמריקה כדבעי. קשה היתה עלי הפרידה מרחובות לימים רבים. סוף סוף הלא ברובה היתה מעשה ידי וקרובה היתה ללבי כילדי ממש. משך עשר השנים שחייתי ברחובות נטעתי את הריה ועמקיה, בניתי את בתיה או עזרתם בכל אלה. באותן השנים היה עלי לנסוע לא פחות משתי פעמים בשבוע מרחובות ליפו או לראשון לציון. ותעלה עמוקה ורחבה הקיפה את כל אדמת רחובות. והיה בכל פעם אשר עברתי את התעלה — אם בצאתי מן המושבה ואם בשובי אליה — היה לבי פועם בקרבי בחזקה, ותמיד תקף אותי רגש עמוק: פה מתחילה האדמה השייכת לנו, אשר אנו בידינו עבדנות והפכנו מדבר שממה לגן-עדן על הארץ. הבתים הלבנים עם גגותיהם האדומים, השקועים בין עצים ירוקים, לא ידי זרים הכינו לנו, אלא בעצמנו הקימונו אותם. למרות כל מה שסבלנו שם — מחליים, מעבודה קשה, מפקידי הממשלה, — הרי עשר השנים ההן הן השנים היותר יפות בחיי — משום שבזמן זה עזרתי בבנין עיר יהודית בארץ ישראל.

וכשעברתי בפעם האחרונה את התעלה — הגבול לעיר זו יצרנו — כאב עלי לבי יותר מכל פעם אחרת. נסעתי ליסד מוסד חדש בארץ חדשה, אשר את שפתה לא ידעתי ומנהגי המדינה ההיא זרים לי. גם לא ידעתי כמה ימים ושנים עלי יהיה לשבת שם. כשעברתי את התעלה, הפניתי את ראשי לאחור אל המושבה וזמן רב לא גרעתי מבטי ממנה עד שנעלמה מן העין. מבלי משים שפכו עיני דמעות, עד בואי ראשונה לציון. עד כמה קשתה עלי הפרידה מרחובות, קשתה עלי שבעתים הפרידה מאכרי רחובות, שהיו אהובים עלי ויקרים לי כשאר ייבשר קרובים ביותר. בראשון לציון נחנו, כדי להפרד מ ידידי הטובים שם, ומאת מר חזן, פקיד הברון, שידידות רבה שררה בינינו. ביפו היה עלינו לשהות יומים עד בוא האנית לקחת אותנו. בערב האחרון לשהותי ביפו הפתיעו אותי אכרי רחובות הפתעה געימה. התאכסנתי ב„הוטל קמניץ“. והנה התאספו שם כל האכרים והזמינו סעודת פרידה לכולנו יחד. באו גם אכרים זקנים,

גם צעירים, אבל רובם היו באיזכר הצעירים. אחרי הארוחה נשאו נאומים, ובהם הללו הנאמים את עמלי הרב שהשקעתי בחקמת רחובות והביעו את אהבתם לי. גם „ברכת פרידה“ הושיטו לי ועליה חתומים לא רק אלה שהיו נוכחים באותו ערב, אלא גם אלה שלא יכלו לבוא ליפו בערב ההוא¹. האהבה הרבה שהביעו לי חברי כה פעלה עלי, עד שבקומי לענות ולהודות להם על כל זאת, שמו הדמעות מחנק לגרוני ולא יכולתי לדבר הרבה. אבל ידידי מרחובות ראו והבינו מה עמוקה האהבה המקננת בלבי לכל אלה שהיו לי לעזר בבנין המושבה ואשר חלקם היה עמדי בכל העבודה הקשה ההיא...

את כל ענייני „מנוחה ונחלה“ ברחובות מסרתי לידי חברי אהרן איזנברג. את הגזברות מסרתי לידי מי שהיה חבר ב„מנוחה ונחלה“ מר אלטר בוכרסקי. בקשתי מהם שיבואו בקשר תמידי עמדי כל העת שאעדר מן המושבה וכי ישלחו לי העתקות ממעמד הכספים במושבה, למען אדע בדיוק איך שוטפים החיים במושבתנו.

כל באי רחובות לוו אותנו אל האניה, ונפרדנו ברוב דמעות וברכות. האניה היתה שייכת ל„חברת-אניות“ רוסית, וקטנה היתה. עד קושטא היתה הנסיעה על הים לא רעה בערך. בסלוניקי נעצרה האניה למעת-לעת ואנחנו ירדנו מן האניה והלכנו לבקר את הקהלה הסלוניקית העתיקה. בעת ההיא היה מספר היהודים בעיר כשמונים אחוז מכל תושביה. מהם היו הסוחרים הגדולים והבנקאים, ומהם גם סוחרים בינוניים ופועלים העושים בכל עבודה קשה. ונמל סלוניקי נחשב בעת ההיא לנמל מסחרי גדול, ואניות רבות נושאות-כל-מיני-סחורות מובאות אליו, וכל מלאכת הפריקה והטעינה באניות היתה בידי יהודים; ואניה כי תגיע לחוף סלוניקי ביום השבת, והכתה עד עבור יום, למען יוכלו היהודים לפרק משאה. מספרים, כי קפיטן אחד של אניה רוסית, חדור אנטישמיות, בא פעם אחת לחוף סלוניקי ביום השבת ולא חפץ להכות עד היום הראשון. ויצו לסוכנה של חברת אניות רוסיות שבסלוניקי להזמין פועלים גוצרים כי יפרקו את משא האניה. הסוכן ענהו כי בודאי יש ביכלתו להזמין פועלים יונים, אבל הוא לא יערוב בעדם כי לא יגבבו ולא יסבו גזק בעת פריקתם את סחר האניה. אבל ערוב יערוב בעד הפורקים היהודים, כי הכל יעשה כהוגן. באין ברירה חכה הקפיטן עד יום הראשון... בקרנו גם את הק העיר החדש, אשר בנה הברון הירש והושיב שם את פועלי סלוניקי היהודים.

• עיין הערה 12 בסוף הספר—הסופס המלא של ברכת-הפרידה.

בקושטא לנה האניה לילה אחד. ירדתי מן האניה והלכתי העירה לקנות מעט צידה לדרך עד אודיסה. בנסיעה כתקונה צריכים היינו לעשות את הדרך מקושטא לאודיסה במשך שלשים ושש שעות. כשזוה האניה ממקומה, הודיעו לנו שאין אנחנו נוסעים לאודיסה אלא לפיאודוסיה (קרים), ושם נעצר שמונה ימים בהסגר מוחלט. על שום מה? על שום שאניה צרפתית באה מבירות לקושטא והביאה נוסע שמת באניה, והרופא אשר בנמל חושב שמת במחלה מדבקת. על כן כל האניות שעמדו בחוף בעונה אחת עם אותה האניה הצרפתית, ונוסעיה ירדו אל החוף, חשודות הן שהן נגועות במגפה, וטעונות הסגר. ארבעים ושמונה שעות ארכה הנסיעה עד פיאודוסיה, וסערה גדולה הרתיחה את הים והשכיבה אף את החזקים שבנוסעי האניה על מטותיהם. בסערה הגענו עד הנמל. אבל אל הנמל עצמו לא נתנו לנו לבוא. מחוצה לו עמדה האניה, בים הסוער. האניה היתה קטנה ומאפיה לא היתה בה. עמנו באניה נמצאו כשלוש מאות רוסים, "עולי רגל", ששבו מבקורם בארץ הקדושה. המזון תם אצלנו, מן העיר אי אפשר היה להביא לנו דבר, כי הסערה היתה גדולה כל כך עד ששום אניה קטנה לא ההינה לשוט אל אניתנו. האניות שעמדו קרוב לאניתנו התנועעו כולן כשכורים ותתרוצצנה זו בזו. "עולי הרגל" הרוסים הוציאו שומן, שנשלח באניה לרוסיה, ואכלוהו חז. התחלנו לפחד פן תפרוצנה מחלות בין נוסעי אניתנו. הילדים הקטנים וגם אנחנו, הגדולים, תש כחנו מן הנסיעה. לא חסרנו אלא כי תפרוץ איזו מגפה באניה...

ביום השלישי הניף הקפיטן "רגל רעב" ובקש עזרה מתושבי העיר. באה אנית קיטור קטנה ותעמוד במרחק לא רב מאניתנו והשליכה אלינו שק מלא ככרות לחם. האופיצר הראשון חלק את הלחם בין הנוסעים. הלחם היה שחור וחמוץ, וקשה היה לנו, הגדולים, לבלעו, ומה גם לילדים. ובכל הלחם שהובא היתה רק ככר לחם אחת לבנה. הצעתי לאופיצר שימכור לי את הלחם הלבן, בשביל ילדי, וימאן. למכרו לי אין לו רשות. ואם לתתו חנם, הרי עליו לחלקו בין כל הנוסעים. טענתי נגדו, שככר לחם אחת אין הוא יכול לחלק בין מאות נוסעים וכי אתן לו במחיר הלחם "ככל אשר יושת" עלי ואת הכסף יחלק בין הנוסעים העניים; כי ארבעה בנים קטנים עמדי באניה ואין הם יכולים לסבול את הלחם החמוץ, אבל הוא לא אבה שמוע. פניתי אל רב-החובלים בבקשתי, והוא אשכנזי אוסטרי, ויצו על האופיצר לתת לי את הלחם הלבן, ויתן. שמונה ימים עמדנו במי פיאודוסיה וראינו את העיר רק מרחוק.

ביום האחרון להסגרנו אמרו לנו שצריכים אנו לארוז את חפצינו ולנסוע העירה, ושם ישהו אותנו בחשש מגפה. בינתיים שקט היש. אנחנו כבר היינו מוכנים ללכת אל אשר שלחנו, ופתאום הודיעו לנו, כי יכולים אנו לפתח את צורחותינו, משום שכל ענין ההסגר לא היה אלא טעות. שום סמני מגפה לא נראו ולא נמצאו באניה הצרפתית, אשר בשלה הרבינו לסבול כל כך. כולנו, איפא, כשרים, כולנו בריאים, וזכאים אנחנו לנסוע לאודיסה גם מבלי אשר נסבול בבית המרחץ של ההסגר.

כשבאנו לאודיסה היינו כולנו חולים במקצת. שלשה שבועות תמימים נסענו באניה, ולא ברוב נחת. אחרי שנחנו קמצא, יצאנו לורשה. באתי לורשה תקוף שעול חזק, וחודש ימים התרפאתי עד שהייתי יכול לנסוע לאמריקה.

לא חפצתי להיות יחידי ביסוד ה"כרמל" החדש באמריקה ודרשתי שחברי וידידי זאב גלוסקין יסע עמי יחד וישהה באמריקה חדשים, לפחות, עד שהמסחר יהיה מסודר כל צרכו. סבור הייתי שאשהה באמריקה לכל היותר שנה שלמה, לכן השארתי את בני משפחתי בורשה. בני המשיכו את למודיהם בבית ספר עברי, ואני חלמתי כי כעבור שנה אשוב לאשתי ובני, וכולנו יחד נשוב לרחובות.

אחרי הג הסוכות תר"ס (1900) יצאנו, אני וגלוסקין, מורשה לנויורק. הוא נשאר עמדי רק שני חדשים, כאשר אמרתי, אבל מן הרגע הראשון נוכחתי, מה קשה הדבר ליסד מסחר חדש בארץ החדשה. עוד אז נתעורר בי הספק, אם במשך שנה אחת אוכל לפתח את מוסד ה"כרמל" למדרגה כזו. שאוכל להניחו בידים זרות ולעזוב את אמריקה. ואחרי שנוכחתי בהחלט, כי יהיה עלי להשאר פה יותר משנה, הבאתי באוקטובר 1901 את אשתי ושני בני לאמריקה, ושני בני האחרים השארתי בגרמניה בבתי ספר. עוד הוספתי לקוות, כי לא ירבו הימים ואנחנו נשוב לרחובות, ולכן לא חפצתי להביא אותם לאמריקה.

בחודש יוני 1902 נסעתי לפריס, לתאר לפני הברון רוטשילד את מצב ממכר היין באמריקה. שם נוכחתי כי לא בקרוב אוכל לעזוב את עסק ה"כרמל". על כן לקחתי בחודש אוגוסט 1902 את שני בני הנשואים באירופה והבאתים עמדי לנויורק. כך נעשיתי תושב אמריקה. ואחרי כל אלה לא חדלתי מהאמין, כי סוף סוף יעלה בידי להשמיט מכאן ולשוב אל המקום אשר לבי שמה. לפי בקשתי שלח גלוסקין הלום איז אחד מן ה"כרמל" הורשאי, שבמשך הזמן יוכל למלא את מקומי ואני אשוב

לארץ ישראל. אבל גם תקנה זו היתה לשוא. שנינו, גם הוא, וגם אני, נוכחנו לדעת, שאין הוא יכול למלא את מקומי. וישב האיש לורשה ואני נשארתי תושב בארצו של קולומבוס.

אך הקשר ביני ובין בני רחובות לא נפסק כל הימים. הם שלחו לי העתקות ממצב הקפה במושבה, והרצאות על כל אשר נעשה בה, ואני השתתפתי עמם מרחוק בעבודתם ובאינטרסים שלהם. ואף-על-פי-כן דאב הלב: כי הם היו שם ברחובות, ואני—מעבר לים...

בזה אני גותן פרטים אחדים מהמשא ומתן שלי עם אנשי רחובות לאחר שעזבתי.

בעת שחברנו יעקב ברודא ואשתו היו בפעם האחרונה בארץ ישראל הבטיחה מרת ברודא בנוכחותי לתת חמשת אלפים רובל לבנין בית תפלה ברחובות על שם אמה, שרה. יעקב ברודא התנה, שעל פני המעקה לנשים, שבבית התפלה, יהיה פרוש וילון, ובעזרת הגברים לא יראו פני אשה. אז הניחו את אבן היסוד לבנין-הבית על אחד המגרשים לבניני המושבה, שנמצא על גבעה רמה, כדי שבית-התפלה יהיה גבוה מכל בניני העיר, כדין. טכס הנחתה של אבן היסוד נערך ברוב פאר. מתחת לאבן-היסוד הניחו בקבוק זכוכית חתום ובו שמור גיר, אשר עליו היתה כתובה התפלה הזאת: "ה' אלקי ישראל וציון. היום הזה החל החלוננו לבנות בית זבול לך, הוא בית הכנסת ותלמוד תורה במושב-תנו, רחובות, אשר הענק הענקת לנו בידך הרחבה. יהי רצון מלפניך, אבינו שבשמים, כי יהיה הבית הזה מכון לשבתך לעולמים. ומיסדיו הנכבדים ה"ה האלופים נדיבי-הלב רבי יעקב ברודא ואשתו מרת סימה בת מנחם, עם העומדים בו ראשונה להתפלל, יזכו להרים תפלה לפניך בבית רם ונשא על הר המוריה, אמן".

ביום כ"ב ניסן תרס"ג (1903) כתב לי הועד הרחובותי כי הוא כתב למרת סימה ברודא, שתשלח את הכסף אשר הבטיחה, כדי שאפשר יהיה להתחיל בבנין תיכף. אנשי הועד כתבו לי, שרק שני חדשים יחוו לתשובתה, ואם לא תענה, או שתשובתה לא תשביעם רצון, לא יוסיפו לחכות לה עוד ויבנו את בית התפלה באמצעיהם הם. גם לכל בעלי-נחלה ברחובות, החיים בחוץ לארץ, כתבו שישתתפו בבנין הבית. וגם ממני הם מבקשים, באותו מכתב, שכסף המושבה אשר הנחתי למשמרת באחד הבגדים בארץ, ימסר לידם וישתמשו בו לבנין בית התפלה. וכן הם מודיעים לי, שאם מרת ברודא תשלח את נדבתה, יצרפו אל כספה

נדבות חברים אחרים ויקימו בנין יפה, ואם לא תשלח — ובנו בית קטן, לפי האמצעים. ועל החתום: אהרן איזנברג, שלמה גולדין, משה סמילנסקי, מרדכי מקוב, יצחק גורדוויסקי ויצחק למבורג.

אני כתבתי תיכף למרת ברודא ובקשתי ממנה כי תקיים את הבטחתה. בתשעה בסיון, תרס"ג, הודיע לי הועד, כי מרת ברודא ענתה להם כי מוכנה היא לשלוח ארבעת אלפים רובל, בתנאי, שאחרים לא ישתתפו עמה בבנין הבית, אלא כולו יהיה נבנה בכספה לבד. הועד ענה לה, שאם תמלא את הבטחתה הראשונה ותשלח חמשת אלפים רובל, נכון הוא לקיים את הנאיה ואחרים לא ישתתפו עמה בבנין, ובאם לא, אנוס הוא לשתף בבנין גם מנדבים אחרים. סוף סוף שלחה מרת ברודא את נדבתה, חמשת אלפים רובל בשלמות, ואנשי החובות בנו בית תפלה יפה על גבעה יפה, באופן שהוא נראה במרחק של מילים סביבו.

באותו מכתב (מט' סיון) כתבו לי אנשי הועד, כי הקולוניסטים אשר לוו כסף מאת יק"א מסלקים את חובם בדיוק ובסדר, והם מבקשים ממני, כי אשתדל בפני יק"א, שכסף ההלוואה, שהאכרים משיבים לידה, תמסור לועד המושבה לתכלית התאחוות בני הקולוניסטים במושבה, שלא יצטרכו לחשוב על הגירה לארצות אחרות. ועוד הם מבקשים, כי כסף המעשר, שהכרמל הרוסי והכרמל האמריקאי מקדישים שנה שנה לטובת רחובות, לא יבוצו להוצאות קטנות, אלא יקבץ עד אשר יהיה לקרן גדולה, שבה יוכלו לבנות יקב ברחובות, ולא יצטרכו להוביל את הענבים ליקבי ראשון-לציון, מה שעולה בהוצאות גדולות ומביא לידי פחת והפסד במיץ הענבים. ועל החתום באו: אהרן איזנברג, שלמה גולדין, יצחק גורדוויסקי ומשה סמילנסקי.

אף שכמעט בכל שנה ושנה הייתי נוסע לאירופה בעניני „כרמל", לא עלתה לי אף פעם לעלות ארצה-ישראל. עסקי כרמל באמריקה תקפו עלי מאד ויראתי לעזוב לזמן ארוך. רק בקיץ תרס"ח (1908) בקרתי את ארץ ישראל, ואהרי שמונה שנות עזיבה ראיתי שנית את המושבה שכה יקרה לי. מצאתי כי בתים חדשים נמוספו בה, רחוב חדש נבנה בה ונקרא „רחוב מגוחה ונחלה", והאכרים קראו לו בשם „רחוב המלייגרים" — משום ששני יהודים, אחד אמריקאי ואחד אוסטרלי, בנו להם ברחוב הזה בתים יפים מאד. וכבר פגשתי ברחוב אנשים אשר לא ידעתיים. ואף על

פי שהרגשתי כאב במצאי ברחובות שלי אנשים אשר לא אדעם, תחת אשר לפנים ידעתי כל ילד עובר ברחוב המושבה, בכל זאת שמחתי לראות את רחובות בגדולה וכי פנים חדשות בקרבה.

אבל לא רק בתים חדשים ופנים חדשות מצאתי ברחובות. גם כברת ארץ חדשה קנה איזנברג על גבול רחובות ויקרא לה שם "גאולה". כברת ארץ זו היתה בת שלש מאות דונמים, סמוכה לקרקע הקודמת של רחובות. האנשים שקנו קרקע ב"גאולה" נטעו אותה שקדים וזיתים. ובעוד אני שוהה ברחובות, קבלתי מכתב מאת ועד המושבה, וזה תכנון:

לכבוד האדון הנכבד בן מושבתנו מר אליהו זאב לוין אפשטיין,
שלום וכט"ס.

א. ב.

יסלח לנו כב' כי מסבת טרדת הבציר אחרנו מעט במכתבנו זה, בכל זאת חושבים אנחנו כי מכתבנו זה ישיג אותו טרם שישוב לנויורק. ובכן גדולה בקשתנו מכב' כי בשובו לנויורק יסור לפריז להשתדל שם לפני פקידי יק"א שילוו לנו סכום כסף לקניית אדמת זריעה מסביב למושבתנו, ערך 5000 דונם, אשר נרגיש עתה חסרונה לאכרי מושבתנו, ואשר באדמת זריעה אפשר היה לבסס מעמדם ומצבם הרע. הננו חושבים למותר להכביר במלים במכתבנו זה יען כי בעת שהותו פה במושבתנו התענין כב' עד למדי במצבנו, וידוע לכב' כי כורמינו אי אפשר להם להתקים עתה על שטחי הכרמים שלהם, ועל מחיר הענבים אשר ירדו פלאים, עד שהכנסתם לא תכסה את הוצאותיהם.

לע"ע אי אפשר לנו להראות את מקום האדמה העומדת לקנייה, וכן שמות הכורמים אשר יקחו חלק באדמת זריעה, יען כי העיקר חסר וזהו הכסף, וכאשר תבוא תשובתו כי פקידי יק"א הסכימו להצעתנו, אז נתחיל במו"מ עם המוכרים. אנחנו דברנו עם ה' פרנק, פקיד יק"א ביפו, וגם הוא הבטיח לנו לכתוב לפריז אודות זה, ודעתו גם כן כי באדמת זריעה אפשר להוציא את הכורמים מהמצב הנורא השורר במושבתנו. הננו בטוחים כי כב', אשר כל חפצו ומאוויו תמיד בהצלחת מושבתנו ובהפרכתה, ימלא את בקשתנו ויסור לפריז להציע שם את הצעתנו ובקשתנו הזאת.

בדבר המשכת הצנורות מהבאר לבתי המושבה כבר גמרנו עם זק"ש את שטר ההתקשרות ובקרוב נתחיל במעשה, בשעה טובה.

ובזה הננו מביעים את תודתנו מראש ומברכים אותו בבר"צ ובכו"ח.

אהרן אייזנברג	} חברי ועד המושבה
ברוך זליג מינקאו	
מרדכי מקוב	
אליעזר יעקבזאהן	
אליעזר הירשענזאהן	מוזכיר הועד

בודאי הייתי מאושר לו יכולתי לבוא לעזרתם. מה מאד הייתי חפץ לראות את המושבה מתפשטת יותר ואנשים במספר יותר גדול יכולים לראות בה חיים. בהיותי בפריס דברתי בענין עם מאירסון, דירקטור ביק"א. הוא אמר לי כי הלואה כזאת היא מן הנמנעות. ראשית, משום שהברון לא יקנה אדמה נוספת למושבה שלא ידיו יסדות. ושנית, משום שיק"א לא תשקיע כסף ביישוב ארץ ישראל, אחרי שהיישוב בארגנטינה כה הצליח. בכל זאת הבטיח לי, כי יציע את הדבר לפני יק"א, אם הנרי פרנק, בא כח הברון רוטשילד בארץ ישראל, יסכים לכך. ביום השני לאוקטובר 1908 הודעתי במכתב לחברי הועד את דברי מאירסון ובקשתי מהם שידברו עם פרנק.

בימי שהותי בארץ ישראל נשאתי ונתתי עם מר אפרים זקש משיקגו, שגר ברחובות ויבן לו בית נהדר ברחוב המליונרים, ונדברנו שילוח למושבה סכום כסף להתקין צנורות בשביל להביא מים מן הבאר שלנו לכל הבתים אשר ברחובות. והועד במכתב הנ"ל הודיעני שכבר נחתמה אמנה בין ועד המושבה ומר זקש על אודות ההלואה להנחת הצנורות, ובקרוב יגשו אל המלאכה. הידיעה הזאת שמחה אותנו מאוד, כי מעתה יהיו ליושבי רחובות מים בבתיהם ולא יצטרכו עוד לשאת את המים מן הבאר, אשר מתחת להר.

בחדש כסלו, תרע"א (1910), באתי עוד פעם לארץ ישראל בעניני מסחר היין. גם עתה שהיתי זמן רב ברחובות ושוב שמחתי על התפתחות המושבה. כי גדלה רחובות ותיף. "יסודות" חדשים, כחות צעירים הופיעו במושבה ונתנו לה את מרצם. לכל יושבי רחובות היתה עתה זכות הבחירה, ואספה כללית כי תקום, ובאו כל יושבי רחובות, אכרים, בעלי מלאכה ופועלים, ודנו יחד על האינטרסים הכלליים של המושבה.

בימי בקורי זה מסרתי לועד המושבה חומר רב לעריכת „ספר האחויות“ של המושבה. ערכו של הספר הזה היה רב מאד, כי אחרי שעשית קושנים אצל הרשות התורכית היתה קשה מאד, וחלקי אדמה היו עוברים לפעמים מרשות לרשות, היה הקונה מסתפק בזה שהועד היה מקיים את דבר הקניה. הניירות המקוימים נמצאו בידי הקונה. אבל הועד לא היה רושם את המכירות ולא את הקניות בספר. טרם עזבי את רחובות, באוגוסט 1900, נסינו, אני ומשה סמילנסקי, לערוך רשימה מכל חלקי אדמה אלה, שהקונים הראשונים קנו בשנת 1890 ושעברו אחרי כן לרשות אחרים. קשה היה לקבוע את הכל בדיוק על פי הזכרון בלבד. לכן קראתי לעזרתנו גם אחדים מאכרי רחובות הראשונים (ה"ה איזנברג, גולדין ומקוב) וכולנו יחד ערכנו את החומר הנחוק, כדי לברר, איך עברו חלקי אדמה ידועים מידי הקונים הראשונים לידיים אחרות, ומידיים לידיים, עד הגיעם לידי בעליהם בשעה זו. את כל החומר הזה מסרתי לידי ועד המושבה כדי שיערוך „ספר-אחויות“ אמתי.

במכתב מיום כ"ב סיון תרע"ב (1912) כותב לי ועד המושבה, כי מצב הבריאות במושבה טוב, אבל הכל מרגישים כי אדמה חסרה למושבה, בין בשביל האכרים הקודמים ובין בשביל אלה החפצים להתאחו במושבה עתה: כי כמעט מדי שבוע בשבוע באים אנשים חדשים וחפצים להתאכר ברחובות, אבל קרקע אין. ושוב כותב הועד באותו מכתב, כי בשנה ההיא, שנת 1912, נוספו ששה בתים חדשים במושבה וששה בתים נוספו ברחוב התימנים, וכי עתה יגשו לבנות בית העם על המגרש „כרמל“ נתן למושבה והבנין יהיה יפה מאד. הממשלה אינה מעכבת בהם מבנות את הבנינים החדשים, כי היחסים ביניהם ובין הממשלה ובין שכניהם הערבים טובים מאד. על החתום באו: שמואלין, אפרים זקש והמוכיר אליעזר הירשגון. ושוב הייתי בארץ ישראל בסוף הקיץ של שנת תרע"ג (1913). שהיתי שם זמן רב והשתתפתי עם אנשי רחובות בכל אשר עמלו. לפני בואי אל הארץ בפעם הזאת כתבו לי אנשי הועד שמכל הככר אשר הקציעו לבנינים, בראשית הוסד המושבה, לא נשאר עוד אף שעל אחד פנוי. לכן הם מציעים לי לעקור את כרמי המנומר מספר 1, שנמצא על הגבול בין הבנינים והכרמים, ולחלקו למגרשי-בנין, למען תוכל רחובות להתפשט. עניתי להם כי בקרוב אבוא אל הארץ ואראה בעצמי מה שאפשר לי לעשות בדבר הזה.

כשבאתי אל הארץ עשיתי לי מפה מדויקת משטח הכרם וחלקתי לעשרים חלקות-בנין והשארתי גם לעצמי חלקה לבנות עליה מה שאבנה. נתתי כתב-הרשאה לחברי שלמה גולדין, כי ימכור את המגרשים רק לאלה החפצים לבוא ולהאחו במושבה. גם התניתי שימכור את החלקות בחצי מהיר שוין בעת ההיא, כי בזה נועיל להרחבת הישוב ברחובות. התנאי התניתי עם הועד, כי בעת שהמושבה תרכוש לה קרקע חדשה, תהא מחויבת למכור לי שטח ידוע, למען אוכל לנסוע לי כרם אחר. התנאי האחרון לא נתקיים, משום שבינתיים פרצה המלחמה העולמית בשנת 1914. בעת ההיא נמשך משא ומתן בין המושבה ובין הסתדרות „השומר“ בענין השמירה במושבה. המושבה הציעה להסתדרות זו של שומרים יהודים, שהיא תקח על עצמה את תפקיד שמירת המושבה על ידי חבריה. עד העת ההיא היו ערבים שומרינו. כי בראשית, בטרם ידענו את אפיים של שכנינו וסדרי חייהם, מוכרחים היינו למסור את השמירה לידי ערבים, שהיו בעלי נסיון במקצוע זה. אבל אחרי שרכשנו לנו גם אנו נסיונות, אחרי שלמדנו לדעת את הארץ ואת יושביה, אף ידענו איך להתנהג עם ערבים גנבים, מצאנו, כי רכושנו יהיה יותר בטוח אם ישמר על ידי שומרי ישראל. לכן נשא ונתן ועד המושבה עם הסתדרות „השומר“, כי היא תקבל עליה את שמירת רחובות. לפני נסעי מיפו באו אלי אחדים מן ההסתדרות והתאוננו על אנשי הועד שמתנים הם עמה תנאים קשים, שאין ההסתדרות יכולה לקיימם. כך, למשל, דרשו אנשי הועד, כי ההסתדרות תהיה אחראית לכל אשר יקרה במושבה. לא יכולתי עוד לבוא בדברים עם הועד, כי עוד ביום ההוא היה עלי לעלות על האניה אשר הובילתני לאירופה. אבל בבואי לפריס כתבתי מכתב לועד (ערב סוכות תרע"ד 1913), בו הפניתי את תשומת לבו אל העובדה, שאין זה מן היושר להטיל על הסתדרות „השומר“ תנאים שאין היא יכולה לקבלם, וחטא גדול יהיה זה מצדנו אם השמירה תשאר בידי הערבים גם להבא. לאחר זמן ענה לי הועד, כי עם „השומר“ לא יכלו לבוא לידי הסכם, אבל עשו חוזה עם השומר בלומנפלד מפתחתקוה. הוא שכר לו עוד שומרים עברים אחדים ושמירתם משביעה רצון את יושבי רחובות.

יְתֵר פְּעוּלוֹתַי בְּאֶרֶץ

כמעט נבנתה רחובות, יצא לה שם בעולם היהודי. הן זאת היתה המושבה הראשונה שנבנתה בכסף בעליה — תושביה, ולא פנתה לתמיכה לא לחובבי ציון ולא אל הברון רוטשילד. נוסף לזה נבנתה רחובות לאחר שעברו על הישוב שש שנים ללא כל בגין חדש. משנת 1884 — השנה בה נוסדה עקרון, לא זזו חובבי ציון מנקודת קפאונם: קרקע חדשה לא קנו, מושבות חדשות לא בנו, ונראה היה, כאילו בבגין המושבות האחדות, הישנות, תתם כל עבודת חובבי ציון. בחלל עולמנו רחפה אז השאלה: האמנם נשאר עומדים בראשית הבגין? אם כן, האם לא יקרה את אחינו האשכנזים שבאו מאירופה לארץ ישראל בתקוות כה גדולות, כמקרה אחינו הספרדים שנסתעברו להשפעת הערבים? ופתאום זרח אור על פני אופק שמינו. בבת אחת נתרחשו שני מקרים מאד חשובים: (א) ממשלת רוסיה נתנה רשיון ליסד חברת חובבי ציון, שמנתה ועד פועל בארץ ישראל, בשם „ועד הפועל לחובבי ציון“ (וב) נוסדה החברה „מנוחה וגולה“, שקנתה שטח אדמה גדול והקימה עליו מושבה, שנבנתה מתוכה — בלא שום עזר מן הצד. הדברים מצאו להם הד של התלהבות בעתונותנו, בין בעברית ובין ביהודית. אנשים חדשים החלו לבוא לרחובות ולמצוא בה עבודה. רחובות נהיתה סמל לכל אותם היהודים שעדיין חשבו או חלמו על ארץ ישראל הבנויה על כל „צעד וצעד“ שעשתה רחובות הביטו שבע עינים, ועל כל פרט ופרט נכתב בעתונים אשר במלא כל העולם. הכל התענינו בהתפתחותה של רחובות, הכל שמחו על גדלה. מובן שבכל פעם שזכרה רחובות, נזכר גם שמי עמה, ומי שהתענין בארץ ישראל למעשה, פנה אלי בבקשת ידיעות או עצות, הבנויות על הנסיון שלי — נסיון מוצלח. בסוף שנת תרנ"א (1891) באו לארץ ישראל באי כח חברות ליישוב הארץ, שנסדו בריגה ובוילנה, בקובנה ובסובלק, במינסק ובערים אחרות, על מנת להקים מושבה על אותם היסודות, שרחובות נוסדה עליהם. באי

כחן של החברות הללו פנו אלי ושאלו בעצתי בנוגע לאדמת חדרה, שהם אומרים לקנות על ידי יהושע חנקין. עד כה לא נקנה עוד שטח רב כמות כזה במקום אחד. השטח היה בן שלשים אלף דונם, וגבולו—הים התיכון. הנוף יפה מאוד, וברי היה, כי במקום הזה תוכל להבנות מושבה היותר יפה בכל הארץ. אבל רעה רבה צפונה היתה בשטח הזה: היו שם שתי בצות גדולות, אשר הרעילו את כל האדמה אשר על סביבן, והכו אותה במלריה, במדה כזו, שאפילו הערבים לא התישבו עליה. וכשבאו האנשים לשאול בעצתי, אמרתי להם, כי אי אפשר שחדרה תהיה מושבה אחת, אלא צריך לחלקה לשלש מושבות. קרוב לבצות נמצאה גם קרקע הררית טובה. לכן אמרתי שעל כל הר כזה יבנו מושבה מיוחדת, ורק באופן כזה אפשר יהיה להנצל מן המלריה. ועוד טעם אחר היה לי בדבר: לפי שחדרה תופסת שטח רב מאד, הרי אם תהיה כל האדמה רק מושבה אחת, יהיה מרחק רב בין המושבה ובין הנחלות הגובלות לה; אבל כשתבנינה שלש מושבות, תחולק גם האדמה לשלשה חלקים, והמרחק שבין מושבה לאדמת גבולותיה לא יהיה רב. באי הכח של כל האגודות היו אנשים בעלי מעשה שחדרו לתוכם של ענינים, ונטו לקבל דברים שבהגיון; הייתי בטוח שישמעו לעצתי אבל טעיתי. אחד ההרים שעל אדמת חדרה הוא יפה מאוד. קראו לו בשם: הר זהב. והנה חפץ כל אחד שיהיה לו חלק בהר הזה. על כן החליטו שתבנה מושבה אחת, ודוקא על ההר הזה. לא עלתה על דעתם, כי על שטח של שלשים אלף דונם ויותר יתישבו אנשים רבים, ואי אפשר שכל בניהם יבנו רק על ההר האחד הזה. ומשום שלא שמעו לעצתי והלכו אחרי הזית לבם, עלתה להם המושבה ביוקר רב. כמעט התחילו לבנות, נוכחו, כי צר להם המקום בהר וצריכים הם לרדת אל העמק, ועוד בקיץ הראשון הפיצו הבצות את מגפת המלריה שעשתה שמות במושבה. כל יושבי הארץ השתתפו באסון הגדול שקרה את בני חדרה, כי כל יושביה מתו, בזה אחר זה, מן המחלה הנוראה אשר תקפתם. אנשים צעירים, ובאים בימים, כלם בני חיל ובני מרץ, החלו לבנות את המושבה, ופתאום נפלו כקמה מתחת יד הקוצר. כמעט כל הדור הראשון: אנשים, נשים וטף נמחו מספר החיים. אבל הנשארים עמדו על דעתם: הם ישבו בחדרה והם יבנוה. אלה נפלו, ואחרים באו תחתם...

ותמיד, כידוע, יש אח לצרה. נוסף לחלאים בא חסרון הכסף; לרבים חסר היה הכסף הנחוץ כדי להוסיף ולבנות. כי לא רק את הנפש לקח המות, כי אם גם את הרכוש. המתישבים פנו לפריס בבקשת תמיכה.

הדבר היה קרוב להתגשם, אבל סוף סוף כלה באפס, והם הוסיפו לסבול. נוסף לזה קמו סכסוכים בין המתישבים עצמם. האגודות אשר נוסדו לשם הבנין חדרה היו להן חברים רבים, אבל לא כולם באו אל הארץ כחלוצים לחיות ולבנות בה. אלה שחיו בחדרה חשבו, כי הם, שעלו אל הארץ וסבלו עליה עניים קשים וחלו בתוכה מחלות נוראות, יש להם זכויות יתרות על חבריהם שישבו באירופה וראו כל העת חיים נעימים. וכשבאו לבנות להם בתים, לקחו להם אבנים לבנין מכל אשר מצאו. אבל נגד "הלקיחה" הזאת מחאו אלה שבתלקתם נמצאו האבנים. במכתב מיום י"ז אב תרנ"ה (1895) כתב לי י. ל. גולדברג, שהוא וחבריו בוילנה מוסרים את הדבר לדי ולידי הד"ר יפה, כי אנחנו נישר את הסכסוכים שקמו בחדרה. וביום הראשון לדצמבר 1895—ואני אז בורשה בעיניי "הכרמל"— הגיעני מכתב מאת הד"ר הלל יפה, ששמע מפי הפקיד בן שמואל בזכרון יעקב, כי הברון נכון ליבש את הבצות שבחדרה, אבל בתנאי שאחרי היבוש תקום אדמת הבצות לו לנחלה, ועד הפועל לחו"צ שביפו כתב לי ביום 15 לנובמבר 1895 מכתב רשמי, שבו מבקשים ממני גם הועד גם הד"ר הלל יפה, כי אשתדל בפני חברי חדרה היושבים באירופה שיחתמו שטר מכירה כזה על שם הברון רוטשילד.

אלה שישבו בחדרה ומבשרם חזו מה נוראות הן המחלות העולות מן הבצות המסוכנות, חתמו בחפץ לב על שטרי מכירה אלה; אבל חבריהם באירופה שלא טעמו את טעם הקדחת מעולם, לא מהרו לתת "מתנה" לברון את הבצות הנושאות מות למושבה. כשנסעתי שוב לאירופה בעיניי "כרמל" בקשו ממני תושבי חדרה שאבקר את הערים, בהן חיים שותפיהם לקרקע, ואשפיע עליהם, כי ימהרו לחתום את ה"ניירות" הנחוצים, המקיימים את דבר מתנת הבצות שהם גותנים לברון לאחר שהוא ייבש אותן.

בהיותי בורשה באתי בכתובים בענין זה עם העסקנים שבחברי אגודת חדרה, הפזורים בערים שונות, וי. ל. גולדברג מוילנה הודיע לי, כי שלשים מן החברים כבר חתמו על הניירות ושלחו אותם אל הברון על ידי בא כחו אליהו שייד. כמו כן הודיע לי, שגם מקובנה הבטיחו לו "תעודה" כזו. אבל מריגה — לא. אנכי עברתי בכל הערים האלה בעיניי "כרמל", ובכל עיר ועיר קראתי לאספה את חברי חדרה ודברתי על לבם ובררתי להם, כי להם אין הבצות שוות מאומה, ולהפך, רק אסון הן ממיסות על בוני המושבה והחיים בתוכה. סוף סוף התמו כלם את הניירות הנחוצים שנשלחו לוועד הפועל של חו"צ ביפו. בס"ז שבט תרנ"ז שלח לי ועד

הפועל שביפו (על החתום: ה. יפה, נ. קייזרמן וברזילי). מכתב תודה על העמל שעמלתי בהשגת החתימות, וכן גם הודיעו לי, כי האינז'ינר שטרקמט עוסק כבר במדידת הבצות ובקרוב יתחילו בעבודת יבושן. בו במכתב בקשו ממני כי אם אשהה באירופה עד התחלת העבודה — אשתדל בפני חברי חדרה שישלחו מכתב תודה אל הברון, על ידי בא כחו אליהו שיד, על הטובה הגדולה שהוא עושה לחדרה, ביבשו את בצותיה.

בחדרה נמצאו שתי בצות, כאמור. את האחת אפשר היה ליבש על ידי הולכת המים ממנה לנחל אחד ההולך אל הים, ובגוגע לשנית, והיא הגדולה, שלא היה לה מוצא אל הים, חבלו תחבולות איך ליבשה. הוחלט לנטוע שם יער של עצי אוקליפטוס, שדרכם לספוג אל תוכם את הסחב של הקרקע. בחודש אייר תרנ"ז (1896), ואני עדיין בורשה, בשרני מר ברזילי שתי בשורות טובות: האחת, כי בהשתדלותו של הברון ניתן רשיון לבני חדרה לבנות להם בתים, ושנית, כי הברון קצב מאתים אלף פרנק לתכלית יבוש הבצה הקטנה. תחפר תעלה, דרך הבצה אל הנחל, ומשני עברי התעלה ינטעו עצי אוקליפטוס.

בינתיים הורע מצבם של יושבי חדרה שישבו על הקרקע, כי אול הממון הדרוש לבניה. בט' אייר תרנ"ז כתב לי ברזילי בשם הועד הפועל היפואי, כי הד"ר יפה הריץ הצעה לא. גרינברג, ראש ח"צ באודסה, על מתן עזרה ליושבי חדרה. ההצעה אומרת כי האכרים שנמצאים עתה בחדרה וחברי אגודת חדרה שנמצאים בארץ-ישראל (קרוב לחמשים משפחות) צריכים להתמך במדה ובאופן, שיוכלו להשאר בחדרה ולהתקיים שם. הוא מציע גם כן שיטעו בחדרה פרדס צבורי, שהכנסותיו יספיקו לצרכי הצבור בחדרה. לכך דרושים מאה ושמונים אלף פרנק, וברזילי מבקש ממני כי כאשר אחיה בפריס, אסייע בדבר; כאשר הוא, ברזילי, אינו יכול לשער כלל כי יק"א לא תעזור בדבר. הן יק"א תומכת בכספה מפעלים שונים הנעשים ברוסיה, ובמה יהי חלקה של ארץ-ישראל גרוע מזה של רוסיה? ואף-על-פי-כן לא הסכימה יק"א לבוא לעזרת חדרה. אגודת ח"צ תמכה בחדרה, עד כמה שידה הגיעה; אבל מה שהגיע לא הספיק.

בין האגודות השונות שנוסדו בערי רוסיה השונות לשם בנין חדרה, היתה גם אגודה במינסק שחבריה קראו לה בשם: „אגודת דורשי ציון“. היושב ראש שלהם היה יהושע סירקין ממינסק. ובעת ההיא טרם התחילו חברי אגודה זו בעבודה בנחלתם. שמענו, כי הם מבקשים להם איש אשר ילך לפניהם ויכשיר ויעבד את-אדמתם, כאשר עשו בני „מנוחה

ונחלה ברחובות. בארץ-ישראל חי אז האגרונום סוסקין. על כן כתבתי בכ"ד אב תרנ"ז לסירקין והצעתי לו את שרותו של סוסקין שהוא אגרונום מצוין ואיש שאפשר לסמוך עליו. על זה קבלתי תשובה מאת סירקין במכתבו מן היום השני לנובמבר 1897 שבו כתב: "... העדות אשר העידות בסוסקין מספיקה, כי אבטח שהוא הוא האיש אשר בקשנו בשביל עבודתנו בחדרה. אבל ירא אני כי אתה כיתר ידידינו ביפו אינכם יודעים את מצבה של אגודת "דורשי ציון". אתם חושבים, כי אנחנו, כחברי גמנוחה ונחלה, יכולים לעשות ככל אשר נפשותינו דורשות. אם כן אתם חושבים, טעות היא בידכם. חברינו נפוצים בכמה ערים ועיירות, ורובם — צנים. איך, איפא, יכולים אנחנו להאמין, כי נוכל לאסוף את כל הכסף שנחוץ לעבודה כזו אשר לפנינו? אף על פי כן, אעשה הכל אשר ביכולתי כדי לקרא אנשים מספר מחברינו לאספה כי "גשום את מתנינו", לעשות מה שהוא. אבל ירא אני להגיד, כי בכל אופן נאחר את עונת החרישה והזריעה של השנה הזאת".

לאחר שנה (ערב סכות תרנ"ח) כתב סירקין לועד הפועל ביפו, שאם הד"ר סוסקין יסכים לקבל אלפים פרנק לשנה בשכרה גכונים "דורשי ציון" למסור לידו את העבודה בחדרה. ורק בכ"ו כסלו תר"ס (1899), בהיותי עוד פעם בורשה, כתב לי ברזילי, שמתחילים ליבש גם את הבצה השניה, ועל ידי הד"ר סוסקין. תכניתו, ליבש את הבצה הזאת על ידי נטיעת עצי אוקליפטוס, נתקבלה. התחילו נוטעים את העצים מן החוץ בכוון לעומק הבצה. נטעו מסביב לבצה כמה שאפשר היה וחדלו מנטוע. גדלו העצים וספגו אל תוכם את הטחב שעל סביבם ונתיבש שטח ידוע מן הבצה. אז הוסיפו לנטוע משפת הבצה ולפנים, כמה שאפשר היה, ושוב חדלו. גדלו גם הנטיעים האלה ומצצו מן הטחב כמה שמצצו, והובישו מן הבצה כמה שהובישו, ואז נטעו בשלישית, מן שפת הבצה ולפנים, עד שסוף סוף ולאט לאט נתיבשה הבצה כולה.

רק עתה נוכחו, כי לא לשוא הקריבו חלוצי חדרה את חייהם; לא לשוא מתו כל כך הרבה אנשים וילדים תמימים. עכשו עומדת לפנינו חדרה בבנינה והיא אחת המושבות היותר יפות בארץ, ויש לה גם עתיד גדול. בניהם ובני בניהם של החלוצים הראשונים נהנים עתה מפרי העצים אשר ידי אבותיהם נטעו ובדמי לבבם השקו אותם ויגדלו, עד שהפכו את הבצה לגן אלהים, ואת עמק המות — למקור חיים.

אגודות באמריקה

המהגרים היהודים הראשונים שבאו מרוסיה לאמריקה, באו מליטא. הם הביאו אתם את הלמדנות היהודית ואת המוסר היהודי, שעמדו אצלם במדרגה גבוהה, ושמרו תמיד על הקשר עם אחיהם בארץ אשר יצאו ממנה. הם הוסיפו להיות חותמים של העתונים העברים שהופיעו ברוסיה, קראו את "המגיד", "המליץ" ואת "הצפירה", והם הם אשר הביאו עמם לאמריקה גם את רעיון הישוב בארץ-ישראל. אבל חסר היה האומץ לאגודותיהן ומספרן היה אחת בעיר ושנים במדינה.

בשנת 1891 קם "גירוש מוסקבה" — אחת הבירות אשר ברוסיה. על היהודים אסורה היתה הישיבה במוסקבה גם לפני הגירוש — מלבד לבעלי השכלה גבוהה ולסוחרים בעלי "גלדיה ראשונה". בכל זאת מצאו היהודים תחבולות שונות וגרו בבירה זו במספר לא מעט. אבל בשנה ההיא בא הקץ לכל תחבולות, והיהודים — מלבד הקטגוריות האמורות — אנוסים היו להניח את מקומם. דומה היה הגירוש הזה — במקצתו על כל פנים — לגירוש ספרד; במספר המגורשים עלה גירוש ספרד על גירוש מוסקבה, אף הורשה למגורשים ממוסקבה לקחת אתם את אשר רכשו ואשר אפשר היה לקחת ביד. רבים מן המגורשים יצאו לאמריקה. מהם שהביאו אתם מקצת הונם ויסדו פה בתי חרושת ובתי מסחר, ורבים מהם הצליחו באשר שלחו ידם. אבל הקשרים עם אחיהם ברוסיה לא פסקו וחליפת מכתבים תדירה היתה קיימת בין הארץ החדשה לבין הישנה. הבאים לאמריקה התפרנסו מתרבות אחיהם ועתוניהם העברים, וכך קראו גם על רחובות — המושבה הראשונה שנבנתה בכסף בעליה. ויתקבצו אחדים מן המהגרים הללו וייסדו חברה בשם "שבי ציון", לשם בנין מושבה בארץ-ישראל, שתהא דומה לרחובות.

בעת ההיא קנה הברון רוטשילד בגולן, אשר בעבר הירדן, שטח אדמה בן שבעים אלף דונם. הקניה נעשתה על ידי השולחני פרנק מבירות

ופקידו של הברון מר-אוסובצקי — שהיה לפני מנהל בראשון לציון, ובשעת הקנייה הזאת היה מנהל מסעם הברון את המושבה „ראש פינה“ — הממשלה התורכית נתנה את שטר המכירה על שם פרנק, בתנאי שלא יושיבו על האדמה הזאת יהודים אשר מחדש יבואו אל הארץ. החברה „שבי ציון“ בניירורק באה בדברים עם באי כח הברון על אודות קניית חלק מן השטח הנזכר. החברה שלחה מלאכות של שלשה אנשים לארץ-ישראל, את ר' מאיר לונדון — אופה מצות ידוע בניירורק, את אדם רוזנברג — שהיה, כפי שאמרו לי, פרקליט נודע בעירו וירא שמים גדול, ועוד שלישי, אשר שכחתי את שמו. צריכה היתה המלאכות להתבונן אל טיב הקרקע ולהחליט אם אפשר לבנות שם מושבה.

באה המלאכות לשאול בעצתי. נדמה לי, כי בחפצם להשפיע עלי שאתן להם את העצה הנכונה, קרא אותי אחד מהם (זה ששכחתי את שמו) הצדה וספר לי מגדולתו של אדם. רוזנברג, כאיש וכפרקליט, אף הודיע לי כי הוא „נתן עינו בי“... רמז בזה, שאם עצתי תהיה נכונה, עתיד אני להתמנות למנהלה או לפקידה של המושבה אשר תבנה. בנוגע לרמז, רמזתי להם גם אני, שאין אני מבקש משרות כל עיקר; כי לקחתי עלי את התפקיד הקדוש לי — לבנות את רחובות ולהביאה לידי מצב איתן עד שאכריח יוכלו להתקיים על עבודתם. אבל לבי נתון לכל פעולה המתכונת להביא יהודים לארץ-ישראל ולהושיבם על הקרקע — דוגמת יסודה ובנינה של רחובות. ובנדון זה נכון אני לנהל בעצתי את כל יהודי ויהודי, אשר יחפוץ בה.

על כן ספרתי להם על התנאי שהתנתה ממשלת הארץ, שלא יושיבו על הקרקע הזאת יהודים אשר מחדש יבואו אל הארץ; כמו כן העירותי את תשומת לבם לדבר, שאם יתישבו על הארץ הזאת, יהיו בדלים לגמרי משאר הישוב ולא יהיו בטוחים למדי מהבדואים הנודדים שם. הוספתי להגיד להם, שבטוח אני כי ימים יבואו, ובידי פקיד הברון יעלה להשפיע על ממשלת הארץ כי תבטל את התנאי האמור, ואז אולי תוסדנה שם מושבות אחדות. לכן יעצתי להם, שלא יחפזו ליסד את המושבה שלהם אלא יחכו עד שיעלה בידי פקיד הברון לבטל את התנאי של הממשלה התורכית. אבל הם, שבקשו את עצתי, לא התחשבו עמה. כמעט נגמרה הקנייה בפרס, בא אדם רוזנברג אל הארץ והתחיל לבנות בתים על האדמה אשר רכשו. הוא אך החל לבנות, וכבר הרגיש בטרחם ומשאם של הפקידים התורכים. שוב בא לשאול בעצתי. אמרתי לו, כי אחרי

שכבר החל לבנות בתים והוא חפץ להביא אכרים, כלומר עולים חדשים, אין לו ברירה אחרת, בלתי אם להשפיע על פקידי הרשות, באמצעות הבקשיש, שישכחו את התנאי שהותנה עם הקונים הראשונים. ויצחק מר רוזנברג לדבריו; הוא סמך על יחוסו, שהנהו פרקליט ואזרח אמריקה, והיה סבור כי עובדה זו תפעל על לבות הפקידים יותר מן הבקשיש. הוא אמר לי את דבריו בטון ודאי, כאילו היה בטוח שממשלת הינקים תשלח מיד אניות מלחמה להלחם בישמעאל דודנו בגלל תכניותיו של רוזנברג, שאין מניחים אותו להוציאן אל הפועל. אנכי הרביתי להוכיח לו, כי שוגג הוא בדמיונות, אבל לשוא.

בשיחתי זאת עם מר רוזנברג, באתי לידי הכרה שאין הוא שלם בדעתו. הוא שב למקומו והמשיך את עבודתו, עד שביום מעונן אחד באו פקידי הרשות ויגרשו אותו מן האדמה אשר קנה, ואת אנשיו אשר היו אתו שלחו אחריו. הוא בא לירושלים. בודאי האמין כי הקונסול האמריקאי ישתדל בעדו, ועל ידו ישיג את חפצו. הוא גר בבית הד"ר גרינהוט — יהודי מלומד ומנהל בית היתומים של למל — ויארש לו אחת מבנותיו. ובשבתו שבועות אחדים בבית הורי ארושתו, הכירו גם הם בו שאינו נורמלי והשיבו אותו לאמריקה.

אבל בזה טרם הגיע דבר „שבי ציון“ עד קצו. בין החברים של האגודה הזאת נמצאו רק אחדים שהיו אמידים, והשאר היו מן העניים שבמעמד הבינוני. הם הרגישו בחסרון כספם, שהשקיעו בקרקע אשר קנו בעבר הירדן ובבנינים אשר בנו. הם דרשו כי הברון ישיב להם את הכסף אשר שלמו במחיר האדמה ואת אשר השקיעו בבניניהם ואת אשר הוציאו על יתר הדברים הקשורים עם עסק ביש זה. פקידי הברון טענו, כי בעת אשר מכרו את קרקע גולן הודיעו לקונים את התנאי אשר הממשלה התנתה עמהם, וכאשר נגשו הקונים להתחיל בבנין בתים, הזהירו אותם פקידי הברון, שאסור להם לעשות זאת, ובקשו מהם שיחכו עד אשר ישפיעו על הממשלה שתשנה את התנאי האמור. הברון נאות להשיב לקונים את הכסף ששלמו במחיר האדמה, אבל לא מה שהוציאו על בנין בתים שאין לו בהם שום חפץ ושנבנו למרות אוזרת פקידו.

שמעו אחדים מ„שבי ציון“ כי יש לו לברון מניות רבות של מסעות האליביתור בג'ורג'יה, ועלה בדעתם לפנות לבית המשפט כי ישעבד את מניותיו של הברון ומהן ישולם להם „חובם“. הברון כבר היה רגיל לסבול אי-נעימות ממשא-ומתנו עם היהודים, אבל עד לידי המשפט הבין-לאומי

טרם בא. בעת ההיא הייתי בפריס. ויבוא אלי מאירסון — והוא אז אחד הדירקטורים של יק"א, שלרשותה עברו המושבות של הברון רוטשילד — ויבקש ממני בשם הברון שאגמור את הענינים עם „שבי ציון“, כי כל אשר אעשה יקיים הברון, ובלבד שיפטר מעולם וסבלותם של יהודי אמריקה.

שבתי לניו-יורק ונדברתי עם מנהיגי החברה, שיקראו את חבריהם לאספה כללית. באספה זו דברתי עמהם קשות, על אשר יסבו אי-נעימות רבה כל-כך לברון. ועל שום מהו הן יודעים הם, שהוא לא הרויח בעסק זה ואולי עוד הפסיד; יודעים הם, שהזהר הזהירו בהם שלא יבנו כל בנין ולא יתנחלו בארץ עד אשר יתפשר הברון עם הממשלה התורכית. והם יודעים גם כן מה שעשה ופעל הברון לטובת הישוב בארץ-ישראל בכלל וכמה כסף פזר על הענין הלאומי הזה. הרי שענל הוא להסב לו עגמת נפש על לא דבר. דברי פעלו על לבות השומעים. הצעתי להם בשם הברון, כי יושב להם כל הכסף אשר שלמו במחיר האדמה ומחצית מהוצאתם על בנין בתים, שאין לו חפץ בהם — יען כי עד שאפשר יהיה להאחו בארץ הזאת, לא ישאירו הבידואים מכל הבנינים האלה אפילו צרור אחד... כל החברים נאותו להצעתי, מלבד אחדים מן העשירים. הם לא הרגישו בחסרון כסף ויכלו לחכות, על כן אמרו שלא לגמור את הסכסוך: אולי ברבות הימים יעלה בידם להוציא יותר מכיסו של הברון... אבל רובם של העניים הרימו קול שאון ולא זזו ממקומם, עד שאותם האחרים הסכימו גם הם להצעתי.

בידי כל חבר נמצא פנקס ובו קים גזבר החברה, כמה הכניס כל אחד ואחד לקופת „שבי ציון“ לתכלית בנין המושבה בארץ-ישראל. לקחתי לי פרקליט אשר הוציא מדיהם את הפנקסאות, ביחד עם שובר קבלה, מידי כל אחד ואחד, לראיה שקבל בשלמות את הסכום שהגיע לו, ושוב אין לו כל טענה ומענה נגד הברון.

בזה נגמר הפרק „שבי ציון“, אשר יכול היה להיות במשך הזמן לפרק יפה מאוד בדברי ימי היהודים באמריקה, אבל נטשטש על ידי עקשן משונה, אשר האמין בעצמו יותר על המדה שהותרה בענינים שבין אדם לאדם...

והיתה עוד חברה אחת של חובבי ציון בניו-יורק וקנדה, שחפצה גם היא ביסוד מושבה. אף היא שלחה צירים לתור את הארץ ולחקרה ולהביא

חשבון הערכה, בכמה צריך הענין לעלות. בימים ההם נכשלו הכל בסעות אחת: חשבו, שבמעות קטנות אפשר לבנות מושבה בארץ-ישראל. שני הצירים שנשלחו הפעם מאמריקה לארץ-ישראל היו שני הפכים. מניו-יורק בא הד"ר מוזס מינץ, אחד מן הבילויים הראשונים, שעזבו את ארץ-ישראל וילכו להתישב באמריקה (באמריקה נמצאים גם עתה אנשים רבים שנמנו על בילוי, אשר עלו בשנת 1882 מרוסיה לארץ-ישראל). צעירים היו האנשים ומחוסרי נסיון, והיו סבורים שאפשר להתישב בארץ בלא כסף. ואף אמנם רבים מהם נשארו בארץ-ישראל, ואחרי רוב עמל וסבל הושיבו אותם על הקרקע בגדרה ומושבות אחרות. הד"ר מוזס מינץ, ואחרים מאחיו, שגרו באמריקה, היו לפנים בין הבילויים. הוא היה איש בעל התלהבות מרובה, נואם מצוין, ופעמים כשנסחף בהתלהבותו, אגב נאום, היה נוהג להגזים... הציר השני בא ממונטראל, קנדה, ושמו לזרוס כהן. הוא היה בן עירי. יותר נכון—בן לאחד מתושבי הכפר בודוביטש, הסמוכה לוילקובישקי. עוד בנערותו בא לקנדה. ברבות הימים היה בעל בית חרושת ואיש נכבד בעדתו. הוא, דוקא, היה אדם מתון ועושה מעשהו בחשבון, ועל כל דבר הביט בעינו של בעל נסיון. והנה, שני אלה, מינץ וכהן, באו לרחובות. מינץ התאכסן בבית קרובו שלמה גולדין, עוזרי, וכהן—בביתו. ששה שבועות שהו בארץ. הם תרו את המושבות הקיימות, תרו את הארץ, ויעברו בה עד דמשק. למינץ לא היה כל צורך שמי שהוא יביא אותו לידי התפעלות, כי אל כל מושבה ומושבה שבא הכניס את התפעלותו. הוא נשא על כנפי דמיונו עד לשמי שמים. וכהן גם הוא התפעל למראה בנין הארץ שנעשה בידי יהודים, אבל לא הניח את העפרון מידו, אלא חשב וחזר וחשב כדי לדעת ברור: מה יכולים הם לעשות פה באותו סכום הכסף שיש ברשותם לתכלית זו.

אין אני יודע מה הדין וחשבון שהביאו שני הצירים לאחיהם באמריקה. אבל יודע אני שנסיעתם לא הביאה לידי יסוד מושבה בארץ-ישראל; הד"ר מינץ פרסם יותר ממאה מכתבים על מסעו בארץ-ישראל בשבועון היהודי "דער פאלקס-אדבאקאט" בניו-יורק, שאחיו היה מוציאו לאור. את האחד ממכתביו הקדיש ל"בלעם" חמורי. כי חמור היה לי וקראנו את שמו "בלעם". מתוך השבחים שפור לחמורי זה בא לידי פלפול בדבר המבטא "ראש-חמור" השגור בפי העם. "בלעם" זה היה חמור עקשן, וכשהתעקש וחפץ להשליך מעל גבו את הרכב עליו, השליכו ויהי מה. פעם אחת רכב הד"ר מינץ על "בלעם". החמור התחיל להסתובב כסביבון,

כדי להשתחרר מהמשא הכבד של רוכבו. אבל גם מינץ התעקש, תפס בחמור בחזקה וגבלעם לא יכול להשליכו. התחיל גלעם לרוץ במהירות גדולה, ותוך כדי ריצה כרע על רגליו הקדמיות והרוכב התגלגל ארצה, ממעל לראשו של החמור. חכמת-חמור זו, היא שזכתה את גלעם למצבת נצח ב"פאלקס-אדבאקאט". והמכתב על החמור הזה ושאר מכתבי מינץ הם הסך-הכל של המושבה האמריקאית, שעלתה במחשבה.

וואדי-אל-חנין-נס ציונה

אפשר לאמר כי יסודה של המושבה הזאת הוא אחד המקרים היותר רומנטיים בדברי ימי הישוב הארץ-ישראלי. ראשי המיסדים הם שני אנשים: ראובן לרר ומיכאל הלפרין. הראשון היה אדם שקט ומתון, ידיעותיו היו מעטות, אפילו יהודית לא ידע לכתוב. כל ימיו היה כפרי, אדם פשוט ואוהב עבודה, ויחוס משפחתו—לא נודע. והלפרין—יחסן, בן עשירים, אדם שרגיל לעשות מה שלבו חפץ. אידיאליסט—עד לשגעון. בכלל היה אדם שכולו תנועה. ואלה ההפכים השנים, הם שעזרו ביסודה ובהתפתחותה של המושבה.

ראובן לרר היה בעל אחוזה סמוך לאודיסה, ברוסיה. הוא חי חיי כפרי—הוא ואשתו וילדיו. על פי מקרה נפגש עם אשכנזי אחד שהיה לו פרדס תפוחי זהב בארץ-ישראל. האשכנזי ספר, כי ארץ-ישראל מקום יפה הוא, ששמייה בהירים, שמי תכלת, אבל אדמתה כחושה, ועל פני השמים אי אפשר לזרוע חטה, הוא היה מרוצה, לו נמצאה לו האפשרות לעבד את האדמה בסביבת אודסה. וראובן לרר ענהו: אמת, שהקרקע בסביבת אודסה שחורה היא ושמנה, אבל כבר בחלה נפשו במגלגל הרוסי, לכן היה הוא מרוצה לו נמצאה לו האפשרות לעבוד את האדמה בארץ ישראל, אף כי איננה שמנה, ובלבד שאת פני הו'גדרם הרוסי לא יראה ואת הפונדומים לא יפחד. וכן עשו חלופין: האשכנזי יצא לגור בסביבות אודסה, ולרר ומשפחתו שבו לארץ אבות—לארץ-ישראל. כל זה קרה בראשית התישבותם של היהודים בארץ-ישראל.

פרדס תפוחי הזהב, שלרר קבל חלק שדה תבואתו, נמצא בעמק שהערבים קראו לו וואדי אל חנין (עמק שושנים). המשתרע בין ראשון לציון ובין רחובות ורחובות טרם היתה בארץ. מצדה האחד עמדה ראשון לציון ומן הצד השני, במרחק לא רב, נמצאה עקרון או גדרה. הפרדס היה ישן, נטוע ומושקה לפי שיטת הערבים: העצים היו נטועים לא

בשורות ישרות את מי הבאר היו מעלים בעזרת שלשלאות של ברזל, שדליים קשורים בה, ומוט קשור אל השלשלת וחמור סובב אותו ובסבבו שואבים הדליים את המים מתחת ומעלים ומריקים אותם לתוך ברכה שנבנתה סמוך לבאר, מלמעלה.

בימים הראשונים לא יכול היה לרר לראות חיים טובים מפרי הפרדס. ורע מזה — חסר לו בטחון החיים והרכוש הוא חי עם משפחתו בדל לגמרי משוב יהודי, ורק ערבים על סביבו ובהיותו חסר חברת יהודים, היה גם מצב רוחו נעצר. לכן החל לבקש חברים, אשר יחפצו להתישב גם הם בעמק שושנים. אבל לא היה שם די קרקע בשביל לבנות מושבה. ובראשון לציון הסמוכה עבדו אז פועלים יהודים במספר הגון שלא היו להם מעונות. קטנה עדיין היתה ראשון לציון מהכיל את כל העובדים בתוכה לחיות בה. ויקרא לרר אליו את הפועלים, ויתן להם רצועת אדמה צרה לבנות להם בתי קרשים קטנים. אהרון איזנברג היה אחד מן הפועלים האלה. אל כותל האבנים של הברכה הוסיף איזנברג שלשה כתלי עץ, ויהי לביתו, לו ולמשפחתו היה מקרה שהמים התפרצו דרך כתל הבאר וישטפו את בית אהרן וכל אשר בו, אבל עוזר דלים לא שכחתי. כל הבנינים הקטנים האלה נצטרפו לרחוב צר ממול הרחוב עמד הר גבוה שנמשך מואדי אל חנין לצד ראשון לציון.

ולרר הוסיף לרכוש לו אדמה מאדמת וואדי אל חנין, והפועלים שעבדו בראשון לציון התחילו קונים ממנו כבדות ארץ ונטעו להם כרמים לעצמם. בשנת 1890, כשבאתי לארץ ישראל, נמצא שם רק הישוב הזה, אשר תארתו משפחת לרר התפתחה יפה מאד. תפוח זהב ולימונים, פרי פרדס, נמכרו בראשון לציון ואחרי כן גם ברחובות, גם עופות גדל, גם בהמנות, והיה מוצא אל השוק ביצים, תרנגולות, חלב, גבינה וחמאה למכירה. אחר זמן התחיל לגדל דבורים, ודבשו היה טוב כל כך, עד שמצא לה קונים לא רק בארץ ישראל אלא גם באמריקה ובאירופה, ונמכר על ידי אגודות "כרמלי". כל בני משפחתו היו פועלים פשוטים, כפריים בריאים, גם לפי הפסיכולוגיה שלהם שספגו אל תוכם מן הכפר הרוסי. עובדה אחת תוכיח ברור את אפיה של המשפחה הזאת. הדבר קרה בעת שאני כבר הייתי ברחובות. בנו הגדול של לרר היה נשוי, אשתו עדיין צעירה היתה ולה שני ילדים. ותחלה האשה ותמת ביום הששי אחרי הצהריים. בוואדי אל חנין לא היה "בית-עלמין". השכיבו את המתה על עגלה פשוטה והביאו אותה לרחובות, בנסות הערב. ומשום שאי אפשר

היה לקברה ביום הששי, הניחו אותה בבית המרחץ עד למוצאי שבת. כעבור יום השבת באו נשי החברה קדישא ברחובות, טהרו את המתה ויקברו אותה בלילה ההוא. אך בשוב האנשים מן הלילה, התחילו משוחחים, כי לנשים המטהרות נראה היה, כאילו המתה חיה עדיין; הן טפלו בה אחר ששכבה מתה יותר ממעת-לעת שלם, ועדיין הרגישו בה חמימות קלה. השיחות הללו הרגירו אותי מאד: באשר תחלה נתנו לקברה, ורק אחרי זה התחילו משוחחות צונתי לחברה קדישא והוציאו את המתה מקברה, והחובש שלנו עמל בה להשיבה לחיים. ורק שלחנו להגיד למשפחת לרר, אשר קרה ולבקש שמי מהם יבוא לרחובות ויביא גם את הרופא מראשון לציון עמו. הדבר היה בשעה מאוחרת בלילה: כשבא השליח לבית לרר וספר להם את סבת בואו וחפצו, רגזו עליו בני המשפחה על אשר העיר אותם משנתם ואמרו: אין אדם מת אלא פעם אחת, והאשה מתה בהחלט: כל עמל החובש היה לשוא. כעבור לילה באו לידי הכרה ברורה, כי עתה היא בודאי מתה כבר ויקברוה שנית.

נחלות יתר גרי וואדי אל-חנין מלבד משפחת לרר, התפתחו בקושי. תמכו בהם חובבי ציון שבאודיסה. בימי מלח טיומקין נתנו להם אפילו כספים שלא באה עליהם הרשאה מאודיסה. והכספים הללו לא היו שייכים לוועד האודיסאי אלא לאנשים פרטים, שהשלישו אצל טיומקין את כספם שהיה מיועד לקניית אדמה בארץ. הועד האודיסאי לא חדל מתבוע מבני וואדי אל-חנין את הדמים האלה, וכמובן שלא קבלם ולא יפלא הדבר, רבים מהם הוסיפו לעבוד בראשון לציון, כדי למצוא מחיתם.

כשנוסדה רחובות, והעבירה אנשים אחדים מוואדי אל-חנין, באה המושבה הקטנה הזאת אל תחת חסותה של רחובות, לכל עניניה. כל שיח ושיג שהיה לאנשי וואדי אל-חנין עם הממשלה, היה הועד הרחובותי מביא לידי גמר.

משל אחד: את המעשר שצריכים היו האכרים לשלם לממשלה חכרה העיר רמלה. גם רחובות גם וואדי אל-חנין היו שייכות לעיר הזאת, במובן האדמיניסטרטיבי. רמלה היתה בוחרת ועדה של חמשה שצריכה היתה לשום בכמה עולה המעשר שלנו. עם בוא הועדה לרחובות בפעם הראשונה קרה המקרה הזה: היא לא הודיעה לנו דבר בואה, אלא שאנשי הועדה, בדרך הלכום מרמלה לרחובות, התבוננו אל כרמינו בעצמם. אחד מחברי הועדה חלה בדרך במחלת המלריה; השאירו אותו חברי הועדה לברו בשדה וילכו לדרכם הלאה. החולה הנעזב התאמץ, ובשארית כוחותיו קרב

אל המושבה ויפול תחתיו אין אונים, סמוך לביתי איש מאתנו לא ידע, מי הוא האיש אבל בראותנו כי חולה הוא, הכנסתי אותו לביתי, מיד השכיבו אותו על הספה, קראו לחובש, השקוהו סמי-מרפא ולאט לאט הונח לו וכשהונח לו, הזמנו אותו אל השלחן. לאכול אתנו את ארוחת הצהריים. עודנו יושבים אל השלחן ויתר חברי הועדה הגיעו כשראו את חברים יושב עמנו אל השלחן, עלתה חמתם על אשר אנחנו מראים לו אותות חבה יותר מאשר להם. אז נתמלא החולה חמה, ויחרף ויגדף את חבריו על אשר הם, חבריו למשלחת אחת, הניחוהו חולה בשדה, לבדו, ולא דאגו לו, והיהודים הזרים הכניסוהו לביתם ועזרו לו בכל אשר מצאה ידם. רק עתה נודע לנו כי יש לנו פה עסק עם ועדה שבאה לשום את המעשר שלנו. הזמנתי אותם אל הבית, ערכתי להם סעודה כיד המלך ונעשינו ידידים. ולפי שהיה לנו גם "צד" בועדה, באשר הערבי החולה הגין עלינו כחומה, זכינו כי הערכת הועדה היתה ביושר. כי ליושבי רמלה ישנם פרדסים גדולים סמוכים לעיר, הם עצמם היו מחויבים לשלם דמי מעשר הרבה. ולפי שהעיר היתה חוכרת המעשר מאת הממשלה, היתה משתדלת לגבות מן המושבות היהודיות והכפרים הערביים ככל אשר יכלו, אפילו הרבה יותר מן המעשר, כדי שיושבי העיר יוכלו להפטר בלא כלום... אולם אני באתי עליהם בטענה: מכיון שאנחנו שייכים לעיר רמלה, והעיר היא שחכרה את כל המעשר גם של העיר וגם של הכפרים השייכים לה, הרי שותפים אנחנו לרמלה בחכירת המעשר. לכן אני דורש שאנחנו נשלם באותו שיעור שיעלה לכל אחד מיושבי העיר. אחרי שקלא וטריא ארוכה הסכימו לדעתי, וכך היתה מדת המעשר שלנו—מדת צדק. וואדי-אל-חנין בקשה ממני שאשתדל בדבר גם בשבילה, כמו שהשתדלתי בשביל רחובות. וכך עשיתי נשאתי ונתתי עם הועדה הערבית על אודות וואדי-אל-חנין כמו על אודות רחובות.

כשפרצו סכסוכים בין יושבי וואדי-אל-חנין היו מגישים לפני את טענותיהם ואנכי הייתי עושה שלום ביניהם. היה במושבתם בית-ספר קטן לילדים—כפי כחותיהם הדלים, ורק מורה אחד היה להם, והיו מבקשים ממני תמיד, שאבוא לבחון את ילדיהם ואעזור להם בעריכת הפרוגרמה.

ומיכאל הלפרן, זה השותף ביסודה של וואדי-אל-חנין, היה בן לאליהו ולמן הלפרן מוילנה, שהיה עשיר גדול, וכרוב עשרו כן גדלה גם כילותו. על אודות קמצנותו היו מספרים אגדות אין קץ. כך מספרים מעשה, כי הסופר קלמן שולמן ועוד אחד מנכבדי וילנה, שיצאו לקבץ מעט

כסף מבעל-בתים לצורך דבר חשוב, באו גם לבית הלפרן, וימצאו אותו יושב אל סעודתו ולפניו תפוחי אדמה מבושלים בקליפתם, והוא אוכל אותם בלא חמאה. בראותו בעלי בתים חשובים נכנסים, התחיל לצעוק: „החמאה איפה? איפה החמאה?“ הבאים הבינו את אשר נעשה והתאמצו להביט הצדה, שלא לראות את פניו בשעת קלקלתו, אולם מדי פעם בפעם ראו כי הוא בולע תפוחי אדמה בלא חמאה, כאילו בגנבה... כשגמר לאכול, השמיעו לו הבאים את חפצם. גאנח אליהו זלמן ויאמר: איך אוכל לתת לכם נדבה? בואו וראו! הביא אותם עד לפני תבת ברזל, הוציא משם חבילה גדולה של שטרייכסן ואמר: רואים אתם? שמונים אלף רובל מונחים ארוזים פה כפגר ואין לי למי להלוותם. החושבים אתם כי במצב כזה אני יכול לתת לכם נדבה? מאין? — שוב מספרים עליו, כי פעם אחת בא לרגלי איזה ענין לוורשה. ובוורשה עניים רבים סובבים על הפתחים, באו ודפקו גם על פתחו. נתעף האיש לתת פרוטות פרוטות לעניים, וכששמע דפיקה בדלת והבין כי הדופק עני הוא, עשה את עצמו כישן. העני לא היה בנישן ונכנס אל החדר בלא הרשאה. ראה את האדון ישן ולא העיר אותו, ותחת הנדבה שקוה לקבל, לקח לו את קופסת הטבק של כסף, שהיתה מונחת על השולחן, ויצא לו.

לאלהיו זלמן זה היו במשך חייו נשים אחדות. אחת מהן היתה „הרבנית מבריסק“ המפורסמת, כי אחרי שנתגרשה מאליהו זלמן נישאה להרב מבריסק. אשתו האחרונה היתה בת המלבייט, והיא שהיתה אמו של מיכאל הילפרן, גבור וואדי-אל-חנין.

כשמת אליהו זלמן, הניח לבנו עושר רב באפטרפסותה של אמו. ומיכאל היה הפכפך ברוחו, אדם אכסצנטרי ונוהג בשגעון. מספרים עליו כי אשתו הראשונה, שנישאה לו בגרונית, היתה יפה מאוד ובת משפחה הגונה. אחרי שישיבה עמו זמן קצר ונוכחה כי הוא קרוב לסירוף, חפצה להפטר ממנו, ובדעתה כי הוא אידיאליסט גדול, הגידה לו כי אוהבת היא איש אחר וחפצה להתגרש ממנו. מובן שתיכף הסכים. מה שייך? אם אוהבת את איש אחר — אמר לה — לא אכריח אותך שתהי אשתי בעל כרחך. אבל חפץ הוא לדעת, את מי היא אוהבת, חפץ הוא לדעת, אם השדוך טוב הוא לה. ותבדה איזה שם, ותגד לו. וכששמע את השם יוצא מפי אשתו, הלבינו פניו מאד, ויאמר לה: „אם הוא האיש אשר את אוהבת לא יועיל לך כל גט, משום שהוא כהן ואסור לו לישא גרושה. אולם אני אעשה אחרת בשבילך: אני אשלח יד בנפשי, אז תהי אלמנה ותוכלי

להנשא לכהן. עתה הלבינו פניה, מיראה פן ימלא את דבריו. ותמהר ותגד לו, כי האיש אשר היא אוהבת הוא בן עיר אחרת. סוף סוף נתן לה גט פסורין. ותיכף אחרי הגט הציע לה עשרת אלפים רובל, אם תנשק אותו פעם אחת כאשה זרה.

כשבא הלפרן לארץ-ישראל מצא לו כאן איש הפכפך שכמותו, בשם חיים אפשטין. איש לא ידע מי הוא האיש ומאין בא. הוא היה עשיר מאד, אבל לא נודע מאין בא לו כל העושר הזה. על דבר מוצא כספו ספרו אגדות שונות, ויש שחשדו אותו כי שותף הוא למלאכת הגבהה שהיתה ידועה בימים ההם בשם "יד זהב". שני האנשים האלה בנו בשותפות בית מכבש שמן ביפו. זמן רב עבר עד שבית המכבש היה ערוך בכל סכניקאים לא נמצאו אז ביפו ולא בתי חרושת למעשה מכונות. את הכל היו מביאים מאירופה. ואם חסר היה איזה חלק קטן שבקטנים צריכים היו לחכות חדשים שלמים עד שהביאיהו מעבר לים. הם פזרו כסף רב עד שבית המכבש התחיל לעבוד. אך כמעט היה הכל נכון, ורצו לראות פרוטה רוח, קם מיכאל הלפרן וארגן תיכף ומיד שביתת-פועלים בבית חרשתו. זהו אפיו של הגבור השני במיסדי וואדי-אל-חנין.

הוא היה—כמו שהיו אומרים—חובב ציון נלהב, אבל לא שלם בדעתו. כל מה שעשה, עשה בלא חשבון. הוא קנה לו חלקת אדמה קרוב לוואדי-אל-חנין, מעבר להר, לצד ראשון לציון, ויבן לו שם בית יפה. לחנוכת הבית נתאספו אליו אכרים רבים מוואדי-אל-חנין, מראשון לציון וגם מרחובות. הוא קרא את הככר הזאת בשם "גט ציונה". בשעת חנוכת הבית ישב רוכב על סוס ערבי יפה ונאם נאום קצר לאמור: "לפנים, כשבית המקדש היה קיים, היו כל בעלי שמחה מביאים קרבנות; ובמקרה של שמחה זו, אביא גם אני קרבן לאדוני—ובדברו זאת הוציא סכין גדולה מחיקו, ויחפץ לעשות חתך בידו, כדי לשפוך דמו—קרבן לך. נבהלו כל העומדים ויקראו בקול רם: "משוגע". קול הקריאה הבהיל אותו כל כך, עד שהסכין נפלה מידו.

אלה הם שני גבורינו. ראובן לרר הועיל בבנין וואדי-אל-חנין ומיכאל הלפרן בבנין "גט-ציונה", שגדלה ורחבה הרבה יותר משעלתה על דעתם של יושבי וואדי-אל-חנין. לפי שאדמה עמדה למכירה מעבר להר, שהיה מקום גבוה ובריא מאותו הרחוב הצר שבוואדי-אל-חנין, התחילו יושבי וואדי-אל-חנין לעבור לאט לאט לגט-ציונה. הם קנו להם שם קרקע מהלפרן, בנו להם בתים וכו', וכך קמה לנו מושבה חדשה.

כאמור, היו יושבי וואדיאל-חנין הראשונים פועלים בראשון-לציון ואחרי כן גם ברחובות, וכסף משלהם לא היה להם. לכן פנו אל ועד חובבי ציון באודסה, בבקשה שיקנה להם קרקע לבנין בתים, כי יבנו להם בתי-מושב הנאותים לבאי-אירופה. בעיקר הסכים הועד למלא בקשתם ולעזור להם להאחוז בנס-ציונה. אבל הועד היה מסופק אם אפשר יהיה לקבל מאת הממשלה רשיון לבנין בתים. לכן דרש הועד כי מוכר הקרקע יתחייב להמציא רשיון לבנין בתים, או שפקידו של הברון בראשון לציון יתחייב בכתב, שימציא רשיון כזה.

הועד של וואדיאל-חנין פנה אלי (בעשרים לאייר תרנ"ו 1896) במכתב, כי אשפיע על הועד באודסה, שלא יניח מכשולים על דרכם ולא יתנה עמהם תנאים שאי אפשר לקיים. שום מוכר לא יתחייב להמציא רשיונות כאלה. אבל בטוחים הם, שאם תהיה להם קרקע לבנות עליה, ונמצאו להם הרשיונות הנחוצים. ועל החתום באו: ש. הוכברג, אפרים צבי חרלפ, דוד לגדזי ואהרן מרדכי ירושבסקי.

לזה האחרון היו ריב ודברים עם לרר על אודות שטח האדמה שנתן לו זה האחרון, לבנין ביתו הראשון. לרר דרש מאת הועד לחובבי-ציון אשר ביפו כי יתערב בדבר, וישתדל שיירושבסקי ישלם לו את המגיע, כדי שיוכל לתת לכל אחד מיושבי וואדיאל-חנין שטר מכירה על חלקו. הוא הזכיר, כי לפי שהועד תומך באכרי וואדיאל-חנין והוא מלווה להם כסף לעתים, ידע איפה הועד, שדמיו אינם בטוחים, באשר אין להם שום הוכחה שיש להם אדמה, מקנת כספם, במושבה. הועד שלח את המכתב אלי בבקשה, "שאסדר את הענין". סדרתי את הענין, עד כמה שאפשר היה, וראובן לרר לא בא עוד בשום טענות על שכניו. וגם בין לרר לבין הלפרן קם סכסוך, והועד האודסאי בקש ממני כי כאשר אהיה בפריס, אשתדל כי פקידו של הברון ביחד עם בינשטוק — שהיה אז בא-כח הועד הפועל שביפו — יישרו את הסכסוך שבין הלפרן ולרר. כי אם יעלה להשלים בין שני אלה, אולי אפשר יהיה להציל את מעט הכסף שנתן טיומקין לאכרי נס ציונה בלא רשיון מצד הועד.

והלפרן עסק בישובה של גס ציונה בלא דעת ובלא חשבון, עד שירד מנכסיו ונעשה עני. גראה, כי לזה כסף מאת חיים אפשטיין, שותפו לפנים, שנוכר לעיל. אחרי כן עשה חיים אפשטיין שותפות עם מר הרצנשטיין, שבא מאודסה לארץ-ישראל וישב בה ימים רבים. הרצנשטיין תבע כסף מהלפרן, וכשלא היה יכול לשלם, הגיח אדרכתא על נחלת הלפרן בנס

ציונה. והלפרן לא היה אז בארץ; אבי אשתו עמד את נחלתו. באותו זמן קבלתי מכתב מאת הלפרן מורשה. הוא הודיעני כי חותנו כתב לו בשמי, כי נכון אני לקחת על עצמי את הטורח לפשר בינו ובין הרצנשטין, אבל בתנאי שיהיה בטוח כי הוא, הלפרן, יקיים את הפסק. הוא מסכים איפוא למסור את הענין לידי, אבל בתנאי, שאם אדמת גם ציונה תעבור לרשותו של הרצנשטין, ושווה—לפי השומא—יהיה למעלה מהחוב, יסלק לו הרצנשטין את העודף.

מן העת ההיא התחילה וואדיאל-חנין, או גם ציונה להתפתח. אנשים חדשים באו לתוכה, קרקעות נוספות נקנו, נטעו הרבה כרמים, חורשות שקדים ופרדסים. גם עתה נחשבת גם ציונה על המושבות הקטנות. אבל האכרים שבה מתקיימים כיום על עבודתם ורכושם, ואולי אין להם שום מושג מסבלותיהם של האכרים הראשונים, אשר סבלו ואשר נשאו במושבת הקטנה הזאת.

ומיכאל הלפרן, עם כל היותו איש הפכפך ושוגה ברוח ועם כל המעשים שעשה בלא חשבון, הניח בכל זאת אבן פנה לשוב חדש בארץ ישראל. אבל הוא עצמו ירד מעל הבמה כקולוניזטור. בימיו האחרונים נשא משרת שומר בגימנסיום שביפו, הלך יחף וערום ורעב. עזוב מבני משפחתו, מת בודד בבית חולים של הדסה אשר בצפת.

קסטיניה—באר-טוביה

אדמת קסטיניה נמצאת כמהלך שלש שעות, בערך, לדרומה של גדרה. הברון קנה את האדמה הזאת בשביל יהודי בסרביה שאמרו לעלות אל הארץ. האנשים עלו, התחרטו על העסק ולא התנחלו על השטח הזה. הברון הושיב שם פקיד—אברך מרוסיה, אגרונום—ומנה אותו על חלקת אדמה זו, והוא היה מחכיר חלק ממנה לערבים, ואת החלק האחר היה מעבד על חשבון הברון. כך נמשך הדבר שנים אחדות, ואיש לא פלל כי במקום הזה יהיה ישוב עברי. והשטח הזה היה בקצה הדרום, הרחק מן הקרקעות שרכשו להם היהודים ונבדל לגמרי מיתר המושבות היהודיות. בחורף, בעונת הגשמים, היו כאן הדרכים מקולקלות, ואי אפשר היה לעבור בהן, משום שבורות עמוקים מלאי מים הפסיקו אותן. כי טרם באו היהודים אל הארץ, לא נמצא מי שידאג לתקון דרכים על ידי גשרים וכדומה. הערבים, רוכבי הגמלים, לא דאגו לכך. הם סבלו אמנם מקלקול הדרכים, אבל הם הלא הסכימו לסבול תחת עולה הכבד של ממשלת התורכים. היהודים היו הראשונים, שראו צורך בבנין כבישים וגשרים בארץ. והממשלה, לא די שלא באה לעזרתם, אלא שמה כמה וכמה מכשולים על דרכם—ואפילו כשאמרו לבנות את הכבישים על חשבונם. בהרבה מתנות יד"ע לה למושבה כל רשיון לבנות כביש. לכן גם נשארה קסטיניה ימים רבים עזובה ושוממה, עד שנתנה לנו האפשרות ליסד שם ישוב יהודי. האפשרות הזאת נתנה לנו—כפי שספרתי כבר לעיל—הודות למנהג שהנהיג אריה ליב הורביץ מקובנה, בשנות התשעים למאה החולפת, כי היהודים יעלו את ציון על ראש כל שמחותיהם, וחובבי ציון לא ישלחו טלגרמות של ברכה ולא יתנו מתנות לקרוביהם וידידיהם, אלא ירימו על ידי "המליץ" תרומה לסוכת הפועלים בארץ ישראל. התרומות הללו קובצו על ידי הועד האודיסאי עד שעלו לסכום הגון. כפי שספרתי כבר לעיל פנה הועד האודסאי אל עסקני ארץ-ישראל ושאל את דעתם

מה כדאי לעשות בכסף הזה לטובת הפועלים בארץ-ישראל. הדעות היו מחולקות. הדעה האחת — זו של באי כח הפועלים — היתה, כי בכסף הזה יבנו בית חרושת למעשה הסוכר, שבו יעבדו פועלים יהודים; הדעה השניה — שלי — היתה, כי בכל מושבה גדולה יישבו את טובי הפועלים, שאפשר לבטוח בהם כי ימצאו עבודה תמידית במושבה; כי ינתנו לכל משפחה כזאת עשרה דונמים קרקע, ובית ורפת עליה, וגם פרות ועופות, באופן שכל המשפחה תהי לעזר לראש המשפחה למצוא לחמו. והדעה השלישית אמרה, שבכסף הזה תבנה מושבה למופת להושיב בה את הטובים שבפועלי הארץ. הועד האודסאי קבל את הדעה האחרונה. ובכן הוחלט לקנות מדי הברון את אדמת קסטיניה ולבנות עליה את המושבה. למופת. כי טובה אדמת קסטיניה למורע תבואות, וביחוד לחטים. עד העת ההיא היתה עקרון — במקצת גם גדרה — המושבה היחידה בין מושבותינו, שטפלה בפלחה. כל השאר טפלו רק במסעים. אך העומדים בראש הישוב הארצישראלי חפצו מאוד לראות יהודים אכרים ממש, המוציאים מן הארץ את כל מיני התבואות הנחוצות לקיומה של משפחת אדם. לכן חשבו כי אדמת קסטיניה היא הנאותה לכך. ידע הועד האודסאי, כי באותו הכסף שנמצא תחת ידו לא תבנה מושבה בארץ-ישראל, לכן בקש מאת הברון, כי ימכור לו את האדמה בתשלומים לשנים רבות. באופן זה יכול היה לבנות בתים בכסף שבידו, לקנות אינבנטר חי הנחוץ לכל מושבה חיה וגם להספיק צרכים אחרים של המושבה.

הועד המרכזי של חובבי ציון, אשר בפריס, ענה גם הוא לועד האודסאי, בהיותו המתוך בין הברון ובין הועד, וסוף סוף הסכים הברון למלא את רצון הועד.

וביום הששי למאי, שנת 1895, בהיות בא כחו של הברון, מה שייד, בארץ-ישראל, שלח לי האינז'ינר של הברון, מר שטרקמס, את המפה של אדמת קסטיניה ואת ההערכה: כמה היא שוה. הוא בקש ממני לקיים את כל זאת בחתימת ידי ולהשיב את הניירות האלה לראשון-לציון לידי מר שייד, אשר ישלח את הכל לפריס. כיון שהחלו המיסדים לערוך את התקציבים, נוכחו, כי הועד האודסאי עצמו, באמצעיו, לא יוכל להוציא את הדבר אל הפועל. נטפל לו הועד המרכזי, הפריסי, שהיה מוכן להשתתף עם הועד בבנין המושבה החדשה, אבל בתנאי שהנהלת המושבה תהיה נתונה בידי ועד משותף: שני חברים מאת הועד האודסאי, שנים מאת הועד הפריסי ואחד — אשר יבחר על ידי שני הועדים יחד. אחד-העם,

שהיה חבר הועד האודסאי, כתב לי אז מאודסה (כ"ט תשרי 1895) מכתב מלא התאוננות על חפצו של הועד המרכזי בפריס. הוא אומר, שמובן מאליו כי אי אפשר לבנות מושבה על ידי שני ועדים שהאחד מהם יושב בפריס והשני באודסה; הוא יצא להלחם כנגד הנטייה הזאת. אבל, כפי הנראה, ישנם ביורוקרטים בועד האודסאי המאשימים אותו כי כחו גדול אך להרוס וכי אין הוא נותן להם לבנות*.

בענין זה קבלתי גם שני מכתבים מאת זלמן אפשטיין, שהיה אז מזכיר הועד האודסאי (כ"ג סבת תרנ"ז וב' שבט תרנ"ז, 1896). הוא כותב לי, כי אמנם הועיל הועד הפריסי במשא ומתן שהיה לוועד האודסאי עם הברון, וכן מוכן הועד המרכזי להשתתף גם בכסף בבנין המושבה. אך חפץ הועד הפריסי לרכו סביבו את חובבי ציון אשר בארצות שונות והוא אומר להשתמש לתכלית זאת ביסוד קסטינייה. לכן הוא חפץ גם לחוות דעה בהנהלת המושבה. אבל מלבד מה שלא יתכן, כי הנהלת מושבה תהא תלויה בשני ועדים הרחוקים זה מזה, אין הדבר בגדר האפשרות גם מטעמים רשמיים; הן הועד האודסאי קיים ברשיונה של מלכות ונתון בתנאים ידועים שאי אפשר לעבור עליהם. הועד צריך לתת דין וחשבון לממשלה בכל אשר יעשה, ואם הועד האודסאי יהיה תלוי בדעת ועד בין לאומי, אפשר שהממשלה תסגור את הועד כולו. לכן הציע הועד האודסאי לוועד הפריסי, כי לפי שיש לו באיכח בועד הפועל שביפו, יבחר לו גם הועד הפריסי שני אנשים החיים בארץ-ישראל, אשר יעבדו עם הועד הפועל יחד, ושני נבחריהם ישלחו לפריס דין וחשבון מכל הנעשה. אבל כפי הנראה מן המכתבים הבאים מן המרכז, רואים בעלי המרכז עלבון לעצמם בהצעה זו שמציעים להם, שהם, בני מערב, אירופה, יצייתו להנהלה של בני מזרח אירופה... שוב הציע הועד האודסאי, שהוא, בכספו, יתמוך את קסטינייה והמרכז יתחייב לתמוך במשמר הירדן. אבל המרכז הפריסי, איננו מבין, כפי הנראה, את המצב. לכן מבקש אפשטיין ממני, כי בזמן שנהיה אני וגלוסקין בפריס, נשפיע על המרכז, שקסטינייה לא תהא תלויה בשני ועדים—ולו גם משום שזה יפריע את עבודת הישוב הקסטיני. הוא—ז. אפשטיין—חושש מן ישפיע שייד על המרכז הפריסי ולקסטינייה יעשה מה שנעשה לזכרון יעקב. כי פקידות הברון פורה כסף רב בארץ-ישראל, והתועלת מעטה. וכאן רוצים חובבי-ציון לבנות מושבה שתשמש מופת לאחרות ותבנה על בסיס איתן.

* עיין הערה 13 בסוף הספר. סופס מצולם ממכתבו של אחד העם.

כפי הנראה, לא היה אחד העם היחידי בועד האודסאי שהתנגד לבנין משותף עם המרכז הפריסי. נראה שגם מנשה מרגלית וגם וויסוצקי גטו לדעתו. אבל רובו של הועד חשב, שצריך לעבוד עם המרכז יחד. אחרי כן קרא הועד את הד"ר יפה—והוא אז ראש ועד הפועל ביפו— לאודסה, כדי להתייעץ עמו, על מגת שנסע אחרי-כן לפריס, ולפי ההצאות שנתנה לו באודסה יסדר שם את דבר השותפות בבנין קסטיניה. בעשרים ותשעה ביוני 1896 קמה בפריס אספת המרכז בהשתתפות הד"ר יפה והוחלט: שני הועדים, האודסאי והפריסי, מיסדים את המושבה בשותפות. סדר העבודה במושבה צריך להקבע על ידי שני הועדים האלה. בשביל להתחיל בעבודה משליש הועד האודסאי ששים אלף פרנק והועד הפריסי שלשים אלף. ושאר הסכומים, שעבודת המושבה תדרוש, ינתנו גם כן בערך זה; כלומר, —המרכז הפריסי נותן חלק אחד והאודסאי —שני חלקים, או: אודסה נותנת שני שלישים ופריס שליש אחד. את הקרקע ואת הבנינים האחדים שכבר גבנו עליה יקנה המרכז מאת הברון באותו הכסף שהמרכז צריך להכניס ב"שותפות". וששים האלף, שהועד האודסאי צריך להכניס, ימסרו לידי ועדה בארץ-ישראל אשר תבחר על-ידי שני הועדים יחד למשך שלש שנים ואשר על פיה תעשה כל העבודה במושבה. חברי הועדה — הם ששה במספר, וכל ועד בוחר לו שלשה חברים, כפי ראות עיניו. הועדה מחויבת להמציא לשני הועדים דין וחשבון כללי על מצב המושבה — אחת לרבע שנה. כל דין-וחשבון צריך להיות מקוים משני הועדים. ואם יקרה שהועדה תהיה צריכה לנטות מהתכנית שנערכה מראש, עליה לפנות בשאלתה לשני הועדים. ואם הדבר אינו טובל דחוי, —אז די לה לוועדה, אם רק הועד האודסאי יקיים את דרישת הועדה. הועד האודסאי בחר מצדו בד"ר יפה, בקייזרמן ובאיזנשטאדט (ברזילי), והמרכז הפריסי בחר ביוסף ניגו, מנהל מקוה ישראל, במרגלית-קלורסקי ובי.

עוד טרם שב הד"ר יפה מפריס התאספנו: ניגו, קייזרמן, איזנשטאדט ואנכי כדי להתייעץ על התחלת העבודה. כלומר: במה להתחיל? ערכנו רשימה של כל הפועלים שהביעו את רצונם ללכת ולהתישב בקסטיניה. בקשות כאלו קבלנו מחמשים ותשעה איש, בגיל מן עשרים וחמש עד ששים וחמש, כולם בעלי משפחה. בחרנו בארבע עשרה משפחות, היותר מוכשרות, שמנו כל אחת מנפש אחת עד ארבע נפשות מסוגלות לעבודה. החלטנו להקציב להם קרקע בשעור זה: למשפחה בעלת פועל

אחד 180 דונם; לבעלת שני פועלים 210 דונם, לבעלת שלשה — 240 דונם ולבעלת ארבעה — 300 דונם. בישיבה זו החלטנו לתת לכל משפחה, מבלי שים לב אל מספר הנפשות אשר בה — שני סוסים ועגלה לעבודה. מלבד זאת החלטנו לתת שתי פרות ושתי מחרשות ברזל, אחת גדולה ואחת קטנה, לכל משפחה שיש לה 180 דונם; לאלה שיש להם 210 דונם — לתת מלבד זוג הסוסים עוד זוג שורים לחרישה, שתי פרות ושלוש מחרשות, אחת גדולה ושתי קטנות; לבעלי 240 דונם: זוג שורים, שלוש פרות ושלוש מחרשות, כדלעיל. ולמקבלי 300 דונם — ארבעה שורים, שלוש פרות, וארבע מחרשות, שתי גדולות ושתי קטנות.

עד שהאכרים הללו יוכלו לחיות מיגיע כפיהם, ינתן לכל משפחה מן 35 עד 75 פרנק למשפחה בכל חודש — הכל לפי מספר הפיות הדורשים מזון. אז סמה השאלה: מי יהיה האדמיניסטרטור של המושבה החדשה? לכתחילה היו שלשה מועמדים: מרגלית-קלורסקי, יוסף ברגין והד"ר סוסקין. אבל לפי שהראשון נשא משרת מורה לאגרונומיה במקוה ישראל, והאחרון היה אדם חדש בארץ ואיש לא ידע אם מסוגל הוא לכוון מושבה חדשה, נשאר איפה רק ברגין, והוא נבחר. הוא היה יהודי מרוסיה הדרומית, שלמד את תורת האגרונומיה בצרפת. היה לו אח במתולה, מושבה אשר יסד הברון בשביל ששים צעירים יוצאי המושבות הישנות. ברגין היה איש בעל מרץ רב ובר דעת, וכבר היה לו גם קצת נסיון בארץ-ישראל. הוא נתמנה לאדמיניסטרטור. קודם כל בנה בתים חדשים בשביל האכרים. כל הבתים נבנו מקרשים, ושייד הוא שעמל וקבל רשיונות לבנין הבתים.

גדרה היתה המושבה היהודית הראשונה שעמדה תחת שלטונו של הקימקס העותי, וקסטיניה היתה השניה. פקידי הממשלה בעזה היו רעבים מאד לבקשים. הם קנאו מאד בפקידים אשר ביפו, באשר על סביבה היו מושבות גדולות, כמו פתח תקוה, ראשון לציון, רחובות, עקרון, שאפשר למנוף מהן די מחית הפקיד. ובכן התחילו פקידי עזה לשים מכשולים על דרכנו בבנין הבתים, אף על פי שהרשיונות על כך נתנו מקונסטנטינופל. בעת ההיא חולה הייתי והייתי נכון ללכת לוינה להתרפאות. ביום 19 לנובמבר 1896 כתב לי הד"ר יפה לוינה, שנגמר בנינם של כל הבתים החדשים, אבל קשיים גדולים נגרמים על ידי פקידי הממשלה, על אודות הבתים הבנויים. ניגו עסוק מאד משום שהימים האלה ימי עבודה הם במקוה ישראל ואין הוא יכול לבוא לאספותינו, ויתר חברי הועד טרם נסו בענינים כאלה.

צר לו איפוא שאין אני עתה בארץ, כי לו הייתי אני בארץ, אפשר היה, לפי דעתו, לקמץ בבקשישים.

על כל הקשיים בנוגע לבנינים התגברנו סוף סוף — הודות לעמלו הרב של נסים בכר בהשתדלותו הרבה לפני הפחה אשר בירושלים. אבל כל הקשיים האלה, שקמו לנו בראשית יסוד המושבה, לא היו אלא חבלי לידה, הצרות הראשונות, מעין הקדמה לצרות האחרונות, אשר השכיחו את הראשונות. אך גמרו האכרים, בפעם הראשונה, לחרוש את אדמתם בשביל תבואת החורף — זאת היתה עונת עבודתם הראשונה בקסטיניה — וזרעו את הקרקע החרושה, התחילה הצרה הגדולה הראשונה. כי מצפון לאותה הקרקע שעליה הקימו את בניני המושבה, נמצאה אדמת הקדש (ווקף), שהיתה שייכת לכפר חאמאמא. אדמת הווקף קמה ברשותו של המופתי שבעזה. על צד האמת היו עוד כמאתים דונם קרקע, — מן הבנינים והלאה, לעבר ההקדש, — שייכים למושבה. אבל את מאתים הדונם האלה גזלו הערבים מאת המושבה עוד בימי הפקידות של בלון, שהיה אדמיניסטרטור בראשון-לציון והמושבות שעל סביבה. ובזמן שקנינו את הקרקע מאת הברון כבר נתיאשנו מאותם מאתים הדונם, כי אי אפשר היה להשיב את הגזלה. הבתים עמדו במרחק ארבעה מטרים מגבולנו, אשר שם התחילה אדמת ההקדש. השיך אבדולרי מכפר חאמאמא, שהיה חוכר את אדמת ההקדש לעבדה ולזרעה, בא בטענות אל ברגין, כי השגנו את גבול ההקדש. כי לדעתו אין אדמת ההקדש מתחילה מארבעה מטרים מן הבתים והלאה, אלא להפך, אדמת ההקדש מתחילה באמצע הרחוב, והבתים כבר נבנו בגבול ועל אדמת ההקדש. ראה ברגין כי האדון הזה מבקש רק תואנה לקבל איזו מתנת יד, על כן התחיל לשאת ולתת עמו בדבר הזה. השר, השיך דרש 15 מג'ידיות (קרוב לשנים עשר דולרים). נאות ברגין לתתם לו, דרש הלה עשרים מג'ידיות; נאות ברגין לתת לו עשרים, נמלך ודרש שלשים. לסוף באו לידי הסכם שיתן לו ברגין 15 נפוליון (קרוב לששים דולר). ראה השיך, כי ככל אשר ידרוש, ינתן לו, ויגדל יצרו, וידרוש כי מלבד הכסף יתנו לו גם חלקת אדמה, תחת החלקה אשר — לפי דבריו — לקחו ממנו, ולא חלקה סתם, אלא חלקה הנמצאת באמצע קרקע המושבה בדמות [ ] באופן שחלקת אדמתו תהא מוקפת משלש רוחותיה על ידי אדמת היהודים, והוא בתוך. ברי היה, שמתכוון הוא לגזול מאדמתנו לשלש רוחות שדהו. לכך לא הסכים ברגין. הועד שלנו פנה אל המופתי אשר בעזה, על ידי התושב היהודי אשר בעזה.

מר ארוואץ. האיש הזה כתב לנו, כי המופתי חוה דעתו, שנחפור חריץ עמוק בין הקרקע שלנו ובין ההקדש, והוא יבוא ויקיים את גבול המושבה. עוד בלילה ההוא נעשתה החפירה, ולארכה נסע ברגין עצים, ותיכף הודיע לועד את אשר עשה, וגם לעזה. המופתי מלא את דברו: הוא קיים את הגבול. קבלנו את פניו בכבוד גדול, ונשאר לשבת אתנו יומים. הוא אמר שאין לנו לירא את השיך, משום שהוא, המופתי, הוא אדון ההקדש ולא השיך. גם הביע מחמאה לאכרים, כי רואה הוא, שכולם אנשים ישרים הם, אוהבי עבודה והוא יגן עליהם מחמת השיך אבדולרי.

אבל כמעט עזב המופתי את המושבה, וביום הששי לדצמבר 1896, עוד לפני אור הבוקר בא השיך ועמו ארבעים-חמשים ערבים, רובם מזוינים, והתנפלו על המושבה. את ברגין הכו מכות רצח, את האכר כהן הכו במוט ברזל על ראשו, את הנגר דוד נוביק מפתח תקוה ועוד עשרה אנשים פצעו קשה. פתאום נשמעה יריה ואחד הערבים נפל ארצה. הערבים ברחו על נפשם. מי ירה? היהודים לא היו מזוינים. האם השיך ירה? אולי מי שהוא משלנו? הערבי הנפצע חי עוד יום אחד ומת. לפני מותו אמר, כי יהודי ירה עליו, אבל הוסיף, כי החייב האמתי הוא השיך, משום שהוא הכריח אותם להתנפל על היהודים, והיהודים לא עשו לו רעה מעולם.

המשפט בא לידי הוואלי אשר בבירות. משם נשלח לידי הפחה בירושלים. לפי שעה לא נאסרו לא יהודים ולא ערבים. ואחרי שהערבים העידו שהשיך הכריח אותם להתנפל על המושבה, האמינו הכל, כי ישפטו את השיך ואת ברגין למאסר למשך שנה או שנתיים.

ברגין ברח מן הארץ עוד טרם נקרא למשפט. פרקליטם של היהודים היה מר חזן—המנהל של ראשון-לציון בעת ההיא. הפרוצס נמשך זמן רב. לעתים תכופות היו קוראים לעדות של יהודים מקסטיניה ולערבים מן האמאמא. ונדרמים היו באים תכופות לקסטיניה, וזה היה מעכב את העבודה. המשפט נמצא בידי השופטים בעזה, וקסטיניה היתה מתבוססת בדמיה, כי לא רק כסף היו מוצצים ממנה אלא גם דמים מתושביה.

אחרי שברגין ברח מן הארץ, בא קייזרמן למלא מקומו כמנהל בקסטיניה. זמן קצר ישב קייזרמן בקסטיניה ועמל הרבה לטובת הנשפטים. והועד האודסאי, שהמשפט עלה לו בדמים מרובים, קצרה ידו אחרי כן למלא את תכנית הבנין שנתקבלה לשנה הראשונה. קשה היה להוציא כסף מידי הועדים; לא נמצא די כסף אפילו לגמר המשפט, וסכנה היתה צפויה לאכרי קסטיניה שיאסרו אותם בבית הסוהר.

אז בא בן־יהודה מירושלים ליפו, ובשם מר־נסים בכר בקש מאת הועד הפועל לשלוח את הכסף הנחון לגמר המשפט; הוא הודיע שיש לחוש, שבאם לא ינתן הסך אשר הובטח, יאמרו פקידי הרשות, שהונו אותם, ואת חמתם יכלו בראשי האכרים. בהערות בסוף הספר, (הערה 14) אני מביא צלום ממכתבו של בן־יהודה אלי בענין זה, בהיות המכתב אפיני מאד ונותן מושג מתנאי החיים בעת ההיא.

בינתיים נקרא קייזרמן לרוסיה, לעבודת הצבא, במשך חרשים. הועד האודסאי דרש שביחד עם קייזרמן יבוא גם הל"ר יפה לאודסה, ובקש שאני אמלא את מקומו של קייזרמן בקסטיניה. ולפי שאני לא יכולתי להניח את עבודתי ברחובות, הצעתי לפני הועד האודסאי, שסוסקין ילך לקסטיניה, להיות מנהל בקסטיניה. בעת ההיא נגמר המשפט — אחרי שהכסף וסוסקין נתמנה למנהל בקסטיניה. בעת ההיא נגמר המשפט — אחרי שהכסף הנחון ניתן על ידי נסים בכר. את כל האשמה גוללו על ראש ברגין, ושלל בפניו דנו אותו לעבודת פרך למשך חמש עשרה שנה. את הערבים בחאמאמא חייבו לשלם קנס ליהודים שלש מאות פרנקים ואת היהודים חייבו לשלם לערבים ארבע מאות פרנקים...

שני הועדים, האודסאי והפריסי, עיפו יחד מהמשפט הזה. הכסף שהיה מוכן בשביל קסטיניה כבר כלה, והמושבה התחילה לסבול מחסור. אחרי שהועד האודסאי חדל להתחשב עם המרכז הפריסי, יצאו ניגו וקלוריסקי, באי־כח המרכז, מן הועדה. המצוקה במושבה גרמה להתמרמרות ואכזבה. ביום כ' אב תרנ"ז פנה אלי אייזנשטדט במכתב בשם הועד הפועל שביפו, ובו בקש ממני שאלך לזמן קצר לקסטיניה. באשר סוסקין הוא אדם חדש וזרים לו היחסים השוררים במושבה, ועתה כשהאכרים מיואשים, משום שאי אפשר למלא את התכנית שנתקבלה, יש סכנה, שאם אני לא אלך לשם, עלולה כל המושבה להחרב.

בינתיים התחילו האכרים מרגישים מחסור בכסף לקניית שבולת־שועל לסוסים וזבל לטרקע ובכסף מזומן לתשלום המעשר לממשלה. גפשו של סוסקין בחלה בכל העבודה הזאת, ויעזוב את המושבה. האכרים כתבו לי והתאוננו על גורלם; הם העירו אותי, כי עונת הזריעה של תבואת החורף הולכת וקרובה, ואם לא ינתנו להם הורעים תיכף, עלולים הם לאחר את זמן הזריעה, ומי יודע אם לא יהיו אנוסים אז חלילה לבקש קצבה חדשית. ובעתים קשות כאלו, לא יפלא אם התחילו האכרים לריב בינם לבין עצמם. ובמושבה אין מנהל, אשר ישלים בין המריבים. המשמעת

הפנימית נעלמה כולה, ואיש איש עשה כל מה שלבו חפץ. לעתים קרובות בקשו ממני האכרים, שאִי־שר את הסכסוכים שפרצו במושבה, ועד כמה שידי הגיעה מלאתי את בקשתם.

כפי שידוע לקורא נוסדה קסטיניה בכונה תחלה שתהא זו מושבה למופת: אולם באמת צריך לקרוא בשם: „מושבה לנסיונות“. בה נסו לברר: איך צריך לישוב את ארץ־ישראל, או, יותר נכון, איך אין צריכים לישוב את הארץ. השאלה הראשונה היתה: הטוב לישוב משפחות גדולות, בעלות ידים עובדות הרבה, או שיש לישוב משפחות קטנות בעלות זוג ידים אחד? לו היה די קרקע ודי כסף, בשביל להגדיל אחרי כן את המושבה, אפשר שהנסיון היה עולה יפה, אך כיון ששני אלה חסרו, לא בָּרַר הנסיון כלום.

המשפחות הגדולות היו להן שלשה או ארבעה פועלים, אב ושני בנים, או שלשה. כל זמן שהבנים נשארו בבחרותם ולא נשאו להם נשים, וכל המשפחה עבדה כיחידה אחת, היה הכל טוב וישר. אבל כמעט נשאו להם הבנים נשים, ותחת כפת־גג אחת נתקבצו נשים אחדות, החל הריב בין האבות ובין הבנים. ראשית, היה הבית צר מהכיל את כולם; שנית—דרשו הנשים הצעירות, כי בעליהן יעזבו את הוריהם וההורים יקצו להם חלקי אדמה משלהם, למען יהיו בעלי בתים לעצמם. ההורים מאנו, כמובן, לחלק את קרקעם לחלקים קטנים; הם חפצו שכל העבודה תוסיף להתנהל כיחידה אחת, כבראשונה; מלבד זה—לו התחילו לחלק את הקרקע לכל בן ובן את חלקו, לא היתה הקרקע מספיקה. אחרית דבר היתה, כי ברובן של המשפחות הגדולות עזבו הילדים לא רק את אדמת הוריהם, אלא גם את הארץ כולה וילכו לנוע אל ארצות אחרות, והאבות הזקנים אנוסים היו לנהל את משקם—מה שהיה למעלה מכחותיהם. כך סבלה המושבה גם מחולשת־זקנה וגם מחסרון־דמים.

ע ק ר ר ו ן

עקרון היא המושבה היחידה אשר יסד הברון לבעצמו והושיב בה את טובי האכרים אשר בחר מבין היהודים עובדי האדמה אשר ברוסיה. יתר המושבות אשר הברון תמך בהן, נוסדו על ידי אחרים. בעצם הדבר לא היה לי שום משא ומתן עם המושבה הזאת. רק מקרה אחד הביאני לידי מבצ ומשא עמה. ומעשה שהיה כך היה:

הפקידות של הברון נתנה לאכרים קרקע, בנתה להם בתים, ובמשך שתי השנים הראשונות להתישבותם היתה נותנת להם בכל חודש די מחיתם, לפי מספר הנפשות. את כל הכסף הזה העלו בחשבוננו של כל אכר, שיהיה עליו לשלם, כשיהיה בידו. הברון לא חפץ לקבל את דמי התשלומים האלה לכיסו, כי אם הקדיש אותם לשוב הארץ. לו היו האכרים מסוגלים לסלק את חובם, כי אז היה הברון מיסד מושבות אחרות בכסף הזה.

אכן שיטה זו היתה בעוכרי המושבה ובעוכרי ההתישבות בארץ בכלל. כדי שהאכרים ירגישו כי אדונים הם לעצמם וכי הארץ אשר הם יושבים עליה שלהם היא, היה צורך להתנהג עמם אחרת: נחוץ היה לקבוע, שכל התבואה שהאכרים זרעו וקצרו, להם היא, ואם אין התבואה מספיקת לפרנס את בעליה — כפי החשבון הערוך — צריכה היתה הפקידות למלא את החסר. אין ספק כי לו היו יודעים האכרים, כי מה שהם מוציאים מן הארץ — להם הוא, היו חוגרים את כחותיהם לעבוד את האדמה באופן היותר טוב כדי להרבות בהכנסה ולמעט בקבלת תמיכה. אבל הפקידות של הברון עשתה אחרת. כל התבואה שהאכרים היו מאספים מן השדה לקחה לה הפקידות ומכרה אותה, ואת הכסף העלתה לחשבון החובות של האכרים, לאמור: בשנת . . . סלק האכר פלוני בן פלוני סך וסך . . . והוסיפה לתת להם קצבה חדשית לפרנסת ביתם. המצב הזה הביא את האכר לידי הכרה, שלא הוא אדון אדמתו ויבולו, אלא הברון או

פקידיו, הרי שעלול הוא והבאים אחריו להיות משועבדים לברון כל ימיהם, כי לעולם לא יסלקו את חובם לברון בשלמות, ולעולם יהיו זקוקים לקצבה חדשית מידי מטיביהם. ואם כן השתדלו להונות את הפקידות עד כמה שאפשר היה, ולהרויח קמעא מן הצד. וכך היו גונבים מרשות עצמם. כך, למשל, אחרי דישת התבואה, היה הקש והתבן מסור להם לעשות בם כאות נפשם. וכשהיו טוענים את התבן על העגלות, היו מטמינים גם שק חטים או שעורים, ומוכרים אותו בעיר ואת הלסף היו שמים בכיסם. הפקידות לא ידעה מאומה מכל הנעשה. וכשערכה את החשבון של הוצאות המושבה והכנסתה, במשך שנים אחדות, יצא לה, שאין תבואת המושבה מספקת לפרנסת אכריה. אז הוחלט בפרנס לנטוע על חלק גדול מאדמת עקרון זיתים ושקדים. האכרים, שידעו כי חשבונותיה של הפקידות נערכו בשקר, וכי באמת אפשר להתקיים בתבואת השדה, התנגדו בכל כחם לאותה ההחלטה שאמרה להפוך את אדמת עקרון לשדה אילן. הפקידות קבלה הוראות חמורות מפרנס, לבלי לשמוע בקול הקולוניסטים ולנטוע עצים. האכרים לא יכלו לגלות את האמת, והוסיפו לצעוק, שהם חפצים לזרוע תבואות ואינם חפצים בנטיעות. וגם עוד טענה היתה בפי האכרים. הם טענו, כי בפלחה אין צורך לחכות ימים רבים ליבול, ותיכף לבשול התבואה באה ההכנסה; וכך יתכן, שסוף סוף אפשר יהיה לאכרים לבוא לידי עמידה ברשות עצמם. אבל בנטיעות, וביחוד בזיתים, הלא ימים רבים עוברים עד שאפשר ליהנות מן הפירות. אבל הפקידות עמדה בשלה. ובכן קראו האכרים את הפקידות לדין תורה בפני רבני ירושלים ויפו. הרבנים מצאו, כמובן, כי הברון הוא בעל הבית, והאכרים צריכים או מחויבים לציית. אפשר שהאכרים היו מקיימים את פסק דינם של הרבנים, אבל הפקידות שגתה שנית: דעת האכרים היתה נוחה מן הנטיעות. לו היו נוטעים על חלקתו של כל אחד ואחד לבד, באופן שהנטיעות תהיינה רכושם של בעלי האדמה. אבל הפקידות החליטה לבלי לנטוע על חלקתו של כל אכר לבד, אלא אמרה למחוק את הגבולים שבין חלקה לחלקה ולנטוע את השטח כולו שקדים וזיתים, מתוך כוונה, שרק אחרי כן, כשהנטיעות תבאנה פירות, יחולק השטח בין האכרים, חלק חלק לכל משפחה.

בעת ההיא כבר עברו על עקרון עשר שנות קיום, והאכרים הרגישו שאם יתירו הפעם יחדלו להיות „אדונים“ לאדמתם וכל עבודתם במשך עשרת השנים תלך לאבוד. הם לא היו בטוחים כלל כי יחלקו את הנטיעות ביניהם, באופן שכל משפחה תקבל כפי צרכיה. סבורים היו כי הנטיעות

תשארנה בידי הברון לעולם ועד, והם יהיו צובדים על אדמתו ובכרמיו בשכר.

וכך התנגדו בכל מרחץ לחפצה של הפקידות ובזרוע עכבו בעדה מלנטוע. בימים ההם היה אטינגר, יהודי צרפתי, הפקיד בעקרון, והפקיד העליון היה בלוך, פקיד הברון בראשון לציון. איש קשה היה בלוך ולא נתר אפילו כחוט השערה. וכאשר באו האכרים ועקרו את הנטיעות הראשונות, הביא בלוך שוטרים תורכים מיפו, ואכרים רבים. הובאו בשלשלאות של ברזל לבית הסהר שביפו. וירגז העולם היהודי כולו. טלגרמות עפו מארץ ישראל לאירופה ומאירופה לארץ ישראל. גם רבני ארץ ישראל התערבו בדבר אבל הם לא השיגו מאומה.

בינתיים עזב אטינגר את עקרון ותחתיו בא בריל, בן אכר מזכרון יעקב, שלמד דעת האגרונומיה בפריס על חשבון הברון. הוא לא התנגד כל כך לאכרים, ודרש מאת הפקיד העליון, בלוך, שיפנה אל הועד הפועל ביפו ויציע לו שהוא יתערב בדבר, כי האכרים מתיחסים אליו ביתר אומון. בימים ההם היה בינשטוק ראש הועד הפועל ביפו. בינשטוק בא אלי ויבקש ממני כי אסע עמו יחד לעקרון, לשים קץ לסכסוך. כי אף שגם אני הייתי "פקיד", האמינו בי אכרי עקרון, מדעתם את אשר עשיתי לאכרי רחובות, את אשר יגעתי ועמלתי עמם יחד ולא נהגתי מעולם מנהג הגאים — פקידי הברון. ובכן החליטו להשען על בינשטוק ועלי בנוגע לסכסוך עם הפקידות.

ואנכי ידעתי את המצב האמתי של הפלחה; ידעתי כי לא נכונה היתה הערכתה של הפקידות; וידועה היתה לי סבת הטעות שלה. חתנו של אחד מאכרי עקרון ספר לי את הסוד — ועל כן יכולתי לדבר עמהם גלויות. זמן רב בלינו בעקרון והבאנו לידי הסכם בין האכרים והפקידות, עד כי נעשה שלום אמת ביניהם. האכרים זרעו תבואות את החלק האחד מאדמת עקרון ואת החלק השני, שרחוק היה מהמושבה, נטעו עצי פרי.

תַּחֲתֵּי שָׁפָה

אליעזר בן יהודה

עם ראשית התנועה לשוב ארץ-ישראל קמה גם התנועה להחיות השפה העברית. ובאמרי: החיאת השפה, אין אני חפץ לאמר כי עד אז היתה השפה מתה. חלילה לי מזאת. כי אף שבמאות האחרונות לגלותנו לא השתמשנו בשפה העברית בחיי יום יום, חיה היתה בפי עטנו. והשפה העברית, כשפת העם, הועילה הרבה לקיים את האומה העברית, הנפוצה בכל העולם, כחטיבה אחת, בשלמותה. רק הודות לחיותה של השפה אפשר היה ליהודי מפולין לבוא בדברים עם יהודי מאיטליה, ליהודי אשכנזי—עם יהודי מצרפת או מבריטניה וכדומה, ומכתבים בין יהודים ליהודים מארץ אחת לשניה נכתבו תמיד עברית.

בכל זאת לא יכולנו לראות את השפה העברית כחיה באמת, לכל פרטיה, משום שלא היתה חיה בפינו וביחוד לא היתה חיה בפי ההמונים. זאת הרגישו החלוצים הראשונים בתנועת הישוב. והם גם הרגישו את הצורך בשפה העברית כשפה חיה בחיי יום-יום, וגם עשו תעמולה לרעיון: כי עם שיבתנו לארץ-ישראל, עלינו לשוב גם לשפת ישראל.

בעת ההיא בא יהודי צעיר, אליעזר פרלמן, מרוסיה לארץ-ישראל, והשתקע בתוכה. ומהי ראשית מעשהו להשכיח מלבו את השם הגלותי פרלמן, ולפני המנהגים הקדומים קרא עצמו על שם אביו ויצא לו השם אליעזר בן-יהודה. הוא החליט לקבל על עצמו לא לדבר עם יהודים בשום שפה אחרת, מלבד בעברית. ובגדון זה היה קנאי איום ולא נטה אף פסיעה קלה מן הדרך הזאת, אשר עמד עליה. דבורה, אשתו הצעירה, היתה בת שנה יאנאס ממוסקבה, יהודי משכיל וסופר, שידע את השפה העברית וחבב אותה, וחביבות היו עליו דעותיו של בן-יהודה. בתו דבורה גמרה חוק למודה בגימנסיום רוסי. בן-יהודה למד אותה את השפה העברית בחיי יום-יום, ביחסי יום-יום, ואת בנם הראשון שנולד להם קראו בשם בן-ציון. בעקשנות שאין כמוה השתדלו שילדם לא ישמע אף מלה אחת

בשפה זרה, מלבד העברית. ואף על פי שדבורה אהבה את אישה, ובחפץ לב אמרה ללכת בדרכו, בכל זאת התאוננה פעם אחת בפני ידידיה על אישה שמתנהג באכזריות רבה עם ילדם, שאינו נותן לו ללכת החוצה לשחק עם ילדים אחרים, כדי שלא ילמד שפה אחרת, מלבד עברית. בארץ-ישראל קראו את דבורה בשם „האם העברית הראשונה“, ושני בניה, בן ובת, שנולדו בירושלים, היו הבנים העברים הראשונים.

בשנת תרמ"ג התחיל בן-יהודה ללמד עברית בעברית, בבית-הספר של אליאנס, שמנהלו היה מר נסים בכר; בן-יהודה היה הראשון שנסה ללמד עברית בשיטה זו. ואנחנו חייבים תודה למר בכר המנוח על שהרשה לבן-יהודה את נסיונו, אם כי בימים ההם טרם נשמעה שיטה כזאת בבית-הספר לעברים. אבל בן-יהודה נשאר מורה רק ירחים אחדים. משום חולשת הגוף אנוס היה לעזוב את מקומו בבית-הספר. והנסיון הזה ללמד עברית בעברית חזר ונשנה בשנת תרמ"ז (1886), בבית-הספר הזה עצמו, על ידי תלמידו של בן-יהודה — מר דוד ילין. בשנת תרמ"ט (1889) התחילה גם דבורה, אשתו של בן-יהודה, ללמד עברית בעברית; אבל היא לא האריכה ימים. בשנת תרמ"ח (1888) כתב בן-יהודה בעתונו „הצבי“, כי בכל העיר ירושלים אין אף בת ישראל אחת שתדע מה- שהוא בשפה העברית, או שתדע מעט מדברי ימיהודים, או שתהיה לה, על כל פנים, איזו השגה מרוח הלאום. והוסיף: „ממילא מובן, שכל זמן שנשינו לא תדברנה עברית אין תקוה להחיות את השפה בפי העם.“

דבורה מתה בעודה צעירה לימים. אז הלך בן-יהודה למוסקבה וישא לאשה את חמדה, אחות דבורה הצעירה. בהיותו ברוסיה עבר דרך ערים גדולות ועשה תעמולה בין חברי החברות ל„שוב ארץ-ישראל“, שייסדו אגודות לדבור בשפת עבר. וגם נוסדו אגודות כאלה בערים רבות, בשם „שפה ברורה“. אגודה כזאת נוסדה גם בוורשה, ומטרתה היחידה היתה—להתאסף לשעה אחת ביום ולדבר עברית. כל חברינו ידעו עברית וכתבו עברית יפה. אבל כשנתאספנו לחדר, ששם צריכים היינו לדבר עברית, היינו כולנו כאלמים. הענין היה חדש וטרם מצאנו את המלים הנחוצות להביע בפינו את אשר עלה על דעתנו. אלו היתה מטרתנו לשאת ולתת, או להתוכח בענין מסוים, או בשאלה מסוימת, אפשר שהיינו מוצאים את הבטויים הנחוצים. אבל המטרה הלא היתה לדבר סתם, מלים בעלמא, וזה היה קשה מאד.

כך היינו שהויים בצער גדול, מביטים איש בפני העהו ומרגישים כי הלשון ניטלה כמנו, ומאושרים היינו כולנו באותו רגע שכלתה השעה ועזבנו את החדר ויכולנו לדבר איש עם אחיו בשפת אמא!...

ולא רק בוורשה הרגישו עצמם הדוברים עברית במצב בלתי נוח, כי אם גם בירושלים. ועובדא תוכיח. בן־יהודה ופינט יסדו אגודת־סתר בשם „תחית ישראל“, שתעודתה היתה להחיות את שפת עמם על ידי זה שיהודי ארץ־ישראל ידברו בה. והנה מוצאים אנו בתקנות האגודה הזאת סעיף אחד האומר: החברים צריכים לדבר עברית כשהם מתאספים לאספה, וגם ברחוב, ולא יבשוש. אופיניות הן המלים: „ולא יבשוש“ — משום שבטוחים היו כי אנשים מן הצד יביטו על מעשיהם כעל שחוק ילדים או סתם דבר־שטות.

כשבאתי בפעם הראשונה לארץ־ישראל כדי לקנות חלקת אדמה בשביל חברי „מנוחה ונחלה“, אנוס הייתי לדבר עברית עם אחינו הספרדים — הם היו אז המתווכים היחידים ביני ובין הערבים — ועד מהרה דברתי עברית בשטף־לשון ואפילו בהברה הספרדית. וזאת היתה השפה היחידה בה נדברו היהודים אשר באו אל הארץ מארבע פנות העולם. עכשיו, כשהשפה העברית נפוצה בכל מקום, ובארץ־ישראל היא השפה המתהלכת ושומה בפי הילדים — קשה לנו לתאר לעצמנו מה היה המצב אז. בפרט זה; עתה אין איש יכול לצייר לו כל אותם הקשיים, או המכשולים, שנמצאו על דרכם של חלוצי השפה הראשונים.

ובן־יהודה, לא די שהחזיר את השפה העברית לחיי העברים, אלא גם הרחיב והעשיר אותה על ידי שהכניס כמה וכמה מלים חדשות ומבטאים חדשים שאי אפשר בלעדיהם בחיינו עתה. הוא הוציא לאור בירושלים שבועון עברי, שפעם נקרא בשם „האור“ ופעם בשם „הצבי“. בשבועון הזה השתמש בהרבה מלים חדשות, שצריך היה לפרשן ולבארן למען יבין אותן הקורא. אדם חדש שבא בימים ההם לארץ־ישראל היה מתקשה בהבנת העתון הזה — משום רוב המלים החדשות שבו. ולאחר זמן רב, כשבא „אחד העם“ לארץ־ישראל, אמר, שהוא צריך להתחיל וללמוד מחדש את השפה העברית — משום שאין הוא מבין מה שכתוב בעתוננו של בן־יהודה. ובמצב כזה ראו את עצמם כל העולים החדשים. אבל מי ששהה בארץ־ישראל זמן קצר, התרגל לאט לאט אל המבטאים החדשים ולא הרגיש בהם כל זרות. ומעשה במלה אחת כזאת: בן־יהודה השתמש במלה „רציגות“ למושג „כובד ראש“. וזוכר אני כמה צחוק

עוררה המלה הזאת (המזכירה ריצינוס אויל—שמן-קיק) בספרות העברית כולה. א. ל. לוינסקי המנוח כתב פיליסון ארוך ובו עשה לצחוק את המלה המשונה הזאת. גם מרדכי בן הלל הכהן, גם בוקי בן יגלי (הד"ר קצנלסון), גם אחרים לא יכלו להתאפק משחוק עת פגשו בספר את המלה המשונה הזאת. וכל כך הרבו ללעוג ל"רצינות" עד שנתאזרה בספרותנו והכל משתמשים בה. אפילו לוינסקי עצמו היה משתמש בה אחרי כן, ולא דרך צחוק, אלא ברצינות גמורה. ולא הסתפק בן-יהודה רק בעבודה הזאת לבדה, אלא התחיל בחבור מלון עברי-עברי הדומה בשעורו והקפו למלוגים האקדמיים המפורסמים. תחילה הסתפק בעבודה זו בעוזרים מקומיים. אבל עד מהרה נוכח שהכחות המקומיים אינם מספיקים לעבודה ענקית כזו והפסיק את עבודתו. אחרי זמן התחיל שוב ושוב הפסיק, ולא הספיק להוציא לאור אלא מחברות אחדות, והפעם מחסרון כסף. כך נמשך הדבר עד שקמה חמדה אשתו וברוב מרצה עלה בידה להשפיע על יהודי אמריקה, ובהשתתפותם — על הוצאת הספרים האשכנזית לנגנשיידט, שלקחה על עצמה הדפסת המלון. עד עתה יצאו לאור תשעה כרכים, בדפוס מהודר, מודרני, שאין כמוהו ליופיו בכל ספרות ישראל. כאשר מת בן-יהודה השאיר אחריו חומר כתוב, אם גם בלתי מעובד, בשביל הכרכים האחרונים של המלון אשר טרם נדפסו.

לו היה בן-יהודה יהודי אדוק, היה זוכה אולי לראות פרי-עמלו בחייו. אבל בהיותו אדם חפשי בדעותיו, ולהצטבע לא יכול, נתנו בו קנאי ירושלים את עיניהם לרעה, רדפוהו, קראו עליו חרם, הלשינו עליו בפני הממשלה התורכית, הגיעוהו לבית האסורים והפיצו כתבי-פלסתר נגדו בכל רחבי אירופה — כל אלה גרמו לאחר את הגשמת מחשבתו הגדולה אשר חשב על השפה העברית והחיאתה. אבל תחת זאת זכה לראות בסוף ימיו דור עברי חדש, אשר השפה העברית שפת-אם היתה לו.

בית הספר ביפו

בראשית תנועת הישוב היתה שפת הלמוד בכל בתי החנוך בארץ-ישראל — בישיבות, בבתי תלמוד תורה ובחדרים — השפה ה"יהודית". ולא דוקא זו הנקראת "עברי טייטש", אלא שכל קבוץ וקבוץ היה מלמד את ילדיו ב"אידיש" שלו. כלומר: הספרדים השתמשו ב"אידיש" שלהם, שהיה בעיקרו ספרדית מתובלת במלים עבריות וגם ערביות; התימנים שנמצאו אז בארץ-ישראל היו משתמשים בערבית המעורבת במלים עבריות, והגורג'ים — בגורג'ית. וכך היתה ארץ-ישראל מקום לעם בצל שפות שונות, ורק שפה אחת, שפתו הוא, איננה בפיו. כאשר נוסדו המושבות הראשונות "ראשון לציון", "זכרון יעקב" ו"ראש פנה", והברון רוטשילד לקח אותן תחת חסותו ובנה בתי-ספר בשביל ילדי האכרים, דרש שהילדים ידברו רק עברית. אבל פקידיו, פטריוטי צרפת, הכניסו לאט לאט את השפה הצרפתית לתוך בתי הספר והשתדלו לעשותה שוררת שם. מספרים, כי כאשר בא הברון בפעם הראשונה לזכרון-יעקב, פגש בילד עברי ושאל אותו: מי אתה? הנער לא הבין את השאלה ואחרי שחשב קמעא, ענה בן מי הוא. התשובה הזאת לא הניחה את דעתו של הברון, וחזר ושאל אותו שנית את השאלה הזאת: "מי אתה?" והרכה לחזור על שאלתו, עד שהנער ענה לו: "יהודי אני". נחה דעתו של הברון. אבל המורים העברים שבבתי הספר נלחמו בכל עוז נגד ההשפעה הצרפתית ובעד שלטון העברית בבתי הספר. בראשון-לציון שמש מורה מר דוד יודלביץ שהיה "חסיד" גדול של בן-יהודה. הוא חגר את כל כחותיו במלחמתו בעד העברית. עוד בשנת תרמ"ח (1888) היה מלמד את תלמידיו עברית. בעברית, ואפילו ראשי יסודי המדע היה מלמד בעברית. ומרדכי לובמן, איש יודע עברית, שהיה מנהל בית הספר בראשון-לציון, עמד על צדו של יודלביץ וגם חבר בעברית. ספר "שיחות בידיעות הטבע" לילדים. ובזכרון יעקב היה המורה "שמרין", שאף הוא התנהג בבית-

הספר כמו שנהגו בראשון לציון, אלא שלפעמים היה משתמש גם באידיש כבשפת-עזר לעברית. וכך היה נוהג גם משה דוד שוב בבית הספר שבראש פנה. ובשנת תרמ"ט (1889) הנהיג המורה אליהו ספיר שיטת עברית בעברית בבית הספר בפתח-תקוה, ובמקצת הנהיג גם את הוראת השפה הערבית. בשנה ההיא הנהיג יעבץ שיטת עברית בעברית בבית הספר אשר בזכרון-יעקב, ונוסף לה גם למוד מעט של השפה הגרמנית. וכן עשה גרזובסקי בעקרון. גם את יסודי המדע למד בעברית.

אלה הם בתי הספר העבריים שמצאתי בארץ-ישראל בבואי שמה בפעם הראשונה. המורים העברים עמדו בקשרי מלחמה עם פקידי הברון—מפיצי השפה הצרפתית ותרבותה. ואליהו שייד, המנהל הראשי של מושבות הברון, אשר חי בפריס, היה בא בכל שנה לארץ-ישראל, שוהה שם חדשים, בוחר לו את המשובחות שבבנות האכרים ושולח אותן פריסה. שם היו לומדות בבית-ספר צרפתי, ואחרי כן היה שולח אותן לארץ-ישראל בתור מורות שפת צרפת בבתי הספר שבמושבות. נמצא מי שהאשים את שייד גם בכוננות יותר זרות, אבל אם כך ואם כך, הרי כל האכרים ראו, כי בשוב הנערות מפריס הן נתמכות מאת הפקידות של הברון, ויש שדעתן מכרעת בענייני המושבות. המצב הזה גרם לשחיתות מוסרית במושבות. רבים מבני האכרים שאפו תמיד לנסוע לפריס ולשוב כפקידי הברון. רחובות היתה יוצאת מהכלל בגדון זה. אנחנו לא היינו תלויים בדעתם של פקידי הברון, ושייד לא היה „מיטיב“ לבנינו, וכך יסדנו לנו בית ספר, עברי כולו. ולפי שיטת שווי המשקל שמנו לחוק לנו כי כל זמן שהילדים לומדים עדיין בבית ספרנו אסור להם ללמוד שפה זרה.

כך היה מצב החנוך העברי במושבות בזמן שעליתי לארץ-ישראל. בערי הארץ לא נמצאו בתי ספר עבריים כל עיקר (רק יוסף מיוחס, בירושלים, למד בשנת תר"ן—1890 עברית בעברית). בכל בתי החנוך שלנו היתה „אידיש“ שפת הלמוד, כאמור. אבל היו בערים גם בתי חנוך מטעם מוסדות שונים שבחוץ לארץ. כזה היה, למשל, „בית הספר של למל“, אשר שפת הלמוד בו היתה השפה הגרמנית; ובבית הספר של „ישראל חברים“ היתה שפת-הלמוד צרפתית. בבתי הספר האלה היו מלמדים עברית רק במדה שצרכי הדת דרשו, אבל לא כשפה לאומית. ורובני ירושלים קראו חרם על כל בתי הספר. ויצא קוריוז כזה: אותם היהודים שהתפרנסו מן החלוקה והיו תלויים בדעת הרבנים לא היו שולחים את בניהם לבתי הספר, אף לא אל העבריים, אלא לבתי תלמוד תורה ולחדרים,

ואולם את כנותיהם היו שולחים לבתי הספר של המסיתים הנוצרים, כי על אלה לא חל החרם של הרבנים...

רס כשבאו לארץ האב והבן בלקינד, יסדו ביפו בית ספר עברי. מאיר בלקינד, הוא האב, שהיה מלמד בעיר מוהילוב ברוסיה, בא עם כל משפחתו לארץ-ישראל, וישראל בנו, שהיה תלמיד באוניברסיטה ברוסיה, עמו. האב ידע עברית והיה גם תלמודי גדול, והבן מלומד בחכמות חיצוניות ויודע שפת עבר גם הוא, והם שניהם היו המורים בבית הספר אשר יסדו. האב למד עברית ותלמוד, והבן למד גם ידיעות כלליות, וגם עברית. ובית הספר הזה הוא שהיה אותו "הלוח שבשדרה", שממנו צמחו ונתפתחו בתי הספר העבריים בארץ-ישראל.

אנכי באתי לארץ-ישראל בשנת 1890. בעת הזאת בא גם טיומקין אל הארץ בתור ראש הועד הפועל של חובבי ציון. אנחנו השתדלנו בפני "בני משה" אשר בחוץ לארץ, כי יתמכו בבית הספר הזה. טיומקין ידע את משפחת בלקינד, כי בהיותו תלמיד בית מדרש גבוה בפטרבורג היה מודע לבתו של בלקינד, לאולגה. הבת הזאת נישאה לחנקין — המתוך במכירת אדמה וקנייתה בארץ-ישראל. הוא היה הסרסור גם בקניית אדמת רחובות. כך היינו מכירים את המשפחה החשובה הזאת, וראינו מה גדולה התועלת שבית הספר הקטן הזה יכול להביא להתפתחותה של השפה העברית בארץ. כל חברי "בני משה" שנמצאו בארץ, נכנסו כחברים ללשכת "בני ברית" שביפו, ועל ידי כן עלתה להם להשפיע על "בני ברית" שבאמריקה, שיתמכו בשעורי ערב לעברית ביפו. כולנו יחד יסדנו ביפו סניף לחברת "כל ישראל חברים", והשתדלנו אחרי כן בפני ועד החברה שבפרס, שיתמוך בבית הספר של בלקינד.

אחרי שטיומקין עזב את הארץ ותחתיו בא בינשטוק, הביא לנו זה האחרון את הידיעה מאודסה, כי חובבי ציון ביחד עם "כל ישראל חברים" החליטו לקחת את בית הספר של בלקינד תחת חסותם. על ידי כך חדל בית הספר מהיות מוסד פרטי, והיה לבית הספר של הקהלה היהודית אשר ביפו, ובשנת תרנ"ג עבר בית הספר מרשותם של הבלקינדים לרשות ועד, אשר השתתפו בו אלמנטים שונים. הועד האודסאי השתתף בו על ידי בא-כחו בועד הפועל שביפו; השתתפו בו גם באי כחם של חובבי ציון ביפו, שרובם היו "בני משה", וגם באי כחה של "חברת כל ישראל חברים".

לפי תקנותיה של החברה האחרונה אין היא תומכת בשום בית

ספר אס' אין לה הזכות למנות שם מנהל משלה. ובכן ניתנה לה הזכות הזאת גם בבית ספרנו זה והיא מנתה למנהל את מר אנג'יל, יהודי מבולגריה, שגמר את בית-הספר-למורים של החברה בפריס. האב והבן בלקינד הוסיפו להורות בבית הספר. אך אחרי שועד בית הספר הגדיל והרחיב את המוסד הוזמנו גם מורים אחרים. בין אלה "האחרים" נמצא גם המורה היותר מובהק בארץ-ישראל בימים ההם, מר יהודה גרזובסקי. ולבית הספר שתי מכינות ושלוש מחלקות. הועד האמור פנה לחובבי ציון ברוסיה בבקשה שינדבו לטובת בית הספר הזה, כדי שאפשר יהיה לכונן מוסד חנוכי הגון באמת. הכסף שהועד האודסאי וחברת "כל ישראל חברים" קצבו לכך, לא הספיק לעשות את בית הספר למכון חנוכי עברי מודרני, כדרוש. "בני משה" שהיו נפוצים בכל ערי רוסיה עשו את כל אשר היה ביכלתם לעשות—להשיג את הכסף הנחוץ לשכלול בית הספר שביפו. אבל עוד בימים הראשונים להתחדשותו של בית הספר פרצו חלוקי-דעות. בגלל תכנית הלמודים ושטת הלמוד. "בני משה" חפצו שהמורים ילמדו את כל הלמודים בעברית; אף למודים כמו חשבון, דברי הימים, גיאוגרפיה וכדומה. אמנם אנחנו טרם היינו מוכנים לכך, וספרי למוד ללמודים אלה טרם חוברו. אבל בלקינד וגרזובסקי התחילו לתרגם יום ליום לעברית משפות שונות את השעורים, שיהיו צריכים ללמד ביום מחר. וזה — בלא תשלומים כל שהם. כך ניתנה לנו האפשרות "לחבר" ספרי למוד בשביל כל המחלקות, על מנת להדפיס אותם בסוף שנת הלמודים. אבל נמצאו בין חברי הועד גם אנשים שהטילו ספק בעצם האפשרות ללמד דברי מדע בעברית. הם חשבו שדבר הלמוד בעברית דורש זהירות יתרה וצריך להנהיג אותו לאט לאט וללמד בעברית רק את האפשרי ואת שאר הלמודים יש ללמד בצרפתית. ו"חברת כל ישראל חברים" שהתנגדה לעברית בתור שפה לאומית, חשבה, שבהעמדת חכם ספרדי בבית הספר, שילמד את הילדים תפלות — כמו שהיא נוהגת ביתר בתי הספר שלה במזרח — תצא ידי חובת עברית, ואת הלמודים יש ללמד בשפת הצרפתים. אמנם בבית הספר הזה אנוסה היתה לותר קמעא לחובבי ציון שותפיה, על כן הסכימה להוראת הלמודים העבריים בעברית, אבל דרשה ללמד את המדעים דוקא בשפה הצרפתית. אלא שהמנהל אנג'יל—יהודי בולגרי וחתנו של האכר בריל מזכרון יעקב — אס' כי התחנך בבית ספרה של האלינס בפריס, נטה אחרינו והרשה לנו ללמד בעברית את כל הלמודים שאפשר היה ללמדם עברית על נקלה.

ופה ודוי קטן. גם אנכי, שגודלתי בחדר וחונכתי בישיבה, ואשר שם למדו הכל על פי שיטת התרגום, לא יכולתי לצייר לי, איך זה ילמדו גמרא בעברית. בלקינד הזקן בקשני להיות נוכח בבית הספר בשעה שהוא מלמד גמרא בעברית. באתי ובחנתי אחד הילדים במשנה: „שנים אוחזים בסלית“. הנער אמר בפני: „שנים אוחזים בסלית, זה אומר אני מצאתיה וזה אומר אני מצאתיה, ובבן—הוסיף מדיליה—זה אומר כולה שלי וזה אומר כולה שלי. במלה הזאת האחת, שהנער הוסיף משלה הוכיח לי, כי הוא מבין את פשט המשנה. בחנתי גם ילדים אחרים במקומות אחרים בגמרא והשתוממתי בהוכחי עד כמה קל יותר ללמד גם תלמוד בעברית. הן את הלשון עצמה הבינו הילדים, על פי הדבור, ומלה אחת במקום הנכון הראתה ברור, עד כמה מובן להם הענין שהם לומדים*.

כך קבענו שכל הלמודים ילמדו עברית בעברית, מלבד למודי מדע אחדים שנלמדו צרפתית. וחברת „כל ישראל חברים“ לא כהתה בנו. בראשית שנת תרנ"ד (1894) החלטנו לפתוח בית ספר גם לנערות. ידענו מה קשה יהיה עלינו להנהיג את השפה העברית כשפה מהלכת בחיינו. לכן חספנו כי בנותינו, אמות הדור הבא, תדברנה עברית, ועל ידי כך יוכרחו הנערים והצעירים לאחוז גם הם בשפה הזאת. אבל בהיותנו מן ה„אדונים“ שכסף אין להם, החלטנו לפתוח, לפי שעה, רק

* צריך אני להעיר, שלא יחיד הייתי בטעותי. בשנת תרנ"ב (1891) נוסדה (על ידי גרובסקי ויודלביץ) הסתדרות המורים בשם: „אספת המורים“. הסתדרות זו מנתה שלשה עשר חברים. באספה שלה, שקמה ביה שבס תרנ"ב, פרצו חלוקי דעות בין המורים. המורה והמדקדק א. ל. גורדון, מפתח תקוה, אמר שבכלל אין ללמד גמרא בבית הספר; אם ההורים חפצים בה, ילמדו את ביניהם. גמרא בביתם ובחדר. ומדעים צריך ללמד בשפה חיה, משום שחסרים לנו המבטאים הנכונים ומשום שהמורים עצמם טרם יודעים לדבר עברית בקלות כזו, שיוכלו לבאר הכל, לתלמידים, בשפה זו. אולם המורים גרובסקי, יודלביץ, ברוך חומה, מרדכי לובמן, א. ל. הורביץ וישראל בלקינד טענו, שהצורך יבוא את היכולת, ולאט לאט נחבר גם את ספרי הלמוד הנחוצים. וישראל בלקינד הוסיף: זכרו נא, את אשר היתה השפה האשכנזית בשעתו של פרידריך הגדול. השפה היתה לא מעובדת. המשכילים ראשי המדע דברו צרפתית. וכמה קשים היו למורים עד שהגיעו למצב ההוראה כיום. ומה צרך היה לשפה הרוסית בימי פטר הגדול, ומה ערכה עתה? אף על פי כן לא עלתה על דעתם ללמד ראשי יסודי המדע בשפה זרה. השתמשו אך במלים זרות. ולאט לאט פתחו את שפתם, ואת המלים הזרות החליפו במלים לקוחות משפתם הם. הדברים האלה השפיעו על האספה. שהחליטה להורות את כל למודי המדע וגם את התלמוד, בשפה העברית.

מחלקה אחת. חברת „כל ישראל חברים“ הסכימה לפתיחת בית ספר לנערות, אף הבטיחה קצת תמיכה. כבר הזכרנו כי בכל מקום שחברת כ"ח גתה תמיכה, דרשה כי מנהל בית הספר יהיה מאנשי שלומה. ובכן מנתה למנהל בית הספר לנערות את הנערה רוזה יפה, אחות הד"ר הלל יפה. המנוי הזה השביע אותנו רצון. בטוחים היינו כי אחותו של הד"ר יפה בודאי תהיה גאמנה לתכניתנו העברית בבית הספר. והנה קבלתי מכתב ברחובות מאת גרזובסקי, שכתב לי, כי עלי לבוא לאספת הועד בלי שום דחוי, משום שיפה זו רחוקה מאד משאיפותינו, ועלינו לשנן לה היטב כי חפצים אנחנו בבית ספר עברי לאומי, בלי שום תערובת מן החוץ, ואחרי שהוא, גרזובסקי, יודע כי אין איש מוכשר להגן על עקרונותינו כמוני, הוא רואה הכרח בנוכחותי באספה.

וכך עלתה לנו, כי מצד אחד היה עלינו להלחם מבפנים על אפיו הלאומי העברי של בית ספרנו, ומן הצד השני קם עלינו האויב החיצוני—רבני ירושלים, שהכריזו חרם על כל בית ספר עברי המתנהג באופן מודרני* ולא קראו חרם על בתי הספר של המיסיון.

ובתי הספר של המיסיונרים היו רבים מאד בארץ: צרפתיים, אנגליים, אשכנזיים ועוד. כבר הזכרתי לעיל, כי אותם ההורים שפרנסתם היתה על החלוקה, והיו תלויים בדעת הרבנים, היו שולחים את בניהם לחדרים ובתי תלמוד תורה ואת בנותיהם—לבתי ספר של המיסיונרים. אבל נמצאו גם כאלה, ואפילו בין היראים, ששלחו גם את בניהם לבתי הספר של המיסיון, אם רק לא נהנו מן החלוקה. רובם של יהודינו עניים היו, ושלוש שכלל לא היה קשה להם. וברצותם שבניהם ילמדו לדעת שפות זרות—אולי תהי זאת להם לתועלת במלחמת החיים—שלחו אותם לבתי הספר של המיסיון, אשר שם לא דרשו כל שכר למוד והיו מקרים, שגם הורי

* משל אחד: פעם אחת דברתי על אודות בית הספר שביפו עם הרב היפואי ר' נפתלי הירץ הלוי אשר מתח בקורת קשה על בית-הספר וירבר עליו רעות. אמרתי לו: איך יכול אדוני להרשיע את בית-הספר והוא לא בקר בו מעולם? ספרתי לו איך מתנהגים שם: שמתפללים שם שלש פעמים ביום, שלומדים את הדינים על פי התלמוד והשלחן ערוך ובקשתי ממנו שיבוא ויוכח בצדקת דברי. על זה עניי בחמימות: „איך יכול אני לבקר שם, והוא מוסל בחרם? הן אסור לעבור על מסתן הבית הזה! ומלבד זאת, מדוע לומדים שם למודים חיצוניים? בתלמוד תורה צריך ללמד רק למודי קודש. וכי, חשבונך הוא גם כן למוד? אני למדתי מתמטיקה בשעות שאינן לא יום ולא לילה. ואני מתמטיקן טוב. הוא ראה את עצמו לא רק כמקובל גדול, אלא גם כמתמטיקן גדול.“

התלמידים קבלו תמיכה מידיהם של המיסיונרים. הם, בבערותם הנוראה, לא הכירו מה רבה החרפה שמתנות כאלו ממיטות על כלל ישראל ועל הכרתו העצמית של הלוקה. ואנחנו לא היינו יכולים ללמד את בניהם חנם—משום שבימים הראשונים להוסדם של בתי ספרינו היו אמצעינו דלים מאד ודרשנו כי מי שהיכולת בידו ישלם לנו שכר למוד כפי אשר תשג ידו. לו קמו אחינו בחוץ-לארץ לעזרתנו, כי אז היינו יכולים לקבל לבתי-ספרנו חנם את כל החפץ לבוא וללמד בו. אבל בימים ההם טרם עמדו היהודים אשר בחוץ לארץ על חשיבות בית ספר כזה וערכו הגדול. מוכרחים היינו לצאת בפומבי נגד ההורים השולחים את בניהם לבתי הספר של המסיתים; הודענו, שישנם אנשים המקבלים חלק מן החלוקה ויחד עם זה הם מקבלים חלוקה גם מידי המיסיון. בעתונות אשר בחוץ לארץ ספרנו כי אותם הרבנים שהכריזו חרם על בתי הספר העבריים, העלימו עין והסיחו דעת מאנשי שלומם, שהמסיתים מגדלים את בניהם. מובן, כי הצד השני לא שתק גם הוא, ובתשובותיהם בדו על בתי הספר העבריים כל מיני עלילות שבעולם, והיו אומרים שבבתי הספר האלו לומדים רק אפיקורסות. זאת אומרת, שבבתי הספר של המסיתים מלמדים את היהדות האמתית... ולמרות כל הצחוק והשטות שבעלילה הזאת, נמצאו בכל זאת בחוץ לארץ יהודים רבים אשר האמינו במלשינות זו. כשהייתי בחשון תרנ"ח (1898) באירופה, כתב לי גרזובסקי (כ"ג חשון): „בודאי ראית באודסה את מר זלמן אפשטיין. אנחנו פה קבלנו בשבוע הזה מכתב מאתו, ובו הוא מספר לנו, כי בחוץ לארץ מדברים רעות על בית ספרנו, וכי הוא נוסד בעיסרו על הכפירה; ביחוד מלשינים עלי, כי אני מבאר את התורה באור בלתי נכון. יודעים אנחנו את המקום אשר ממנו יוצאת כל המלשינות הזאת ואנחנו מבינים כי הכל בא מהשנאה, הקנאה והנקמה. אבל איך לא יבושו האנשים האלה ודעת העם הארצי-ישראלי נוחה מבית ספרנו, ובכל יום ויום באים אנשים מבין האורטודוקסים ומבקשים אותנו שנקבל את ילדיהם לבית ספרנו. אבל הולכי רכיל זורקים בנו אבנים מאחורי הגדר. בשבוע שעבר היה פה החכם-בשי אלישר ובקר את בית ספרנו; הוא בחן את התלמידים, ויהי שמח מאד לראות את רוחב דעתם בלמודיהם ויכתוב מכתב תודה למנהל את בית הספר. אבל הפסקבילים לא פסקו ומכל עברים פונים אלינו במכתבים ושואלים: „האמת היא, מה שידברו?" ותחת אשר היה עלינו לעסוק בתקון תכנית הלמודים, להגדיל את מספר המורים, עסוקים אנו בתשובות על כל דברי הפסקבילים הנבזים.

אבל המעט לנו כל זאת, והנה צרה חדשה. המזכיר הראשי של חברת „כל ישראל חברים“ מר ביגאר, שהיה מתבולל, קיצוני אשר לא ידע את הלאומיות היהודית ולא חפץ לדעתה, כפה את המנהל ודרש ממנו שימעט בלמוד העברית וירבה ללמד צרפתית. וכך באנו לידי סכסוכים עם חברת כ״ח. אנחנו השתדלנו לחזק את העברית; בידי גרזובסקי עלה לחבר שני ספרי למוד, „פרוודור“ ו„בית הספר“, שנתקבלו בחבה מאת המורים. ממנו ראו וכן עשו גם בערים אחרות: — יסדו שם בתי-ספר ללמד עברית בעברית. במכתבו של גרזובסקי אשר הזכרתי לעיל הוא כותב לי עוד כי מחיפה דרשו מאה טופסים „פרוודור“ ושלישים „בית הספר“. וביחוד שמח על אשר דרשו את הספרים האלה מגליציה. בזאת ראינו כבר סימן טוב להשפעה שארץ-ישראל מתחילה להשפיע על הגלות.

כנראה, שזאת הברכה אשר ראינו בהסתגלות השפה העברית להיות לשפת הוראה — היא שהקימה את ביגאר נגדנו. התחילו סכסוכים בין החברה „כל ישראל חברים“ ובין הועד שלנו, סכסוכים אשר הפרידו בינינו אחרי עבודה משותפת במשך שנים רבות. הסיבה הראשית לפירוד היתה השתדלותנו להקים לנו חבר מורים מבין תלמידי המחלקה העליונה. וכך היה הדבר: כל הימים סבלנו הרבה מחוסר מורים טובים, וכאשר הגיע תור המחלקה השלישית לגמור את בית הספר, לא נמצא בארץ-ישראל בית ספר שיוכלו להמשיך בו את הלמודים העבריים. ובכן אמרנו לבחור את טובי התלמידים מן המחלקה האחרונה ולתת להם האפשרות להשתלם בדיעות ולמודים, עד כי יהיו מוכשרים להורות במחלקות הנמוכות למען נוכל להעביר את המורים הטובים שבמחלקות האלו למחלקות הגבוהות. הנדבן הידוע מר קלונימוס זאב וויסוצקי קצב לנו סך מסוים בשביל המחלקה העליונה שבבית הספר. מתחלה נמצאו במחלקה זו רק חמשה תלמידים מן המובחרים, צעירים בעלי כשרון ונטיה להוראה, ודבר זה התאים לגמרי לחפצנו. מובן, כי המחלקה הזאת, העליונה, עמדה גם היא תחת השגחת המנהל של בית הספר מר אנגיל. והנה קבל פתאום מר אנגיל פקודה מאת ביגאר לסגור את המחלקה העליונה, ששמשה בית ספר ל„מורים“. הטעם הרשמי היה, שלפי הכללים השוררים בבתי הספר של האלינס אין מחלקה יכולה להתקיים אם אין בה תלמידים במספר מסוים. ולפי שבחמשה תלמידים אין די לקיום המחלקה, לכן תסגר. אבל הכונה האמתית היתה: למנוע בעד הכשרת מורים עברים בארץ-ישראל. חכ״ח הסתפקה ב„חכמים“ הספרדים, שידעו עברית רק מעט.

בעת ההיא בא לארץ-ישראל המפקח על כל בתי הספר של האלינס בארץ-ישראל ובסוריה, מר פנדיקט. הועד שלנו התאונן באוניו על פקודתו של מר ביגאר לסגור את המחלקה העליונה של בית הספר—אף כי אין היא מתקיימת בכספה של האלינס, אלא בכספו של וויטוצקי. אך ביגאר הוציא פקודה לסגור גם את המחלקה העליונה של בית הספר לנערות וכן לחדול מלהורות מדעים בשפה העברית. כל זה היה בשנת תרנ"ז (1897). כעת היותי באירופה. הד"ר שטיין ביפו, שהיה ראש ל"בני משה" ויושב ראש הועד לענייני בית הספר, כתב לי כל זאת ובקש ממני שאשתדל לבטל את גזרת ביגאר. הוא הודיעני גם כן, כי טופס המכתב הזה נשלח גם לאחד העם. בוורשה התכנסו אחדים מ"בני משה"—שפ"ר, אליעזר קפלן, ז. גלוסקין, מתתיהו כהן ואנכי—ופנו במכתב אל הועד האודסאי בדרישה שהועד ימחה לפני חברת "כל ישראל חברים" על פקודותיו של ביגאר וגזרותיו. מכתב כזה שלחנו גם כן אל חברת "כל ישראל חברים" בפריס על ידי הרב הראשי ליהודי צרפת, הרב צדוק כהן, וגם לסגן היושב ראש של החברה מר נרסיס לוין. לדעתי, כדאים המכתבים הללו להקבע בדפוס, כתעודות חשובות לדורות, ועל כן אני גותן אותם בהערות שבסוף הספר ככתבם וכלשונם. את הראשון, את מכתבו של הד"ר שטיין ומכתבנו לאודסה—בעברית ואת מכתבנו השני לפריס—באשכנזית. (הערה מס' 15).

בקרב נסעתי מוורשה לפריס ונכנסתי לביגאר לשמוע מה בפיו בגזון זה. לכתחילה כפר בכל, כלומר, הוא לא צוה כלל לסגור את המחלקות. ובכן פניתי בטלגרמה ליפו ושאלתי אם המחלקות האמורות סגורות, וענוני בחיוב. באתי שנית לביגאר. הפעם לא כפר עוד, אלא העמיד על דעתו שאין ללמד עברית כשפת לאום. פניתי למר צדוק כהן ולנרסיס לוין ושניהם הודו בצדקתנו. אך כנהוג בחברות כאלו, המלה האחרונה נתנת למוכיר החברה, המטפל בענייני החברה היום-יומיים, וה"ראשים" נשמעים לו...

כך נשארה המחלקה העליונה סגורה. במקומה של זו יסדנו שעורי ערב לחמשת התלמידים, והמורים — גרזובסקי, בלקינד וניימן — למדו אותם חנם.

ובשעה שבית הספר העברי מצא לו אויבים בכל מקום, שהיו מעוניינים להכשילו ולהפילו, לא הדלה השפעתו הרבה על הלך מחשבותיהם של היוזמים אשר בארץ-ישראל. מנהל "מקוה ישראל", מר יוסף ניגו (הוא היה חבר-הועד שלנו לענייני בית הספר העברי ביפו), שנתחנך גם הוא

בבית ספר צרפתי, מצא, בכל זאת, שנחוץ להכניס רוח עברי ורוח השפה העברית לבית-הספר שב"מקוה ישראל". ובכן פנה לגרזובסקי בהצעה שיקבל עליו משרת מורה עברי ב"מקוה ישראל". גרזובסקי, שהאינטריגות נגדו כבר היו לו לזרא, קבל עליו את המשרה במקוה-ישראל, ולבית ספרנו אבד מורה הגון. התחלנו לתור בחוץ לארץ אחרי מורה שימלא מקום גרזובסקי. בשלשים ואחד בינואר 1898 (תרנ"ח) כתב לי בן-אביגדור מוורשה לארץ-ישראל, כי אחותי מרת לאה פרושנסקי הציעה לו, שגיסו, המשורר ש. ל. גורדון, יעלה אל הארץ לשמש כמורה במקום גרזובסקי. וכדאי הוא מכתבו של בן-אביגדור, שבו הוא מתאר את גיסו, להשאר זכרון לדור אחרון*. ש. ל. גורדון נתקבל למורה בבית ספרנו והמשיך את החזק הלאומי אשר התחלנו בו.

עתה התחלנו לחשוב על דבר בנין לבית ספרנו. לתכלית זאת נתן הועד האודסאי עשרת אלפים פרנק; אחרי כן קבץ עוד כסף מאת חובבי ציון אשר ברוסיה ושלח שלשים אלף פרנק לידי חברת "כל ישראל חברים" לתכלית הבנין הזה. אנחנו קנינו מגרש יפה בשכונת "נוה שלום", הסמוכה ליפו, והאלינס נתנה עשרת אלפים פרנק לבנין גדר אבנים מסביב למגרש כולו.

בעשרים וששה בדצמבר 1898 (תרנ"ט) הזמין אותי הד"ר שטין לאספה אשר נועדה להתקיים ביפו בשני בינואר 1899. סדר היום היה: א) שאלת הבנין בשביל בית הספר; ב) חשבון הכספים של שנת 1898; וג) תקציב לשנת 1899. לפי שאני הייתי גזבר בית הספר, היה עלי לתת דין וחשבון על כספי הועד. מענין הדבר לתת כאן פרטים אחדים מאותו דין וחשבון: בשנת 1898 קבלנו מאת הועד האודסאי 4000 פרנק; מהאלינס — 5425 פרנק; ממשפחת וויסוצקי, ליום הולדת ראש המשפחה, נדבה — 1000 פרנק; מאת חברת "ציון" בבלטימור — 100 פרנק; מאת חברת "עזרא" בברלין — 600 פרנק; מאת החברה "בני ישראל" ביפו — 660 פרנק. את הסך האחרון הזה נתנה לנו החברה הזאת בשביל לאפשר לנו להוציא מספר תלמידות מבתי הספר של המיסיון ולהכניסן לבית ספרנו. גם הלואות נתנו לנו: מאת הועד האודסאי — 1000 פרנק בתשלומין לשלש שנים, ומאת האלינס — 3000 פרנק, על מנת להחזירם במשך חמש שנים; וכן הגיע לנו מנדבות סך 6687 פרנק ו-69 סנטימים; (בין הנדבות נמצאת אחת בת 288 פרנק מאת הברון וילי * עיין הערה 16 בסוף הספר, טופס מכתבו של בן אביגדור.

פון רוטשילד מפרנקפורט על נהר מיין, הוא חותנו של הברון אדמונד רוטשילד; מאת י. ל. בן יעקב קליינברט מקיוב, על פי צואתו, 1293 פרנק ו-33 סנטימים; שכר הלמוד שקבלנו עלה לסכום של 1080 פרנק; ממכירת ספרים ומכשירי כתיבה קבלנו 137 פרנק ו-50 סנטימים. שאר ההכנסות עם הלואות יחד עלו לסך 2499 פרנק ו-25 סנטימים. בסך הכל: 26.189 פרנקים, 44 סנטימים.

בינתיים ראתה חברת „כל ישראל חברים“ כי המנהל שלה בבית הספר ביפו, מר אנג'יל, נוטה לדעתנו ואיננו ממלא את רצונה כדבעי, ותקח אותו מיפו, ותזכה את בית הספר שלנו במנהל חדש, בבנינישתי שמו. הוא היה יהודי ספרדי, ומוצאו ממשפחה מיוחסת עתיקה. הוא מהר לסגול לו את הרעיון שלנו על אודות תחית השפה העברית, אף הרשה לנו ללמד למודים שונים בעברית, תחת אשר עד כה למדו אותם בצרפתית. ראתה חברת „כל ישראל חברים“, שאפילו מנהליה נותנים יד לנו ומשתעבדים להשפעתנו, והתיאשה, כפי הנראה, מבית ספרנו, והפקירה אותו לגמרי לרשותנו ונתנה לנו לעשות בו כאשר יישר בעינינו. לבסוף הרשתה אפילו לפתוח את המחלקת העליונה—בתנאי שהיא לא תוסיף על הסך שקצבה לתמיכת בית הספר אפילו פרנק אחד. המחלקה העליונה נפתחה אבל הועד המקומי לעניני בית הספר לא מלא את תפקידו בשלמות—לבקר תכופות את בית הספר ולראות אם המנהל ממלא את מצות הועד. תמיד חסר לנו כסף לנהל את בית הספר. גם הועד האודסאי, גם חברת „כל ישראל חברים“ הפריסית, אחרו תמיד במשלוח כסף תמיכתם. אי אפשר היה לשלם למורים את שכרם בעתו. ולו גם היה בא הכסף במועדו, לא היה מספיק כדי לנהל את בית הספר כראוי. גם הנדבות הפרטיות, שהיו מאספים לתכלית זו, לא הצדיקו את סכוינו. וכך מטה ידם של אחדים מחברי הועד, ובמדה זו נפתחה השפעתם גם על המנהל. המורות מלכינסון ובירמן פרסמו אז מאמר במהשלח (כרך ד') ובו בקרו קשה את הנהלת חברת „כל ישראל חברים“ בבתי ספרנו. הדבר היה בחורף תרנ"ט. אחד העם שלח את המאמר אלי ושאל אותי, אם כנים הדברים המסופרים במאמר. אנכי עניתי לו במכתב מפורט על אודות המצב. על זה ענני במכתב אשר הכאיבני מאוד, משום שצדק בתוכחתו. אמנם בית הספר הלך והתפתח, ובכל זאת לא התנהל כראוי ואף על פי המכתבים האלה אינם עכשו לעצרי תחת ידי.

כן היתה השפעתו על החנוך הישראלי רבה, לא רק בארץ-ישראל, אלא גם בחוץ לארץ. בערים שונות נוסדו אז בתי ספר עבריים—חדשה לא נודעה עד הימים ההם. בכל מקום ומקום התחילו להתעניין בשיטת הלמוד עברית בעברית. התחילו ליצור ספרות עברית בשביל הנוער וספרי למוד בשביל בתי הספר העבריים.

בכלל יש למצוא קשר חי בין תחית השפה העברית בבתי הספר ובין התנועה, הספרותית שקמה בעת ההיא. בן אביגדור התחיל להוציא לאור את „ספרי אגורה“, ספורים קצרים, לגדולים ולקטנים, הזיון שלא נראה בגבול ישראל עד הימים ההם. אחרי שנוסד „אחיאסף“, ובן-אביגדור נתמנה למנהל הספרותי של ההוצאה, נדפסו מסוג זה כמה ספרים עבריים חשובים, מקוריים ומתורגמים. אחרי כן נפרד בן-אביגדור מעל „אחיאסף“ ויסד הוצאת ספרים בשם „תושיה“. זו הדפיסה את „הביבליותקה העברית“— שורת ספרים למחקר, ללמוד ולקריאה, מקוריים ומתורגמים משפות שונות: וויטוצקי יסד את הירחון „השלח“, ואחד העם היה עורכו. אבל אם פעולות ספרותיות אלו יש ליחס לתנועת „התחיה“ בכלל, הרי התפתחות הספרות לילדים מקורה בלי ספק בתחית השפה העברית בבתי הספר, שבית-הספר ביפו היה ודאי אחד הגורמים העיקריים בה. נדפסו אז ספורים קטנים לילדים, וכן יצא שבועון עברי בשם „עולם קטן“, שהיה מלא חומר-קריאה מענין בשביל תינוקות של בית רבן. הופיעו כמה וכמה ספרי למוד, ללמד עברית, גם כריסטומטיות עבריות, גם ספרי מדע בסגנון פופולרי בשביל בתי הספר. אפשר לאמר, כי מהפכה גמורה נתחוללה בחיי בתי הספר העבריים אשר בתוך הגולה.

ובארץ-ישראל היתה השפעת בית הספר העברי גדולה עוד יותר. באחד הפרקים הקודמים כבר כתבתי על אודות התפתחותו של בית ספרנו ברחובות. אבל לא רק ברחובות היה כך. בכל המושבות היהודיות גברה השפעת השפה העברית בבתי הספר; מיום ליום נתפשט הדבור העברי בכפרי הארץ ועריה.

הועד האודסאי יסד אז ועדה מיוחדת לעניני בתי הספר בארץ-ישראל. הועדה הזאת שלחה שאלון לכל בתי הספר אשר בארץ, למען הנכח על ידו, מה יש עוד לעשות להתפתחותם של בתי הספר. בהערות שבסוף הספר אני מוסר צלום מכתבו של ליליענבלום אלי, לרחובות, על אודות בית הספר העברי אשר ברחובות*.

* עיין הערה 17 בסוף הספר.

בשל יסוד הכרמל באמריקה, היה עלי לעזוב את ארץ-ישראל למשך שנה שלמה. בהיותי בחוץ לארץ קבלתי מכתב מאת איזנשטאדט (ברזילי) (מיום כ"ז כסלו תר"ס—1899), ובו הוא כותב: מצב בתי הספר שלנו ביפו לא טוב אבל גם לא רע כל כך, כמו שמתארים אותו. גורדון מקדיש להם את כל מרצו, והדבר הזה, כשהוא לעצמו, חשוב מאד. בלקינד ישוב מחר—כפי שהודיע לי. בבית הספר לנערים מלמד גם מַגְרֹגוּס ובבית הספר לנערות—רפאל כהן. בתי הספר צריכים לתקונים רבים. נחוץ לנו עוד מורה אחד כבלקינד, שילמד מדעים פופולריים; הוא, יחיד, אינו די בשביל שני בתי הספר. בבית הספר לנערות צריך לנו עוד מורה אחד, משום שרוב מספר התלמידות הבאות לתוכו ללמוד. על כל אלה נדבר אחרי שאחד העם יבקר את בתי-הספר; לפי הטלגרמה שקבלתי ממנו, יבוא מחר. אחד העם בא אל הארץ וימי שבתו בה ארכו. הוא בקר את כל בתי הספר, וביחוד את בית הספר ביפו. הוא התייעץ עם אנשים שונים בארץ על אודות מצבם של בתי הספר. וכששב לאודסה פרסם מאמר ב„השלח“ ובו בקר קשה את בית הספר ביפו. ונמצאו אנשים שגם דעתם לא נחה מבית הספר, ואלה עמדו פתאום להגן עליו מחמת אחד העם; הם כתבו מאמרים בעתונים וזלזלו בכבוד אחד העם, שלא כדרך בני תרבות.

כאשר שבתי לרחובות קבלתי מכתב מאת אחד העם (מיום 21 ליולי 1900), שבו הוא מתאונן על הבקורת הגסה שפגעה בו. את הדברים השייכים לענין זה ימצא הקורא בסוף המכתב שהובא לעיל, עמ' 108. בעשרים באוגוסט 1900 עזבתי שנית את הארץ ויצאתי לאמריקה, לפתוח שם את ה„כרמל“. חשבתי שלא אשהה שם זמן רב ובקרוב אשוב לארץ-ישראל. אבל סבות שונות שמו לאל את מחשבתי. ובכן עמדתי רק בחליפת מכתבים עם ידידי וחברי לעבודה אשר בארץ. בניר-יוק קבלתי מכתב מאת מר איזנשטאדט (מיום כ"ה שבט תרס"א — 1901) ובו הוא כותב לי: „בית הספר איננו מסודר כראוי ואין נחת ממנו. מנהלת בית הספר לנערות עדיין לא קבלה כמעט מאומה על חשבון תקציבה. מנהל ביה"ס לנערים קבל מאת הועד האודסאי אלפים פרנק, מלבד מאה פרנק לקניית ספרים. מעצמך הלא תבין, מה גדול הדחק“. עברו ירחים אחדים ושוב כותב לי איזנשטאדט (י"א אייר תרס"א): „בית הספר לנערות סגור? הס מלהזכיר! אסור להשתמש במלה סגור. אלא מאי? מן הפסח ועד היום לא פתחו עוד את דלתות בית הספר. מדוע? משום שהמנהלת

טרם-קבלה כסף לתשלום שכר דירה, ואין מי שיבטיח לה את מלואו של התקציב עד סוף השנה. היא כבר עמוסה חובות רבים, ואין היא חפצה להוסיף ולהשקיע את כספה להחזקת בית הספר. שלחתי טלגרמות, וגם מכתבים כתבתי לאודסה, אבל לעת עתה אין קול ואין עונה.

אף על פי שהועד האודסאי יסד בשנת 1900 קרן מיוחדת על שם הד"ר פינסקר, לצרכי בתי הספר, בכל זאת קצרה ידו לכלכל את בית הספר בכל. הועדה לעניני בתי הספר, אשר ליד הועד האודסאי, כתבה לי בט"ו שבט תרס"ד (1904) ושלחה על ידי קול קורא לחובבי ציון אשר באמריקה, כי יתמכו בבתי הספר העבריים אשר בארץ-ישראל. במכתב בקשה הועדה ממני שאפרסם את הקול הקורא הזה בעתונים היהודיים, בתבנית "מכתב אל המערכת".

ובזה אני מביא את הקול-הקורא ההוא בלשונו.

ועד החברה לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובארץ הקדושה: אודסה, ט"ז טבת תרס"ד, מספר 1611.

מכתב אל המערכת.

כל המכיר את חיי היהודים בארץ-ישראל מודה בטובה הרבה, שהישוב הביא לבית הספר העברי. כמעט נשמע בארץ שיר העבודה של עובד אדמתו, מיד נוצר בית הספר, אשר ממנו נשמע קול לשוננו הקדושה בברכת חיים ראשונה. בשדות ובכרמים התעוררו לתחיה סלעים וחולות, ובבתי הספר—הלשון הישנה, שרבים חשבוה למתה. הקרקע המתעוררת לחיים משמשת מקור-חיים לאלה אשר יעבדוה, והלשון השכוחה והזכורה לחיים משמשת מקור חנוך לדור הצעיר והרענן. צריך לבקר בבתי הספר של המושבות אשר בארץ-ישראל ולהוכיח באותה הרעננות והחיות, בהן תצלצל בפי התלמידים לשון הקודש המשמשת להם שפת למוד לא רק ללמודים עבריים, אלא גם ללמודים כלליים ואפילו ללמודים בידיעות הטבע. צריך לראות זאת בעינים בכדי להעריך נכונה השפעת בית הספר הארצי-ישראלי—שנוצר על ידי הישוב—על תחית לשוננו הלאומית.

"ילדי ישראל שגולדו ברומניה ונתחנכו בראש פנה" או בזכרון יעקב"; "ילדי ישראל שגולדו ברוסיה ומתחנכים בראשון לציון" או בגדרה"; "ילדי ישראל שגולדו בבולגריה ומתחנכים בארסוף" — כולם לומדים לחשוב ולדבר בשפה אחת, בשפתנו הלאומית. ויצוין (הדבר), בית הספר הארצי-ישראלי דואג לא רק לתחיתה של לשון הקודש, אלא דואג הוא גם להנהגת שיטות חנוך רציונליות בכלל, שבימינו נלחמים עליהן

בכל בתי הספר המשובחים, אשר בעולם הישן והחדש יחד. כך, למשל, החליטה אספת המורים הכללית הראשונה, שקמה בזכרון יעקב, כי ההתפתחות הגופנית צריכה לתפוס מקום בבית הספר לא פחות מן ההתפתחות הרוחנית. אמת, עדיין אין לנו מורים מובהקים כל צרכם בשביל כל בתי הספר אשר בארץ. אבל בית ספר כזה שבמתולה, שזה לא כבר עבד בו בחשק ובאהבה מורה בעל כשרון גדול; בית ספר כזה ש"בראש פנה", המסודר וערוך על ידי הפדגוג המצוין—גאותם של כל חבריו המורים אשר בארץ (הכונה ליצחק אפשטיין, ל"א), ונקודות אורה אחרות בעולם החנוך הארצישראלי, ערבות לנו, כי סוף סוף תברא לה ארץ ישראל את המורה האמתי אשר ידע את תפקידו, אף יהיה בו הכוח למלא אותו.

כך עובד המורה באמונה ובלב שלם לסובת האידיאה הלאומית, ומשתדל להגשים בחיים את האידיאל הפדגוגי הכללי. אבל עם כל זה, מצבו החיצוני של בית הספר הארצישראלי רע מאוד. לא לכל בתי הספר ישנם מעונות ערוכים כראוי לתכליתם; רהיטי בית הספר אין אפילו לבית הספר שביפו; לשום בית ספר אין אותם אמצעי עזר הנחוצים בשיטת החנוך המוחשית. ויש שיחסרו בבית ספר אמצעי-הוראה הנחוצים בכדי להביא לידי הכרת הילדים את דעת הארץ. לילדי בית הספר הארצישראלי אין שום מושג מאותו "פנס הכשפים", המביא תועלת כה רבה לילדי בתי ספר למתחילים בכל הארצות. כמעט שאין בית ספר אחד שתהי לו ספריה הגונה לילדים—אף כי בשנים האחרונות נוצרה ספרות ילדים בעברית.

והועד לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובארץ הקדושה רואה חובה לעצמו לתמוך בבית הספר הצעיר אשר בארץ ישראל. בשנת 1902 יסד הועד קרן בית הספר, על שם הד"ר פינסקר המנוח. וזה לא כבר קבע הועד ועדת בתי הספר. אבל אין יד הועדה מגעת למלא את תפקידה. בלב דוי עליה לראות, מצד אחד, איך צרכי החנוך ובתי הספר בארץ-ישראל הולכים וגדלים, ומצד השני—את היחס הקריר של "חובבי ציון" לכל הענין החשוב הזה. הועדה לעניני בתי הספר אמרה ליסד בארץ מוזיאום פדגוגי מרכזי בשביל כל בתי הספר; להמציא לבתי הספר ספריות למורים וספריות לתלמידים; מפות גיאוגרפיות טובות, כל אמצעי למוד וגם גני עבודה בשביל ילדי בתי הספר ועוד ועוד. אבל איך אפשר למלא אפילו את החלק הקטן מכל התכנית הזאת, אם הכנסת קרן החנוך לכל השנה עלתה רק לשלש מאות שבעים וששה רובל. הועד האודסאי נותן אמנם שליש מתקציבו לצרכי בתי הספר בארץ. אבל תקציבו

של הועד כה דל, שאין השליש ממנו מספיק לכל צרכי בתי הספר. ואף על פי כן אנחנו מאמינים כי היחס הבלתי מובן של החובבים, לדבר בית הספר בארץ-ישראל, ישונה; כי כל אלה המסורים בלב ונפש לרעיון הלאומי יבואו לעזרת בית הספר הצעיר בארץ מולדתנו הישנה. זאת היא תקותנו. ואנחנו פונים לכל החובבים את ציון, בבקשה ובהרישה, שישתתפו עמנו במעשינו להיטיב את מצב בתי הספר שלנו בארץ-ישראל ולהמציא להם, לכל הפחות, את הדברים היותר נחוצים לבית ספר, אשר דברנו עליהם לפני זה. בתודה רבה נקבל כל מתנה שתנתן לבתי-הספר אשר בארץ-ישראל, בין בכסף בין בספרים ובין בשאר צרכי חנוך ואמצעי למוד.

אנחנו מחכים ומקוים להשתתפות. וממי נחכה לקבלה, אם לא מאלה שהתפתחות התרבות הלאומית יקרה להם? ממי נקוו לעזרה, אם לא מאלה המאמינים כי עתיד בית הספר שלנו לפלס דרך רחבה לתחית כל העם? אבל יבואו נא אלה ויביאו עזרה לבית הספר, שיחלץ מן העוני ומן הדחקות, שהוא נתון בהמה; יענו נא לקול התחיה העולה מעמקי יהודה, מהרי הגליל ומגדות הירדן העתיק.

חברי הועדה לעניני בתי הספר שעל יד הועד האודסאי לתמיכת יהודים עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובארץ-ישראל:

(—) אגרונום א. זוסמן

(—) ד"ר יעקב ריימיס

(—) י. ח. רבניצקי

הבאתי את הקול הקורא הזה בשלמותו, באשר הוא מתאר תאור מלא את המצב שבו היה נתון בית-הספר העברי בארץ-ישראל בעת ההיא. אולם משני טעמים לא יכולתי לפרסם את הקול הקורא. ראשית, מפני אריכותו הרבה. שום מערכת לא היתה מסכימה להקדיש לו כל כך הרבה מקום בעתונה. ושנית, משום שחובבי ציון והציונים באמריקה נמצאו אז במצב בלתי מזהיר כלל, הם נלחמו קשה על קיומם הם.

אף על פי שחברת כ"ח הבטיחה לנו, שלא תוסיף עוד לחוות דעה בתכנית הלמודים של בית הספר, בכל זאת עוד חי בה החפץ להשפיע על מנהליה, מה שהביא סוף סוף לידי פרוד בינינו ובינה. סוף-סוף באנו לידי פשרה. בשנת תרס"ב (1902) החלטנו כי בית הספר לגערים יעמוד

הממשלה
החדשה
הממשלה
החדשה
הממשלה
החדשה

ברשות האלינס, ואת בית הספר לנערות נשאר ברשותנו. נאמנים נשארו לעקרוננו, שאם בנותינו תדברנה עברית, ידברו גם בנינו בשפתם. כנראה נשקפו לועד האודסאי איזו תקוות שתהיה בידו היכולת לבנות בנין מיוחד בשביל בית הספר לנערות. מגרש גדול ויפה לבנין היה לנו מקודם. בו השקיעו וויסוצקי וחובבי ציון ארבעים אלף פרנק והאלינס — עשרת אלפים. לפי שקשה היה אז לקבל קושן על שם יהודי רוסי, נקנה המגרש על שם גרסיס לוין, והוא אז יושב ראש של חברת „כל ישראל חברים“, או „אלינס“. ואף כי האלינס השתתפה רק בחמשית שויו של המגרש, נמנעה ממסור אותו לידינו, כאשר בקשנוה. לרגל עסקי ה„כרמל“ האמריקאי נמצאתי אז בפריס. הועד האודסאי בקש ממני לבוא בדברים עם מנהלי האלינס על אודות המגרש. בקרתי את ביגאר, המזכיר הראשי, אבל הוא השתמט מלדבר דבר בענין זה. הוא התאונן באוזני על רב אחד מרוסיה, שכתב לו כי אלינס אינה מגינה על אינטרסי היהודים, כי אם משמשת היא חלוץ לממשלת צרפת במזרח, ועל כן היא משתדלת להפיץ את שפת צרפת ותרבותה בארץ-ישראל. הוא רגז מאד ושאל אותי: „הנשמע כדבר הזה, כי רב יהודי יבדה עלינו עלילה כזאת?“ אם כי לא קרא בשם הבינותי כי הוא מתכוון לרבי שמואל מוהילובר. ענית לו, כי אנחנו, חובבי ציון, כולנו מחזיקים בדעה זו, ובהם, באנשי האלינס, האשם, כי במעשיהם הם מוכיחים, כי עניני היהודים מענינים אותם רק מעט, וכל עמלם — להכניס את רוח צרפת אל המזרח. הוא כעס עוד יותר, ובוזה נפרדתי ממנו. באתי לגרסיס לוין ודברתי עמו על דבר המגרש לבנין. על דרישתי לא ענה לי כלום. אבל הוא שאלני: „מדוע אין אנחנו יכולים לעבוד יחד, כמקודם?“ על זה ענית לו:

— בטוח אני, כי עמך היינו יכולים לעבוד יחד, אבל לא עם ביגאר.

— מדוע? — שאל לוין.

— משום שגוי הנהו — ענית.

— מה משמע? הלא גמר בית ספר לרבנים אצלנו.

— כן, אני יודע זאת; ובכל זאת אין הוא מרגיש את עצמו

יהודי. הוא אמר, שאין צורך ללמד עברית, כשפה, ודי ללמד רק תפלות בלבד.

— גם אני חושב כן; בתי ספרינו הם דתיים ולא לאומיים.

— האם מוריתם דתיים הם?

— לצערנו, לא.

— האם תלמידים דתיים?

— לצערנו, לא.

— ואיך זה יכולים אתם לקרוא את בתי ספריכם דתיים? יודע אני שלא רק אשמתכם היא; בצרפת בכלל נחלשה הדת, ומה שיקרה לעשו, יקרה גם ליעקב. ובכן, מה איכפת לך, אם תחת הקשר הדתי שקשרנו ימים רבים, ועתה תש כחו, תפצים אנחנו בקשר אחר, — בלאומיות?

— בזאת צדקת.

— הרואה אדוני — אמרתי לו — כי עמך היינו יכולים לעבוד יחד, אבל לא עם ביגאר.

בכל זאת, בענין המגרש לבנין בית-הספר לא פעלתי מאומה. וכך כתבתי לאודסה ויעצתי להם לשלוח מלאכות שלמה לפריס, ואם האליגס תוסיף להתעקש, יאיימו עליה, כי נפנה אל הקונסול הרוסי בתלונותינו, ואז יבוא הדבר לידי סקנדל בין לאומי. ובכן יצאה מלאכות בת שלשה אנשים לפריס. כאשר שמעו מנהלי האליגס, כי אפשר שהדבר יגיע לערכאות ויגרור אחריו מחאות רבות, הסכימו להחזיר לנו מחצית המגרש ולהשאיר את מחציתו השניה לעצמם. חובבי-ציון הסכימו לכך. חברת „כל ישראל חברים" בנתה על חלקה בית ספר לנערים וחובבי-ציון לא יכלו לבנות על חלקם הם עד לאחר זמן רב.

עכשו, כשהשמוש בשפה העברית נפוץ לא רק בארץ-ישראל אלא בעולם כולו; כאשר בארץ-ישראל קרובה השפה העברית להיות השפה המהלכת הרשמית — היא אחת משלש השפות השולטות בארץ, — עכשו, אני אומר, יש לחשוש, שכל אותם הפרטים, השייכים ליסוד בית הספר הראשון ביפו, שספרתי פה, וכל אותם המעשים שנעשו בשביל חזקונו יראו כדברים קלים, כמעשי ילדות. אבל הקורא צריך לשער בנפשו את התקופה ההיא, בעוד חדש היה בכלל הרעיון על בית ספר עברי, והשמוש בשפה העברית כמו בשפה חיה וכשפת הלמוד בבית הספר, רק התחיל; בעוד אשר מצד אחד קמו לנו מתנגדים מתוך האורטודוקסיה הקיצונית, מן הצד השני עינו אותנו המתבוללים הצרפתים הקיצוניים, ומן הצד השלישי היתה לנו מלחמה ב„מסיתים". ואנחנו, העברים, היינו קבוצ קטן מאד ביניהם. והנה אם יראה הקורא את הענין בצורה זו, יהא לו מושג נכון מכל אשר עשינו ומכל אשר פעלנו במקצוע הזה. „בני משה" יסדו סניף של „חברת כל ישראל חברים", כדי להשפיע על החברה; „בני משה" נכנסו כחברים ללשכת „בני ברית", אולי יוכלו

לפעול שם ברוחנו. אותם מִבְּנֵי מִשֶּׁה, אשר גרו ברחובות, צריכים היו לנסוע תכופות ליפו — אם כדי להשתתף באספה של „בני משה“ עצמם, ואם כדי להיות נוכחים באספת „בני ברית“ או חברת כ"ח, ואם כדי לקחת חלק בעבודת הוועד של בית הספר. ובימים ההם, והנסיעה מרחובות ליפו לא היתה קלה כמו בימינו עתה. בין שתי הנקודות האלו לא עברה מסילת הברזל, ואפילו כביש לא היה עוד ביניהן. הדרך היתה דרך־חולות, ובורות על פני כולה. ואיש מאתנו לא הרשה לו את המותרות — לנסוע במרכבה. אנחנו היינו נוסעים בעגלה פשוטה, „עגלת עבודה“, הנחנו קרש לרחבה, והיו לנו ארבעה מקומות־ישיבה. ואם מספר הנוסעים היה למעלה מארבעה, היו אלה הנותרים יושבים על ברכינו. וכך נסענו במשך ארבע שעות שלמות. בקיץ היתה השמש בוערת מעל לראשינו, ואנחנו נוסעים בעגלה פתוחה. האבק מכסה את בגדינו ועולה באפינו וממלא את עינינו ואת אזנינו ונה על צוארנו, ואנו בולעים את האבק וממלאים בו את כרסנו... הביתה שבנו באותו היום והיינו נוסעים עד שעה מאוחרת בלילה. ובחורף היה בנסיעה כזאת משום סכנת נפשות ממש. בעת הגשמים הגדולים נסענו בעגלה פתוחה ורק „אבעיה“ ערבית פרושה על ראשינו. על פני הבורות עברנו והבורות מלאים מים, ונקל היה לסוסים ולאנשים הנוסעים לסבוע בהם. ובדרך מסוכנת זו היינו שבים לבתינו בחשכת הלילה. ובלילות־גשמים בארץ־ישראל הרי החושך אסום, בבחינת „וימש חושך“ ממש. בלילות כאלו היינו נוסעים לאור הברקים. החושך היה מעובה כל כך, שאי אפשר היה לראות את הדרך אשר עברנו בה, ורק כאשר האיר הברק יכולנו לעבור לאורך מטרים אחדים. ואחרי כן חכינו לבואו של הברק השני, וכן הלאה... בתנאים קשים כאלה עבדנו בעת אשר יסדנו את בית־הספר העברי הראשון. עכשו יקרא אולי הקורא את הדברים האלה בחיוך על שפתינו אבל מי שהמציא ראשונה את האלף־בית ואת עשרת סימני המספר, בודאי שערכו גדול משל איינשטיין, כי בלא האלף־בית ובלא סימני המספר הפשוטים לא היה איינשטיין יכול לעשות דבר. וללא הנחנו אז את אבני היסוד לבנין בית הספר העברי, אפשר שעד עתה לא היה נמצא בגבולותינו אפילו בית ספר עברי אחד. אחרי שנפרדנו מאת האלינס, ואמצעי־כספנו לא היו דים בשביל לפתח את בית ספרנו כאשר חסצנו, נעשה לנו „גס“, ורוח והצלח באו לנו ממקום אחר, אשר באופן בלתי ישר, הועיל לנו בהקמת רשת שלמה של בתי ספר עבריים בארץ־ישראל.

בתי הספר ל-אגודת העוזר של יהודי אשכנז

(הילפספער איין דער דייטשען יודען)

חברת „כל ישראל חברים“ נוסדה באמצע המאה הי"ט בעטיה של עלילת הדם, שהעלילו הנוצרים על היהודים בדמשק. נזיר נוצרי אבד, והעלילו על היהודים כי הם שחטו אותו בשביל להשתמש בדמו לצרכי חג הפסח. הקונסול הצרפתי בדמשק תמך בעלילה זו. על סמך דבריהם של עדי שקר נקראו חשובי העיר מן היהודים למשפט. הושיבו אותם במאסר וענו אותם זמן רב בענויי האינקביזיציה. כשהגיעה צעקתם לאירופה, נסע משה מונטיפיורי ואדולף כרמיה למצרים, כדי להשפיע על מחמד-עלי פחה — המושל בעת ההיא על מצרים, סוריה וארץ-ישראל — שישפטו את היהודים משפט צדק. אגב אורחא ראו בעיניהם את שפל מצבם של יהודי המזרח, שהיו נרדפים ונענים גם כאזרחים גם כיהודים, עניים מדוכאים, גדלים ללא דעת-החיים וללא דעת כל שפה מלבד הערבית, והבערות והעניות צפויות גם לדור ההולך וגדל. בשוב כרמיה לפריס נהל תעמולה גדולה בין יהודי צרפת, שיבואו וילמדו וישכילו את יהודי המזרח, על מנת לשפר את חייהם ולהיטיב את מצבם הכלכלי והתרבותי.

או יסדו כרמיה, גרסיס לוין ויתר החשובים שביהודי פריס את החברה „אליאנס איזראעליט אוניברסל“, כלומר: כל ישראל חברים. שם החברה צריך היה להורות, כי היהודים הגרים בארצות-התרבות בתנאים יותר נוחים מחויבים להגן על היהודים שמולם הרע גרם להם שיחיו בארצות פריפרייות. מרכז החברה החדשה הזאת היה בפריס, אבל חברים לה יכלו להיות גם יהודים יושבי ארצות אחרות. כך מצאה לה החברה הרבה יותר חברים באשכנז, מאשר נמצאו לה בצרפת, ויחד עמלו בהטבת מצב היהודים במזרח הקרוב. הם יסדו בתי-ספר בארץ-ישראל, בסוריה, בתורכיה, באלג'יר, בטוניס ובמרוקו. ולפי שהמרכז היה בפריס, הרי ממילא מובן, שבבתי ספריהם הרבו ללמד את השפה הצרפתית והרביצו בהם

תרבות צרפתית. חברת „כל ישראל חברים“ היא שיסדה גם את „מקוה ישראל“ בארץ-ישראל. קרל נטר, אחד מעסקני החברה המצוינים ביותר, הוא שמסר את נפשו על הרעיון: לקרב את בני ישראל לעבודת האדמה. ימת כל הדור ההוא, דור המיסדים, ולא נשאר מהם בחיים בלתי אם האחד, נרסיס לוין. והמזכיר הראשי של החברה, ביגאר, פטרוט צרפתי גמור, עמל בכל מאמצי כוחו להרביץ שפה ותרבות צרפתית בין היהודים יושבי המזרח הקרוב. הוא האמין בלב שלם, כי אלה המתחנכים ברוח צרפת ישמשו כחלוץ מדיני לממשלת צרפת בארצות המזרח. אמנם כעס, כשאמרו לו זאת, אבל סוף-המעשים הוכיח שאנחנו נתכוננו אל האמת. בשנת 1906 נפלה תגרה בין אשכנז ובין צרפת, בגלל מרוקו. כמעט שפרצה מלחמה בין שני העמים האלה. אנגליה עמדה לימין צרפת. ואשכנז טרם הרגישה את עצמה די חזקה ומזוינת, לצאת למלחמה על שני העמים יחדיו. אשכנז ותר. כדי לכסות את רפיונה של אשכנז, נתכנסה ועידה בין לאומית, לפשר בין הצדדים, והיא הכריעה את הכף לטובת צרפת. אז פרסמה צרפת „ספר לבן“ לבירור כל הסכסוך הזה. ובספר הזה באה תודה גלויה מאת מדינת צרפת לחברת „כל ישראל חברים“ על שרותה הטוב לפוליטיקה הצרפתית — בהפיצה את התרבות הצרפתית בארצות המזרח.

אבל עוד קודם לוועידה בין-לאומית זו התחילה אשכנז לחקות את הצרפתים, והשתמשה גם היא ביהודים, לשם כוונותיה המדיניות בארצות המזרח. בעת ההיא נוסדה בברלין „אגודת העזר של יהודי אשכנז“. אחרי הפרעות בקישינוב באה „אגודת העזר“ לעזרת היהודים שבמזרח אירופה. אבל תכליתה הראשית היתה — ליסד בתי ספר אשכנזיים בשביל ילדי ישראל במזרח הקרוב. החברה הזאת יסדה בתי ספר בקונסטנטינופול ובארץ-ישראל, על מנת להלחם על ידם בהשפעת בתי הספר הצרפתיים שם. ובדעתה כי חברת „כל ישראל חברים“ חזקה שם הודות לבתי הספר שלה, השתמשה „אגודת העזר“ ברוח הלאומי, שהציונים הפיצו במזרח אירופה ובארץ-ישראל, לחזקה היא. לכן יסדה את בתי הספר שלה על יסוד השטה של עברית בעברית ותמשוך אחריה את הילדים אשר הוריהם נטו אחרי הרוח הלאומי ותרחיקם מבתי הספר של האלינס.

אחרי שהממשלה הצרפתית פרסמה את „הספר הלבן“ שלה, אשר בו הדגישה את העזר שמצאה במעשי האלינס, הוכיחה ממשלת אשכנז את יהודיה, חברי האלינס, על היותם חברים לחברה שפעולותיה מתנגדות

בהיותי בארץ-ישראל בשנת 1911, עליתי ירושלימה ובקרתי שם את בתי הספר של "אגודת העזר", שאפרים כהן היה מנהלם. מה שמחתי לראות איך נפוצה השפה העברית ותהי כמעט לשפה מהלכת בפי התלמידים שבבתי הספר. גם בית ספר למורים יסדה "אגודת העזר", ומר דוד ילין נתמנה לראש לו ולמנהל. ובכל זאת כבר ניכר היה ש"אגודת העזר" נוסה יותר לאשכנזית. תלמידי בית-הספר למורים הראו לי עתון סתרים, שהדפיסו בחשאי על פי הקטוגרף והפיצו אותו בין התלמידים. בעתון הזה התנהלה תעמולה לדעה, שהתלמידים ילמדו אשכנזית בתור שפה זרה, אבל לא יכירו בה בתור שפת ההוראה: התלמידים האלה היו בני הדור החדש, שלא הלך עוד כענר אחרי מוליכיו. "אגודת העזר" שלחה מגרמניה מורה למתמטיקה ושמו רוטנברג. המורה הזה התאונן באזני, כי משום שאין הוא מבין עברית הוא מוכרח להורות בגרמנית, והנה, אף-על-פי שהתלמידים מטיבים לדעת את השפה הגרמנית, בכל זאת, כשהוא שואל אותם שאלה מתמטיות בגרמנית, הם עונים לו בעברית. כלומר, בשפה שהוא איננו מבין... וכל כמה שהוא מבקש מהם, שיענו לו בשפה השומה בפיו, הם בשלהם. שאלתי אותו: אם ברצונך להיות מורה בארץ-ישראל, מדוע לא ילמד לדעת עברית? על זה ענני שאין בדעתי להשאר בארץ-ישראל הוא עשה חוזה רק לשלוש שנים ולא כדאי לו ללמוד עברית. כבר אז נכר היה, לאן פני "אגודת העזר" מועדות...

אפשר שיד ממשלת גרמניה היתה באמצע. בעת ההיא התחילה גרמניה "להתנות אהבים" עם ממשלת תורכיה, גרמניה בנתה אז את המסילה הבגדדית, והגרמנים חפצו לענין את היהודים גם בבנין המסילה. אפילו ציוני מובהק אחד, שהיה חשוב בעיני הממשלה הגרמנית, אמר לי, שטוב היה, לו הסכימו הציונים להושיב את היהודים לארכה של המסילה הבגדדית. מובן כי בשביל ממשלת גרמניה היתה ההתישבות הזאת טובה מאוד. המסילה עברה על פני שטח אדמה לא נושבת, והכנסתה מנוסעים ומשאות היתה כאפס. לכן היה טוב לפני גרמניה שיתרבה הישוב משני צדי המסילה, ויעסוק, כפי שאמר לי אותו הציוני, במטעי צמר גפן. טובה כפולה היתה בזה לגרמניה: גם צמר גפן משלה וגם משא להובלה במסילת הברזל שלה...

למותר היה לנו לחכות לדור חדש שיבוא וישנה את "אגודת העזר" ממסבע שטבעו בה מיסדיה הראשונים. אך התחיל המשא ומתן על אודות תכנית הלימודים בטכניקום והמיסדים הראשונים עצמם, גם סימון וגם נתן,

לאינטרסי האשכנזים. ובכן עזבו כל חברי האלינס האשכנזים את החברה ונספחו לאגודת העזר של יהודי אשכנז. אז הגדילה אגודת העזר את פעולותיה בארץ-ישראל. היא יסדה בתי ספר עבריים בכל ערי הארץ, גם גני-ילדים יסדה, ובכל מוסדותיה היתה ההוראה עברית בעברית. חובבי ציון היו שבעים רצון על אשר „מלאכתנו נעשית על ידי אחרים“—על ידי אגודת העזר, שאמצעיה הכספיים היו לאין ערך גדולים משלנו.

באותם הימים נמצאתי בפריס. לפי שלא היה לנו עוד שום משא ומתן עם האלינס ולא היה מקום בינינו לחלוקי דעות, בקרתי את ביגאר שנית בקור של כבוד בלבד. אגב שיחה אמר לי ביגאר: אתם, הציונים, חושבים, שאתם מרמים את „אגודת העזר ליהודי אשכנז“, ו„אגודת העזר“ בטוחה כי היא מרמה אתכם, ושניכם טועים; אני יודע, מי מרמה את מי. שאלתי אותו, אולי יאבה לגלות לי סודו? והוא עניי: אגודת העזר מרמה אתכם; היא משתמשת בכם לתכלית אחת, להכשיל את האלינס ולהוציא את התלמידים מבתי הספר שלה. אך כמעט תרגיש את עצמה די חזקה, תדחה גם אתכם מפניה. הרגשתי, כי הוא כון אל האמת.

אחרי כן, כשבא ד"ר שמריהו לוין לאמריקה, לדבר על לב היהודים שישתתפו עם „אגודת העזר“ ביסוד הטכניקום בחיפה, הזהרתי אותו, פן תהי אחרית השותפות הזאת כאחרית השותפות שלנו עם האלינס. הוא ענה לי, כי יש הבדל גדול בין האנשים העומדים בראש „אגודת העזר“ ובין האנשים העומדים בראש החברה „כל ישראל חברים“. אז הזכרתי לו, כי בעת שנוסדה האלינס עמדו בראשה גם כן יהודים טובים מאוד, ועתה אנו רואים את אשר עלתה לה. ומי יערב לנו, כי אחרי ג'ימס סימון ופאול נתן לא יבואו אנשים כביגאר?

השותפות נהיתה. היהודים האמריקאים הטובים השקיעו כסף, משפחת וויסוצקי הביאה נדבה גדולה ויהודים אחרים, במזרח אירופה, הביאו גם הם את עזרתם לכך. הטכניקום נבנה. בועד של הטכניקום ישבו מגדולי היהודים באמריקה וכמוהם—מרוסיה. כבודה של „אגודת העזר“ גדל מאוד בעיני היהודים בכל הארצות. גם אמצעי כספיה רבו. היא יסדה רשת שלמה של בתי ספר עבריים בארץ-ישראל—ואנחנו, כאמור, היינו שבעים רצון, כל זמן ששפת ההוראה בבתי הספר היתה השפה העברית. אך כמעט הגיעה „אגודת העזר“ ל„גבורות“, ותחשוב שאין לה עוד חפץ בנו, התחילה לדחות לאט את העברית מבתי הספר ולהכניס אשכנזית תחתיה.

מהרו להסיר את המסוה מעל פניהם. הם דרשו שבכל למודי הטכניקום תהיה שפת ההוראה השפה הגרמנית. וכוח חריף התלקח בין ראשי „אגודת העזר“ לבין „חובבי ציון שברוסיה“. וכשם שהאלינס מאנה להשיב לנו את המגרש לבנין בית-הספר—אף על פי שהשתתפה בקנייתו רק בחלק החמישי משווי—כך מאנה „אגודת העזר“ להשיב לנו את הטכניקום, אף על פי שיהודי רוסיה ויהודי אמריקה נתנו לבנינו כפלים משנתנה „אגודת העזר“. אגודה זו דרשה במפגיע ובכוחו של „האוחז ביד“ כי התכנית שלה, הגרמנית, תקובל בטכניקום. ואחרי שבאנו לידי חלוקי דעות, התחילה אגודת העזר לגרמן גם את בתי הספר הנמוכים והאמצעים אשר בירושלים. אז פרצה מלחמת השפות. דוד ילין ורובם של התלמידים עזבו את בית הספר למורים, והוא פתח לו בית ספר למורים, לעצמו. קרבן גדול היה זה מצדו. כי ימים רבים למד בבית הספר של למל, שעמד תחת חסותה של „אגודת העזר“, תחת הנהלת אפרים כהן הנזכר, וכבר הגיעה שעתו לקבל הענקת תמידית. והאיש לא היה בעל נכסים כלל, ובכל זאת הניח את משכנתו ונפרד מאת נותני לחמו.

בימים ההם יסדתי בניו-יורק ועדה מיוחדת שתתמוך בבתי הספר העבריים, במלחמתם נגד „אגודת העזר“. וכן עשו גם ברוסיה וכן עשו הציונים אפילו בגרמניה עצמה. בקרוב פרצה המלחמה העולמית. תורכיה התקשרה עם אשכנז, וזו שלחה את צבאותיה לארץ-ישראל. „אגודת העזר“ השתמשה במצב המלחמה, בזמן שאיש לא יכול להתקומם נגדה. ותקנה את הטכניקום, במכירה פומבית, בזול גדול, ותעש בו כרצונה, גם את כל בתי הספר שלה בארץ הפכה לבתי ספר אשכנזיים.

ואפרים כהן, בא כוחה של „אגודת העזר“, נצח; הוא מלא אחרי דרישות בעליו בברלין בדיוק רב. על „המורדים“ העבריים הלשין בפני הממשלה התורכית, שגרשה אותם כולם מן הארץ. בכל ימי המלחמה עשה כהן בארץ-ישראל כאדם העושה בתוך שלו ואין מוחה בידו. אך עם תום המלחמה, כשחיל גרמניה נסוג מן הארץ, נסוג גם אפרים כהן עם החיל יחד, ואל הארץ לא שב עוד.

הציונות המדינית הרשמית, תחת הנהגת הד"ר ויצמן, יסדה בארץ-ישראל את „ועד החנוך“, והוא המנהל העליון לכל בתי הספר העבריים אשר בארץ. עתה אנו מוצאים בארץ-ישראל רשת בתי ספר ערוכים לפי רוח לאומנו ורוח הזמן. כך יש לנו גני ילדים, בתי ספר למתחילים, בתי ספר תיכוניים ובית ספר גבוה. עתה החנוך העברי הוא מלא. שפת

ההוראה לכל למודי בית הספר היא עברית. גם שפות אחרות נלמדות בבתי הספר, אבל רק בשפות זרות. הדור הצעיר מדבר עברית, והיא לו שפת האם בכל משמעות המושג הזה.

כאשר שב אחד העם מארץ ישראל, בשנת תרנ"ג, כתב על אודות בית הספר ביפו:

"... והאחרונים (הכונה לבני משה), והם המה המתפארים ביותר ברוחם הלאומי, רואים את הרוח הזה בדבור פה בלשון עברית ובלמוד כל המדעים גם כן בעברית. מרחוק — כל זה יפה ונעים. אבל השומע באזניו, איך יגמגמו בלשונם המורים והתלמידים יחדיו, מחסרון מלים ומבטאים, הוא מרגיש מיד, כי הדבור הזה לא יכול לעורר בלב המדבר רגש של כבוד ואהבה אל השפה המצומצמת, והשכל הרך של הילד (הלומד עם זה, על הרוב, גם צרפתית), ירגיש עוד ביותר עוז את הכבלים המלאכותיים, אשר ישים עליו הדבור העברי. אבל יותר עוד מהדבור מצד עצמו, רע ומוזיק למוד המדעים השונים בעברית, באין לנו עוד ספרי למוד טובים, לא רק למדעים כלליים, כי אם גם ללמודי היהדות, והמורים מתרגמים כל אלה בעצמם מספרי למוד בלשונות אירופיות, ומלמדים לתלמידיהם מתוך כתבם. — — — ולמטרה זו (תחיה לאומית) לא יזיק כלל, אם כל זמן שאין שפת עבר מוכשרת לכך ילמדו את המדעים גם בארץ-ישראל באיזו לשון אירופית, לו רק ילמד הנער עם זה את חובתו להשתמש בידיעותיו לצרכי אומתו" (אמת מארץ-ישראל).

כן כתב אחד העם בשנת תרנ"ג (1893). גם הוא, זה העברי הגדול והצופה למרחוק, אשר בשעתו נחשב כנביא לתנועה הלאומית — אפילו הוא לא יכול היה לחזות מראש, מה מהרה, ובכמה עקשנות, יגיעו "בני משה", ההולכים בדרכיו, להחיות ולהפריח את השפה היפה, שפת לאומנו, ויהנו מפריה. והנה כיום לעינינו, רובם של יושבי הארץ מדברים עברית בנקל, ואינם מרגישים עוד שום קשיים בדברם. כל הלומדים, ואפילו המדעים, נלמדים בעברית, ולא רק בבתי הספר למתחילים, אלא גם בתיכונים (בגימנסיות שבתל-אביב, בירושלים ובבית הספר הריאלי בחיפה) ובגבוהים (באוניברסיטה בירושלים ובטכניקום אשר בחיפה).

לפי הדין והחשבון של ועד החנוך, אשר הוגש לישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית בשנת תר"ץ, עולה מספר התלמידים הלומדים

בבתי הספר העבריים בארץ-ישראל ל-21,031, ותקציבם השנתי של בתי הספר הללו עולה עד ל-127,450 לא"י (635,250 דולרים).

להתפתחות השפה העברית הועילו הרבה העתונים העבריים השונים: העתונים היומיים, השבועונים, הירחונים, המוקדשים לפוליטיקה, לצבוריות ולכל אומנות לבד, כמו לרפואה, לדין ומשפט, לעבודת אדמה, לחנוך ועוד ועוד, המופיעים בארץ-ישראל. הם בראו להם מבטאים טכניים לכל האומנויות וענפי המדע, שיש להם עסק בהם. מי שאיננו יודע את השפה העברית, איננו יכול להשתתף בשום אספה צבורית. כל ההרצאות, כל הווכחים הפומביים — בין בעניני כלכלה, בין בעניני הצבור ובין בעניני מדינה, הכל מתנהל בעברית. מושגים חדשים מוצאים להם מבטאים נאותים; המלים החסרות מתמלאות מתוכה של השפה — לפי כללי הדקדוק של השפה העברית.

ממשלת אנגליה, בעלת המנדט על ארץ-ישראל, ואגודת העמים ופר כחה של השפה העברית כאחת השפות השולטות בארץ. כל תחנה במסילת הברזל יש לה שלשה שמות: באנגלית, ערבית ועברית; כרטיסי נסיעה נדפסים בשלש שפות; תוי הפוסטה וגליונות הטלגרף מודפסים בשלש שפות, ובבית המשפט הכל רשאים לדבר עברית, גם הצדדים וגם הפרקליט. ואם אין השופט מבין עברית, הרי הוא מחויב להזמין מתורגמן מושבע. שטרי הכסף ומטבעות-הכסף נדפסים בשלוש השפות השולטות. כך זכה דורנו לראות את שפתנו חיה בפינו, כמו שהיא חיה בפי עטנו.

והתפתחותה הגבוהה של השפה העברית בארץ-ישראל השפיעה הרבה גם על הגלות. בכל הארצות שהיהודים נחתים שם נוסדו בתי-ספר עבריים; גם שם מתעוררת השפה לתחיה ויונקת את חיותה מארץ-ישראל. ואנו הראשונים, שהגשנו את האבנים הראשונות לבנין הגדול הזה, רואים, עתה, לעת זקנה, בנחמה, כי לא לשוא היה עמלנו.

הערות-מלואים

ה צ ר ה 1 (ל ע מ' 28)

דודי זה, ר' יהושע העשל לוויין, — מחבר הספר „ציון יהושע“ על תלמוד בבלי וירושלמי, וספר „עליות אליהו“ — תולדות הגאון מווילנא, — היה לא רק גאון גדול (בהיותו בן שבע עשרה כנוהו כבר גאוני הדור בשם „הגאון הגדול“), כי אם גם ידען גדול בספרות העולם. אבי מסר לי מעשה שספר לו דודי על עצמו: כאשר קראו לו גדולי הדור בשם „גאון גדול“, והוא אז בן שבע עשרה, התגאה מאוד בתואר זה. אבל אביו (אבי זקני) היה ענו גדול, והיסב חרה לו על בנו שהיה לבעל-גאווה. פעם אחת אמר לבנו: בא, השלה, ונלמד יחד את הסוגיא „כירה“ במסכת שבת. עברו על הסוגיא בפשט הפשוט. אמר אבי-זקני לבנו: השלה, כמדומה שהפשט אשר למדנו בגמרא נכון הוא. כן! — ענה הבן. קם האב והתחיל להקשות, קושיא אחרי קושיא, על הפשט שלמדו בגמרא. יצא, שהפשט הנה אינו הנכון. חזרו שנית על הסוגיא, בפשט אחר, וכל הקושיות נעלמו. ובכן, השלה, עתה, הכל מחוץ ונכון? כן, ענה הבן. קם האב שנית וסתר את כל הפשט בקושיות אין קץ. כך חזרו על הסוגיא הזאת פעמים אחדות ובכל פעם בפשט אחר. אחרי כן בקש האב את הבן שיחזור על כל מה שלמדו וסותרו וחזרו ולמדו, ולא יכול דודי. אמר לו אבי זקני: שים-נא לב, השלה, היש לו לאדם במה להתגאות? הלא רואה אתה שהתורה היא בבחינת „אין-סוף“ וכל מה שהאדם יודע בה אינו אפילו בגדר התחלה... דודי זה היה אחרי כן גם גואם מצוין, גם עסקן בצרכי צבור. לרגלי השתתפותו בעניני הכלל, היה בא תכופות לפטרבורג. והודות לעסקנותו ולמדנותו התרועע עם הפרופסור חוולסון ועם הד"ר אברהם אליהו הרכבי. כאשר שאלו את הרכבי דבר בתלמוד ירושלמי, היה שולח את השואל „לידידו העשל לוויין“. אחרי מות דודי מצאתי בין ספריו את ספרי חוולסון וגם את ספרי קנט.

ה צ ר ה 2 (ל ע מ' 29)

בעת ההיא לא היה דודי חי בוולוז'ין בקביעות, מפני המחלוקת שפרצה בינו ובין ראש הישיבה על אודות הנהגת הישיבה (פרטי המחלוקת

ימצא הקורא ב„רשומות“, במאמרו של ש. ל. ציטרון בשם: „מחלוקת הדינסטיות“). בין הכתבים והספרים שנשארו אחרי מות דודי מצאתי „קול קורא“ כתוב על קלף, אשר הפיץ „בכל תפוצות הגולה“ בקול קורא זה הוא מחזה את דעתו, כי ישיבת וולוזשין צריכה להיות מסודרת כך, שתוציא רבנים בשביל קהלות היהודים שברוסיה הגדולה. אבל הישיבה התנהלה באופן אחר. כל החפץ בא אל הישיבה ולמד, איש לא בחן אותו להוכיח, אם יש לו ידיעה בתלמוד או לא. אמרו: הלז לומד „תורה לשמה“. במשך העת שאני למדתי שם התודעתי לבחורים שלא ידעו מאי דקאמרי רבנן. אלה למדו בחשק נמרץ ובהתמדה מן הבוקר עד הערב ולא ידעו מה. ויש שבאו הלום בשביל דמי השבוע שהיו משלמים פה ולא בשביל התלמוד. ודודי חפץ שיקבע סדר בלמודים בישיבת וולוזשין. הוא דרש כי הבחורים יפרדו לכתות, ורבנים מפורסמים יבואו שנה שנה לערוך בחינות לתלמידי הישיבה ולדעת כחם בתורה. את הטובים יעבירו לכתה יותר גבוהה, והלמדנים המובהקים שבהם יקבלו „סמיכה“. ועוד דבר: אחרי שעל הרבנים להיות מתוכים בין היהודים לבין הממשלה, עליהם ללמוד גם את השפה הרוסית, דברי הימים, גיאוגרפיה וחשבון. לו קבלו דעתו, לא היה צורך ב„רבנים מטעם“.

אבל ראש הישיבה והנהלים אחריו לא קבלו את דעתו. לכן פתח דודי ישיבה לעצמו בוולוזשין, ואליז נהרו טובי הבחורים שהסכימו לתכניתו. אז קרא הנצי"ב ר' מאיר נח לוינ (שנ"בשני לדודי, היה אחרי כן רב במוסקבה ולסוף מגיד דמתא בוויילנא) וישלח אותו לבריסק אל הרב ר' יעקב מאיר פדובא, שהיה בימים ההם בר סמכא גדול ביותר בין היהודים, לדרוש מאת הרב כי יכתוב מכתב לדודי ויצוה עליו לסגור את ישיבתו אשר כונן בוולוזשין. נראה, כי לכתחילה מאן ר' יעקב מאיר לכתוב את המכתב הדרוש; שני חדשים עברו עד אשר כתב לדודי מכתב כבקשת הנצי"ב. דודי נכנע בפני סמכותו של הרב מבריסק, ויסגור את הישיבה ויצא לוויילנא. שם אסף תלמידים מובהקים אחדים וילמד אותם, עד אשר נתנה להם „סמיכה“. אחרי כן שלח אחדים מהם לברלין, לבית ספר לרבנים של ר' עזריאל הילדסהיימר, להשתלם במדעים. אחד מהם היה הרב ר' שמואל יעקב רבינוביץ, מי שהיה אחרי כן רב באלקסוטוי וספוצקין ובלברפול, ופה מת.

דודי ר' יהושע העשל לווינ היה רב גם בפרגה הסמוכה לוורשה, אם כי פרגה זו היא עיר שכולה חסידים, ודודי, שיצא מבית מדרשו של

הגאון מווילנא, היה "מתנגד" עצום. החסידים התנגדו אמנם להתמנותו, בכל זאת היו הלמדנים שבין החסידים באים לביתו והתפלפלו עמו במילי דאורייתא. אולם הפגיעות שפגע בכבוד החסידות ובלעגו עליה, באמרו שהיא מתקיימת אך בכח היי"ש וכו' העלו סוף-סוף את חמת החסידים עליו וחפצו להרעילו, ואבי, שאהב אותו אהבת בן לאביו בא לפרגה, ובעל כרחו הוציא את אחיו הרב מן העיר.

הערה 3 (לעמ' 60)

חשבון כללי

מפעולת האגודה "חובבי ציון". הכנסותיה והוצאותיה במשך ששת הירחים הראשונים להוסדה מן אלול התרמ"ג עד אדר התרמ"ד ומצבה היום:

(א) מספר החברים המשלמים כסף התרומה מדי חדש בחדשו מן 5 ר"כ עד 10 קאפ' עלה: בחדש אלול למספר 160, בתשרי—312, במרחשון—380, בכסלו—410, בטבת—425, בשבט—430.

מזה יראו אחינו, כי ע"פ מספר החברים תלך אגודתנו הלך וגדול, אך לעומת זה למורת רוחנו היתה יד העת הרעה גם בהגבייה ומפני צוק העתים, רוע המצב בעולם, המחסור והעניות המתגברת גמנעו רבים מהחברים להביא כסף תרומתם למועד הנכון, אך כלם הביעו חפצם להשאר במספר חברי האגודה וישחרו פני הגוברים לחכות להם זמן קצר, עד אשר יסוב עליהם האופן לטובה ותהיה הרוחה ואז ישלמו את גדבת ידם בעד חדשים אחדים. (ב) לבד כסף התרומה החדשי, הואיל אחד מגדולי עירנו ואציליה, עפ"י השתדלות אחדים מטובי הועד, להרים סך מסוים 729 ר"כ לטובת ישוב אה"ק מעזבון אביו המנוח רב וגביר נכבד בישראל נ"ע, הסך הזה נשלח כלו לידי הר"ר י"מ פינס בירושלים לחלקו באופן כזה: לבני המושב "יסוד המעלה" הנוסד בימים האלה מאורחי העיר מעזעריש אשר בפולין—400 ר"כ; לטובת אחד הקולוניסטים אורה ווארשא בעל שדה וחרם בראשון לציון—200 ר"כ. יתר הכסף 129 ר"כ נועד לאחד מבני "בילוי" מילידי פולין.

(ג) מהסך 1300 הנשלח במשך ששת הירחים להרב הד"ר סאלווענדי ראש וראשון לחובבי ציון במדינת אשכנז, נשלח לאה"ק לידי הרב ה' י"מ פינס סך 600 ר"כ לחלקם באופן כזה: 200 ר"כ לבני המושב "פתח תקוה" בתור תמיכה לע"ע, 100 ר"כ לשני טובי הקולוניסטים בראשון לציון לפרעון חובותיהם, 300 לבני "בילוי" העובדים במקוה-

ישראל", לתמכם ולהביאם אל המנוחה ונחלת שדה וכרם למען תמצא ידם לעבוד את אדמתם קנין כספם ולא בתור שכירי יום כאשר הם עתה. בהמשלוח הזה עוד לא כלה הועד את כל חפצו ועוד ידו נטויה לתמוך בסך מסוים את אחינו בני פ"ת ובני ביל"ו ולהעמידם על בסיס נכון וקים. (ד) מלבד זה התחובב* ועד האגודה להיות לעוזר לאחינו בני מעוצריטש ביסוד המושב "יסוד המעלה" בתמיכה גדולה בתורת הלואה, וגם בא בדברים עם הר"ר פינס ויתר טובי אחינו באה"ק לשחר פניהם, כי יתורו ככר ארץ דשנה ופוריה להושיב עליה מספר משפחות ליסוד מושב חדש מבני עירנו. (ה) הפעולה היותר נכבדה במעשה אגודתנו היא ההוצאה לאור את תמונת השר הצדיק ר' משה מאנטאפיארע הי"ו כלולה בהדרה עם שיר נחמד ונעים מעורר אהבה לעמנו וארצנו, אשר פירותיה תהיינה קדש ליסוד אחוזת ישראל על שם השר הצדיק שיחיה ולהציב לו יד על אדמת הקדש. המעשה הזה העיר את רוח אחינו בקהלות רבות ומכל אפסי ארץ הגיעו אלינו מכתבים ודעפצשים מבקשים לקנות תמונת השר ולהביא כסף תרומתם קדש למוכרת משה, ויתן יד ליתר האגודות להביא שכר טוב לאוצרותיהן ולמצוא בזה מעין ישועה ומקור הכנסה למוכרת משה ויסוד מושב כללי כאשר בארנו בארוכה במה"ע לבני ישראל.

(ו) מלבד זה באנו ביחוס והתקשרות עם כל חובבי ציון בכל אתר ואתר, התאמצנו להתחקות על שרשי התנועה הרבה לשוב אה"ק ולשמחת לב כל חברינו נוכל להודיע כי הרעיון הנשגב התחולל ברוב אונים בלבבות כל בני עמנו אוהבי אומתם ואמונתם, יצעד בצעדי און ויסול לו מסלות גם בלב אלה אשר חשבו עד היום את הדעה של ישוב א"י לרעות רוח ודמיון כוזב. — ביחוד התעוררה התנועה ברגש חזקת אצל אחינו בבריטאניא ושני צירים יצאו ע"פ בקשת השר הי"ו הם המה: הד"ר מארקס אדלער בנו של הרב הגאון אב"ד לונדון והבאנקיר הנודע ר' שמואל מאנטאגו לשום עין על מצב הקולוניות ולתמכן ולסעדן עדי תהיינה לשם ולתהלה. זאת היא פעולת אגודתנו עד היום וה' השוכן בציון יהיה עוזר לנו להגדיל מפעלנו ולהאדירו, יתן לנו כח ועצמה למען נוכל ללכת הלאה על הדרך אשר התיצבנו עליה לטובת אחינו היקרים, אשר הקריבו חלבם ודםם על מזבח אהבת עמם ויהיו הראשונים לעלות להר ציון ולהניח אבן פנה לבנין עולם ולתחית ישראל על אדמת אבותיו.

סוף ימי אור התרמיד

* כלומר, התחייב.

הערה 4 (לעמ' 60)

בוה נתן אחד המכתבים שהעתיק שפ"ר מאלה שבאו אז מארץ ישראל.

העתיקה

אויסצוג אויס איינעם פריפאס-בריעף פון איינעם דער זיך יעצט אין דער קאלאניע „פתח-תקוה“ בעפינדעט, אן זיינע עלטערין. סהייערע עלטערין!

איך האב אייך דא אין בריעף זעהר פיעל נייעס צו שרייבען; דען דיע קאלאניע „פתח-תקוה“ אונד איהר מושב „יהודי“, זיינען דיע לעצטע וואכע בעזוכט געווארען פון צוויי גאסטע, פון וועלכע דיע גליקליכע צוקונפט דיעזער קאלאניע אבהאנגט. פערגאנגענעם דיענסטאג, דען 6 אייר, איז היער אנגיקומען ה"ר קלונימוס זאב וויסאצקי השליח מהחברה הנכבדה „חובבי ציון“. 3 דעפוטאטען, דערונטער דער מורה הוראה פון פ"ת חתן ר' שלמה מרגליות מביאליסטאק האבען איהם אראפ גענומען אויף דעם ברעג דער הייליגען ערדע. דיענסטאג אונד מיטוואך וואר ער אין יפו לגוח מעמל הדרך הרב, אונד מיטוואך אבענדס נאכדעם דיע היטצע דעם טאגעס האט זיך געמילדערט, איז ער מיט אונזערע דעפוטירטע אונד זיינע צוויי רייווע-געגלייטער ה"ר יהושע שטאמפער וה"ר אליעזר רוקח געפאהרען קיין „יהודי“ ווא מאן האט איהם שאן צוגענומען אבער אהן פאראד, ווייל אין „יהודי“ איז גראד ניט געוועזן קיין מענשין דאס איין צו ארדנען; אין איין הויז פאן איינעם דער דעפוטאטען ווארען 3 גראסטע צימערן זעהר שאן מעבלירט. דאנערסטאג פריה האט הערר וויסאצקי אללע קאלאניסטען וועלכע ווארען צופעליג אין „יהודי“ גילאזט רופען צו זיך, אללע דעפוטאטען אדער דיא פארשטעהער אונד דער מורה הוראה פון דער קאלאניע, זאסטען ערנסט ביים טישע, הערר וויסאצקי אויבען אן, הערר רוקח שרייבער בא זייטע; איינציג ווייסט איז יעדער קאלאניסט אריין אין דיעזען פערזאמלונגס-זאל. דא האט הערר וויסאצקי יעדען געפרעגט זיין בעשעפטיגונג פון פריהער אונד יעצט, אונד וואס פערלאנגט ער פון דיע „חובבי ציון“ פיר דיע צוקונפט. איינער האט פערלאנגט איין הויז, דער צווייטער האט ועלבסט איין הויז, נאר ער פערלאנגט אללעס וואס געהערט צו איין קאלאניסט. הערר רוקח האט אללעס פארשריבען אין פראטאקאל. דאנערסטיג אבענדס איז הערר וויסאצקי מיט זיינע משרתים אונד מיט דיע דעפוטאטען אונד דיע

קאלאניסטען אוועק קין פֿ'ת וועלכע איז איינע שטונדע ווייט פון יהודי. בעוואפנעטע קאלאניסטען-רייטער גאלאפירטען פאראויס! אזוי דאס בשעת דער וואגען איז מיט שטערנ-איינברוך אריין אין „פתחת-קוה“, זיינען די דארטיגע קאלאניסטען שוין געשטאנען אין צוויי רייען. ברוך הבא! האבען אללע אויסגעשריען, אונד איין דוטצענד ביקסען בעגריסטען דען אנגענועהמען גאסט הערערן וויסאצקי. דאן האבען אייניגע קינדער פון ה"ר ליב פרומקין ישיבה געזונגען איין העברייאישען שיר, דאן האבען ה"ר פרומקין צוויי טעכטערען אויך געזונגען איינען שאַנען שיר, פון וועלכען הערר וויסאצקי ביז צו טרעהרין געריהרט וואר. דאן האט מאן איהם בעווארפען מיט בלומען, דאן האט מען געמאכט בא דעם שיין פון דער לבנה איינען פרעהליכען „לחיים!“ העררן וויסאצקי אונד דער חברה „חובבי-ציון“, אללע הייזער פון פֿ'ת ווארען בעלייכטעט „וליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר“! פרייטאג איז הערר וויסאצקי ארומגעפאהרען די דע אידישע פעלדער פון פֿ'ת אונד געלאזט פערשרייבן יעדערינס וואַנש פון די קאלאניסטען, וועלכע ווארען דאנערסטאג נישט אין „יהודי“ ביים פערשרייבען. הערר וויסאצקי איז געווען אין פֿ'ת שבת.

זאנטאג פריה איז צו אונס געקומן א שליח מיוחד פון יפו, וועלכער האט אונס אנגיזאגט דאס דער דאקטאר ראבבינער הערמאן אדלער, זאהן דעם הויפטראבינערס פון ענגלאנד, אויף וועלכען מען ריכט זיך שוין וואכענ-לאנג, איז אנגיקומען. זאפארט זיינען וויעדער דעפוטאטען געלאפען קיין יפו איהם צו עמפאנגען. דער פאליצי-מייסטער (קאיימקאן) פון יפו מיט סאלדאטען, דער ענגלישער קאנסול אמזעלאג (יהודי) אין יפו מיט זיינע קאוואסען (פאליציסטען) האבען העררן אדלער מקבל פנים געווען. ער האט באלד געגעססן מיטטאג ביים קאנסול, אונד איזט מיט גרויסע בעגלייטונג פאן אונזערען דעפוטאטען אונד איינעם ענגלישען בעוואפנעטען קאוואס געפאהרען קין „מקוה ישראל“, האט פערשרייעבן דארט אללע קינדער דער שולע, די ארדנונג, די בייכער, אונד איזט נאך פֿ'ת געפאהרען, וואָ ער איז אנגיקומען זאנטאג איין שעה פאר זאנע-אונטערגאנג. דארט האט מען געהאלטען אין מיטטען זיך אנגרייטן מיט פאראד-איהם צו עמפאנגען. פלוצלונג ער איז דא. זאפארט האט מאן געמאכט א מנין, אפגעדאווינט מנחה. דאן האט הערר אדלער געלאזט פארזאמלען צו זיך אללע קאלאניסטען, האט זיי אויסגעפרעגט,

באטראכט זייערע הענט (ענגלישע פאליטיק) אונד מאן רופט אויס: משה פיינשטיין! (קאלאניסט אויס ביאליסטאק) ער איז נישט דא; מאן שרייט, מאן רופט: משה! משה פיינשטיין!! אבער ער איז נאך אלץ נישט, מען זוכט וויע פערסאמטע, אדלער ווערט ביז. פלוצלונג זעהט מען פון ווייטען ווי עס לויפט איין קליינע שניקעס פערדעלע מיט א דוגע איבערן האלדז איינגעשפאנט אין א ברעסטער-וואגען. ער איז דאס! זאגט איינער; הערד אדלער שפרינגט אויף, לויפט דעם פערדעלע אנטקעגן. עס וואר ווירקליך משה פיינשטיין. ער איז זיך געזעסען צווישען צוויי ברעסטער אויף 4 רעדער הינטערן פערד, האלטענדיק בא זיך זיין אקער-אייזען, א לעבל ברייט, א קריגל וואסער מיט א רעוואלווער. ער איז זיך אזוי געזעסען, האט געמאכט גרויסע אויגען זיינענדיק זעהר פערוואנדערט וואס דאס איז, דאס אזא מאן מיט אזוי פיעל מענשען לויפען צו איהם. וויע עס ווייזט אויס האט הערר אדלער געוואלט איבערראשען דיע קא-לאניע כדי צו זעהען וויע אזוי איין אידישער קאלאניסט זעהט אויס בשעת זיין ארבייט. נון האט דאס זיי ביידע: העררן אדלער אונד משה פיינשטיין געגליקט, דענן הערר אדלער איז צוגילאפען צו משה, האט איהם זעהר פריינדליך בעגריסעט אונד האט איהם געבענטשט מיט שלח ברכה והצלחה בכל מעשי ידיכם. הכלל משה פיינשטיין האט ביי איהם גאר אין גאנצען אויסגענומען, דענן הערר אדלער האט זיך בעזאנדערס פארנאטירט זיין נאמען.

אין "יהודי" האב איך מיט נאך איין יונגען מאן (אלט און יונג האבען אונס געפאלגט) אזוי שאן איינגעארדנעט דען עמפפאנג פיר העררן אדלער, דאס הערר אדלער זעלבסט האט געזאגט, דאס אין ירושלם (פאלעסטינא) אונד אין פעטערסבורג (רוסלאנד) דארף עס שענער גיט זיין. הכלל איך האב געקריגען איין מעדאללע. אונזער פאראד איז אזוי געווען: צעהען שטאלקערצען צווישען צעהען פייערין פון שטרייבערג צושטעללט אין פערשיעדענע עקען פון דעם קוואדראטנעם "יהודי", צו צוויי לאמפען אין יעדער פענסטער, האבען זיך אויף מיינעם א צייכען פון א ביקס-שאס מיט איין מאל אנגעצונדען; צוואנציג יונגע לייט צו 10 אויף יעדער-זייט פון וועג ביז צור גאסט-שטובע, האבען יעדער וויע דער וואגען איז פארביי געקומען, צוויי, איינער פון דער זייט, איינער פון דער אנדער זייט, א געשריי געטהאן: "ברוכים הבאים!" אונד ביידע רעוואלווערין האבען צו גלייך אויסגעשאסען, אזוי ווייטער,

אזוי ווייטער ביז אין שטוב. דארט האבען 18 רעוואלווערין דארונטער ביקסען מיט איין מאל אויסגעשאססין, אונד וויע הערר אדלער איז אראפ פון וואגען, זיינען איהם צעהען מיט בלומען קרענצע בעדעקטע מעדען, יעדעס איין ליכט אין דער האנט איהם אנטקעגין געקומען אונד גלייך זיך צוטהיילט איהם איין וועג צו מאכען אין דער טהיר פון שטוב, וועלכע וואר בעדעקט מיט צווייגען אונד בלומען, האבען איהם צוויי עלטערע מענשין דארונטער אונזער מורה הוראה איהם דערליינגט בראד, זאלן מיט א קראנץ ווייץ-אונד-גערסטענ-זאנגען ארום געפוצט. ער האט עס אנגינומען, האט סהעע גיטרונקען אונד איזט נאך איינער האלבען שטונדע צוריק אפגירייזט קין יפו בעגלייטעט פון אונזערן שיססען אונד ביז יפו פון אונזערין רייטערין. הער אדלער האט דאס געלט וואס ער האט געבראכט פאר פתחת-קוה צו 20 לירא פאר יעדער קאלאניסט איבער געגעבען העררין וויי-סאצקי.

ער האט אבער פערשפראכען אים נאמען דער חברה פון לאנדאן אויך אויף ווייטער פתחת-קוה גיט צו פערלאזען. מאנטיג איז הערר אדלער אוועגעגפאהרין קיין ירושלים ווא ער ווירד זיין 7 טאג; אויך הערר וויסאצקי איז מאנטאג פון „יהודי“ געפאהרען קין יפו, פון דארט פאהרט ער קין „ראשון לציון“, „עקרון“ וועלכע געהערין ביידע צו דעם געוויסען נדיב, דאנן ווירד ער פאהרען קין ירושלים, איינע נאך שבת ווירד הערר וויסאצקי צוריק קומען קין „יהודי“. פאר א פאר וואכען איז גע-קומען פון פאריז א בריעף, אין וועלכען עס ווירד געמעלדעט, דאס דער בעקאננטער נדיב האט געשיקט בהשתדלות ה"ר יהושע שטאמפער איין דרעס-מאשין מיט איין פאראווען (לאקאמאביללע) אשר בה ישתמשו לצרכי רחמים אשר יקימו בהקולוניה אשר יהי' למקור פרנסה להקולוניה ובה ישתמשו גם לשאיבת המים מהבאר אשר עמקו 46 מטר.

בין יתר הדברים הנוגעים להכותב בעצמו, יאמר:

שאהן מעהר וויע דריי יאהר האב איך מיך ארומגעוואלגערט אין אייראפא, אין פרעמדע לענדער, שטאדט אונד דערפער, אויף בערג אונד טהאלען, באיי פראפעססארען, דאקטורים אונד אפטייקען. אללעס וואר אומזאנסט; איך האב גאר זעהר וועניג ערלייכטערונג געפונדען צו מיין פערדאממען אסטהמא, זעלבסט איטאליען האט מיר קוים 50 פראצענט גוט געמאכט, וואו ראיא פערגאנגענעם ווינטער אין סלאבאדע (אז היה

מסוכן מאד) אונד איך האב ביי ווייטעם נישט דיז פפלעגע פון א מאל
אונד איך בין כמעט 90 פראצענט געזונט. דאס, ליצעבע טרייע עלטערין,
געניגט אייך שוין פאר צו שטעללעך זיך וויע גערנע איך וויל היער
בלייבען, זיין וואס עס איז אבי געזונד אונד אין פאלעסטינא.

בנכם דורש שלומכם מיכל הורוויץ

העתיק שפ"ר

ה'תר"ס 5 (ל'ע"מ 60)

העתיקות ממכתבי הרד"ג (דוד גארדאן מו"ל המגיד).

No 1. den 14 September 84.

לידידי היקר והנכבד שלום!

בהמשך למכתבי מבואי לפאריז אודיעך כי ביום אתמול הייתי אצל
הב. ערלאנגער ודברנו יחד לערך ארבע שעות מענין היום שלנו ואחרי
כל הויכוחים הסכים עמדי בכל עקרי שאלותינו. הוא הנהו רוח החיה
אצל הנדיב ואצל האליאנס וכו', ואם אין דעתו נוחה מענין אחד הנחוק
להעשות בעניני הכלל אצל הנדיב לא יעשה עוד. לדאבון לבי עוד מוטל
בספק אם אוכל לבוא להראות בעצמי לפני השר, כי זה כעשרה ימים
שהוא חולה ומוטל על מסתו ואיננו מקבל אף פני נסיכים ושרים וקשה
מאד לאיש זר לבוא לפניו. את האדרססים והתיק הבאתי עמי בהיותי
בבית ה' ערלאנגער וראהו וכל אשר בו וייטב. בעיני ובעיני רעיתו
הכבודה ובאי ביתו אנשים נכבדים וגדולים. כלם נשתוממו לראות כי גם
להיהודים ברוססיה טוב טעם וכו', בכלל ראיתי כי הדבר עשה רושם טוב
על כלם ואין ספק שהנדיב יקבל האדרססים ברצון ואם יסכים גם לעיקר
בקשתי בדבר קבלת הכספים על שמו כי עתה הרוחנו הרבה מאד. כרגע
רק תקווה לזה. כרגע אוכל רק להודיעך הבטחת ה' ערלאנגער והיא: כי
אם יוסרו המכשולים אז לא יחסר כסף להישוב אבל נחוק שגם
יהודי רוס' יעשו המוטל עליהם כפי יכולתם. בכלל מצאתי לב ע"ל
טוב מאד אל הענין, והאיש נכבד, חכם מדיני ורואה את הנולד לכל
הפרטים. היום אראה את הרב צדוק הכהן, ואקוה כי גם הוא יעמוד
לימיני ויסול לי הדרך להנדיב. הנני מוכרח לכלות דברי וכו'.

דוד גארדאן

No 2

ב"ה א' דסליחות תרמ"ד פאריז.

למעלת חובבי ציון היקרים והנכבדים בווארשא

במכתבי הקודם הודעתי לכם מראית הפנים שלי עם ה' ערלאנגער. היום בקרתי את הרב הגדול ר' צדוק הכהן. אלה המה שני האנשים שדבריהם נשמעים ביותר אצל השר הנדיב, ואם הם יעמדו לימיני אקוה להפיק רצוני ורצון כל חובבי ציון אצל השר בהעיקר הגדול. אחרי שדברתי דברי את הרב ר' צדוק כהן הלכתי היום עוד הפעם להאדון ערלאנגער, יען מצאתי לנחוך להעירו על ענין אחד טרם ידבר בעבורי אל השר. הוא הבטיחני כי יעשה כל אשר בכחו להציגני לפני הנדיב, אף כי קשה הדבר מאד כרגע, מפני כי חולה הוא ולא יצא מחדרו ואיננו מקבל אף שרים ונסיכים. על כל פנים אמר לי, אף אם מן הנמנע יהיה לי לראות פניו, מקוה הוא כי יקבל האדרסטים מידו, והקבלה תביא תועלת גדולה לעניננו בכלל. ה' ערלאנגער הבטיחני לסבב הדבר אשר השר ישתתף בהשתדלותנו באינו פגה שתהיה, אם דירעקט או אינדירעקט, ואם יהיה דבר זה אז לא תהיה מלאכותי לריק כמובן, כי זה העיקר הגדול, ויותר מזה לא פללתי לפעול. עכ"פ זאת ראיתי ופעלתי כי ה' ע"ל מביט כעת על השתדלותנו בעינים אחרות מאשר ראה אותה עד היום, כל ענין ישוב א"י ע"י השר תלוי רק בו, הוא ולא אחר; זאת ידעתי מקודם וזאת נודעת לי ביותר כעת בפאריז. הרב רצ"ה הבטיחני לדבר עוד היום עם ה' ע"ל בענין זה והוא אמר לי כי השר ישמח על האדרסטים וכו', אך כל זמן שלא קבל אותם ולא קבלני לא אוכל לדבר מזה כמדבר ברור; מחכה אנכי ליום מחר על תוצאות הצעת ע"ל לפני השר. עכ"פ כרגע נעשתה ההתחלה במלאכותי בפאריז באופן רצוני לי יותר מאשר קויתי ודוממתי. וה' הבוחר בציון יעזורני גם הלאה להטות לב השר לקחת חלק בהשתדלותנו כי אז פנים חדשות ורוח חיים יבואו בהתנועה, אופן הפעולה אשר בדעתנו ליסד לימים יבואו מצא חן בעיני הנכבדים ההם אשר לא האמינו כי אחביי ברר"פ מוכשרים לעשות הדבר בסדר ומשטר וארגאניזאציאן, כאשר ראו ממה שנעשה עד היום. דבר זה לבדו היה נחוך מאד שידעו שם לטובת הענין לעתיד. וזה נעשה ת"ל ע"י מלאכותי, אף אם כרגע לא נפיק חפצנו בזה בכל הפרטים.

והנני ידידכם מוקירכם בכל לבו

דוד גארדאן

No 3. den 16 September 84.

בהמשכי על מכתבי הקודמים הנני להודיעכם כעת כי מלאכותי בפאריז נגמרה היום, ות"ל לפי חפצנו. הן אמנם לדאבון רוחי מן הנמנע היה לי לראות בעצמי את השר ולדבר עמו, מפני כי חולה הוא, שוכב על מטתו ופקודת הרופאים חזקה עליו שלא לעזוב מטתו ולקבל אנשים זרים, בכ"ז נעשה הכל ע"י איש סודו ואיש בריתו ה' ע"ל. אחרי שדבר ה' ערלאנגער עם השר על אודות פרטי מלאכותי אליו, ואחרי שהחליט השר כי מן הנמנע לו לקבלני, ערכתי אל השר בכתב כל משאלותי בשם אחי בני עמי בני רו"פ, ע"ז ענני ע"י ה' ע"ל כי שם בפיו כל תשובתו. היום הייתי אצל ערלאנגער ובה היו דבריו אלי לאמר: „השר ראטשילד צוני להגיד לך בשמו לאמור: צר לי מאד כי מן הנמנע לי לראותך ולקבל מידך את האדרססים בעצמי אשר בהם הראו לי אחי בני עמי ברוססיא הכרת טובתם על פעולותי עד היום לטובת ישוב א"י, ע"כ מלאתי את יד איש סודי (ה' ערלאנגער) לקבל האדרססים מידך וידו כידך בזה, הגש בשמי תודתי לכל החברות ששלחוך אלי. כן תגיד להם בשמי כי יותר מאשר עשיתי עד כה נכון אנכי לעשות לימים יבואו בדבר יא"י בעת יוסרו המכשולים המונחים על דרכנו מצד התוגר, כי כסף לא יחסר לזה. אחרי שיוסרו המכשולים ואחרי שנראה פרי בעמלנו עד היום בדבר הקאלאניזאציאן, ונוכח כי יש תקוה לישראל בארץ אבותינו אז גם אחי (שרי בית ראטשילד) שעומדים עוד מנגד מחסרון אמונה בזה, גם הם יפתחו ידם ועוד אחרים. לע"ע עלינו לחכות אם יצליחו הקולוניסטים שקבלתים עלי והאחרים. לנו להבליג ברוחנו כרגע בהתיסדות קולוניות חדשות, רק לשים לב אל אלה שנוסדו, וביחוד נחוצה אחדות עכ"פ בדבר קניית הקרקעות כי אם יעשה כל אחד לפי דרכו יתיקר השער ע"ז מאד. בכלל נחוך לנו מאד להזהר מפני הפרסום בענינים כאלה רק במתון ובזריזות יתרה, ורק אז נצליח. ובדבר קבלת הכספים מאחב"י ברו"פ יגיד לך איש בריתי דעתי ורצוני. עכ"ל השר ששם בפיו ע"ל. אח"כ הגיד לי ה' ערלאנגער כי לשלוח כספים לענין ישוב א"י דירעקט-אל ידי השר לא יתכן, אבל הכספים יקבל הוא (ה' ע"ל) וזה אחת היא כאילו קבל השר בעצמו, מפני כי כל עניני יא"י נעשים רק ע"ש ערלאנגער וידו כידו בזה. השר לא יחפוץ שיהיו לו דין ודברים עם אנשים הרבה בזה, רק עם אחד או שנים מחברי הועד המרכזי אם יוסד. ה' ערלאנגער הציג לפני השר דבר התיסדות הועד המרכזי וכו', ואמר לי כי בכלל חפץ ורצון

השר שגלך אחזי יד ויתמכנו בכל עצה הגונה ובכל דבר אם נשאל להם בנוגע לענינו, רק שלא יהיו ידי רבים ממשמשות בזה מפני הסכנה. הכסף שיהי' מונח אצל ה' ע"ל בדעפא, יוקח ג"כ ע"י אלה שישלישו בידו ואם יהי' נחוץ כסף להוציא בא"י יצוה ע"י טעלעגראממא לעושי דבריו של השר שם לתת וכו'.

השר אמר: אם ב"י ברוסיא חפצים באמת לכנס בדבר יא"י ולאסוף כסף גם מצדם, אז עצתו היא שיראו רצונם הטוב בתחלה לתמוך את פ"ת ולהעמידה על בסיס נכון. ויוכלו לעשות התמיכה הזו גם ע"ש השר מונטיפיורי אך יעשו, יען כי הוא לא יכול לתמכם מפני כי זה הפרינציפ שלו אם גומר בדעתו לתמוך איזו קולוניא או יקח עליו הכל בכל מכל כל, לא באופן אחר, וזה לא יוכל לעשות ולדרוש מפ"ת, יען התישבו בעצמם וכו', ע"כ על אחב"י ברוסיא החובה לתמכם מלבד שע"ז יראו רצונם הטוב לעשות דבר בפועל. גם הגיד לי ה' ע"ל כי השר צוה לעושי דברו באה"ק לראות ולקנות קרקעות כמה שיש יגו והכל בחשאי, למען יהי' הכל מוכן לעת מצא. כללו של דבר: כרגע לא אוכל להביא כל פרטי הדברים שנדברנו. תמצית הענין הוא כי נתברר לי בבירור גמור ומוחלט כי לב השר טוב מאד לשוב א"י, וכי נכון הוא לעשות יותר מאשר דמיתי. כן מרוצה הוא ללכת עמנו בעצה אחת אם רק יהי' לו עם מי ללכת וזה יהי' רק ע"י ועד מרכזי. — ת"ל כי עכ"פ נסיעתי לפאריז לא היתה לריק. עתה יודעים אנחנו הענין על בוריו והדבר תלוי בעצמנו. יש לנו מקום היותר טוב לשליחות הכספים וגם נוכל להיות בעצה אחת בפעולתנו בכלל עם השר ראטשילד! — השר ראטשילד נתן ליד ה' ע"ל מכתב שקבל ביום הזה מן הדירקטור הירש, להראותו אלי למען אראה כי לא כצעקתה הבאה עליו כן הוא. קראתי המכתב וראיתי כי הדירקטור הירש ידבר אך טוב על הקולוניסטים ודואג בעבורם בכל לבו, ומבקש מהשר הרבה ענינים הנחוצים עוד לטובתם, ואומר כי יש תקוה גדולה מהקולוניסטים, אם ילכו גם הלאה בדרכם הישרה. זה מה שמצאתי לחובה להודיעכם אחים יקרים בדבר מלאכותי, למחר אקוה לשים לדרך פעמי ללאנדאן, ושמח אני בחלקי ממה שפעלתי פה וד' ינחל בדרך אמת גם הלאה.

השר צוה לה' ע"ל להגיד לי כי אם אתעכב עוד איזה שבועות בלאנדאן, ועד אז ישוב לאיתנו, ישמח מאד לראותי בשובי דרך פאריז. (לע"ע נחוץ לו לעזוב פאריז לשבועות אחדים, לערך ששה) ואם לא אוכל

לכתוב אליו כל הנחוך ע"י ה' ע"ל. השר בקש מאד ומאד שלא לפרסם חלילה כל הדברים ההם ברבים כי אז יהיה מוכרח למשוך ידו מזה. ע"כ אקוה כי החברים הנכבדים ידעו להזהר בנוגע לפרסומו של הדבר. מרגלית טובה ויקרה הקרה לנו ה' ועלינו לשמרה. והנני יידיכם מוקירכם בכל לבנו.

דוד גארדאן

P. S. הגנו מבקשים את חברינו היקרים לסלוח לנו, כי לא שלחנו העתקות המכתבים אחת אחת, כי קדושת הימים הנוראים הפריעה אותנו ממלאכתנו. אנחנו מצדנו מבקשים מכל אחינו להיות זהירים ברוחם שלא לתת להדברים "האלה" מהלכים בדפוס חלילה וחלילה, שלא להרוס את הענין הריסה גמורה. מן כל האמור נראה איך נחוך לנו ועד מרכזי וכללי. — המשך המכתבים יבוא. אחיכם.

הערה 6 (לעמ' 64) (קול-קורא של „אגודת-מרים“)

Stammes-und Glaubensgenossinnen!

Man sagt von unserem Geschlechte, es repräsentire die Milde, die Weichheit, das Mitleid, man nennt aber auch das ganze Volk, dem wir durch unsere Abstammung und unseren Glauben angehören, das Volk der Barmherzigkeit. Ist es demnach schon der Beruf des Weibes überhaupt, die Menschheit sanfteren Regungen zugänglich zu machen, so ist er es doppelt für das jüdische Weib.

Kaum kann aber eine Sache der Bethätigung des Wohlthätigkeitssinnes würdiger sein, als es die ist, um deren Unterstützung wir hiemit die weibliche Jugend unseres Volkes auf das Eindringlichste bitten.

Gross ist das Elend unserer Stammesgenossen im Osten Europas. Der steigende Judenhass hat tausende Existenzen vernichtet. Mitten hinein aber in diese Nacht von Druck und Verfolgung dämmerte der Lichtstrahl einer besseren Zukunft. Es entstand die Idee, die unglücklichen Juden intoleranter Länder im heiligen Lande anzusiedeln und sie daselbst an den Ackerbau zu gewöhnen. Zur Ausführung dieser Idee bildeten

sich Vereine, die im vorigen Jahre auf dem Delegirten-tage zu Kattowitz in Preussisch-Schlesien zum «Montefiore-Verbande» zusammentraten, welcher heute bereits 20.000 Mitglieder in den verschiedenen Ländern Europas zählt.

Nun soll auch in Wien nebst dem bereits hier bestehenden Colonisationsvereine unserer Stammesbrüder ein Verein von jungen Stammeschwestern mit demselben Ziele ins Leben treten. Der Zweck eines solchen Vereines ist nicht nur ein wohlthätiger im strengsten Sinne des Wortes, er ist auch ein volksthümlicher, und — Frauen und Mädchen Israels, Ihr beweiset durch seine Förderung, dass Euch Euer Volksthum und Euer Glauben nicht gleichgiltig geworden sind, dass Ihr die würdigen Enkelinnen der hebräischen Prophetinnen seid.

Der neue Verein, dessen Statuten behufs Genehmigung der hohen k. k. n.-ö Statthalterei unterbreitet sind, wird den Namen

«Verein jüdischer junger Damen «Mirjam»
führen.

Der Mitgliedsbeitrag wird bloß 30 Kreuzer (als Minimum) pro Monat betragen und wird keine Eintrittsgebühr zu entrichten sein. Umsomehr erwarten wir in Anbetracht des edlen Zweckes eine rege Betheiligung und bitten Anmeldungen zum Beitritt an die Redaction der Zeitschrift «Selbst-Emancipation!» (Wien, II, Theresiengasse 7) richten zu wollen.

Für das Gründungs-Comité:

Anna Brand,

Anna Wolf,

Ernestine Bretholz.

Wien, im Cheschwan 5646 (October 1885).

Die Damen werden ersucht, diesen Aufruf in Bekanntenkreisen circuliren und nach Ausfüllung der Rubriken an die Redaction der «Selbst-Emancipation!» (II., Theresiengasse Nr. 7) gelangen zu lassen.

הערה 7 (לעמ' 69)

קול קורא שפרסמה כנסת חובבי-ציון בורשא בשנת תרמ"ט ואליה מצורף מכתב של ר' צבי הירש קלישר.

אחינו אנשי גאולתנו, חובבי ציון הנאמנים בעירנו הגדולה יע"א!
וקרו מרחוק אתיו וירושלם פעלה
על-לבבכם (ירמיה, פרק נ"א, מסוק נ')

לא מצאנו מקום שנקרא ישראל ציון אלא זה:
ולאמר לציון עמי אתה. (ירושלמי שקלים)

זה כשש שנים אשר התעוררו אחדים מאנשי לב בעירנו לכונן כנסת חובבי ציון בתוכנו. הדבר אשר נפל אז ביעקב, כי הגיעה העת לתקוע יתד לאחדות האומה הישראלית במקום נאמן, מקום גדולה וערש ילדותה: הקול אשר נשמע אז מתוך הסערות, הרעמים והזועות, כי רק בארץ תקות, אשר בה היה לגוי אלפי שנים, רק שם יבנה ויתכונן בית מנוס ובית מקלט להיהדות הנאמנה הנשענת על יסודות התורה והעבודה, הקול הזה מצא לו הד בלבבות טובי אחינו בעירנו, ותהי אז כנסת חובבי ציון בווארשא, רבת פעלים ורבת העלילה, לאות ולמופת אל כל אחיותיה הכנסיות הבכירות והצעירות ממנה, אליה הביטו חובבי ציון בכל מושבות בני ישראל ונהרו ובכח מעשיה יצא דבר הישוב מעולם המחשבה אל עולם המעשה והרעיון הנשגב התלבש בלבוש מפעל כביר ואדיר בתוצאותיו ופעולותיו. כשטף מים כבירים שטפה ועברה ההתעוררות הלאומית ותלבב את כל לב-עברי ותמשוך אבירים בכחה ותהי לרוח נכון ונשא, מלא אהבת התורה והלאם, להקים דבר הישוב בארץ הקדושה, אשר בו שגבו ישע אחינו החלוצים ויתגברו על כל המכשילים ויסירו מדרכם כל אבני הנגף ויתאזרו לבנות ביהודה וגליל עשר ערי-מושב ויאחזו בארץ אבותינו ויתערו בה ויעבדו אדמתה בחפץ לבם ותבונת כפיהם. אחים יקרים! שש שנים בתולדות זקן-גוים וכביר ימים בלאומים, שש שנים בימי עם-עולם וגזע ישישים כימי אתמול כי יעבור הנה ובימים המעטים האלה זכינו לראות מחזה נעלה ונשגב, אשר אליו נשאו את נפשם שלומי אמוני עמנו מיום גלותו מעל אדמתו, זכינו לראות אלפי נפשות בני ישראל נוהגים בבקרים, חורשים ועודרים, זורעים וקוצרים, פולחים ובוקעים באדמת הארץ הקדושה. לעינינו נתקימה נבואת החזה המנחם ציון: וישבו בה יהודה וכל-עיריו יחדו אכרים

ונסעו בעדר (ירמיה ל"א, כ"ג). אחרי אלפי שנים אשר בניה יצאוה שבה ציון השכולה והגלמודה ותראה בניה-בונה שבים אליה בחסד ה' וברחמים גדולים, ויחד עם אחינו החובבים ציון ובניה יצא לעזרת אחינו העובדים שדמות ציון נדיב ידוע, ענו וצנוע, כוכב מזהיר בשמי ישראל; הוא הנדיב אשר יש בו מדעת קונו ודבק במדותיו של הקב"ה להיות ארך אפים וגדל-חסד למרות המרורות אשר ימרורו הממרים והנרגנים שבקרבתו; הוא הנדיב אשר כבודו הסתיר שמו ורב צדקותיו ופזרונו בערי ישראל. וראשית כל המעשים האלה יצאו מקרב כנסת חובבי ציון בקהלתנו, אשר כשלש שנים היתה היא ראש פנת הישוב וברית התיכון אל כל פעלותיו. וזאת תהלתנו ובה נתפאר נגדה כל אחינו כי הגדלנו לעשות. אנחנו החלנו לעשות וה' האוהב שערי ציון הופיע על עצתנו והמושבות החיות וקימות היום עם אלפים האכרים והאכרות, הגננים הכורמים והיוגבים העובדים בהם המה עדים כשרים ונאמנים, כי עוד רב כח אמנו הזקנה, ארצנו נחלת אבותינו מאז ומעולם לחלץ שד לבניה להעניקם מטובה ולהשביעם רצון ומוכשרים גם אחינו לעבוד את האדמה ולשמרה. אמנם כן, אחים יקרים, בנין המושבות הוא בנין נכון ונשא בדברי ימי עמנו: "ראשון לציון" הנה הגם אחינו העובדים אדמת ארץ הקדושה ונוטעים כרמי חמד עליה; "יסוד המעלה" הוא יסוד לבנין חומת ישראל והקמת סוכת דוד הנופלת; "ראש פנה" תאמץ לבנו, כי לא ימאסו הבונים את אשר החלו לבנות בלב טהור וברוח נכון; "פתח תקוה" תתן תקוה בלבנו, כי יש אחרית ותקוה טובה לפעולת חובבי ציון באמת ובצדקה; "גדרה" תגדור את הפרצות, אשר עלו בחומת ישראל מעת גלותו מעל אדמתו; "זכרון יעקב" זכרון עולם הוא למעשה הצדקה ולאהבת התורה והלאם אשר קננה בלב נדיב עמנו משובב נתיבות ארצנו ובונה הריסותיה; "גיהודה" לעדה היא לנו על חריצות אחינו להוציא לחם מן הארץ, לעדור בהרים לפתח ולשדד את אדמת הקדש בתבונות כפים ואמץ לב; "מזכרת בתיה" תזכירנו, כי בשכבר הימים היו אבותינו אכרים עובדים את אדמתם ויושבים לבטח איש תחת גפנו ותאנתו. מלבד שמונת המושבות האלה ייסדו ידי הנדיב הידוע את המושבה "רמלה" בדרך העולה מיפו ירושלימה והאחרונה הכי נכבדת "קוסטנניה" בנחלת יהודה וישב שם נערי בני ישראל, אשר למדו ידיהם בעבודת הגננים ונטיעת כרמים וישלח את איש ימינו רבי אליהו שייך נ"י לכונן את המושבות האלה ולהגדיל כבודן

ותפארתן ולהרחיב נחלת בני „פתח תקוה“ לתת לאיש איש חבל ארץ פי שנים מאשר להם עד היום.

אמנם כאשר עלו למעלה ראש מעשי הטוב והצדקה, אשר עשה האחד והמיוחד בחובבי ציון, כן ראינו, לדאבון נפשנו, כי במקום מוצא הרעיון הגדול והנכבד בארצנו ההתעוררות שוקעת ויורדת וכמעט שעממה גחלת האהבה לארץ אבותינו ועובדיה בעמל כפיהם. כבכל דבר קדוש ונשגב, אשר יסודתו בחזון-לב ורגש כביר ואדיר, נמצאו גם לענין הישוב משיגים ומטילי מום בקדשים. אך הדעה הנשגבה הזאת עומדת למעלה מאיזה אנשים מטילי מום בקדשי בני ישראל. הדעה הנשגבה הזאת היתה לנחלת הלאם וקנינו הרוחני וכל עמל אלה החפצים להכחיד הרגש הזה מקרבנו הוא בדי ריק, ולשמחת לבבנו נראה כי בקהלות רבות התגברה פעולת חובבי ציון ביתר שאת וביתר עז, וגם בעירנו אשר שבתה בה פעולת חובבי ציון זה כשלש שנים חזרה ונעורה עתה שנית האהבה לאדמת הקדש ועובדיה. האהבה התעוררה בלב אחינו חובבי ציון הנאמנים ויפקחו עיניהם לראות כי עתה אשר הגיעה העת להקים עמודי הבנין הנעלה הזה ואדניו, עתה, לדאבון לב כל אוהב עמו וארצו, רפו ידי העוסקים, נתמעטו הלבבות, העושים נשמטו אחד אחד ותרכ העוובה עד כי חדלו המתנדבים מהרים תרומתם ותשבת הפעולה. זאת ראו אחינו הנאמנים לעמנו ולארץ אבותינו ויתעוררו להעיר את אהבת עמנו וארצנו בלב אחינו היקרים נדיבי עם אלהי אברהם, להעיר את האהבה בלבם עד שיחפצו לשוב עוד הפעם אל המפעל הגדול הזה בלבב שלם ובדעה אחת. ולנו מה יקרו דברי גאון עמנו וזקן ההוראה בימינו רבי יצחק אלחנן שליט"א (במכתבו הגלוי אל חובבי ציון בווארשא ערב פסח התרמ"ו) לאמר: „אין אנחנו מוצאים כלי מחזיק ברכה לענין הישוב הקדוש אלא השלום והאהבה השלמה לכנסת ישראל באמת ותמים. עד כמה נחוץ לנו השלום והאחדות הלאומית נדע ממעשים מקדם והמון פעולות שמבראשית. יואל ה' אשר חותמו אמת ושמו שלום, ה' הבוחר בציון בית חיינו וישראל עמנו לצוות את הברכה והשלום באגודתכם, יאחזו צדיקים שכמותכם דרכם וטהרי ידים יוסיפו אמץ לקראת הפעולה הקדושה והמצוה הרבה אשר אין ערוך לה בכל מצות התורה כאשר הורו לנו אבות העולם (הרמב"ן במנין המצוות שלו, הגאון רבי יעקב עמדין בספריו היקרים, הגאון בעל שפת אמת, הגאון בעל שו"ת אבי עזרי והגאון המבי"ט זכר צדיקים וקדושים לברכה). ומי יתן והיה לבב כל אחינו

שבגולה לתת גאולה לאדמת קדשנו אשר לקחנו ממנה זה אלפים שנה.
 מי יתן ונכנסו הדברים אשר דבר זקן ההוראה ושר התורה לפני
 שלש שנים ללב כל אחינו, לשוב ולכונן כנסת חובבי ציון, לשוב
 ולחונן את אחינו חלוצי הארץ, ומי יתן ויביאו נא אחינו אל לבם הדעת,
 כי לא לריק חי ישראל כעם שוכן על אדמתו אלפים שנה, כי לא לריק
 הטביעה ארץ הפלאות זאת את חותמה על העם הנפלא מעמי הארץ
 ומני אז ועד הנה ישראל וארצו חד הוא. אחינו אנשי גאולתנו!
 זכרו את ה' מרחוק וירושלים תעלה על לבבכם! הרעיפו
 גשמי נדבותיכם! הרעיפו טל של תחיה על אחיכם בוני הארץ הנשמה, ודור
 אחרון על עפר יקום ישא את שמכם לתהלה ותפארת, כמניחי אבן פנה לבנין
 עולם לחלץ עניי עמנו מענים, להסיר מעלינו חרפת לאמים וכלמת הגוים,
 וה' הבוחר בציון יהיה בעזרנו לבצע מעשנו ועינינו תראינה את אחינו נושאים
 ברנה פרי עבודתם על הרי ישראל במקום צוה ה' את הברכה לעם סגלתו
 מאז ועד הנה. אמן ואמן!!

בחודש סיון תרמי"ט

עלינו רק להוסיף מכתב קטן שכתב הרב הגאון הגדול רשכבה"ג
 רבנו ר' צבי הירש קאלישער זצ"ל אב"ד דק"ק טהארן לשני אנשי
 גדולי המעלה, אשר חפצו להתעסק לטובת ישא"י עוד לפני שש עשרה
 שנה (ומפני איזה סבה לא נוכל לקראותם בשם) ואלה דבריו היקרים:

ב"ה טהארען יום ג' ה' אדר, נבוא לנחלתנו! לפיק (תרל"ג).

יצו ה' את הברכה לדורשי ציון וירושלים היה הרב הגדול וכו' וכו'.

ישני לו הרב המופלג וכו' וכו'.

אליכם אישים אקרא — אחרי ששמעתי מן הרב הצדיק וכו' — כי רוח אהבת
 קודש כאש ולהבה תוקד בקרבכם, להשתדל בעיני רוחכם הטובה עבור חברת ישוב
 איי לעורר רוח נדיבה לבנין חורבות שוממות בנחלת אבותינו, ולתת יד וחיל
 לכוספי עבודה באדמת קודש ולקיים המצות התלויות בארץ, אשר עייז נחכה לגאולה
 וישועה כאמור במדרש — ומי לא יעיר לבבו ליקח רמח בידו לקיום המצות החסרות
 לנו מרמיח איברי נשמותנו ברוחניי, אשר לא נוכל לקיים רק באהיק, מי בעצמו
 ומי עיי שלוח בשלוח תרומת כסף ליד המקיימים עבורם — זאתם צדיקי
 עולם תשמיצו נא קול תרועה לאזני אוהבי ה' ואוהבי ארצו ועמו — דורשי ציון —
 כי עת לחננה, אחרי אשר ניתן לנו הרשיון מהשולטאן יריה לבנות אחוזה על שמנו
 שמה וכו' וכו' — אם זכינו לכיז, מהרה יכוצע הדבר בעזרתו יתיש על ידינו —
 ורב תודה לכם על העולה על רוחכם הטובה — לפעול פעולת קודש. הטיבה ה'
 לטובים ולישרים בלבותם, ואם תרשוני אשלח לכם כתב גבאות, ופקודתכם תשמור
 רוחי — כי ידידכם אוהבכם המצפה לישועה ונחמה, הקטן הירש קאלישער.

נדפס בירושלים עיה"ק

ה ע ר ה 8* (ל ע מ' 80)

מכתב מאת אחד העם (חתום בשם מלא—מנהל לשכת א' של ב"מ).

חיי מנחם אב תרמ"ט אודסא.

אח יקר ונכבדו

לענג ולשמחה היה לי מכתבך מן י"א דנא. בשם כל אחינו בני משה הנני מברך אותך כי תשכיל ותצליח בכל אשר תפנה ועוד בעיניך תראה כי ישתל ישראל על אדמתו.

קבל רצוף בזה את המכתבים: „דרך החיים“ הצעד הראשון על „דרך החיים“ ואת „ברוך הבא“. בסה תזכור תמיד „כי איכות אגודה מוסרית קודמת לכמותה“ וד' ישמרך שלא תכשל באנשים שאינם מהוגנים. והנני אחיך מוקירך ומכבדך מל"א

ה ע ר ה 8* (ל ע מ' 80)

דרך החיים

א. תולדות ישראל בימי גלותו בכלל ובמאת השנים האחרונות בפרט הורנו לרעת, כי אין לנו כל תקוה לחיות בתוך עם גוי ואדם כאחד: לקחת חלק בכל ענפי החיים כאורח הארץ ולהשאר עם זה גוי מיוחד בדעותיו ומצוין במדותיו. אי לנו ביום רעה ואוי לנו ביום טובהו. הרעות חבלו בנו רוח האדם והטובות—רוח העם; הראשונות עשונו לאנשים שפלים בעיני אחרים, והאחרונות—לעם נבזה בעיני עצמו. כי על כן לשוא נכלה כחנו ונפזר רכושנו כדי לבצר עמדתנו בין הגוים, והיא לא תצלת. שני דרכים לפנינו: דרך החיים ודרך המות. אם למות עינינו נשואות, נעזוב נא את עצת כל רופאי אליל ונחכה במנוחת נפש לקראת בוא, כי אם גם יתמהמה בוא יבואו אך אם נבחר בחיים עלינו לבנות לנו בית לבדנו במקום נאמן—ואיה מקום נאמן כנחלת אבות? עלינו איפוא להקדיש מיטב כחותינו החמריים והמוסריים להצלתנו זאת האחת, לתחיית עמנו בארץ אבותינו.

ב. אם יספיקו כחותינו הדלים להגיענו אל המטרה הזאת הכבדה והרחוקה? מי האיש החכם וידע להשיב על שאלה כזו באותות ומופתים ברורים? כמה יגיעות יגעו מימינים ומשמאילים למצוא לה פתרון על פי ההגיון והנסיון ולא עלתה בידם!—אבל מעבר לגבול השכל והמופת יש עוד ממלכה גדולה ועצומה ושמה—„אמונה“, ומבעד לכל וכוחי הלאומים ומתנגדיהם מבצבץ ועולה ההבדל הזה: הללו מאמינים והללו אינם מאמינים. בדברים כאלה המוסלים בספק, הדעות והמעשים יוצאים מן

הלב, לפי רבות תשוקת לבנו אל הדבר, כן תגדל אמונתנו באפשרות השגתו וכן תחזקנה ידינו להתגבר על המעצורים העומדים לשטן לנו. — למען יאמינו איפוא בני עמנו בתחיתם הלאומית ויואלו להקדיש לה מיטב כחותיהם צריך שירגישו בחסרונה וישתוקקו אליה בכל לבם, או במלות אחרות: צריך שרגש לאומי חזק יפעם במעמקי כל הלבבות, עד כי לא יוכל אדם מישראל למצוא מרגוע לנפשו באשרו הפרטי בלבד, ובאמת ובתמים יעלה את יום ירושלים על ראש שמחתו—אז תבוא האמונה מאליה והמעשה אחריה.

ג. רגש כזה נמצא אמנם בעמנו לפנינו, בשעה שהיו ישראל שרוים על אדמתם; אך לרגלי הפזור הנורא והנדודים התכופים הלך הלך וחסור עד כי אבד כמעט ואיננו בלב הרוב הגדול; גם הנשארים המרגישים עוד את עקבותיו בלבם ומזמן לזמן יתעוררו לקול קריאתו ויתחברו יחד לעשות דבר מה לטובת הכלל, — גם בתוכם תראינה עינינו פעמים רבות בבוא השטן—אהבת איש עצמו—לגרש מפניו את הרגש הכללי וכל עצתו יפיר, כי עצום הוא ממנו. השטן הזה מרקד בינינו גם במקום אשר לא פללנו לראותו: בין הנושאים את דגל הלאומיות וחבת ציון; האנשים אשר אמרנו—הם יהיו מופת בקרבנו בהראותם לכל העם, מה גדול כח הרעיון והרגש הכללי לקרב את הרחוקים ולתת להם לב אחד ודעה אחת—לא יכלו גם הם למשול ביצרם ונכשלו בכל אותן המדות המגונות המצויות בכתות אחרות. —במצב כזה לא נתמה על החפץ, אם נראה את היאוש מתגב אל לב רבים ומביאם לחשוב כי זקנה קפצה עלינו, כי יבשו עצמותינו מכף רגל ועד ראש ואין בנו כח לחיות עוד.

ד. אבל אין דבר עומד בפני האמונה! למרות כל החזיונות האלה ישנם בתוכנו לאומיים אמתיים, המאמינים בתחית עמנו בלב שלם ונכונים באמת להביא לה קרבן, לא אך דבר שפתים, כי אם גם חלק נכבד מאהבת עצמם וכבודם ממנוחתם ונכסייהם, לא שעוצמים עיניהם מראות ברע וקוראים בלב שמח: שלום! שלום! — כי אם להפך רואים הם את הפרעות בישראל, את הקפאון השורר בכל לב, ויודעים כי אין לאומיים בלא עם ואין עם בלי רגש לאומי; אבל לפי שנפשם קשורה בנפש עםם מנעוריהם ואהבתם אותו תחזק את אמונתם בו, על כן, תחת לאמור נואש לכל תקוה, יחשבו מחשבות כל היום איך לשוב ולעורר את לבו לתחיה, למען ירגיש ויחפץ, יאמין ויפעל. לאומיים כאלה ישנם בתוכנו, אך בהיותם מפורים ונבלעים

בכתות שונות ואיש את אחיו לא יכיר, על כן לא יראה פעלם וגם קולם לא ישמע מפני קול המונם ושאונם של לאומיים אחרים; כל אחד מהם נושא במעמקי לבו את אמונתו ותקוהו ובמסתרי דמיונו בונה לו עולמות לבדו ומתנחם בהם על כל מראה עיניו באין לאל ידו לעשות קטנה או גדולה. ואולם לו התחברו האנשים האלה באשר הם שם לאגודה אחת ואיש את רעהו יעזרו לפעול על רוח העם כאשר עם לבבם, כל אז מי יודע אם לא צלחה להם ברבות הימים לתת את רוחם בו ולהשיב לו את התכונות המוסריות אשר בלעדן לא יכון עם? ומי יודע אם לא התעורר אז החפץ בלב כל העם כאיש אחד להתנער מעפר ולשוב ולחיות חיי כבוד ושלוה בארץ אבותינו? ואחרית הדבר מי יודע?

ה. אגודה כזאת תשא אמנם נפשה גם היא אל המטרה העליונה—אל ארץ אבותינו; בשבע עינים תביט ותתבונן אל כל הנעשה בה, ובוהירות ובמתנינות תשתדל לתקן את אשר עותו אחרים שמה ולעשות גם בעצמה מעשים שלמים ומתוקנים בהיות לאל ידה;—בכל זאת, לפי שידעת היא כי למען עשות גדולות בארץ צריך שיהא הדור ראוי לכך, לכן לא אל הארץ בלבד תשים לב כי אם גם אל העם, לא אך לבנות תהיה מגמתה כי אם גם לנטוע, לא רק בכח ידים כי אם גם ברוח. תחלת כל עליה לקנות לה לבבות ולחבב את שמה ותעודתה על הבריות באמצעים מוסריים; כלומר להרחיב את מובן הלאומיות ולעשותה למושג נעלה ונשגב, לאידיאל מוסרי אשר במרכזו—אהבת ישראל, ובהיקפו—כל מדה טובה וכל תכונה נכבדה; להפשיט מעל התואר „לאומי“ את צורתו החמרית אשר לה עתה—שכל הרוצה לטול את השם הזה משתתף בפרוטתו לקופה ידועה ונוטל—ולהרימו למדרגת תואר מוסרי נכבד ואהוב בעיני העם אשר לא כל אדם זוכה לו, ואשר יחייב את בעליו לשמור מכל משמר את כבוד הדגל אשר הוא נושא, לבל יחולל על ידו או על ידי אחרים. —לאט לאט תוכל להגדיל את חוג פעולתה, לשים עינה על חנוך הדור הבא, —להשיב לנו את בנינו ובנותינו הנתונים לעם אחר, ובכלל לתקן כל הצריך תקון ולחזק כל הצריך חזוק, עד אשר (אחת היא מתי) יצמח מתחתינו ויעלה על במת החיים הדור אשר אנחנו מבקשים: דור אשר לא יכרע לבעלים ועפר שונאיו לא ילחך, אשר בעמו יתפאר, בכבודו יתימר ובשמו ישבע, אשר לבו יחם בקרבו ולא יתן דמי לו וגט חכמתו תעמוד לו לכלכל דבריו במשפט ולדעת עת לכל חפץ—הוא יושיע את ישראל, הוא ישא נס ציונה, ועשה והצליח! —

ולמטרה גדולה וכללית כזאת יובילו דרכים רבים, שונים ומשתנים, על כן חפשית תהיה האגודה במעשיה, ידה בכל, זמנה — עת לעשות, מקומה — כל פרץ וכל בדק. בקרבה פנימה עשה תעשה לה סדרים נכונים וקבועים, אך לא תוכל למנות ולהגביל מראש את פעולתה בקרב העם והארץ. די לה להבין היטב את מטרתה ולשוותה לנגדה תמיד, והזמן והמקום ותנאי החיים יורוה את אשר תעשה. רק אחת עליה לזכור בכל זמן ובכל מקום, כי איכות אגודה מוסרית קודמת לכמותה, כי לא לפי מספר חבריה בלבד יגדל כחה, כי אם עוד יותר — לפי ערכם. על כן צריכה היא להזהר מאד שלא תכשל באנשים שאינם מהוגנים ולא תשא פנים גם לגדולים וטובים אם יחסר להם אחד מן התנאים המוכרחים לאגודה כזאת, ואז תלך לבסוף דרכה ויש תקוה לאחריתה. —

הערה 8¹ (לעמ' 80)

הצעד הראשון על „דרך החיים“

את הצורך והתועלת אשר באגודה לאומית הבנויה על היסודות האמורים למעלה הכירו אנשים אחדים אוהבי עמם וארץ אבותיהם, ויאמרו איש אל רעהו: חזק ונתחזק להקיץ לבות נרדמים ולסול מסלה לתחית עמם! מלאי בסחון ואמונה בכח הישר והטוב כי רב הוא לכבוש לו דרך לעצמו בלב ישרים וטובים, מצאו עוז בלבבם לגשת לבדם — למרות רפיון כחם — אל המלאכה הכבדה, ולהיות הראשונים להוציא את הדבר הגדול הזה אל הפועל, ובהתאספם יחד במוצאי שבת, בשבעה לחדש אדר שני שנת תרמ"ט, הסכימו להתחבר לאגודה אחת, ברשיון הממשלה, על פי הדברים האלה: (א) האגודה תקרא בשם „אגודת בני משה“ לאות לכל החברים, כי ישאו עיניהם תמיד אל בחיר עמם זה והתבוננו אל כל אשר עשה ואשר סבל באהבתו את עמו, למען ידעו מה האהבה הזאת דורשת מאתם. (ב) אגודת ב"מ מתחלקת ללשכות, ואין לשכה פחותה מחמשה חברים. הלשכות נקראות במספרים לפי סדר זמן הוסדן: לשכה שנוסדה ראשונה נקראת לשכה א', שניה — לשכה ב' וכן הלאה. (ג) כל לשכה בוחרת לה מתוכה „מנהיג“ אחד ויועצים. המנהיג עומד בראש לשכתו וכל מעשיה נחתכים על פיו; הוא לבדו עושה מה שצריך לעשות בלי נטילת רשות מבני הלשכה, אבל חובתו להועץ ביועציו ולשית לבו לדעתם.

(ד) כל חבר חדש מתקבל בהסכמת המנהיג וחברי הלשכה, וכניסתו צריכה שתהיה בפני רבים מן החברים, ואומרים לפניו דברי כבושין ומודיעים לו תובותיו, והוא מבטיח לעשות הכל באמונה.

(ה) שפת האגודה היא שפת עבר, ועל כן אין מקבלים אלא יודעי ספר ולשון עבר — ואין מקבלים צעירים שלא מלאו להם עשרים שנה, ולא אנשים ידועים לנרגנים ונצחנים או בעלי מעשים מגונים המחללים כבוד עושיהם.

הערה. חוב קדוש על כל חבר לשמור תמיד על כבוד האגודה שלא יחולל בעיני העם, לא על ידו ולא ע"י חברים אחרים. ואו) כל חבר נותן לקופת האגודה לא פחות מאחת מחמשים מהוצאותיו והוצאות ביתו. התרומה הזאת תנתן ליד מנהיגה אחת לשלשה חדשים. זיין) המנהיג קורא לאספה מצת לעת ומודיע לבני לשכתו את הדברים המותרים לכל חבר לדעת ושומע בשים לב את הצעותיהם.

(ח) כדי לחבר כל הלשכות לבנין אחד שלם, צריך שתעמוד עליה על גביהן, אשר ישב בה „הנשיא לבני משה“ ויועציו אתו. כיחס כל מנהיג אל לשכתו כן יהי יחס הנשיא אל האגודה כלה: הוא השליט לבדו בכל דבריה, אומר למנהיגים והם עושים, גוזר והם מקימים, — ויועציו עומדים לימינו לשמרו משגיאה. — אולם לפי שבשנה הראשונה להוסדה יהיה עיקר מעשה האגודה רק לחזק את הבנין, להרבות ולהגדיל את לשכותיו, על כן אין צורך ואין יכולת לבנות עליה קימת עד תום שנת ההכנות ומספר הלשכות ירבה, אז יתאספו המנהיגים לבחור את הנשיא ויועציו, להוסיף חקים חדשים ולבאר ולהגביל את הישנים לפי ראות עיניהם. עד העת ההיא, למען לא תהפך האגודה לאגודות, תחשב הלשכה הראשונה למרכז לכל הלשכות שאחריה, ומנהיגה ויועציו יחשבו לעומדים בראש האגודה לפי שעה. — מובן מאליו, כי כל המנהיגים והיועצים יבחרו עתה גם כן רק לפי שעה, עד לזמן הבנות העליה.

הערה 8 (לעמ' 80)

ברוך הבא!

בואך לשלום אחינו! ברוך תהיה לך ולעמו ישראל, ברוך תהיה לכלנו יחד, בתתך לנו יד לעבוד עמנו את עבודת הקדש, עבודת ישראל. ברוך אתה וברוכה תהיה דרכך החדשה, אשר נצבת עתה עליה, דרכך זאת היא ארוכה וכבדה ומלאה על כל מדרך כף רגל חתחתים ומכשולים,

אשר לפנותם דרוש הרבה הרבה מאד; אך אין דבר בתבל אשר ישוה בה; אין דבר בתבל אשר יקר מחירו בעד דרכך זאת ובעד רום פסגת מטרותה: הלא ידעת אנה היא מובילה: קדימה, ציונה, לתחית ישראל בארץ-ישראל... על נהרות בבל שם ישבו אבותיך גם בכו בזכרם את-ציון, זכרו את גאון עמם ותפארתו לפנים, את עניו ושפלותו עתה — ויבכו מר. אז נשבעו שבועי שבועות, כי לנצה לא ישכחו את ציון משאת נפשם, לנצה ישמרו אמונים לארצם ולמולדתם. היחדור עוד לאזניך אתה בנם הרחוק יוצא חלציהם, הד קול הבכי האיום ההוא? התשמע עוד מבעד לאלפי השנים העוברות בתוך, מבעד להימים והארצות הרחוקות המבדילות בינך וביניהם, התשמע עוד את הקולות הנוראים ההם יוצאים משפתים לזהטות ומגיעים לשמי מרום? התוכל עמהם יחד לקרוא במועל כפיך, כי אם תשכח את ירושלים תשכח ימינך, תדבק לשונך לחךך אם לא תזכרנה? איש ישראל-אתה, בן העם הגדול והאובד, אשר זה אלפי שנה הוא מתגלגל תחת שואה וגם היום עודנו עומד על פי פחת וחיו לשאול יגיעו. שא נא עיניך לארבע רוחות השמים, לכל קצוי ארץ לארכה ולרחבה מן הקצה אל הקצה, וראית את בת עמך השדודה נפוצה אל כל אשר ישאנה הרוח ואין מקבץ; מעבר מזה תראה את נחלי הדם והדמעות שוטפים ועוברים משנה לשנה, מיובל ליובל, ואין קץ וגבול למו, תראה את אחיך היהודי נע ונד בילקוטו ותרמילו, נענה ונדכה, שחוח ושפל, ומה הוא ומה חיו ובמה נחשב הוא; ומעבר מזה תראה את בניו ובנותיו הנתונים לעם אחר ומבזים ליקהת אם: כרמים אחרים ינטרו, עולות מחים יעלו למו, ועל כרמם הם, כרם עמם, קוץ שמיר יעלה והיה לבצר... הט אזניך לדברי ימי עמך ושמעת קול יללה איומה המרגזת שמים, הנוקבת תהומות, יללה ארוכה אשר במשך אלפים שנה היא הולכת מסוף העולם ועד סופו, קול יללת ישראל על גלותו המרה, על עניו ומרודו, על כבודו הנרמס ברגל גאווה, על אבדן חמודותיו מימי קדם, על צאצאיו ההולכים שבי לפני צר... ושמה, במרחקים, בדודה ונשכחה, עזובה ושוממה, תתפלש בעפר חורבנה הבת ציון הנאוה והמצונגה, שמה, בתוך משאות עולמים, היא מבכה אתה יחד את כל רואיה על שברה הגדול כים, על משבתה ומפלתה, אשר אין על עפר משלם... שמה, עניה סוערה לא נוחמה, אויה, אויה! היא נתונה בידי זרים. על אדמת הקדש תדרך רגל גאווה, רגל צר...

אם תבין — לא מעט הוא! — אם תרגיש, אם תחוש כל זאת בכל לבך, בכל נפשך, בכל חייך, עד טפת דמך האחרונה — אז לנו אתה! אז

תן ידך—והיה ברוך. וידעת היום, בעמדך פה לפנינו, כי גדולים וקדושים הם הרגעים האלה בחייך. הנך נותן יד לאגודת אחים הנושאת על דגלה את שם משה איש האלהים, אשר ראשית דרכה בחיים היא תחית ישראל על אדמת ישראל, ומן הוא והלאה כהן אתה לדעה קדושה, נשגבה ואדירה, אשר על מזבחה תעלה כליל מבחר כחותיך הגופנים והרוחניים גם יחד. בשבתך בביתך, בלכתך בדרך, בשכבך, בקומך, בכל אשר תפנה, תמיד תלוך הדעה הקדושה הזאת, תמיד תהיה לצלך על יד ימינך, תמיד תהיה היא משוש לבך ובה תהגה, תמיד תעמוד הכן לעשות כל מה שתוכל. אחינו! הצעד הגדול, אשר עשית עתה בהסתפחך לאגודת בני משה ערכו רב ורם גם לך גם לצאצאיך אחריו, והוא צריך להראות את פעולתו על כל סדרי חייך ומעלות רוחך פנימה וחוצה. ספרי קדשינו, חזיוני נביאינו ומשוררינו, דברי חכמינו, מאורינו ומורינו, תמיד יהיו פתוחים לפניך והגית כמו בשום לבב, ושאבת מהמעין הטהור הזה אמונת אומן בעתידות ישראל, אמונת אומן חזקה כהררי אל, כי עוד גואלנו חי, כי יחינו מיומים, ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו. כי כוכב ישראל עוד ישוב לזרוח, כי ציון גאון תפארתנו עוד יתנוסס בכל הודו והדרו וד' עליו יופיע, ובחזקת ככל אשר תמצא לאל ידך דעותיך אלה תאציל מהם גם על ביתך וצאצאיך, למען תהיה בטוח כי בניך אחריו יהיו גם הם בנים נאמנים לעמם, לארצם, לתורתם, לשפתם והיו זרע ברך ד', זרע ישראל, בני ציון, בלב ובנפש וברוח, וגם מביתך והלאה יפוצו מעינותיך חוצה, ובכל אשר תמצא כר נרצה לגטוע, לחרוש, לעורר, לא תחוס על כל עמל ותלאה ותעשה ותצלית. ונטעיך יעלו שורק והיו לברכה בקרב ישראל. זכור ושמור, כי אחת מתקותיך ומטרותיך בחייה, היותר קדושות והיותר יפות והיותר מרוממות—היא ציון! זכור ושמור, כי מבן משה אתה, לכן למען אשר תהיה כדאי והגון לכך לשאת עליך את השם המרומם הזה, כן גם למען אשר תוכל להיות מופת לרבים וממך יראו וכן יעשו ובוני ציון ירבו, יהיו דרכיך בחיים דרכי נועם וכל נתיבותיך שלום, ותתאמץ למצוא חן בעיני אלהים ואדם גם יחד. אמת, צדק, משפט, שלום, ענות רוח, גודל לב, טוהר נפש, כל מדה טובה, יהיו לגר לרגליך וישימוך לתפארת אדם, לתפארת ישראל למען ידע העם, כי אנשי ישראל הנושאים את נפשם לציון הם גם בחירי ישראל והם הראויים להורות דרך להעם ולהגיד לו מה טוב ומה הן חובותיו. עתידות עם ישראל—הן תהיינה לך לראש פנה, ליסוד מוסד בכל הליכות חייך, לכן דע אפוא, כי עליך להתנהג בכלל כאיש ישראל, להתהלך עם

עמך, ללמוד לאהבה אותו ולדעתו, להוקיר את זכרונותיו, את מנהגיו, את סגולותיו, להוקיר ולהקדיש את כל היקר והקדוש לו באמת, כל אשר מוצאו ממסורת אבותיו, מימי הצלחתו ואשרו...

אחינו אלה וכלה הן חובותיך לעמך ולציון בכלל, ולבך, לב איש ישראל באמת, בעצמו יעריך לדעת עת לכל חפץ ולכוון תמיד להנקודה הנכונה, הנקודה הדרושה, אשר אליה נשא נפשותינו כלנו; אך ביתר שאת וביתר עז צריכות להיות לך ברורות ומפורשות חובותיך לנו, לאגודת אחיך אלה, בני משה אשר היום נשבעת לדגלם. ראשית כל — לשמוע ולעשות. אחת תדע, כי להאגודה אין כל מטרה אחרת בחיים מבלעדי ציון, ואם תמצא לנכון להשתמש בכך, אם תדרוש ממך לסוה למשמעתה לכל אשר תצו, תתאמץ למלאות את פקודותיה עד מקום שידך מגעת והיה נכון בטוח, כי מסתמא טובת הרעיון הגדול דורשת זאת, אם גם אתה לפי שעה, יהיה מאיזה סבה שהיא, לא תוכל להבחין ולהבין ערך הדבר כמו, זכור ואל תשכח, כי בעת אשר ידובר אדות דעה נשגבה ועולמית כזאת, האיש הפרטי כמהו כאין, וכלנו מגדול ועד קטן, צריכים לכוף ראשינו ולהיות עבדים גרועים להרעיון הקדוש, אשר לאורו נתגדל ונתקדש גם אנחנו ועל מזבחנו עלינו כולנו להיות עולות כליל, תמימות ושלמות מכלי שום פניה חיצונית וצדדית.

אחינו! קשי עורף היינו מאז מעולם, ועוד בראשית צאתנו לעם על ארץ רבה התאונן עלינו מה מנהיגנו הגדול, כי מיום דעתו אותנו תמיד ממרים היינו. ומאז ועד עתה מוסר לא לקחנו, ובעת אשר מחוץ הננו למרמס כטיט חוצות ועפר רגל צוררינו נלחך, בבית יחפוך איש איש מאתנו להיות לכל לראש, ושנאת חנם, אהבת עצמו, כבוד מדומה, ישחיתו בנו כל חלקה טובה וישימונו לדראון... עם הגלולים האלה ילחמו בני משה בכל אשר תמצא לאל ידם, זאת היא ראשית פדות נפשנו וממנה לחיים חדשים תוצאות. לכן צריך כל "בן משה" להתרגל לחיי אחדות, רחוקים מכל תחרות וקנאה ושנאה, לחיי השתתפות הכחות כלן לטובת הכלל, ורק אז יש תקוה לאחרינו. בהבינך ובהרגישך כל אלה ובקבלך עליך בלב שלם וחוב קדוש למלאות באמונה כל אלה — אחינו אתה, בן משה, ובשם כל חברי אגודתנו מקרוב ומרחוק הננו נותנים לך ידינו ומברכים אותך לפני ד' הבוחר בציון, אז תזכה לראות בנחמת עמך ובימך לעיניך ישתל בנוה על אדמת קדשו וכוכב ישראל ישוב לזרח...

אמן אמן!

הערה 8 (לעמ' 80)

המאמר „דרך החיים“ כבר נדפס בשנת 1906, בגליון היובל של העתון „היום“, בוורשה. גם כל התעודות האחרות כבר נדפסו במספר קטן, על ידי חברי אברהם אליהו לוברסקי ועל ידי, בתבנית ספרפר קטן בשם ס. כ. ה. ראשי תיבות: „סדר כניסת החברים“. חוברת קטנה זו, שבה נכנסו המאמרים „דרך החיים“ ו„יסודי אגודת בני משה ותקנותיה“, (גירי יורק תרס"ח) חלקנו בין מכירינו. פרט מענין: טופס אחד-גתתי להפרופסור פרידלנדר (הוא נהרג באוקראינה בסוף המלחמה העולמית). כעבור שני שבועות שאלתי אותו: מה דעתו על „דרך החיים“? „כתוב יפה, ענני, אבל חדשות לא מצאתי בו; כל הרעיונות שבו ידועים לכל“.

— ולפני עשרים שנה, בעת שנכתבו הדברים האלה, האם גם אז היו הרעיונות הללו ידועים?

הוא חשב מעט ואחרי-כן אמר:

— צדקת, אני לא הרביתי לחשוב על כך.

העירותי אותו על העובדה, שאם לפני עשרים שנה לא היו הדעות שב„דרך החיים“ ידועות כלל, ועכשו הן ידועות לכל, הלא צריכים אנחנו להכיר טובה על כך למחבר ול„בני משה“ ההולכים בדרכיו, אשר במסירות נפש ובחשק נמרץ הואילו להפיצן ולטעת אותן בלב רבים מן העם.

הוא הודה בדבריו.

הערה 9 (לעמ' 81)

תקנות הלשכה „ישרון“

- (א) פעולות הלשכה וחובותיה.
- (א) הלשכה היא אחת מחלקי האגדה, אחד הכחות הפועלים בה להשגת מטרתה הכללית, פועלת עליה ונפעלת ממנה.
- (ב) עליה להיות נשמעת להמרכז, אשר בידו הנהגת האגדה הכללית ולעשות ככל אשר יצוה עליה, גם בפעולות האגדה הכלליות, גם בפעולותיה המקומיות.
- (ג) ביחוד עליה להשתדל בעצמה לעשות, לפי רוח האגדה ומטרתה, מעשים שלמים ופעולות מתוקנות, המתיחסים למקום מושבה ומושב החברים הנחשבים עליה.

(ב) כניסת חברים.

(א) אין מקבלין חבר אלא מבין כ"ה שנה ומעלה ויודע לקרא ולהבין עברית, ובהסכמת כל חברי הלשכה גם פחות מכה, אם אך מצוין הוא באיזה מקצע, שיש להאגדה חפץ בו.

(ב) לקבלת חבר צריכה הסכמת שני שלישים מחברי המקום והמנהיג (סמן ג', סעיף א') בתוכם, ובלבד שידוע הוא היטב לאחד מהם, וגם האחרים בדקו אחריו במשך חדש ימים.

(ג) שלא במקום לשכה הרשות להחברים הבודדים להכניס חברים אך בהסכמת כלם ומנהיג הלשכה שעליה יתחשבו.

(ד) כניסת החבר היא ע"י קבלת חברות, לפי הנוסח הידוע, במעמד חברים.

(ה) במשך שלשה חדשים מיום כניסתו נחשב כל חבר לחבר חדש ואין מגלין לו אז דברים נכבדים אלא ברשות המנהיג.

(ו) סדרי הלשכה.

(א) אחת לשנה בוחרת הלשכה מתוכה ברוב דעות: מנהיג, סגן ומזכיר. עפ"י המנהיג נעשים כל דברי הלשכה. הוא בא בדברים עם המרכז ועושה ומצוה הכל בלשכתו ומוציא מקופתה לטובת האגדה כפי ראות עיניו, אבל לא יותר ממחצית הכנסתה, והחצי האחר מהכנסות הלשכה מכניס המנהיג בסוף כל תקופה להקופה הכללית אשר להמרכז. בכל דבר נכבד על המנהיג להתייעץ עם כל חברי הלשכה בישיבתה החדשית (סעיף ה'). ללשכה יש קופה השמורה בידי הגובר שבחברים מתוכם החברים, אחת לשנה, ברוב דעות, והוא מוציא במצות המנהיג, ההכנסה וההוצאה נכתבים בספר אצל שניהם ובסוף כל רבע שנה מבקרים ספרי חשבונותיהם ועושים חשבון אשר יקרא לפני החברים וישלח אל המרכז.

(ב) חובות המנהיג: א. ללשכתו—להשגיח שימלאו החברים את חובותיהם באמונה; ב. להאגדה—להתבונן למצב מקומו ולהשתדל להשיג שם מסרות האגדה כפי יכלותו; להמרכז—למלאות כל פקודותיו ולתת לפניו דין וחשבון על מעשיו. כל מקרה נכבד יודיעהו תיכף, ואחת לשלשה חדשים ישלח לו חשבון פרטי החתום גם בידי הסגן והמזכיר.

(ג) במקום שיש בו חברים אחדים הנחשבים על חברי הלשכה הזאת, בוחר מנהיג הלשכה באחד מהם לעוזר תמיד לו והוא בא בדברים עמו ועושה בשמו כל הדרוש.

(ד) אם אין מעשי המנהיג רצוים לבני לשכתו יכולים לשלח מחאה נגדו אל המרכז, בחתימת (לפחות) שני שלישים מהם. המחאה גשלת ע"י המנהיג בעצמו במעמד בני הלשכה. אחר שלש מחאות מחויב המנהיג להתפטר מטשורתו. לא עשה כן, המרכז מעבירו.

(ה) אחת בחדש מתאספים חברי הלשכה לאספה, לדון על עניניה העומדים על הפרק.

(ד) חובות כל חבר להאגדה.

(א) לעבוד עבודת האגדה באמת ותמים.

(ב) לשמוע לאשר יצוהו העומדים בראשה.

(ג) לבלי חלל כבודה ע"י מעשים מתנגדים לחקי המוסר ודרך ארץ, או ע"י חלול חוקי הדת החמורים בעיני העם אשר סביבותיו, הכל לפי הזמן והמקום.

(ד) לבלי קחת כל חלק בענינים מדיניים נגד דתי הממשלה בארץ מגורו. וגם אם ילזה לאיזו אגדה כשרה שעניניה נוגעים באיזה צד לעניני האגדה ראוי שיודיע מזה למנהיגו.

(ה) להתהלך באחווה ורעות עם כל אחיו ולהשתתף עמהם גם בכל הנוגע לחייהם הפרטיים, להוכיח איש את אחיו על החטאים להאגדה ולקבל איש מאחיו תוכחה באהבה.

(ו) ללמד לדעת את עמו וארץ אבותיו ע"י קריאת ספרים הנוגעים לידעה זו.

(ז) להשתדל לראות את ארץ אבותיו וגם להאחו בה אם ירשהו מצבו.

(ח) לחנך בניו ובנותיו הקטנים ברוח האגדה ולהשתדל שידעו שפת עבר ותולדות ישראל ותורתו.

(ט) להפיץ דעות האגדה ככל אשר תמצא ידו, להתאמץ למשך אליה את הראויים לכך, ובכלל לשום לב תמיד, במשאו ומתנו עם הבריות, לכל ענין הנוגע אל האגדה ולהודיע למנהיגו כל אשר ימצא לעשות לטובתה.

(י) להמנע כפי היכולת, לכבוד הדגל אשר הוא נושא, מבלות זמנו בדברי הבל כשחוק הקלפים וכדומה, ותחת זה יעסק בעניני חכמת ישראל וספרותו.

(ה) חובות החברים להלשכה.

(א) על כל חבר לעזור למנהיגו במעשיו, בין בעניני האגדה הכלליים ובין בעניני הלשכה המקומיים, ועליו לסור למשמעתו ולשמע בקולו לכל אשר יצוהו בעניני האגדה והמתיחסים אליה.

(ב) כל חבר גותן לקופת לשכתו לא פחות מאחת ממאה מהוצאות ביתו, ובראשית כל שנה מודיע למנהיגו סכום תרומתו לשנה זו ומשלם רביעית התרומה בחדש הראשון מכל רבע שנה. מלבד זאת על כל חבר להשתתף כפי כחו בתרומות ומניות לקופת הלשכה אם יהיה צורך בדבר ולפקדה גם בנדבות מקריות ביום טובה, בעת שיגדל הונו ע"י מקרה וכדומה, וגם בצוותו אל ביתו ינחילנה מהענו לפי מצבו.

(ג) חבר הנוסע למקום שם חברי האגדה נחתים-לוקח מאת מנהיגו כתב תעודה על חברותו ובכתב הזה יתודע אל אחיו בכל מקום בואו ועפ"י הכתב הזה יוכל גם להסתפח אל לשכה אחרת אם יבוא להשתקע שם. (ד) חבר שחטא להאגדה או להלשכה, המנהיג מזמינו לדין החברים והם עונשים אותו ברוב דעות ענש כסף או מוסרי, ועל חטאים גדולים יכולה הלשכה להוציא מן האגדה, אבל אין עושה כן אלא בזהירות יתרה. (ה) בכל סכסוך אשר יקרה בין החברים, גם בדבר שבממון, מגישים את הדין לפני חברי הלשכה והיא תשפט בין בעלי הריב ותפשר ביניהם. (ו) הרשות לכל חבר לצאת מהאגדה מפני איזו סבה נכבדה ובלבד שיודיע תיכף להמנהיג, ובין שיצא ובין שיוציאוהו צריך להחזיר להמנהיג כל הנמצא בידו מכתבי האגדה ולשמור אחרי כן את האמור בנוסח הקבלה, ויציאתו מן האגדה צריכה להיות במעמד חברים ככניסתו. ה' ערה. כל החקים האלה הם אך לשנה אחת, וגם באמצע השנה אם ימצא המנהיג תקון טוב יוכל להוסיף עליהם, אבל רק בהסכמת שני שלישי דעות מהחברים.

ה' ערה 10 (ל' ע"מ' 93)

16. Mai 1913
Mr. U. Ginzberg

ט' אייר התרע"ג
23—26 st. Dunstons Héll
London

לאחי הגדול, הנכבד והחביב עלי כנפשי!
תודה רבה ומכופלת לך על שכבדתני בספרך היקר, על פרשת דרכים ח"ד. אף כי אחרתי את תודתי זאת, הנני מקוה כי תסלח לי, כי לא כפוי טובה אנכי, כאשר ידעת, כי אם הייתי חולה זמן רב בחורף זה, וכששבתי לאיתני לפני החג הייתי טרוד בצרכי העסק מאד מאד ולא יכולתי למצוא לי אף זמן מצער לכתיבת מכתבים.

את רוב מאמריך בהקובץ הזה קראתי במקורם. את „הנסיון שלא הצליח“ קראתי בשים-לב-רב פעם ושתים. התענינתי בו ביחוד כעת כאשר תולדות „ב״מ“ הולכות ונדפסות בהצפירה. גם ממני דרש כותבם פרטים אחדים ושלחתי לו על ידי אחי בווארשוי ובקשתיו שבל ימסור לו את הכתב אם לא יראה לו רשיון מאתך להדפיסם, וביחוד הפרטים הנוגעים לפינס ובן-טובים. אינני יודע אם דרשו מאתך רשיון כזה, אולם קאפלאן כתב לי, כי הוא ראה את הכתב והוא מסרהו לטשערנאוויץ. א חשוב לנכון כי כל זה נעשה בהסכמתך.

בנוגע לעניני הועד הפועל ביפו, תחת נשיאות טיאמקין, אחפוז להעיר אותך על דבר אשר בלי ספק תדע אותו גם אתה, אך ליתר בטחון אזכיר אותו. בכל עת היות טיאמקין ביפו הייתי אנכי טרוד ברחבות בראשי ורובי. בעת בואי ליפו הייתי עפ״י רוב ג״כ עסוק בעניני רחבות. בעת האחרונה להיות טיאמקין באר״י, הייתי חולה במחלת הקדחת לפעמים תכופות ולא יכולתי להתענין הרבה במעשי הועד. אולם פעם אחת ישנתי עם טיאמקין בחדר אחד בהוסיל קאמיניץ ובבוקר השכם באו שני צעירים מוואדי חנין: הערמאן והאכבערג, לחדרנו ובראותם אותי קראו את טיאמקין החוצה. בשובו שאלתיו מה חפצו ממנו והשיב בקצף: כסף, רק כסף תן להם. אנכי הזהרתיו אותו מבלי לתת כל כסף בלי רשיון הועד ודברתי דברים כבוסים. אז הראה לי מכתב מאת הד״ר פינסקר ז״ל, אשר בו מלא את ידו להוציא כסף אף בלי רשיון הועד, אם ע״י זה יגדיל את כבוד הועד בעיני העם, ואת כבוד היהודים בעיני פקידי הממשלה. על בסיס המכתב הזה עשה כל מה שעשה, לפי דבריו, והמכתב הזה היה לו לכסות עינים.

מה שלומך ומה שלום רעיתך ת״י? האם תהיו באשכנז גם בקיץ זה? אף כי הייתי חולה מסוכן בחורף זה, מכ״ז חושב רופאי המומחה, כי נויהיים פעלה עלי פעולה טובה. אולם אם אבוא לאשכנז אינני יודע עדיין. שמעתי כי גלוסקין מכין א״ע לבוא לונדונה ובקשתיו שיבוא גם הנה. עוד לא קבלתי את תשובתו, אולם אם יבוא הנה אז אשאר כל הקיץ פה. אם לא יוכל לבוא, יוכל היות שאסע לאירופה ואולי גם לאר״י.

והנני ברגשי תודה ואהבה שלך

אלי' זאב הלוי לעווין אפשטיין

P. S. אחרי גמרי את מכתבי, ראיתי את הודעתך בסוף ספרך

ונשתוממתי לראות כי הכל נעשה שלא בידיעתך. במכתבי מיום 6 פעברואר

ש"ז שכתבתי לאחי לווארשוי, ושבנו שלחתי לו גליונות אחדים אודות ב"מ כתבתי לו כדברים האלה: „בנוגע לבני משה" אשלח לך פה נייר מיוחד מכל מה שאזכור על פה. הכתבים (שהיו בידי) הושבו ל„אחד העם". כל מה שכתבתי אדות בן טובים ופינס, כן שמות החברים ושמות הלשכות לעריהן, לא אחפוץ שיזכיר זאת בשמי, ובכל אופן לא בלי ידיעת „אחד העם" והסכמתו. אם יש לו (להסופר) הסכם כזה ויראהו לך, תוכל לתת לו. בלי הסכם לא אחפוץ בשו"א להדפיסם. בכל אופן לא יזכיר את שמי עליהם". כפי הנראה נפתה אחי לדברי קאפלאן ומסר לו את המכתבים. אולם איך עשה קאפלאן דבר כזה, בלי הסכמתך? הג"ל.

הערה 11 (לעמ' 93)

ח' סיון תרע"ג.—13. VI. 13.

לרבי א"ז לעווין-אפשטיין, ניוירק.

אחי היקר!

תודה רבה לך על מכתבך מן ט' אייר, אף כי הודעתך ע"ד מצב בריאותך גרמה לי צער הרבה. שמע נא, אחי! אם באמת פעלה עליך הקורבנות פועלה טובה, אל תשגיח בשום דבר ולך לנוהיים גם בקיץ הנה. חובתך היא גם לעצמך וגם לביתך. ומה גם שגלוסקין, כפי הנראה, אינו בא לכאן (עד כאן לא שמעתי על זה מא"י). וממילא לא יבוא גם לניוירק.

אני יוצא בשנה זו למנוחתי ורפואתי בתחלת יולי, ואלך לאשכנז ואתמהמה שם כשני חדשים. אפשר שמעת, כי בחורף שעבר חליתי מחלת ה„אישיאס" ברגלי הימנית. ואע"פ שלא ארכה המחלה ומני אז לא שבה עוד, בכ"ז מיעצים אותי הרופאים ללכת למקום רפואה מיוחד לכך (ווילדבאד בשווארצוואלד), בשביל לעקור „שרשיה" של מחלה זו, שדרכה לחזור. וכשזוכר אני את היסורים הנוראים שגרמה לי, הנני נכון לעשות כל מה שיצונוני, לו רק לא אדענה שנית. מלבד זאת אחשוב לשבת גם כשלשה שבועות בזאדען. בשנה שעברה לא הייתי שם, וסבלתי הרבה בחורף זה מן הקאטאררה בגרון, שזה שנים אחדות דבק בי ולא ירפני,—אם תבוא איפוא לנוהיים יש לנו תקוה להתראות, שהרי קרובה נוהיים לזאדען. גם אשתי תלך, כנראה, לנוהיים, כמנהגה בכל שנה.

כן, יקירי, הולכים וקרבים לנו הימים שאין בהם חפץ, שרופאים ורפואות צריכים למלאות חלק גדול מהרהורי הלב ומדאגות יום יום.

ע"ד ב"מ, אם מתפלא אתה על מנהגו של קאפלאן בענין זה, בעיני לא יפלא. יודע אתה, שקאפלאן שלנו אינו יכול לחיות בלי איזה „אליל“ שמלהיב את דמיונו, ועל מזבחו הוא נכון להקריב את הכל. בשנים האחרונות היתה לו „הצפירה“ לאליל. והנה צריך היה לפני 1 יאנואר, בימי החתימה, לעורר את הקהל ע"י איוו סנסציא, ונודמן לו טשרנוביץ (שגם הוא עובד ב„הצפירה“) במחברתו על ב"מ, — ומיד נתלהב דמיונו של קפלאן ונדמה לו, שאם יתנו ראשית המחברת בסוף השנה, בודאי תגדל „החתימה“, כי יחפצו הקוראים לקרוא המשך המחברת בגליונות השנה החדשה. ומכיון שכן, איך אפשר היה לו לשאלני, או אף להודיעני מי יודע אם לא אומר חלילה „לאו“, ואהרוס כל הבנין. ובכן עשה מה שעשה. ולא עוד אלא שיודע היה עוד לפני זה (כי כתבתי לו), שאני נותן בסוף ספרי מאמר ע"ד ב"מ, ומחויב היה איפוא להודיעני מה שהם חושבים לעשות, כדי שאדע איך להתנהג במאמרי. אבל כל זה לא נחשב בעיניו למאומה, כשטובת „הצפירה“ דרשה להעלים ממני את הדבר. כמובן, עברו דברים בינינו על זה והוא הצטדק באמתלאות שונות. אבל מה בכך? מה שעשוי עשוי, ולא אצא לריב עם קפלאן בשביל דבר שאין לו תקנה.

ושלום לך, אחי, והיה ברוך ובריא בגוף ונפש. שלך באהבה
אשר גינצברג

הערה 12 (לעמ' 263)

ברכת פרידה

למנהל המושבה „רחבות“, להאדון אליהו זאב הלוי לוין-אפשטיין
בלכתו לדרכו לבקש שוק חדש ליין ארץ ישראל בארץ החדשה
מאת צעירי רחבות.

אדוננו ואחינו! בטרם הפרדך ממנו לצאת לדרכך הרחוקה — לא נוכל לבלי לברכך ולבלי להביע לך בדברים מעטים חלק מכל אותם הרגשות, אשר רחשו-ורוחשים לבינו (לבותינו) לך. והרגשות רגשי כבוד, רגשי חבה אשר לבנו רוחש לך, רבים הם מאד. מכירים אנחנו אותך ויודעים להוקירך! יודעים אנחנו כמה עמלת, כמה יגעת לטובת מושבתנו! יודעים אנחנו כמה לילות נדודים, כמה ימי עמל נמנו לך מאז הקדשת כוחך לנו. תשע שנים עברו מיום דרכו רגליך ראשונה — יחד עם חלוצינו הראשונים — על אדמת רחבות, על אדמת שממה ועזובה.

במשך השנים האלה עבדנו כולנו לתועלת מושבתנו. אתה בחדרך ואנחנו בכרמינו. עבודת כלנו לא היתה ריקם. צלח הצלחנו אם מעט ואם הרבה בכל ענפי עבודתנו. מושבתנו כבר רכשה לה שם טוב בעולם: במוסדיה, בסדריה, בעבודתה ובחייה.

אבל יודעים אנחנו, כי החלק הגדול מרכושנו הרוחני מידך הוא לנו מידך לנו סדרינו ומשטרינו הטובים, מידך לנו שכללות מוסדינו. ולכן ידענו תמיד לערוך את ערכך הרב. תמיד היינו לך אסירי תודה, תמיד היינו נכונים לדברייך, לדרישותייך!

ואם בזמן האחרון יש אשר הכאיבה את לבך איזה התנגדות במושבתנו מצד אנשים קטנים, אל נא ידאיב הדבר הזה את נפשך העדינה. הדבר האחרון הזה—חזון מוכרח הוא בחיי כל איש המתרום על החיים השגורים. אין לך גדולה שאין לה התנגדות, אין לך גדול שאין לו מתנגדים! ומושבתנו לא היתה גבול לפעולותיך. הרבית לעשות גם מחוץ לגבולנו. היש מפעל בארץ ישראל, שאתה לא היית אחד מראשי פועליה? היש מוסד או חברה אחת בארץ ישראל, שאינך אחד מראשי עוזריה? הכל יודעים את מעלותיך הטובות ולא נאמר למנותן. אך אנחנו אחיך האכזריים מכירים בך מעלה אחת אשר אולי אינה נכבדה בעיני אחרים, אך גדולה ונכבדה היא בעינינו ויש אשר נכבדה על כל מעלותיך הטובות. מיום באת לארץ ישראל עד היום הנך הולך ועולה במדרגת החיים. כבר קנית לך גדולה, כבר קנית לך שם טוב וגדול. אך גם אתה בעמך על אחת המדרגות היותר גבוהות נשארת האח הנאמן לאחיך האכזריים שהיית לנו בעמך עוד על המדרגה הראשונה. גם עתה בעמך בין גדולים נוכל לאמר לך: „אחינו אתה!“ גם עתה נוכל לדבר אליך כדבר איש אל רעהו, גם עתה הננו מרגישים את עצמנו נוכח פניך כמו בקהל אח ורע. הגדולה לא עורה את עיניך, לא הקשיחה את לבך, לא הרחיקתך מאחיך, הנך יודע כי אחים אנחנו, אחים לרעיון גדול ונעלה אחד, אחים אנחנו אם גם אתה עלית לגדולה והיית למנהל ואנחנו מוסיפים לעבוד עבודתנו בכרמים ובשדה. ואם מצבנו בחיים שונה הוא — לא שכחת כי אחים אנו, אחים לנצח! והנה עתה בברכנו אותך יחד עם כל בני-א"י כי תצא לשלום ותבוא לשלום ותצליח בכל אשר תפנה ותמצא את מטרותנו המבוקשת, הנה יחד עם הברכה הכללית הזאת נברככה אנחנו בברכתנו הפרטית: היה לנו את ורע גם בעתיד ככל אשר היית לנו עד עתה.

נאום טוביה פאדובה	נאום משה סמיעליאוסקי
נאום מאיר גורודזייסקי	נאום אסתר מרגלין
נאום שמואל רעוואצקי	נאום Cilli Smieliansky
נאום ליב צינעמאן	נאום שושנה מינקו
נאום אליעזר פיינשטיין	נאום יהודה מינקאו
נאום משה פיינבערג	נאום מיכל מינקאו
נאום גרשון ברעזנער	נאום אליעזר בן מרדכי מרגלין
נאום יעקב פארער	נאום זלמן יעקבזאהן
נאום מיכל לעווין	נאום נתנאל מזאה
נאום דבורה אייזענבערג	נאום אליעזר יעקבזאהן
נאום יצחק זאב אלטשולער	נאום נחמן הערשינזאהן
נאום משה מרדכי טייטלבוים	נאום עזרא פארער
נאום בנימין הערשינזאהן	נאום אהרן שקאלניק
נאום מרדכי יעקבזאהן	נאום צבי קליינער

נאום יהושע יאסיסאוו

Kustinia

למנו המלך מר יאיר ויחזיקוהו ה' אלהים!

[illegible]

וְכַלֵּל אֶת הַשֵּׁנִי בְּהַלְבֵּשׁוֹתָיִם וְכַלֵּל אֶת הַשֵּׁנִי בְּהַלְבֵּשׁוֹתָיִם
וְכַלֵּל אֶת הַשֵּׁנִי בְּהַלְבֵּשׁוֹתָיִם וְכַלֵּל אֶת הַשֵּׁנִי בְּהַלְבֵּשׁוֹתָיִם

[illegible]

[Handwritten signature]

Custinia

אדיסא, כיס תשרי תרנ"ח

לאחי היקר מר אליהו לעווין-עפשטיין הייז שלום!
מכתבך קבלתי בעתו, ולא אוכל לצייר לך את הרושם המעציב שעשה עלי ועל כל אחינו. חדשות אמנם לא מצאנו בו. כל מה שהגדת עתה הלא ידענו זה כבר. אבל, אם אפטימיסט כמוך כבר בא לידי הכרה כזו, הוא שהמצב באמת נורא מאד מכל הצדדים.

דברייך ע"ד קוסטיניא צדקו מאד. ואמה הלא ידעת כי זה איזו שנים, מאז התעוררה שאלת הפועלים, השתדלתי בכל כחי לקבוע בלבבות את הרעיון מיסוד קולוניא אמיתי על ידי הפועלים. כמעט האמנתי שתקותי תבוא בקרוב, והנה עוד המעם השטן מרקד. קטנות, צרות-לב, שלי ושלך, הכל במקדם, הועד המרכזי בפריז רוצה דוקא להיות שותף בקוסטיניא ו"להכות את היהודים שלו" (הלא ידעת האנקדוטא הזאת?) כלומר, למסור הנהגת קוסטיניא בידי ועד מיוחד שבו ישבו שנים מצדנו ושנים מצדם ואחד משותף לשני הצדדים. צייר נא לך מה יצא מן השותפות הזאת, שבעליה יושבים באדיסא ובפריז, צייר נא לך את ההשפעה אשר תצא על הענין מפריז ואשר עקבותיה כבר נראו באותן הריקומנדציות הידועות לך. — ואז תבין כמוני כי גם מקוסטיניא לא נרוה נחת... לעיני הנני נלחם בכל כחי בעד קוסטיניא שראיתי בחלום, וכבר יש בועדנו חברים האומרים בפה מלא, כי מגמתי להרוס גם קוסטיניא כאשר הרסתי כבר הרבה דברים טובים, באופן שזה בודאי יהיה חלקי מכל עמלי. «מהרס» אני! אבל תועלת, כמדומה לי, לא תצא מהשתדלותי. כי מה כחי?

ובנוגע לענייני ביים גיב צדקת מאד. אך בזה לא אדבר לעיני כי בקרוב יש את לבבנו לפנות אליכם בדרך «אומיציאלית».
בקצרה, עמך אנכי בכל אנחותיך וצערי גדול מאד, אבל במה נוכל להושיע?
והיה שלום כחפץ אחיך אוהבך ומכבדך

א. גינזברג

הערה 14 (לעמ' 301)

יפו
מח' אלול
תש"ב
מח' אלול
מח' אלול
מח' אלול

ידידי היקר לוין-אפשטיין.
באתי עתה ביחוד מירושלים על פי בקשת והספדת האדון נסים בכר לראות
לראות נסים בכר קוסינייה. דבר יפות מאוד נעשה, ויש לי חשד, ואני
מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.
בך. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.
דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.
אני יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.
יפו יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.

דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.
דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.
דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.
דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.
דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.
דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.
דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.
דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד. דבר יפה מאוד.

יפו יום א' סיו אלול תרנ"ז שעה תשע בבקר.

ידידי היקר לוין-אפשטיין.

באתי עתה ביחוד מירושלים על פי בקשת והספדת האדון נסים בכר לראות
בדבר משפט קוסינייה. מחר יהיה האות הזה וצריך הכל, ואין מאומה דבר יפה.
הראה לי את מכתב כבודו אליו אך זה דבר שאי אפשר כך. צריך לעשות מיד.
ואם אין האדון נסים בכר רואה את עצמו אפוא להגיד שם שיעשו כטוב בעיניהם.
ואני אומר לכבודו כי המעמד מסכן. אני צריך לתשובה ברורה היום.
ידידי מכבדו בן יהודה.

דבר יפה שלח חלגים לאדסה לפי דעת כבודו ומיד בקבלו את מכתב כבודו
ואין שום תשובה עד כה ומי יודע מתי תבוא. דבר יפה בכך לקחת עליו עד אלף
סניק, אם גם כבודו ישתתף בסכום כזה. או שכבודו יחד עם דבר יפה תכתבו להאדון
חזון שיתן על חשבון הענבים. אני הולך מיד למקוה ישראל לראות גם את האדון
גייגר. אני יודע את המעמד בירושלים. הם יהיו בקצף גדול ויעשו ככל אשר
יוכלו להגקם מיהודים אשר התלו בהם.
אבי

הערה * 15 (לעמ' 321) יפו, כ"א אדר"ש, תרנ"ז.

(מכתבו של הד"ר מ. ב. שטיין בעניני בית הספר ביפו)

שלום וברכה לאחינו היקר מר א. ז. לוינאפשטין!

בימים האחרונים קרו מקרים רעים ופגעים בישין בתהלוכות ענייני ביה"ס העברי ביפו ואיננו יודעים אם לכתב את הדברים האלה לכל אחינו או למקצתם ולאיוז מהם ביחוד, כי רחוקים אנחנו מורשה ואיננו יודעים את הפעולה אשר יפעלו דברינו על אחינו לטובה או לרעה, וע"כ אמרנו להודיע את כל הדברים האלה לך, אחינו, ואתה תבחר לך דרך אתך איך ובמה לתקן, אם בעצמך או ביחד עם איזו מאחינו, אשר תמצא לנכון להודיע להם את כל הדברים האלה.

לפני שבועות אחדים בא מכתב מה' ביגר מפר"ז אל ה' אנג'יל כי יסגר את המחלקה העליונה והוא לא נסה להתנגד וסגרה בתוך שלשת ימים ופטר את ה' בלקינד אשר למד שם בעברית את למודי המדעים ובאותו שבוע היה גם מכתב מה' ביגר אל העלמה יפה לסגר גם את מחלקה ג' אצל הנערות ואז התנדבו העלמה יפה, ה' בלקינד וכותב הטורים האלה ללמד במחלקה ג' שלעמלק"פ ויעבירו תלמידות אחדות מהגרועות למחלקה ב' והטובות נשארו על מקומן להשתלם בשפתנו ובלמודי המדעים ולא עברו ימים רבים ומכתב בא שנית מה' ביגר כי לא ילמדו את למודי המדעים בעברית כלל (כי עדין היה ה' בלקינד מלמד במחלקות התחתונות לנערות חשבון וכתובת הארץ ודברי ימי העמים בעברית). והנה את אהבתו הגדולה של ה' ביגר לציון בכלל וחבתו הרבה לשפתנו בפרט ידענו זה כבר וראינו אותה מתוך מנהגו בכל ביה"ס בארצות הקדם אשר כמעט אין זכר בהם לשפתנו העברית, אך מה היה לו פתאם לשנות את סעמו ולגזור גזרות כאלה גם על ביה"ס ביפו, אם לא שה' ויסצקי גרם בזה במסרו את נדבתו ישר לידי חכ"ת, ועתה יש יסוד לחשב אשר גם למוד השפה העברית יצער בביה"ס ביפו ואיך נחשה, ודרוש עצה ופליליה ולהשתדל שה' ויסצקי יתקן את מענתו ויתנה תנאי כפול שכל אשר נתן לא נתן אלא בשביל העברית, ואם כבר עבר המועד, דרוש יהיה לבא בריב עם ה' ביגר, ולכשירש—להפרד מחכ"ת, ונחוק אשר כל חו"צ יעמדו בזה לימינו וידרשו מהועד באודיסה אשר גם הוא יהיה בעזרתנו.

והנה הודענו לך את הדבר כמו שהוא ועתה, אתה, אחינו, עשה:

ככל אשר תמצא ידך ואלהי ציון יסעדך.

ברגשי אהבה ואחזה ד"ר מ. ב. שטיין

P. S. מכתב כזה הגנו כותבים עתה גם לאחינו ר"א גנוברג, אך אולי הנהו עתה בורשה, תתן לו לקרא את מכתבך הזה ובכל אופן תשתדל לפעל גם על הועד באודיסה, וגם על ה' ויסצקי ע"י אנשים קרובים אליו, ואיך ומה בפרטות—יכל אתה לדעת יותר ממנו כי אתה יושב כעת ברוסיה ואנחנו רחוקים משם.

ה ע ר ה 15 (ל ע מ' 321)

(מכתב של חברים למבני משה בורשה לועד האודיסאי)

של חובבי-ציון בענין בית הספר ביפו)

לכבוד חברי הועד לחו"צ אשר באודיסה שלום!

מוס"פ הננו מתכבדים לשלוח לכבודם מכתב אשר קבלנו מהדר. שטיין מיפו בדבר ביה"ס. לא נחפוץ להכביר מלין על עיקר הדבר, אבל לא נוכל להתאפק מלשאול מכבודם, איך יעזו ביגאר לעשות כדבר הזה מבלי לשאול קודם פי הועד באודיסה, בעוד אשר האליאנס תתן רק ארבעת אלפים פראנק לשנה וחוי"צ מרוסיה יתנו עשרת אלפים פראנק לשנה! לא נוכל להאמין, כי חכי"ח שאלה את הועד קודם.

את המכתב, אשר העתקחו הננו מתכבדים לשלוח לכבוד הועד מוסגר פה, קבלנו מאת הדר. שטיין מיפו. לא נאמין כי בידיעת הועד הנכבד נתנה חכי"ח (או יותר נכון: נתן ה' ביגאר) את הפקודה לה' אנג'יל לסגור את המחלקה העליונה, כי בטח ידוע גם להועד הנכבד כי המחלקה העליונה נפתחה בעזרת הנדיב וויסוצקי, אשר אמר בפירוש כי יתן נדבה הגונה מדי שנה בשנה להוצאות המחלקה הזאת, וגם אמנם קיים את הבטחתו וגם הוא וגם בגי ביתו הנכבדים נתנו נדבותיהם להמחלקה הזאת. מלבד זאת לא נתנו חוי"צ את נדבותיהם הרבות לביה"ס ביפו רק בשביל שיהיה בייס לגערי יפו המעטים, כי אם מסרתם לשימהו עליון על כל בתי ספר אשר לבני ישראל ולהגדילו ולהאדירו במשך הימים עד אשר יהיה לבייס בינוני עברי לכל פרטיו. הננו בטוחים, כי גם הועד הנכבד בנתנו ארבעת אלפים פראנק מדי שנה בשנה להוצאות ביה"ס, היתה המטרה הזאת לנגד עיניו, בידעו כי הגהו השליח לקיים חפץ כל חוי"צ המנדבים את הכסף, וכן גם הבטיח המנוח הר"ל בינשטוק ז"ל לחברי וועד ביה"ס ביפו, שישתדל בכל כחו להביא את ביה"ס למדרגה כזו. אחרי הדברים האלה לא נוכל להתאפק מלהביע את צערנו ותמהוננו על אשר העזו ה' ביגאר להיות המושל יחידי בעניני ביה"ס, עד אשר לא

ימצא לנחוך להתייעץ עם הועד הנכבד ועם ועד ביה"ס ביפו, ויעשה דבר עקרי כזה מעצמו. האם יתאמרו חברי ועד חכ"ח להיות בעלי ביה"ס בשביל ארבעת האלפים פראנק שהמה נותנים, הרביעית מהוצאות הבית? האם כה השפלנו בעיניהם, אנחנו חו"צ מרוסיה, עד אשר אינם חושבים אותנו לבעלים על כספנו? הן גם מקום הבגין נקנה מכסף בני רוסיה, גם הסכום הגדול המונח לבגין הבית הוא לע"ע מנדבת הרק"ז וויסוצקי החפץ בבי"ס עברי, ולא בבי"ס צרפתי!

הננו מתכבדים לשאול מאת כבוד הועד אם ידע או ידע מכל הנעשה, ומה עשה הועד לשנות את פקודת ה' ביגארר. אם עד היום עוד לא עשה הועד מאומה, הננו מבקשים בשם כל חו"צ בפה, שיכתבו מכתבים להרב צדוק הכהן ולה' נארסיס לעווען ולעוברים על דבר הרע הזה, ולהגיד להם כי אין דעת המנדבים נוחה ממעשיהם זה ואין משנים מצדקה לצדקה, וכי עליהם לשים לב לאלה המנדבים אשר מנדבותיהם יכלכלו כמעט כל הוצאות הבית, וכי פוגעים בכבוד וויסוצקי, הנותן סכומים גדולים לביה"ס, בשנותם מחפצו ורצונו לעשות את הבית לבי"ס עברי. הננו מקוים, כי לא ימנע הועד א"ע לעשות כל אשר ביכלתו לשנות את הדבר עפ"י חפץ כל המנדבים וכל חברי החברה הנכבדה, ואם ח"ו לא יעלה בידי הועד לפעול על חכ"ח, אז יודיע לנו, ונשתדל להשיג ממנדבים אחרים הסכום אשר תתן עד עתה חכ"ח ונחדל לגמרי מקחת עזר מחכ"ח.

בבקשתנו כי יכבדנו הועד בתשובתו הננו חותמים ברגשי כבוד ויקר

לעווין-עפשטיין

שפ"ר

קאפלאן

גלוסקין

מתת"י כהן

ה'תרנ"ה 15 (ל' ע"מ' 321)

מכתב של חברים „בני משה“ בורשה לחברת „כל ישראל חברים“ בפריס
בעניני בית־הספר ביפו.

An das Höchlöbliche Comité der Alliance Israélite Universelle
in Händen des Herrn Sekretär Jacques Bigarh in Paris.

Im Monate Februar — März ergingen Seitens des Hochlöb. Comité's an den Directeur der Jaffaer Knabenschule wie an Mlle Jofe, Directrice der dortigen Mädchenschule folgende drei Verfügungen: A) Die obere (vierte) Klasse der Knabenschule ganz aufzuheben; B) Die Obere (dritte) Klasse der Mädchenschule ebenfalls ganz aufzuheben — in beiden besagten Klassen war grosse Aufmerksamkeit der Pflege der hebräischen Sprache und überhaupt der Erweckung des jüdischen Geistes und jüdischen Sinnes gewidmet; C) Ferner die Hebräische Sprache bei dem Unterrichte der allgemein wissenschaftlichen Lehrgegenstände ganz zu beseitigen. Beim besten Willen Vertrauen und Liebe den Anordnungen und der Leitung der Jaffaer Schulen seitens des Comité's entgegenzubringen, können wir nicht umhin unser Befremden über genannten Verfügungen nicht auszudrücken.

Am meisten erregten Staunen und Verwunderung unserer — und aller anderer Chobebe-Zions Kreisen in Russland, die, in diesen Verfügungen, offenbaren Bestrebungen zur Schmälerung und Beeinträchtigung der Pflege des Hebräischen wie des gründlichen Kenntnisses des Judenthums von seinen Urquellen. Nach Ansicht der Zionsfreunde in Russland und Polen ist das Universelle in der Gesamtjudentheit aller Länder die hebräische Sprache und Kenntniss wie Erkenntniss des Judenthums von seiner Urquelle als bindendes Cement für alle zersprengten Theile unserer Gesamttheit; aber wir wollen nicht weitläufig sein und nur was die Jaffaer Schulen unmittelbar betrifft im gegenwärtigen Schreiben berühren:

Wie es gewiss auch dem hochlöß. Comité bekannt ist, werden die Jaffaer Knaben-und-Mädchenschule, deren jährliches Budget enorm gering ist, von der verehrlichten Alliance nicht ausgehalten bloss subsidiert mit einem Betrag von 4000—5000 fr. Den grössten Theil der Kosten tragen: das Odessaer Comité (4000 fr.), freiwillige Wohlthäter (c. 10.000 fr.) und endlich Depositoren (wie des Hr. Wysocki und and.). Wir massen uns nicht an Jemanden zu belehren oder Vorzuschreiben, müssen aber erklären: dass alle Unterstützungen der Jaffaer Schulen seitens der Zionsfreunde nur und ausschliesslich des Hebräischen willen sind, und müssen somit dem verehrlichten Comité darthun, dass unserer Ansicht nach, bei radikalen Veränderungen in dem Schulprogramm auch die Stimme der genannten Wohlthäter gehört werden soll, und dass ihre Gefühle Recht auf Schonung haben.

Ein Blick auf die Spendelisten in Hamelitz (von 50 bis hundert Listen im Jahre) wird überzeugen, dass diese allengaben von 30 Copeken bis zehn Rubel, bei verschiedenen Anlässen: Hochzeiten, Beschneidungen, Bar-Mitzwah u. d. g. gemachten, wo, Armen und Reichen sich betheiligen, einzig und allein zur Stärkung jüdischen Geistes und jüdischen Bewusstseins offerirten.

Man kann über die Wichtigkeit des gründlichen hebräischen Unterrichts in allen übrigen jüdischen Schulen urtheilen wie man will, dass aber in den Schulen im Heiligen Lande, wo Kinder der Aschkenazim und Sphardim, Kinder aus Russland und Arabien auf einer Bank sitzen, in Schulen im Lande, der Wiege der jüdischen Nation, dass dort das Hebräische eine dominirende Stellung einnehmen muss, darüber existirt in der öffentlichen Meinung der Spender keine Meinungsverschiedenheit.

Um aber etwaige Discussion in der Oeffentlichkeit vorzubeugen, nehmen wir uns hiermit die Freiheit das verehr-

lichte Comité gütigst zu ersuchen der Meinung der Spendenden, an deren Spitze der Herr Wissotzky steht, gehörige Aufmerksamkeit zu schenken und die besagten Verfügungen wie alle andern auf der Hebräischen Sprache und den jüdischen Lehrgegenständen Abbruchthuenden Massregeln zurückziehen zu lassen.

Ihrem wohlgeneigten höchst verehrten Antwortsschreiben entgegensehend zeichnen mit aller Hochachtung und Verehrung.

Mitglieder der Chobebe Zion Gesellschaft zu Warschau.

— — — — —
— — — — —
— — — — —

in den Händen Sr. Hochwurden Herrn le grand Rabbijn de
France Zadoc Cohen in Paris

in den Händen des hochverehrten Vice Praesident Herrn Rechts-
anwalt Narcisse Leven in Paris.

הערה 16 (לעמ' 322)

(מכתבו של מר בן-אביגדור בעניני בית הספר ביפו)

ווארשא, יום ח' לחדש שבט שנת תרנ"ח

Herrn Elias Lewin-Epstein

Jaffa

ידידי הנכבד, שלום!

אחותך הכבודה מרת לאה פנתה אלי בדבר שאלתך ע"ד מורה-עברי הגון לביה"ס ביפו במקום ה' י. גרובסקי שעזב את משרתו וילך למקוה ישראלי, באמרה כי איש אחד ממכריה הציע לפניה את גיסי המשורר ש. ל. גארדאן. ותישר ההצעה הזאת גם בעיני ונדברנו בינינו, כי אכתב אליך בעצמי ע"ד ההצעה הזאת, כי מי כמוני יודע היטב את גיסי ומי כמוני יוכל לדעת עד כמה המשרה הזאת הולמתו. דע לך, ידידי, כי כפי שאני יודע את גיסי, וכפי הנודע לי ע"ד משרת מורה-עברי לביה"ס ביפו אוכל להעיד לפניך, כי רחוק למצוא מורה הגון ומתאים למטרת המשרה הזאת כגיסי, כי כל המעלות הנמנות במורה הגון גקבצו בו. הוא איש כבן שלשים ושתים שנה, בעל כשרונות נעלים ומצוינים, בעל שכל

חריף וזכרון מצוין, השגה מהירה ובינה נמרצה. ע"ד טיב ידיעתו את שפ"ע אין עלי להכביר אמרים. ע"ז יעידו שיריו המצוינים. ורק עלי להוסיף כי יודע הוא את השפה ודקדוקה לא אך כסופר ומשורר, אלא גם כמורה מצוין, בהשתמשו בהוראתה להלכה ולמעשה זה כעשר שנים. מלבד שפ"ע הוא יודע רוסית, אשכנזית, צרפתית ואנגלית ורגיל לתרגם מהשפות הללו לעברית (בימים האלה הוא עוסק בתרגומי ספורי י. זנוויל מאנגלית לעברית למען "תושיה" ברשיון המחבר. גם את המלך ליר" לשכספיר העתיק למעננו מהמקור לעברית והתרגום מצוין במינו. כמו כן החל לעסוק בתרגומי המחזות של פרידריך העבצל ושל מאלער מהמקורות (לעברית). בצרפתית אמנם לא רגיל הוא בדבור, אבל בהמצאו בחברת מדברים צרפתית יתרגל לזה במשך זמן קצר, הודות לכשרונותיו המצוינים. ובכלל הוא איש משכיל שקרא ושנה הרבה וטובי הקלאסיקים יודע הוא במקורם. נוסף לכל אלה הוא תלמודי מצוין ויכול להתוכח בפלפולי דאורייתא עם טובי הלומדים. ועל כל אלה הוא מורה ופדגוג מצוין, כי יודע הוא בטיב הדיסציפלין, תלמידיו (כאשר נוכחתי מבית-ספרו בוועד זבאלאווא, בהיותי שם לפני שנים אחדות. בית ספרו זה—"חדר" מתוקן—קים זה שבע שנים) יראים מפניו, אבל גם מכבדים ואוהבים אותו. קולו אדיר וחזק ומבטאו ברור ונמרץ. מורה אמן ומצוין כזה יכול להיות לפאר המורים בביה"ס ביפו והעלה יעלה את הלומדים העברים בביה"ס הנזכר למדרגה גבוהה. חסרון אחד יש בו, חסרון חיצוני, כי הוא איש קצר קומה ודל בשר, אם כי פניו לא מכוערים ומפיקים אומץ וחן. אבל לא אדע אם יחשב זה לחסרון בעיניכם.

אם יאות גיסי לקבל את המשרה הזאת לא יעשה זאת מאונס, כי במקום שבתו משתכר הוא דמי מחיתו במנוחה. אבל זה כבר גלה את חפצו לפני לצאת ממקום מושבו, העיר הקטנה אשר תחסר לו בה החברה הדרושה לבעל כשרון כמהו, ונוסף לזה אוהב הוא בכל לבו את ישוב הארץ ובודאי ישמח להיות ממחנכי הדור הבא בא"י. ביחד עם מכתבי זה הנני כותב גם אליו ואדע אם לא שגייתי בהשערתי, כי יקבל עליו את המשרה הזאת בחפץ לב. אבל חסרון גדול אחד אני מוצא בהצעתך: מעוט המשכרת. שער נא בגפשך: האיש הזה משתכר בעיר מושבו הקטנה, בלי רב עמל, ששים רובל לחדש, דמי דירה לא ישלם כי יש לו בעצמו בית עם גינה וחנות שהוא משכיר לאחרים. היוכל איפוא לעזוב את אלה ולהסתפק במשכרת של 120 פראנק לחדש? ולו אשה ושני בנים ואיש

בגבורת ימיו — לא, ידידי, אם באמת תחפצו במורה הגון ואמן לביה"ס ביפו עליכם בהכרח להגדיל את משכרתו, למצער למאה ושמונים פראנק לחדש. בעד המשכרת שקצבת לא יאות שום מורה אמן מרוסיא לעזוב את ארצו ולבוא שמה, ביחוד, מורה בעל אשה ובנים.

כמו כן תאב אנכי לדעת מה תחשבו בדבר כסף הוצאות הנסיעה להתם. הן לאיש בעל משפחה כגיסי תעלינה ההוצאות בסך רב. —

כמו כן חפץ אנכי לדעת: כמה שעות ביום עליו ללמד בביה"ס. כמדומני כי המורים: ה' א. ל. גארדאן (אריה ליב הכימיק) וה' ווילקומיץ מרחובות יודעים את ה' ש. ל. גארדאן פנים. — כן תוכל לחקור ולדרוש על אדותו אצל חריצ בוויילנא, אצל ה' וו. יעבץ וה' מרדכי בן הלל הכהן היודעים אותו פנים.

הנני מחכה לתשובתך המפורטת על מכתבי זה בפוסט החוזרת. אם תתקבל ההצעה הזאת בכלל ובפרט משני הצדדים יוכל גיסי לבוא לא"י למועד הנכון.

שלום לרעיתך הכבודה והמשכלת בשמי ובשם רעיתי.

ידידך מכבדך ודו"ש

בן-אביגדור.

ג. ב. ה' נח פינס לא יחפוץ לקחת המשרה הזאת על שכמו, וגם — לא טוב הוא למורה בייס מצד מבטא פיו הבלתי ברור. בכל אופן עולה עליו גיסי בכל, בהשכלה ובפדגוגיא.

הנ"ל.

לוח התקונים

עמ' 11 שורה 8	מלמעלה, כתוב: גלה;	קרי: המציא	
88 "	8 מלמטה	ליטצקים	ליטבקים
74 "	11 "	ר' משה עלוי שכתב	ר' מרדכי עלוי שכתב
80 "	11 מלמעלה	תרמ"ב	תרמ"ט
98 "	17 "	1900	1890
171 "	10 מלמטה	החדשה	השניה
180 "	16 מלמעלה	בשכר קרקע	בסחר קרקע
194 "	5 מלמטה	נשאר	ישאר
200 "	3 מלמעלה	תרנ"א	בחודש אייר תרנ"ה
205 "	10 "	אונגריה	הונגריה
206 "	8 מלמטה	ה' שטיין	הרר שטיין
220 "	3 "	ד" שוין	דמי שוין
237 "	4 מלמעלה	ואלאנבאבי	ואלנבאבי
257 "	2 "	הגלים	הגלים
292 "	4 "	לבאי-אירופה	ליוצאי-אירופה
294 "	10 "	שבורות עמוקים	שתעלות עמוקים
358 "	8 מלמטה	שלוח	שליח
365 "	11 "	בחייה	בחיים
366 "	3 "	או תזכה	כי תזכה
374 "	13 "	גם אתה	גם עתה